

Boletí de la
SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
LULIANA

#69_2013

Bolletí de la
SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
LUL·LIANA

Societat Arqueològica Lul·liana

JUNTA DE GOVERN

President

Antoni Planas Rosselló

Vicepresidenta

Francesca Tugores Truyol

Secretària

Maria Carme Coll Font

Tresorer

Antoni Vallespir Bonet

Director de publicacions

Miguel José Deyá Bauzá

Conservadora

Carme Colom Arenas

Bibliotecari

Pablo Pérez-Villegas Ordovás

Vocals

Santiago Cortès Forteza / Maria Antònia Segura Bonnin / Miquel Àngel Capellà Galmés /
Àngel Llull Duró / Antoni Ortega Villoslada /

Antònia Juan Vicens / Maria Barceló Crespí / Sebastià Riutort Taberner

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miguel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Mariano Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Friedrich Edelmayr, Universität Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universität Hamburg / Dr. Enric Porqueres i Gené, École des hautes études en sciences sociales (CNRS) / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dra. Francesca Tugores Truyol, Societat Arqueològica Lul·liana

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*. CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE / Evaluada a RESH / Clasificada a CIRC / Al·lotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://ibdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

Bolletí de la SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXVIII Núm. 867 #69_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2013

Monografies_Monographs_13

El navetiforme Alemany 40 anys després:
puesta en valor y nuevas propuestas interpretativas
*The Navetiforme Alemany 40 Years Later:
Adaptation and New Interpretative Proposals*

Daniel Albero / María Calderón / Emili García / Emmanuelle Gloaguen / Manuel Calvo_15

Análisis arqueológico de las macrotrazas de manufactura:
las vasijas cerámicas del poblado del Puig de Sa Morisca como caso de estudio
*Archaeological Analysis of Manufacturing Traces:
the Ceramic Crocks in Puig de Sa Morisca as case study*

Jaume García Rosselló_43

Sobre dues inscripcions de Sa Carrotja conservades al Museu de Mallorca
On Two Inscriptions in Sa Carrotja, Preserved in Museu de Mallorca

Hernán González Bordas_65

La mineria del coure a Menorca. De la prehistòria a l'actualitat
Copper Mining in Minorca. From Prehistory to the Present

Bartomeu Lluï Estarellas / Laura Perelló Mateo_75

El conjunto del Relicario de la Nuez del desaparecido monasterio de Santa Margalida de Palma, en el actual Convento de la Concepción
The Nut's Shrine in the Lost Monastery of Santa Margalida of Palma in Today's Convent of the Conception

Elvira González Gozalo / Magdalena de Quiroga Conrado_95

Algunes notícies al voltant de les portes de la Llonja
Some News Concerning the Gates of La Llonja

Maria Magdalena Cerdà Garriga_121

Trencadors i picapedrers.
Apunts sobre algunes nissagues mallorquines del segle XV i d'inicis del XVI
*Stone Craftsmen.
Notes on Some of the Majorcan Lineages of the 15th and early 16th Centuries*

Antònia Juan Vicens_131

La administración de la artillería
del reino de Mallorca en el siglo XVI
*The Administration of the Artillery
in the Kingdom of Majorca in the 16th century*
Andreu Seguí Beltran_143

Notas introductorias sobre el almacenamiento del cereal de la Administración
en la *Ciutat* de Mallorca (circa 1580-1692)
*Introductory Notes on Grain Storage in the Administration
in Ciutat de Mallorca (circa 1580-1692)*
Miguel Gabriel Garí Pallicer_159

Fonts de finançament posttridentines. Aportacions documentals
de l'antiga Universitat i la parròquia de Sant Llorenç de Selva (1587-1626)
*Post Tridentine Financial Sources. Documental Contributions
of the Former University and the Parish of Saint Lawrence in Selva (1587-1626)*
Bartomeu Martínez Oliver_177

Nuevas aportaciones sobre Antoni Verger sculptor
New Contributions on Antoni Verger Sculptor
Francisco Molina Bergas_191

El revestimiento cerámico del Consulado de Mar (Mallorca).
La originalidad de una producción seiscentista
*Ceramic coating in the Consulate of the Sea (Palma).
A Majorcan production of the modern period*
Concepció Bauçà de Mirabò Gralla_205

Astrología en la Facultad de Valencia en 1636
según el médico mallorquín Llorenç Fe
*Astrology in the University of Valencia in 1636
According to the Majorcan Physician Llorenç Fe*
Antoni Contreras Mas_223

El retaule major de Sant Nicolau de Palma
i altres obres de l'escultor Mateu Joan i Vaquer (Palma, 1677 c.-1723)
*The High Altarpiece of Saint Nicola's Church in Palma
and Other Pieces of Sculptor Mateu Joan i Vaquer (Palma, 1677, c.-1723)*
Marià Carbonell i Buades_233

El grec al Seminari Conciliar de Sant Pere de Mallorca: els certàmens
Greek in the Conciliar Seminary of San Pedro in Majorca. The Contests
Alexandre Font Jaume / Maria Rosa Llabrés Ripoll_257

Primers lligams entre cinema i turisme.
El documental Mallorca (Josep Maria Verger, 1927)
*First Links Between Cinema and Tourism:
The Documentary Film Mallorca (Josep Maria Verger, 1927)*
M. Magdalena Rubí Sastre_273

Documents_*Documents*_287

Inventari del botiguer Pere Ylari (1465)
Inventory of Shopkeeper Pere Ylari (1465)

Maria Antònia Segura Bonnín / Maria Barceló Crespi_289

La Germania de Mallorca narrada per un contemporani:
 la descripció de la Germania del notari Joan Morro
The Majorcan Germania Narrated by a Contemporary:
Notary Joan Morro's Description of the Germania

Antoni Mas i Forners_311

Recensions_*Book Reviews*_321

BARCELÓ CRESPI, M.; ENSENYAT PUJOL, G.: *Clergues il·lustrats:*
un cercle humanista a l'entorn de la Seu de Mallorca (1450-1550), Palma, 2013

Rafael Ramis Barceló_323

DOMINGO PONS, A.; SALAS VIVES, P.: *Els homes infames.*
Parcialitats i guerra privada a la Mallorca dels sis-cents, Pollença, 2013

Miguel Gabriel Garí Pallicer_325

PASTOR SUREDA, B.: *L'església de Maria. De vicaria a parròquia (1693-1913)*, Palma, 2013

Antoni Mas i Forners_328

VIBOT, T.: *El viatge de Juníper Serra (Mallorca-Califòrnia)*, Pollença, 2013

Albert Cassanyes Roig_330

Secció Oficial i de Notícies_*Official Selection and News*_333

Acta de l'assemblea general ordinària
Minutes of the Ordinary General Assembly

22 de febrer de 2012_February 22th, 2012_335

Vida de la Societat

Society's activity

Any 2013_Year 2013_343

Necrològiques

Obituaries

Any 2013_Year 2013_347

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

Instruccions per als autors_Instructions for Authors (Catalan)_351

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

Instrucciones para los autores_Instructions for Authors (Spanish)_355

MONOGRAFIES

EL NAVETIFORME ALEMANY 40 AÑOS DESPUÉS: PUESTA EN VALOR Y NUEVAS PROPUESTAS INTERPRETATIVAS

**Daniel Alberó / María Calderón / Emili García /
Emmanuelle Gloaguen / Manuel Calvo**

Universitat de les Illes Balears

Resumen: Las tareas de adecuación y excavación realizadas en el navetiforme Alemany (Calvià, Mallorca) durante 2010 y 2011 han proporcionado nuevas evidencias que permiten establecer de forma detallada la secuencia constructiva de la estructura, definir la presencia de soluciones arquitectónicas particulares y evidenciar la existencia de cambios en su configuración original a lo largo de su ciclo de vida. Así mismo, se ha podido resituar cronológicamente la construcción de este navetiforme a partir de dataciones de ^{14}C , corrigiendo anteriores interpretaciones que se habían realizado de su cronología y su secuencia de uso. La existencia de diversas fases de ocupación en el asentamiento permite interpretar este espacio como un *lugar persistente* y plantear diversas hipótesis acerca de las causas que pudieron motivar la construcción de un navetiforme de estas características arquitectónicas en este emplazamiento específico.

Palabras clave: Secuencia constructiva, dataciones radiocarbónicas, lugares persistentes, restauración.

Abstract: The restoration and excavation works carried out in the navetiforme Alemany (Calvià, Mallorca) in 2010 and 2011 have provided new evidence that allow us to accurately establish the construction sequence of the structure, to confirm the use of particular architectural choices and to demonstrate the existence of changes in its original configuration throughout its life cycle. Moreover, the chronology of the construction of this navetiform could be established by means of ^{14}C dating, allowing us to correct previous interpretations that had been made regarding its chronology and sequence of use. The presence of several phases of occupation in the settlement permits to interpret this space as a *persistent place* and to suggest various hypotheses in order to explain the causes that could lead to the construction of a navetiform with these architectural features in this specific location.

Key words: Construction Sequence, Radiocarbon Datings, Persistent Places, Restoration.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 31 d'octubre de 2013.

Grup de recerca ArqueoUIB

Este artículo es parte de la transferencia de conocimientos del proyecto de investigación *Vivir entre islas: paisajes insulares, conectividad y cultura material en las comunidades de las Islas Baleares durante la prehistoria reciente (2500-123 BC)* (HAR2012-32620) financiado por el Ministerio de Economía y Competitividad.

1. INTRODUCCIÓN: ANTECEDENTES Y OBJETIVOS

El navetiforme Alemany se encuentra en el término municipal de Calvià (Mallorca), cercano al núcleo urbano de Magaluf y a las urbanizaciones de Cala Viñas y Sol de Mallorca. Consiste en un navetiforme aislado de la Edad del Bronce que fue descubierto en los años 60 al realizarse las obras de la carretera que une Magaluf con la urbanización Sol de Mallorca. En 1968 se llevaron a cabo los primeros trabajos de excavación dirigidos por la Dra. Catalina Enseñat,¹ si bien el yacimiento había sido expoliado con anterioridad en la zona del ábside. Aunque se recuperaron los materiales arqueológicos saqueados, con el expolio se destruyó parte del registro arqueológico, así como la zona del ábside del navetiforme.

En su intervención C. Enseñat distinguió diferentes ámbitos en la estructura. Por un lado, la fachada, en la que se ubica la entrada ligeramente descentrada y donde el suelo estaba cubierto por una capa de arcilla en la que se insertó una losa de piedra. Por otro, la cámara, que tiene una longitud interna máxima de 19 m y una anchura de 4,1 m en la parte central. El suelo del navetiforme presentaba una capa de arcilla y en la cámara se documentaron dos hogares, uno a unos 4 m de la entrada en el sector este, y el otro en el centro de la estancia. Entre los materiales recuperados destacan abundantes restos de huesos de ovicápridos, piezas de sílex, un puñalito de bronce de forma triangular, punzones de hueso, placas de piedra y una azada de calcedonia, además de piezas cerámicas, algunas de ellas con digitaciones en el labio. La tipología de estos materiales sugirió a los investigadores ubicar la fase de uso de esta estructura a finales del Calcolítico e inicios del Bronce Antiguo (2000-1700 BC).²

Posteriormente, durante los años 1997 y 1998, se realizó una segunda intervención en el yacimiento por parte de un equipo contratado por el Consell de Mallorca. En esta intervención se excavaron las terreras de las excavaciones antiguas, se efectuaron varios sondeos en los muros y se excavaron los exteriores del navetiforme. El principal objetivo era adecuar la estructura para su visita, pero por problemas presupuestarios no se pudo concluir la adecuación del yacimiento. Durante la campaña se documentaron en el sector noreste y sudoeste, así como en la cabecera del ábside, una franja de piedras formando un murete, que fue interpretado como un elemento de refuerzo del ábside, la zona más débil de la estructura debido a la pendiente pronunciada del terreno en la que se situó. Por otra parte, realizaron un sondeo para buscar el nivel de cimentación de los paramentos, pero los resultados fueron negativos. Finalmente, en la zona del ábside se encontraron, en un sondeo realizado en el muro oeste, indicios de una hilera de piedras de medianas dimensiones situada entre los paramentos del navetiforme.³

Posteriormente no se llevaron a cabo nuevas intervenciones y el lugar permaneció en un estado de abandono⁴ hasta que en 2010 y 2011 el Área de Patrimonio del Ayuntamiento de Calvià financió y ejecutó nuevas campañas dentro del programa de recuperación y puesta

¹ ENSEÑAT ENSEÑAT, C.: "Excavaciones en el naviforme Alemany (Magaluf)", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, XV, 1971, p. 39-73.

² ENSEÑAT ENSEÑAT, C.: "Excavaciones en el naviforme...", p. 72.

³ PONS, G. et alii: *Informe de la memòria d'excavació de la campanya 1997 de la naveta Alemany*, Consell de Mallorca.

AA.VV.: *Informe de la memòria d'excavació de la campanya 1998 de la naveta Alemany*, Consell de Mallorca.

⁴ GARCIA AMENGUAL, E.: "L'estat de les estructures navetiformes mallorquines", *Mayurqa*, 33, 2009-2010, p. 47-61.

en valor de los yacimientos asimilados al Parque Arqueológico del Puig de sa Morisca.⁵ Esta actuación fue posible gracias a la firma de un convenio entre el Ayuntamiento de Calvià y los propietarios de los terrenos: Gestión y Seguimiento inmobiliario S.L. y INMOGROUP.

Esta última intervención tenía como principal objetivo la consolidación y adecuación de la estructura para su visita pública, por lo que se realizaron actuaciones en diferentes puntos de la misma.⁶ Por un lado, se finalizó la excavación de los exteriores próximos a la estructura que no habían sido intervenidos en campañas anteriores y se excavó la zona del ábside para su posterior restauración. También se excavaron los muros del navetiforme, documentándose el muro central situado entre los paramentos, del que ya se tenían algunos indicios en la campaña del 1998. Se realizaron varios sondeos en los muros para determinar si este murete intermedio llegaba hasta el nivel de cimentación y poder datar el momento de construcción de la estructura. Por otro lado, se realizó todo el proyecto de restauración y puesta en valor del yacimiento.

Toda la información estratigráfica, así como las planimetrías del navetiforme y algunos de los materiales hallados en esta última intervención ya se dieron a conocer en las V Jornadas de Arqueología de las Islas Baleares.⁷ Sin embargo, los resultados de esta campaña, además de permitir adecuar el yacimiento para su visita pública, han posibilitado la constatación de su secuencia constructiva, la obtención de dataciones de ¹⁴C (hasta ahora inexistentes para este yacimiento), documentar la presencia de soluciones constructivas particulares y la modificación de la estructura original a lo largo de su ciclo de vida, así como plantear la existencia de una estrecha relación del asentamiento con el espacio en el que se sitúa. Todos los datos obtenidos permitieron una revisión de la interpretación que tradicionalmente se había realizado del navetiforme Alemany.

Esta reinterpretación corrige algunas de las explicaciones que se hacían de esta estructura en lo que se refiere a la función de sus elementos arquitectónicos, su secuencia constructiva y su cronología, así como su fase de uso, permitiendo incorporar nueva información para resituarla dentro de algunos discursos que se han planteado recientemente para el Bronce Naviforme. Esta corrección cronológica es especialmente importante, ya que este yacimiento se ha utilizado en diferentes trabajos de síntesis como referente paradigmático a la hora de establecer el inicio de la construcción de los navetiformes en Mallorca.⁸ A día de hoy, la cronología establecida por C. Enseñat para el yacimiento sigue estando vigente incluso en las síntesis más recientes del Bronce Naviforme,⁹ incorporando de este modo un elemento distorsionador en lo que se refiere a la construcción y uso de las estructuras navetiformes que restaba coherencia interna a los discursos.

5 CALVO TRIAS, M.: *El Parc Arqueològic del Puig de Sa Morisca*, Palma de Mallorca, 2002.

6 CALDERÓN, M. et alii: "Análisis estratigráfico de la intervención arqueológica en la naveta Alemany 2010-2011", *V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*, Palma de Mallorca, 2012.

7 CALDERÓN, M. et alii: "Análisis estratigráfico...".

8 Por ejemplo PLANTALAMOR, L.: "La naveta Clariana. Estudio de los materiales", *Mayurqa*, 14, 1976, p. 231-245. GUERRERO, V.: *Cazadores y pastores en la Mallorca prehistórica. Desde los inicios al Bronce Final*, Palma de Mallorca, 1997.

9 LULL, V. et alii: *La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol. Ideología y sociedad en la prehistoria de Menorca*, Menorca, 1999. GUERRERO, V. et alii: *Prehistoria de las Islas Baleares: Registro arqueológico y evolución social antes de la Edad del Hierro*, Oxford, 2007.

Siguiendo las premisas comentadas, los objetivos finales de este artículo consisten, por una parte, en dar a conocer la última intervención que se ha desarrollado en el yacimiento, tanto en lo que se refiere a la estrategia de adecuación y restauración como los nuevos datos obtenidos en las tareas de excavación realizadas. Por otra parte, realizar una reinterpretación del yacimiento fundamentada en las nuevas evidencias disponibles que permitan resituarlo dentro de algunas de las líneas argumentales del Bronce Naviforme que se mantienen en la actualidad.

2. SECUENCIA CONSTRUCTIVA DEL NAVETIFORME

La excavación realizada en esta última campaña 2010/2011, así como el estudio pormenorizado de las relaciones que se establecen entre los bloques que conforman la estructura,¹⁰ han permitido documentar cómo la secuencia constructiva del navetiforme fue más compleja de lo que en un primer momento se había pensado, implicando diferentes fases y soluciones arquitectónicas. Algunas de estas fases han podido datarse mediante dataciones absolutas, en otros casos su secuencia se ha podido establecer únicamente a partir de las relaciones estratigráficas.¹¹ Muchas de las soluciones arquitectónicas documentadas parecen estar estrechamente relacionadas con las características del terreno en el que se decidió construir la estructura. En este sentido, el navetiforme Alemany se encuentra en la ladera de una pequeña colina de sólo 33 m de altura pero que presenta un considerable desnivel cercano al -4%. Todo sugiere que ello condicionó el desarrollo de ciertas fases constructivas (p. ej. Fase I y Fase II) que son singulares y no tienen paralelos conocidos dentro del mundo naviforme.

2.1. Fase I: Nivelación del terreno

Las primeras actuaciones que se han podido documentar en el yacimiento parecen destinadas a salvar el fuerte desnivel del terreno natural. Se relacionan con los muros exteriores que habían sido interpretados previamente como elementos de refuerzo a finales de los años 90 y que, con acierto, ya uno de nosotros había apuntado que debían de relacionarse más con una estrategia de nivelación del terreno.¹² Efectivamente, la excavación realizada constató que se construyeron dos plataformas de aterrazamiento delimitadas por sendos muros de contención que configuraron un escalón de 13 x 9 m relleno de piedras, tierra y material arqueológico (Fig. 3). De esta manera, se logró reducir sustancialmente (hasta un máximo de 0.7 m) el desnivel del terreno y se pudo disponer de una superficie relativamente plana sobre la que construir el navetiforme. La mitad posterior de la estructura arquitectónica quedó sobre estas terrazas, de las que todavía se documentan los diferentes muros de contención, especialmente en la zona del ábside.

Para realizar la primera plataforma, en primer lugar, se niveló la zona con un estrato de guijarros y material arqueológico (UE-18). A continuación, se construyó el muro de contención (UE-9), cuyos bloques o bien se insertan o se disponen sobre el nivel natural (UE-2) o bien se apoyan sobre la UE-18. El estado de conservación de este muro no permite

¹⁰ GARCÍA AMENGUAL, E.: *Proposta de cadena operativa dels navetiformes i la seva aplicació pràctica. Els casos del navetiforme I dels Closos de Can Gaià (Felanitx) y el Navetiforme Alemany (Calvià)*, Palma de Mallorca, inédito.

¹¹ CALDERÓN, M. *et alii*: "Análisis estratigráfico...".

¹² GARCÍA AMENGUAL, E.: "El proceso constructivo de un edificio de la Edad del Bronce de Menorca: El caso de Son Mercer de baix (Ferrerries, Menorca)", *Mayurqa*, 31, 2006, p. 113-136.

establecer su secuencia de construcción, debido a que se han perdido algunos bloques y otros han sido desplazados por la acción de la vegetación y la erosión, que ha afectado notablemente a toda la parte posterior del yacimiento. Una vez construido este muro de contención, se procedió a nivelarlo con ripio formado por piedras de medianas y pequeñas dimensiones y tierra (UE-10).

Una vez realizado este primer escalón se construyó una segunda terraza para reducir aún más la pendiente existente. Ésta se asienta, en la zona del ábside, sobre el ripio que rellena el primer escalón (UE-10) y, en los sectores laterales, sobre el terreno natural (UE-2). La estrategia constructiva de esta segunda terraza es análoga a la documentada en la primera, se construyó un muro de contención (UE-6) cuyos bloques estaban en algunos casos trabados con cuñas para evitar su deslizamiento. De este muro se conservan cuatro tramos, en todos ellos se ha documentado un posible bloque de inicio a partir del que se irían colocando los demás. De los datos obtenidos del análisis de las relaciones entre los diferentes bloques se puede plantear como hipótesis que el segundo muro de nivelación se habría empezado a construir desde el centro, con la colocación del bloque 620, y que posteriormente se habrían dispuesto el resto de bloques a ambos lados.

Tras la construcción del muro de contención de la segunda terraza, con el objetivo de nivelar el terreno en el que se iba a construir la estructura arquitectónica, se relleno el espacio interno con piedras de diversas dimensiones y tierra (UE-7/51). Dentro de esta unidad estratigráfica se localizó material cerámico y faunístico en posición secundaria formando parte del relleno (Fig. 1). Los tipos cerámicos y los motivos decorativos, principalmente de tipo ungulado ubicados en la zona de los labios, así como algunos tipos de mamelones se situarían cronológicamente dentro del Bronce Antiguo, coincidiendo con algunos de los materiales que documentó la Dra. Enseñat durante la Campaña de 1968.

Ya se ha comentado cómo en anteriores interpretaciones del yacimiento se habían utilizado estos tipos cerámicos, junto con la documentación de industria lítica de sílex de retoque plano, para ubicar el inicio de uso del navetiforme Alemany en el Bronce Antiguo (1800-1700 BC). Sin embargo, la re-excavación realizada por nosotros ha permitido reinterpretar estos materiales cerámicos y asociarlos a una ocupación en el asentamiento previa a la construcción del conjunto arquitectónico. Además pudimos disponer de una datación radiocarbónica¹³ obtenida sobre un hueso de ovicáprido procedente de esta unidad de nivelación. Al tratarse de una muestra de vida corta, podemos interpretar esta datación (*cal.* 1610-1430 BC) como un momento *ante quem*, probablemente cercano al proceso de construcción y previo al uso del navetiforme.

Esta datación y el análisis de la secuencia constructiva del navetiforme permiten plantear la posibilidad de que, en realidad, por debajo de la estructura se hubiera situado una ocupación del Bronce Antiguo del que procederían parte de los materiales que documentó la Dra. Enseñat. En un momento ubicado entre *cal.* 1610 y el 1430 BC se realizó toda la reconfiguración de la zona, realizándose importantes movimientos de tierra para nivelar el terreno en el que se iba a construir el navetiforme. Estos movimientos de tierra afectaron a los niveles del Bronce Antiguo y recolocaron en posición secundaria al menos parte de los

13 KIA-48295 (nr 2): 3230 ± 30BP 68.2% probability 1525BC (68.2%) 1450BC 95.4% probability 1610BC (7.2%) 1570BC 1560BC (88.2%) 1430BC.

materiales de este momento, que pasarían a formar parte del relleno de nivelación sobre el que se construyó la estructura.

3.2. Fase II: Construcción de los muros del navetiforme

Una vez realizada la nivelación del terreno, se procedió a la construcción de los muros de la estructura (Fig. 3). Las canteras de las que se habrían obtenido los bloques necesarios para construirla se habrían situado en el entorno más cercano, a unos 150 m del asentamiento.¹⁴ Las relaciones estratigráficas evidencian que los muros ciclópeos se habrían iniciado desde el paramento interno hacia el externo.

a) Paramento interior

El paramento interior (Fig. 4) conserva prácticamente dos hileras de bloques por toda su extensión, incluso se observan en la zona central del paramento noreste de la cámara algunos bloques aislados (bloques 339, 354 y 376) pertenecientes a la tercera hilada. La altura de las dos hiladas interiores se corresponde con la de la hilada exterior. Las dimensiones de los bloques en el paramento interno son generalmente menores que los utilizados en el exterior. Así mismo, el tamaño de los bloques se reduce de una hilera a otra. En este sentido, las dimensiones de los bloques de la primera hilera oscilan entre 60 y 130 cm de ancho, 20 y 60 cm de altura y 20 a 50 cm de grosor; mientras que los de la segunda hilera se sitúan entre 20 y 60 cm de ancho, 15 y 40 cm de altura y 20-40 cm de espesor. La mayoría de los bloques se encuentran en posición horizontal, a excepción de dos que están en posición vertical (bloques 481 y 298).

Hemos identificado 11 bloques diferentes como posibles puntos de inicio para construir los distintos tramos de la primera hilada del paramento interno, seis de ellos en el sector suroeste y cinco en el noreste. Una vez colocadas estas piedras se les iban adosando el resto de bloques y sus cuñas. Para enlazar los diferentes tramos se empleaba la misma solución arquitectónica en el paramento interno y el externo, consistente en la colocación de varias piedras de dimensiones menores entre los bloques de inicio o al final de cada tramo. Por otra parte, debido a la irregularidad de las piedras, se procedió a la nivelación de la parte superior de la primera hilada mediante tres sistemas:

- Colocar piedras pequeñas, a modo de falcas, para salvar la irregularidad del bloque, fijarlo y estabilizarlo (p. ej. bloques 357 o 202).

- Situar los bloques en disposición vertical en las zonas en las que las piedras de la primera hilada son más bajas, resolviéndose así la diferencia de altura (p. ej. bloques 299, 291, 292).

- Nivelar mediante losas los bloques que presentan alguna irregularidad en la parte superior o que poseen menor altura que los que tiene adosados (p. ej. bloques 157, 152, 148).

b) Paramento intermedio

Durante la campaña de 1998 se realizó un sondeo en una zona del muro cercana al ábside, con el objetivo de profundizar en el conocimiento de la estrategia utilizada para rellenar los muros ciclópeos, en el que se documentaron indicios de un posible muro de piedras de tamaño mediano entre los dos paramentos. En la campaña de 2010/2011 se pudo constatar

¹⁴ GARCÍA AMENGUAL, E.: "El proceso constructivo..."

que este muro interno (Fig. 3) no se construyó únicamente en la zona del ábside, área en la que se encontraba más degradado, sino que se localizaba en toda la estructura excepto en la fachada. La presencia de este elemento, del que no se tienen paralelos en otros navetiformes, explica la considerable anchura que presentan los muros del navetiforme Alemany, que llegan a superar los 2 m.

En esta última campaña se realizaron además dos sondeos, uno en cada muro del navetiforme, para determinar si esta pared de menor entidad alcanzaba los niveles de cimentación y tenía, por tanto, una función estructural. En la realización de los sondeos se constató, por una parte, que al igual que sucedía con el paramento interno de la estructura, dicho muro intermedio presentaba dos hiladas, la primera de las cuales se asentaba sobre el estrato de nivelación del terreno. Por otra parte, se pudo observar que la cara externa de los bloques estaba cotejada y trabajada, evidenciando que este muro se confeccionó desde el exterior, apoyándose en el paramento interno del navetiforme. Finalmente, se documentaron dos unidades estructurales (UE-50 y UE-54) consistentes en una serie de piedras calizas muy poco trabajadas, acuíñadas entre sí, dispuestas de plano e insertas en el sedimento. Estas piedras se colocaron entre el paramento intermedio y el exterior, parcialmente apoyadas en el muro central, y habrían servido para dar estabilidad a los bloques del paramento externo.

c) Paramento exterior

El paramento exterior (Fig. 5) conserva una única hilera de bloques dispuestos horizontalmente, a excepción del bloque 606, que está colocado verticalmente. Las dimensiones de los bloques oscilan entre 80 y 140 cm de anchura, 50 y 100 cm de altura y 20 a 50 cm de grosor. Los bloques, que no se muestran muy trabajados, se colocan directamente sobre la plataforma de nivelación o sobre el terreno natural, cimentándose sobre una serie de losas de arenisca y caliza de tamaño medio que darían estabilidad a las piedras. Estos bloques serían posteriormente trabados en los laterales y la zona trasera con cuñas de piedra de diferentes tamaños en función de su irregularidad.

Se han identificado hasta siete bloques que podrían corresponderse con puntos de inicio de tramos del paramento externo. Sin embargo, hay dos puntos asociados con los bloques 558 y 570 que generan dudas, ya que están adosados entre sí y debido a la acción de la vegetación se han desplazado ligeramente, impidiendo determinar qué bloque se colocó primero. En el muro suroeste encontramos tres posibles puntos de inicio asociados con los bloques 21, 39 y 48. En el paramento exterior del muro noreste, junto a los casos dudosos antes mencionados, localizamos los dos posibles puntos restantes asociados a los bloques 574 y 579. Una vez ubicados estos bloques iniciales, se procedió a la colocación del resto de bloques del paramento y de las cuñas que los sujetaban. Para enlazar los diferentes tramos se colocaron varios bloques de dimensiones medianas trabados con cuñas de piedra hasta alcanzar la altura de la hilera. Si uno de los bloques era más bajo que los que tenía en ambos laterales o se presentaba irregular en una de sus esquinas se procedía a la nivelación de la hilada. En el primer caso, se colocaban una o varias piedras de dimensiones medias para conseguir la misma altura para toda la fila (p. ej. bloques 19 y 20). En el segundo caso, se colocaban piedras que se adaptaban a la irregularidad del bloque (p. ej. bloque 22).

2.3. Fase III: Cubierta

Tanto en la campaña dirigida por C. Enseñat como en las excavaciones realizadas en 1997 y 1998 por el Consell de Mallorca y en las últimas intervenciones de 2010 y 2011 se hallaron abundantes nódulos de arcilla con huellas en negativo asociadas a improntas de materia vegetal (Fig. 1). Si bien la cubierta de la estructura no se conservó, podemos señalar que, al igual que en otros yacimientos navetiformes como Closos de Can Gaià,¹⁵ en el que también se documentaron fragmentos de barro (*terra rossa*) con improntas de este tipo, estos nódulos de barro debieron utilizarse para impermeabilizar la cubierta. Como señala C. Enseñat,¹⁶ la presencia de estos elementos permite plantear la hipótesis de la existencia de una cubierta vegetal formada por troncos y cañizos revestida de barro para evitar filtraciones de agua al interior. Este armazón de troncos se habría apoyado sobre los muros del navetiforme.¹⁷

2.4. Fase IV: La reforma de la fachada

En la campaña de 2010/2011 se constató que el navetiforme Alemany había sido reformado y ampliado con posterioridad a la construcción de la estructura primigenia. Esta reforma consistió en la reconfiguración de la entrada, que en la estructura original habría estado formada a partir de una aproximación del extremo de los muros, con la construcción de una nueva fachada con un corredor de entrada de 1,1 m de ancho y 2,3 m de longitud que presenta una losa dispuesta horizontalmente en el suelo al final del mismo. A nivel arquitectónico, la reforma realizada se evidencia bastante compleja y consiste en la ruptura de los muros laterales del navetiforme, que se verían ampliados y alterados en su forma para configurar la nueva fachada. Por un lado, al realizar la ampliación del muro suroeste se dispusieron dos muretes simples de piedras de tamaño mediano que llegaban al nivel de cimentación de la estructura, uno situado transversalmente respecto a los paramentos del navetiforme y el otro en paralelo con el corredor de acceso (Fig. 2 y 6). Se consiguió de este modo un sistema de refuerzos internos dentro de los paramentos de la nueva fachada, rellenándose el espacio entre éstos y los muros simples con piedras y tierra sin hallarse ningún material arqueológico.

Por otro lado, la estrategia seguida al realizar la reforma de la fachada en el muro noreste fue completamente diferente. Simultáneamente a la ampliación del muro del navetiforme, en lugar de crear el sistema de refuerzos comentado, se optó por delimitar un pequeño ámbito de 2,4 x 1,6 m al que se accedía desde el interior de la estructura aprovechando el espacio que se generó entre el nuevo paramento frontal de la fachada y el antiguo muro situado en el extremo de la estructura (Fig. 6 y 7). Dentro de este ámbito se documentaron los restos de un suelo de tierra pisada (UE-36) y, por encima, una capa de sedimento (UE-28) con escasos restos cerámicos y faunísticos que fue asociado al último nivel de uso de este espacio, abandonado antes de colmatarse finalmente con piedras y tierra. Es la primera vez que se documenta este tipo de dinámica espacial interna en una estructura

¹⁵ GUERRERO, V. et alii: *Prehistoria de...*; ALBERO, D.; GARCÍA AMENGUAL, E.: "Estrategias de gestión de los recursos arcillosos en la prehistoria de Mallorca (1000-123 a.C.): usos cerámicos y no cerámicos", en SAIZ, M.; LÓPEZ, R.; CANO, M.; CALVO, J. (eds.) *Actas del VIII Congreso Ibérico de Arqueometría*, Teruel, 2010, p. 307-315.

¹⁶ ENSEÑAT ENSEÑAT, C.: "Excavaciones en el naviforme...".

¹⁷ GARCÍA AMENGUAL, E.: "El proceso constructivo...".

navetiforme para el conjunto de las Islas Baleares y supone un exponente más, junto con otros elementos como los hogares parrillas, los pilares, los enlosados interiores, etc.,¹⁸ de la complejidad interna que debió existir dentro de estas estructuras.

En lo que se refiere a la cronología de la reconfiguración de la fachada se ha de comentar que, si bien se realizaron diferentes sondeos dentro de la ampliación del muro del sector sureste, no se pudo documentar ningún material arqueológico susceptible de ser datado ni en términos absolutos ni relativos. Sin embargo, dentro del ámbito del muro opuesto se pudieron localizar dos fragmentos de hueso de oviscaprido¹⁹ que se enviaron a datar por ¹⁴C. Desgraciadamente, la ausencia de colágeno en ambos restos de fauna imposibilitó la obtención de una datación radiocarbónica. Ante esta situación, se procedió a enviar una muestra de carbón de acebuche.²⁰ El resultado de la datación²¹ situaba la muestra en una cronología entre cal. 1690 y 1500 BC.

El resultado de esta datación requiere de ciertas reflexiones con el fin de establecer una correcta interpretación cronológica de la misma. En primer lugar, hay que tener en cuenta que se trata de una datación realizada sobre carbón, es decir, una muestra de vida larga, con las limitaciones ya conocidas respecto al nivel de fijación cronológica del evento que, en realidad, está datando la muestra.²² En segundo lugar, las relaciones estratigráficas del conjunto de unidades que conforman este pequeño ámbito reflejan claramente que se trata de una parte del navetiforme que es estratigráficamente posterior al resto del conjunto arquitectónico.²³ En tercer lugar, hay que tener en cuenta el contexto estratigráfico y arqueológico en el que se ha documentado la muestra datada. Esta muestra se halló en la cota más alta de la UE-28, un nivel situado justo encima del suelo (UE-36) y asociado al último uso de este espacio ya en una fase de abandono y justo por debajo del nivel de relleno del ámbito (UE-27). En cuarto lugar, si bien se ha documentado en este ámbito muy poco material cerámico, aspecto que sugiere la realización de actividades de limpieza y mantenimiento del mismo, algunas de las piezas halladas (Fig. 8) parecen encuadrarse mejor en un momento del Bronce Final que en el horizonte que parece delimitar la datación radiocarbónica realizada sobre la muestra de carbón.

Todos estos razonamientos nos hacen pensar que, probablemente, la datación sobre carbón no está relacionada ni con el último nivel de uso, ni con el momento de la construcción del ámbito, simultáneo a la reforma de la fachada. La mayor coincidencia

18 ROSSELLÓ BORDOY, G.: "El hogar parrilla en las navetas mallorquinas", *Ampurias*, 48-50, 1993, p. 260-267. CALVO, M.; GUERRERO, V.; SALVÀ, B.: *Arquitectura ciclópea del bronce balear: análisis morfo-funcional y desarrollo secuencial*, Mallorca, 2001. GUERRERO, V. et alii: *Prehistoria de...*; SALVÀ, B.; HERNÁNDEZ, J.: "Los espacios domésticos en las Islas Baleares durante las Edades del Bronce y del Hierro. De la sociedad Naviforme a la Talayótica", *ArqueoMediterrània*, 11, 2009, p. 299-321.

19 Se tratan de la Muestra 3: UE-28, nº conjunto 47, x = 24/10: 363, y = 26/10: 370, z: 162; y la Muestra 4: UE-28, nº conjunto 35, x = 24/10: 230, y = 26/10: 280, z: 153.

20 Muestra 5: UE-28, nº conjunto 52, x = 24/10: 302, y = 26/10: 250, z: 144.

21 KIA-48798: 3320 ± 40BP 68.2% probability 1660BC (1.0%) 1650BC 1640BC (67.2%) 1520BC 95.4% probability 1690BC (95.4%) 1500BC.

22 MICÓ, R.: *Cronología absoluta y periodización de la Prehistoria de las Islas Baleares*, Oxford, 2005. GUERRERO, V. et alii: *Prehistoria de...*

23 CALDERÓN, M. et alii: "Análisis estratigráfico...".

cronológica de la datación con la fase de preconstrucción del navetiforme permite pensar que, probablemente, este carbón deba relacionarse con el momento de construcción del navetiforme y la posible reutilización de material leñoso procedente de la cubierta para reacondicionar este nuevo ámbito. Si bien no disponemos de ninguna fecha irrefutable, parece más plausible situar la reforma de la fachada del navetiforme Alemany en un marco cronológico situado entre c. 1250-1000 BC, coincidiendo con un fenómeno de reconfiguración de los espacios navetiformes bien documentado en otros yacimientos, por ejemplo en los navetiformes I y II de Closos de Can Gaià.²⁴

En cualquier caso, la utilización del navetiforme Alemany durante el Bronce Final está atestiguada por la presencia de varias formas cerámicas (Fig. 8) que se han encontrado durante la campaña 2010/2011, tanto dentro del ámbito señalado como en los exteriores del yacimiento, y que deben asimilarse, por ejemplo, al Tipo 6 de Guerrero *et alii*.²⁵ Ello significa que en el Bronce Final los usuarios de la estructura experimentan una reducción del espacio destinado a la entrada y que la percepción externa de este navetiforme y de su espacio interno se vio alterada significativamente respecto a la primera fase de uso de la estructura. Todo ello evidencia que, en un momento indeterminado, se produce un deseo de las personas que allí habitaban de adecuar la estructura a nuevas dinámicas sociales.

Esta modificación del acceso es un aspecto que se documenta también en otros navetiformes y ha sido asociada a cambios en el sentido de la privacidad y en la articulación del espacio interno y externo, así como a una deslocalización del *locus* político que trascendería la esfera doméstica.²⁶ Este mismo razonamiento puede ser aplicado al navetiforme Alemany y, ante la envergadura de la reforma que se ha constatado, podemos señalar que en este caso esta materialización del cambio perceptivo y sociopolítico alcanzaría su mayor exponente. Ello queda patente si lo comparamos con otros casos, como los navetiformes I y II de Closos de Can Gaià, en los que se optó por adosar un muro tripartito no ciclópeo transversalmente a uno de los paramentos internos del navetiforme. Por su parte, observamos que en el navetiforme Alemany se optó por realizar una obra de gran complejidad y planificación arquitectónica. Estas diferencias entre las soluciones arquitectónicas observadas en distintos naviformes no deben ser casuales y, por tanto, deberán ser tenidas en consideración en futuros trabajos que pretendan seguir profundizando en estas líneas argumentales.

3. RESTAURACIÓN Y PUESTA EN VALOR

La ubicación del yacimiento en una pronunciada pendiente, las excavaciones realizadas en el mismo en los años 60's y 90's, así como la ausencia de actuaciones en estas campañas para consolidar la estructura, provocaron que el navetiforme Alemany se encontrará en un estado de avanzado deterioro (Fig. 9). Esta degradación era especialmente evidente en la zona del ábside, donde se había producido la pérdida de varios tramos murarios.²⁷ Ante tal

²⁴ CALVO, M.; SALVÀ, B.: *El Bronze final a les Balears. La transició cap a la Cultura Talaiòtica*, Mallorca, 1997. FORNÉS, J. *et alii*: "Más que una casa. Los navetiformes en el Bronce Balear", *IV Reunión Internacional de Arqueología de Calafell*, Tarragona, 2009, p. 323-330. SALVÀ, B.; HERNÁNDEZ, J.: "Los espacios domésticos...".

²⁵ GUERRERO, V. *et alii*: *Prehistoria de...*, p. 259 y 370.

²⁶ FORNÉS, J. *et alii*: "Más que una casa...".

²⁷ GARCIA AMENGUAL, E.: "L'estat de...".

situación, el proyecto de recuperación del yacimiento desarrollado por el Ayuntamiento de Calvià incluía la consolidación, restauración y adecuación de las estructuras para la visita pública como una de sus principales líneas estratégicas a realizar. Los objetivos prioritarios de esta actuación consistieron, por un lado, en estabilizar y paralizar el proceso de degradación de la estructura arquitectónica y, por otro, facilitar su lectura e interpretación.

La filosofía de trabajo desarrollada se basó en múltiples criterios. Primero, se realizó un tratamiento individualizado del yacimiento teniendo en cuenta el valor de *unicum* que poseía este elemento. Segundo, se siguió una filosofía de intervención mínima, en la que la consolidación, especialmente el remontaje de los elementos estructurales, tenía por finalidad frenar el proceso de degradación y facilitar la lectura, proporcionando una mejor comprensión del yacimiento. En este sentido, se evitaron en todo momento añadidos innecesarios que no cumplieran la función de consolidar las estructuras y se mantuvo la reversibilidad e identificación de los trabajos de restauración. Tercero, se utilizaron materiales estables, inocuos, resistentes y de larga duración, adaptados a las condiciones medioambientales del lugar. Finalmente, la restauración se realizó a partir de la información arqueológica disponible y, en todo momento, se llevó a cabo un registro detallado de las actuaciones.

El análisis organoléptico previo puso en evidencia un alto proceso de degradación y de pérdida de masa muraria especialmente visible en la zona del ábside. En concreto, esta degradación afectaba al paramento externo e interno de los muros (UE-3 y UE-5) y a los muros de contención que delimitaban las plataformas de nivelación (UE-6 y UE-9). La ausencia de muchos de los bloques que configuraban estos muros, con la subsiguiente pérdida de su función como elementos de contención, provocaban el desmoronamiento del relleno de las plataformas de nivelación (UE-63a, UE-63b, UE-7/51 y UE-10). A la vez, el muro intermedio situado entre los paramentos del navetiforme (UE-20) se encontraba prácticamente desaparecido en la zona del ábside. Finalmente, en la zona de la fachada se había producido el desprendimiento de algunos bloques.

La intervención consistió en un saneamiento de todos los muros de la estructura con la extracción manual de toda la vegetación, especialmente de las raíces que podían afectar a los elementos constitutivos, y de la tierra superficial con el objetivo de minimizar el crecimiento de la vegetación. A la vez, se realizó una reintegración (Fig. 9, 10 y 12) de los muros estructurales en la zona del ábside (UE-3, UE-5, UE-6 y UE-9). La documentación de las trazas de cimentación de estos muros, realizada a partir de la localización de las cuñas y losas de asiento de los bloques ciclópeos (Fig. 11), permitió recuperar la disposición original del tramo murario y realizar su correcta reintegración. Esta reintegración de los elementos de contención ha permitido reducir, por tanto, el proceso de degradación y pérdida de material estructural debido a la fuerte pendiente y a la alta erosión por escorrentía que se produce en el asentamiento. Otra zona en la que también se realizó la reintegración de bloques fue en el muro este de la fachada (UE-57), ya que algunos de éstos se habían desplazado, especialmente en el área de la esquina (Fig. 12).

Todas las piedras reintegradas se pueden identificar fácilmente mediante la adhesión de una tesela de resina transparente. Para su adhesión se utilizó Araldit®, una resina epoxídica de pegado rápido. Se optó por esta solución en detrimento del sistema tradicional de cinta de mortero con el objetivo de disminuir el impacto visual de la intervención en un contexto

que se caracteriza por el uso de una arquitectura ciclópea a partir de la técnica de piedra en seco en la que el mortero está totalmente ausente.

Posteriormente, se procedió a la colocación de dos tipos de grava del nº 2 con el fin de evitar que la zona se embarrase y favorecer su correcto drenaje. En la cámara del navetiforme se colocó una grava calcárea de color rojizo, mientras que en el exterior se optó por una grava caliza de color amarillento. Para minimizar la pronunciada pendiente del terreno y realizar una correcta contención de la grava, se confeccionaron una serie de escalones con traviesas de madera (Fig. 13).

Finalmente, la restauración se complementó con la construcción de una pared de piedra en seco con el objetivo de delimitar el área de respeto del yacimiento y separarlo de la carretera adyacente. Se adecuaron dos entradas, una de ellas con una rampa escalonada realizada también en piedra en seco. La última parte de la intervención consistió en la incorporación de la señalética correspondiente para facilitar la visita pública del yacimiento.

4. ESPACIO, MEMORIA Y LUGARES PERSISTENTES

Hemos visto a través del estudio de la secuencia constructiva del navetiforme cómo en términos economicistas se desarrolló un gran esfuerzo para construir una estructura de una tipología muy concreta en un terreno natural compuesto de arcillas y con un alto desnivel que ofrecía serios inconvenientes a la hora de asentar un edificio de esta envergadura y características, obligando a la adopción de ciertas soluciones constructivas particulares poco conocidas en el mundo naviforme. Nos referimos básicamente a la construcción de la plataforma de nivelación y a la introducción de un muro adicional dentro del paramento del navetiforme. Si bien se han podido documentar estrategias de nivelación en otros navetiformes, por ejemplo en Cala Blanca donde se documentó cómo el paramento interno del muro norte se asentaba sobre un lecho de piedras pequeñas y arena,²⁸ podemos señalar que consisten en soluciones mucho más discretas que la documentada en el navetiforme Alemany. Teniendo en cuenta que en los terrenos colindantes hay múltiples emplazamientos que habrían sido más adecuados para la construcción de la estructura, debemos plantearnos qué razones pudieron determinar la elección de este lugar para establecer el asentamiento.

Un aspecto que resulta interesante destacar es la continuidad que se produce en el asentamiento de esta zona específica. Como se ha señalado, las evidencias indican que la ocupación de este espacio en época naviforme se realiza sobre un emplazamiento previo asociado a final del Calcolítico y/o al Bronce Antiguo. Es en este contexto en el que el concepto de *persistent places*,²⁹ considerando también las dinámicas históricas propias del periodo naviforme, puede ayudarnos a explicar qué motivaciones determinaron el asentamiento en esta zona. El concepto de *lugares persistentes* ha sido desarrollado para interpretar aquellos lugares del territorio que se ocupan y usan de forma repetida a lo largo del tiempo, independientemente de si se producen cambios en la cultura que realiza

²⁸ PLANTALAMOR, L.: *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*, Maó, 1991.

²⁹ SCHLANGER, S.: "Recognizing Persistent Places in Anasazi Settlement Systems", en ROSSIGNOL, J.; WANDSNIDER, L. (eds.): *Space, Time, and Archaeological Landscapes*, New York, p. 91-112. BARTON, R. et alii: "Persistent Places in the Mesolithic Landscape: an Example from the Black Mountain Uplands of South Wales", *Proceedings of the Prehistoric Society*, 61, p. 81-116.

actividades en esa localización. Esta continuidad en la utilización de determinados lugares está también motivada por la presencia de elementos antrópicos previos, como elementos arquitectónicos o zonas de actividad, que estructuran el modo en que se desarrollan futuras ocupaciones en el espacio. En función de procesos históricos particulares y su capacidad de acción, las personas fomentan la reutilización, persistencia o el abandono de ciertos lugares mediante *praxis* que van construyendo y mutando el paisaje a lo largo del tiempo.

El concepto de *lugares persistentes* es entonces especialmente útil para explicar asentamientos o espacios que muestran una larga ocupación temporal. En este sentido, la presencia de diferentes tipos de registro material constituye una evidencia de la existencia de uno de estos lugares que han tenido un uso continuado en el tiempo. Queda claro que el espacio en el que se sitúa el navetiforme Alemany habría representado uno de estos *lugares persistentes* en la península situada al sur de Calvià. Sin embargo, queda por explicar qué motivaciones habrían propiciado que este lugar tuviera un emplazamiento continuado desde el Bronce Antiguo hasta el fin del Bronce Naviforme o, si consideramos la presencia a escasos 150 m del yacimiento de Sa Barraca de l'Amo,³⁰ incluso en época talayótica. En este sentido, la presencia de estos lugares puede explicarse a partir de dos vías interpretativas diferentes aunque complementarias.³¹

Por un lado, desde una vertiente economicista, funcionalista y ecológica se asume que la persistencia de estos asentamientos se debe relacionar con el hecho de que se sitúan estratégicamente en zonas consideradas óptimas para la subsistencia del grupo o el desarrollo de ciertas actividades, permitiendo una gestión más eficiente de la energía invertida.³² En este sentido, no podemos olvidar que el lugar en el que se asienta el navetiforme Alemany se sitúa adyacente a un valle que habría posibilitado el desarrollo de actividades pastoriles y una agricultura de subsistencia, como denota la recuperación de abundantes restos de ovicápridos, una hoz de sílex, molinos de vaivén y una azada de calcedonia.³³ Así mismo, habría dispuesto también de los recursos disponibles en la albufera de Es Salobrar, que se habría situado a sólo unos 500 m del asentamiento. En este tipo de explicaciones, la continuidad del asentamiento se relaciona con cierta estabilidad medioambiental y una eficiente gestión de los recursos. No se tienen en consideración, por tanto, las motivaciones sociales de las propias comunidades, ni su capacidad de agencia a la hora de decidir su asentamiento.

Por otro lado, se ha señalado recientemente la necesidad de incluir dinámicas sociales a la hora de interpretar los *lugares persistentes*³⁴ donde se están contemplando los inputs

30 CALVO, M.; QUINTANA, C.; GUERRERO, V.: "Territori i intercanvi: la influència púnica en la comunitat talaiòtica del Puig de Sa Morisca (Calvià)", *I Trobada d'Arqueòlegs de les Illes Balears*, Consell de Mallorca, 2009, p. 63-74.

31 AKREUTZ, L.: "Memorious Monuments: Place persistency, mortuary practice and memory in the Lower Rhine Area wetlands (5500-2500 cal BC)", en FONTIJN, D.; LOUWEN, A.; VAN DER VAART, S.; WENTINK, K. (eds.): *Beyond Barrows. Current research on the structuration and perception of the Prehistoric Landscape through Monuments*, Leiden, 2013, p. 43-79. FAGUNDES, M.: "O conceito da paisagem em arqueologia: os lugares persistentes", *Holos Environment*, 9 (2), 2009, p. 301-315.

32 SCHLANGER, S.: "Recognizing Persistent Places...". BARTON, R. *et alii*: "Persistent Places..."

33 ENSEÑAT ENSEÑAT, C.: "Excavaciones en el naviforme..."

34 BARTON, C. *et alii*: "Long-Term Socioecology and Contingent Landscapes", *Journal of Archaeological Method and Theory*, 11 (3), 2004, p. 253-295.

simbólicos, sociales, perceptivos y mnemónicos, etc.³⁵ que dichos espacios incorporan. En este sentido, constituyen espacios cargados de significado asociados con historias y entornos específicos que estructuraron y participaron activamente en las decisiones de los habitantes que, como en el navetiforme Alemany, los percibían, usaban y frecuentaban.

La continuidad de uso de este espacio no se debería tanto a una mejor adaptación a la explotación de entornos económicamente óptimos, sino que su razón de ser habría sido la configuración de una serie de condiciones estructurales específicas y previas que habrían permitido dotar de significado a las *praxis* y las elecciones de las personas a través de sus experiencias, recuerdos e interacciones sociales.³⁶ En este sentido, es la presencia de una ocupación previa asociada al Bronce Antiguo y los vínculos que se establecen con los ancestros y su ocupación del espacio la que pudo determinar la construcción del navetiforme Alemany y motivar, colateralmente, el desarrollo de toda la compleja secuencia arquitectónica constatada.

Esta fenomenología asociada a *lugares persistentes*, podría aplicarse a otros asentamientos de navetiformes como Closos de Can Gaià³⁷ o Son Ferrandell-Oleza,³⁸ en los que también se ha evidenciado o planteado la existencia de un emplazamiento anterior. En este sentido, como ya han señalado Fornés *et alii*,³⁹ la relación de las comunidades naviformes con los ancestros habría sido, entre otros, un factor relevante a la hora de adscribir sus derechos sobre el territorio. Este vínculo habría formado parte, por tanto, de los intangibles que se habrían incorporado al valor otorgado a las estructuras arquitectónicas. En el navetiforme Alemany estamos tal vez ante la mejor representación de lo importante que fue para estas comunidades, para la construcción de su identidad y de su espacio de vida, el desarrollo de vínculos con el pasado y su materialización en términos arquitectónicos y espaciales.

Finalmente, un aspecto que no podemos dejar de contemplar a la hora de estudiar el patrón de asentamiento es la visibilidad.⁴⁰ En este sentido, un rasgo que caracteriza a la ubicación en la que se erigió el navetiforme Alemany es que permite tener visibilidad directa de la Bahía de Palma. Este aspecto pudo ser relevante en un momento del bronce naviforme en el que se documenta un incremento en la intensidad de los contactos con el exterior que posibilita la entrada de estaño y de metales en la isla,⁴¹ hasta tal punto que propició el desarrollo de toda una red de asentamientos costeros para favorecer la

35 Para una síntesis actualizada sobre la mecánica de la memoria en arqueología del paisaje se puede consultar el trabajo de AKREUTZ, L.: "Memorious Monuments...".

36 BARRETT, J.: "A thesis on agency", en DOBRES, M.; ROBB, J. (eds.): *Agency in archaeology*, London, p. 61-68.

37 JAVALOYAS, D.; FORNÉS, J.; SALVÁ, B.: "Breve aproximación al conocimiento del yacimiento de Closos de Can Gaià", en GUERRERO, V.; CALVO, M.; GARCÍA, J.; GORNÉS, S. (eds.): *Prehistoria de las Islas Baleares: Registro arqueológico y evolución social antes de la Edad del Hierro*, Oxford, 2007, p. 352-360.

38 WALDREN, W.: *Balearic Prehistory Ecology and Culture: The excavation and study of certain Caves, Rocks Shelters and Settlements*, Oxford, 1982.

39 FORNÉS, J. *et alii*: "Más que una casa...".

40 CRIADO BOADO, F.: "Visibilidad e interpretación del registro arqueológico", *Trabajos de Prehistoria*, 50, 1993, p. 39-56.

41 GUERRERO, V. *et alii*: *Prehistoria de...*, p. 290 y ss.

navegación de cabotaje⁴² que pudo, a su vez, determinar el flujo de transmisión de ciertos conocimientos, como la metalurgia.⁴³

Por tanto, al margen de todo lo explicado antes, pensamos que no se puede responder la pregunta planteada a una sola causa, sino que es la combinación de diversos factores lo que puede permitir realizar discursos más complejos de las sociedades pasadas. En este sentido, hay que considerar que tener cierta conexión visual y simbólica con el mar habría podido constituir una cuestión de peso a la hora de definir el asentamiento y el navetiforme Alemany, además de tener cierto control visual del mar y la costa, se encuentra a sólo 600 m del puerto natural de Cala Salomó/Cala Vinyes. Ésta es una cala con una playa que habría permitido el desarrollo de contactos por vía marítima-costera y con la que el navetiforme tiene un estrecho vínculo derivado de la presencia de una serie de hipogeos de enterramiento que han sido descritos por C. Veny⁴⁴ pero que, desgraciadamente, se encuentran actualmente desaparecidos debido a la construcción de infraestructuras turísticas. La vinculación del navetiforme con el mar y el control simbólico de Cala Salomó ya fue planteado por M. Calvo *et alii*.⁴⁵ Esta relación entre estos dos yacimientos nos remite una vez más a una estrategia en la que la asociación de los usuarios del navetiforme con los ancestros presumiblemente allí depositados habría remarcado el derecho de uso de este emplazamiento costero estratégico y su vinculación a un espacio concreto.

5. CONCLUSIONES

La excavación del navetiforme Alemany en la campaña 2010/2011 ha permitido establecer la secuencia de construcción de la estructura, evidenciando que en una primera fase se realizó una plataforma de nivelación que se ha podido datar mediante ¹⁴C en la franja cal.1560-1430 BC. La construcción del navetiforme se realizaría por tanto con posterioridad a esta datación, evidenciando que la interpretación de la cronología relativa de la estructura realizada hasta el momento a partir de fósiles directores como la cerámica o la industria lítica y que situaba esta estructura en el Bronce Antiguo era errónea. Por el contrario, las nuevas evidencias son mucho más consistentes con las periodizaciones que proponen que la construcción de este tipo de estructuras no se habría producido con anterioridad a 1600 BC⁴⁶ y que el intervalo inicial de uso de los navetiformes, en general, establecido a partir de modelos bayesianos se habría desarrollado probablemente desde c. 1420-1390 BC.⁴⁷ En cualquier caso, ello no excluye que algún navetiforme pueda haber estado en funcionamiento en décadas anteriores a este intervalo.

42 GUERRERO, V. *et alii*: *Prehistoria de...*, p. 290 y ss. CALVO, M. *et alii*: "The ways people move: mobility & seascapes in the Balearic Islands during the Late Bronze Age (c. 1400-850/800 BC)", *World Archaeology*, 43 (3), 2011, p. 345-363.

43 CALVO, M. *et alii*: "Re-thinking social hierarchisation and stratification in the Bronze Age of the Balearic Islands", en CRUZ BERROCAL, M.; GARCÍA SANJUÁN, L.; GILMAN, A. (eds.) *The Prehistory of Iberia: Debating Early Social Stratification and the State*, London, 2012, p. 170-202.

44 VENY, C.: *Las cuevas sepulcrales del Bronce Antiguo de Mallorca*, Madrid, 1968.

45 CALVO, M. *et alii*: "La necrópolis del Bronce Antiguo de Can Vairet/Son Ferrer (Calvià Mallorca)", *Mayurqa*, 31, 2006, p. 57-82.

46 LULL, V. *et alii*: *La Cova des Càrritx...*; MICÓ, R.: *Cronología absoluta...*

47 MICÓ, R.: *Cronología absoluta...*; CALVO, M. *et alii*: "Radiocarbon dates of Balearic Bronze Age Naviforms. A critical review and new approaches", *7th International Symposium "C14 and archaeology"*, Bélgica, 2013.

Ello evidencia que parte de los materiales hallados en la primera excavación del yacimiento a finales de los 60's, así como los que se han documentado en la última campaña asociados a las obras de nivelación del terreno, deben relacionarse con una ocupación anterior del asentamiento que probablemente tuvo lugar entre el final del Calcolítico y el Bronce Final. Todo evidencia que el emplazamiento elegido para situar el navetiforme no fue al azar, sino que constituyó una elección planificada que respondía a una clara intencionalidad de las personas por crear un *lugar persistente*.

No se puede descartar que la ocupación de este espacio no obedeciera a motivaciones ecológicas y económicas, así como a un deseo por controlar determinados recursos estratégicos, como el acceso a una zona de desembarco o el control visual del mar. Sin embargo, también podemos considerar que la construcción del navetiforme obedeció a procesos de agencia mediante los que los habitantes de esta zona se habrían vinculado, a través de la memoria y la percepción del espacio, al pasado y a los ancestros, con el objetivo de delimitar su marco de acción, su identidad y construir su futuro. En este sentido, el emplazamiento en el que se situó el navetiforme constituyó un elemento socialmente significativo en la construcción del paisaje en esta zona durante el inicio del Bronce Naviforme.

En el caso de este yacimiento, todos estos intangibles asociados al uso del espacio y a la tecnología arquitectónica obligaron a desarrollar toda una serie de estrategias constructivas de cierta complejidad que permitieran la construcción, en un terreno poco apropiado, de un navetiforme. La construcción de esta estructura requiere, por un lado, de una tipología específica y, por otro, de ciertas características que permitan una prolongada ocupación en el tiempo,⁴⁸ que posibiliten la vinculación de esta materialidad con toda una serie de dinámicas sociales y mnemónicas específicas. En lo que a la tecnología constructiva se refiere, se ha podido observar cómo no hubo lugar para la improvisación, sino que la ejecución de la obra, con la construcción de una plataforma y un muro intermedio entre los paramentos, estuvo planificada desde sus inicios. Ello evidencia un perfil de artesano/a constructor muy desarrollado y con un profundo conocimiento tecnológico. En definitiva, el espacio ocupado, el tipo de estructura utilizada y su durabilidad habrían sido, por tanto, factores con un alto valor social para las sociedades del Bronce Naviforme y habrían determinado las soluciones constructivas constatadas.

Finalmente, se ha podido documentar cómo el navetiforme Alemany tuvo un ciclo de vida prolongado, constatándose, a través de algunos tipos cerámicos, que estuvo ocupado durante el Bronce Final. Probablemente, a este momento deba asociarse la intensa y compleja remodelación observada en la zona de la fachada, lo que refuerza la hipótesis planteada para Closos de Can Gaià⁴⁹ que sugiere un cambio en el sentido de la privacidad y en el *locus* político para esta fase. En cualquier caso, la reducción de la entrada del navetiforme se realizó siguiendo una estrategia diferente, más monumental y compleja, a la observada en otros asentamientos de este tipo. Se aprovechó esta reforma de la fachada para situar en el interior del muro un ámbito de pequeñas dimensiones que no tiene paralelos en otros navetiformes conocidos y que supone un exponente más de la compleja organización interna que pudieron tener este tipo de estructuras.

⁴⁸ FORNÉS, J. *et alii*: "Más que una casa...".

⁴⁹ FORNÉS, J. *et alii*: "Más que una casa...".

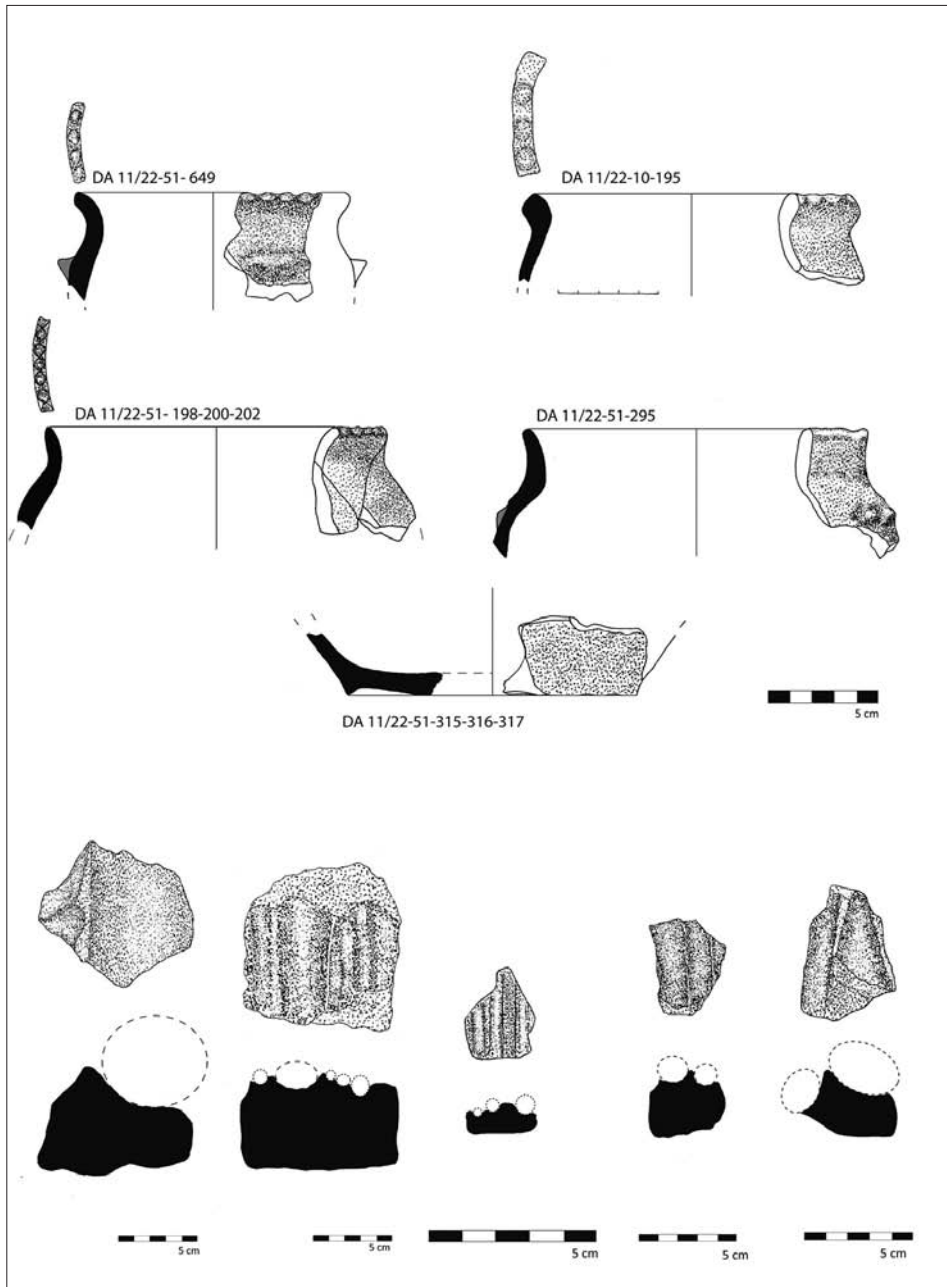

Fig. 1 Tipos cerámicos con motivos decorativos ungulados hallados en el relleno de la plataforma de nivelación y nódulos de arcilla con huellas en negativo asociadas a improntas de materia vegetal (Campaña 2010-2011)

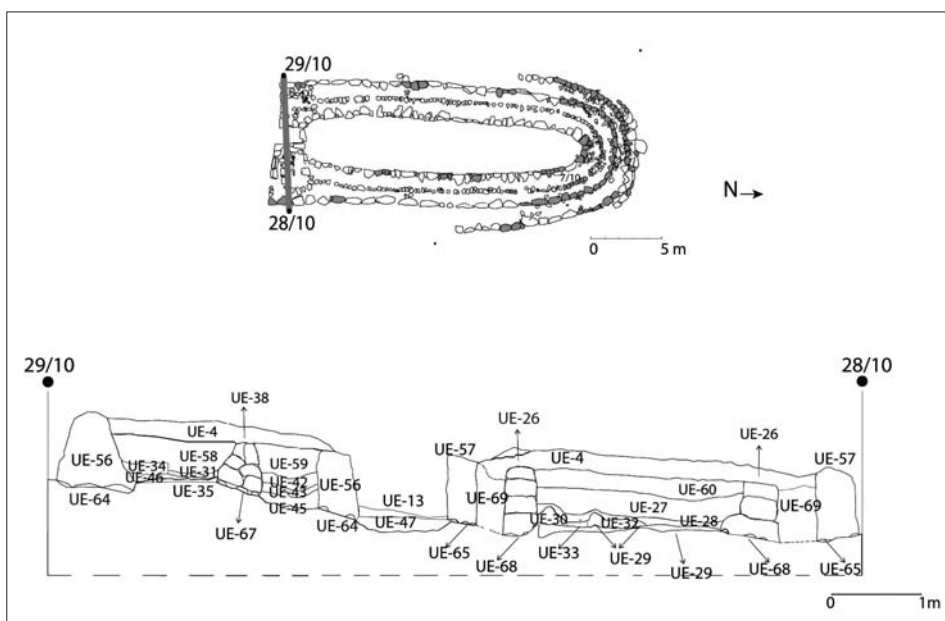

Fig. 2 Sección realizada en la zona de la fachada del navetiforme Alemany (Campaña 2010-2011)

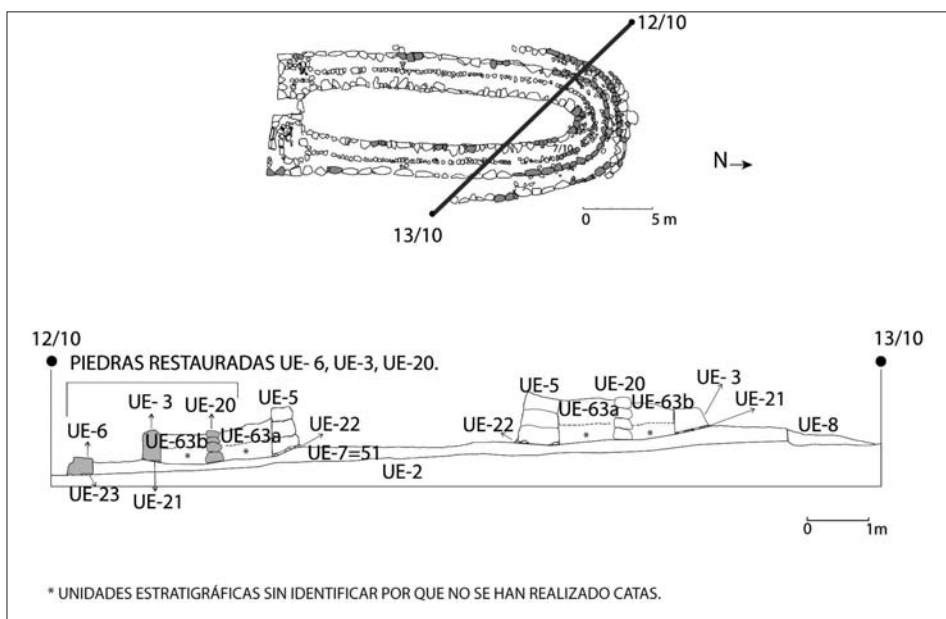

Fig. 3 Sección realizada en la zona del ábside del navetiforme Alemany incluyendo la plataforma de nivelación del terreno natural (Campaña 2010-2011)

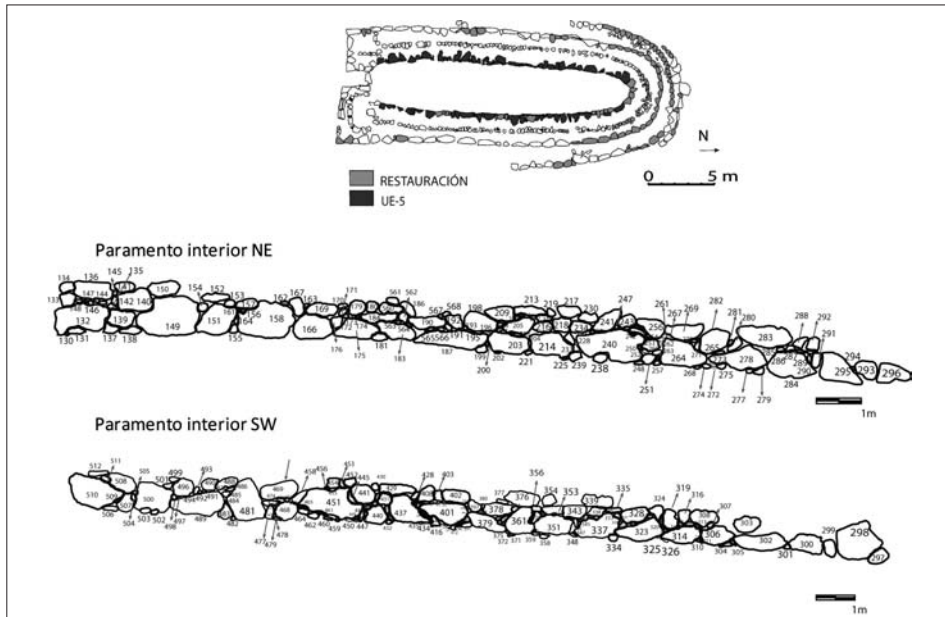

Fig. 4 Secuencia constructiva de los paramentos internos del muro del navetiforme

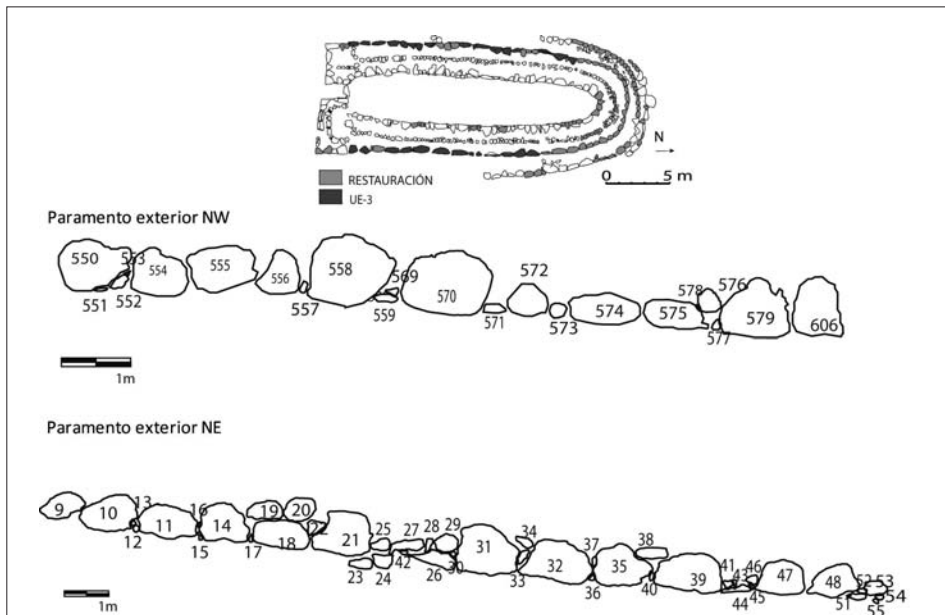

Fig. 5 Secuencia constructiva de los paramentos externos del muro del navetiforme

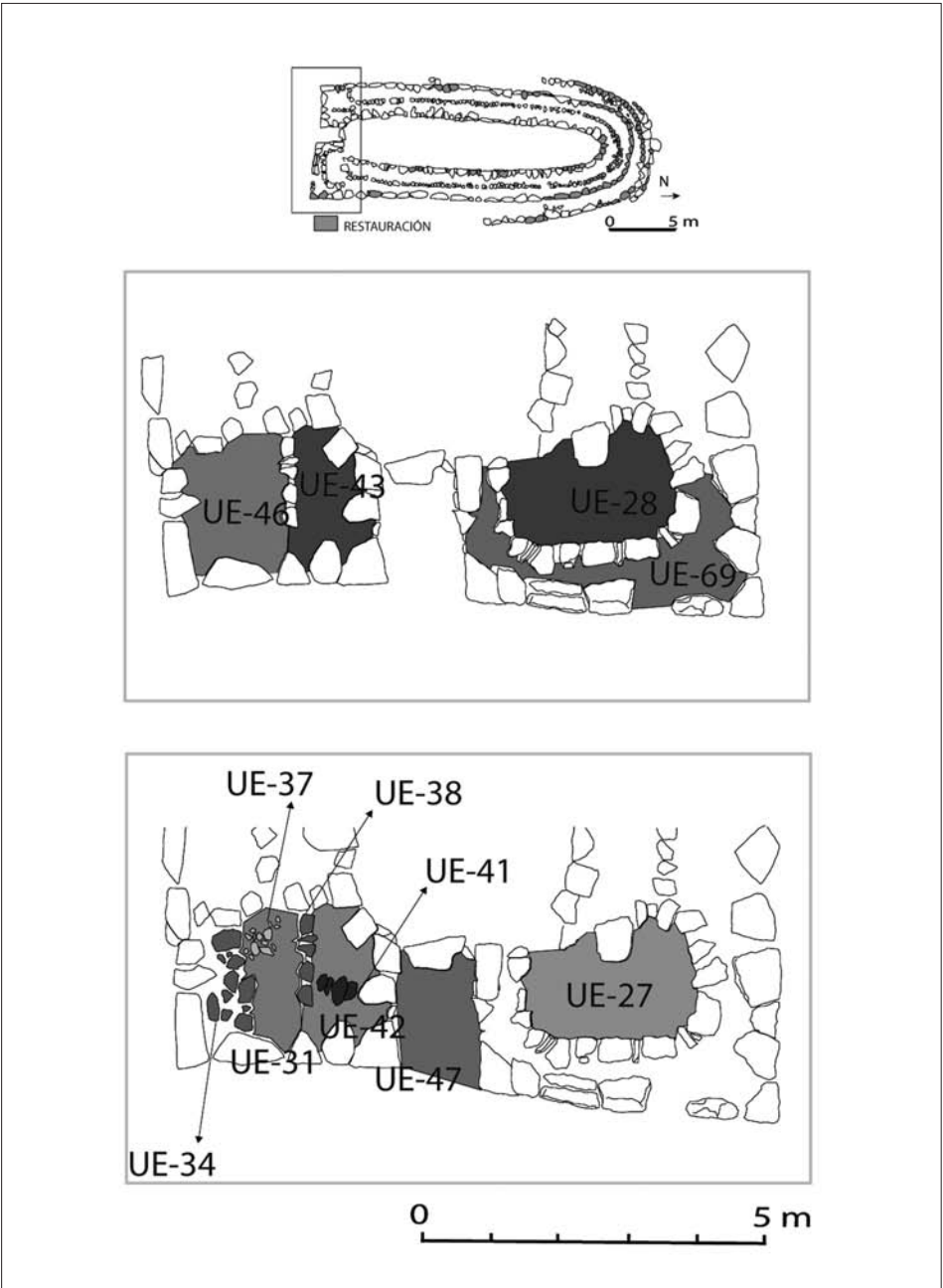

Fig. 6 Principales Unidades Estratigráficas de la fachada (Campaña 2010-2011)

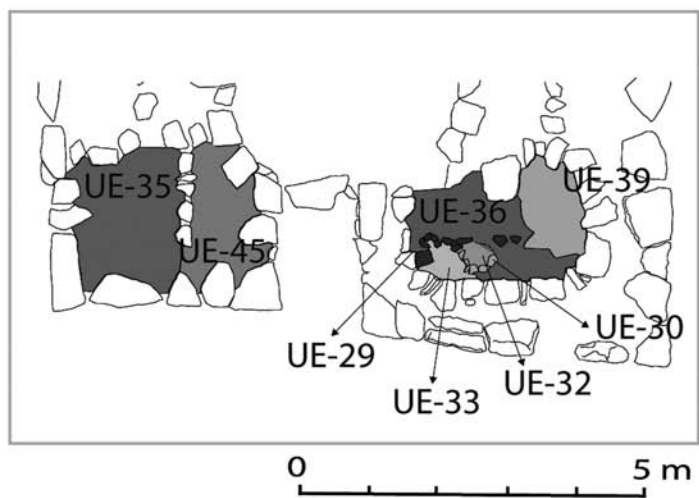

Fig. 7 Principales Unidades Estratigráficas de la fachada (Campaña 2010-2011) y fotografía del ámbito

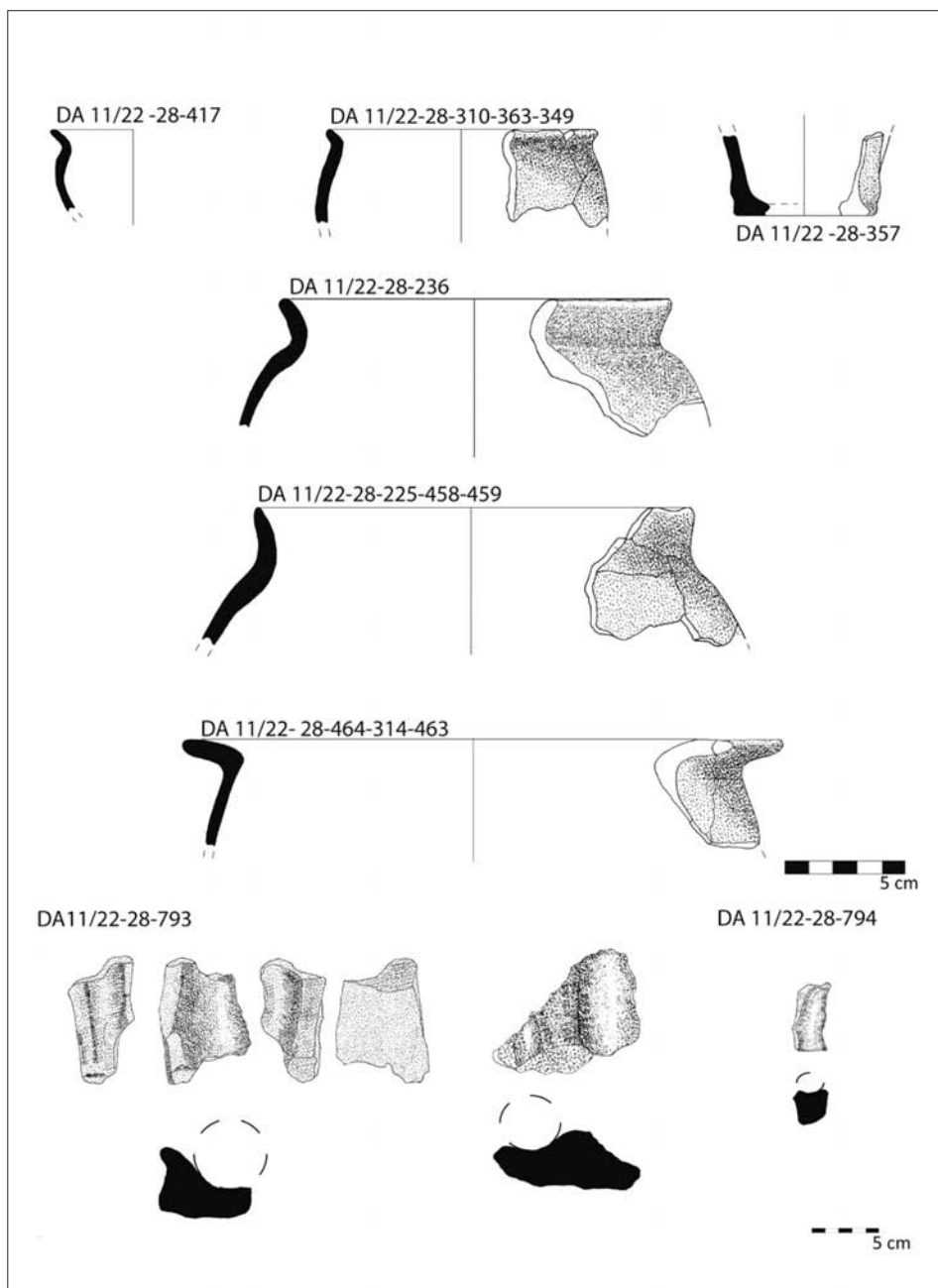

Fig. 8 Materiales cerámicos y fragmentos de arcilla hallados en el interior del ámbito localizado en la fachada del navetiforme Alemany (Campanya 2010-2011)

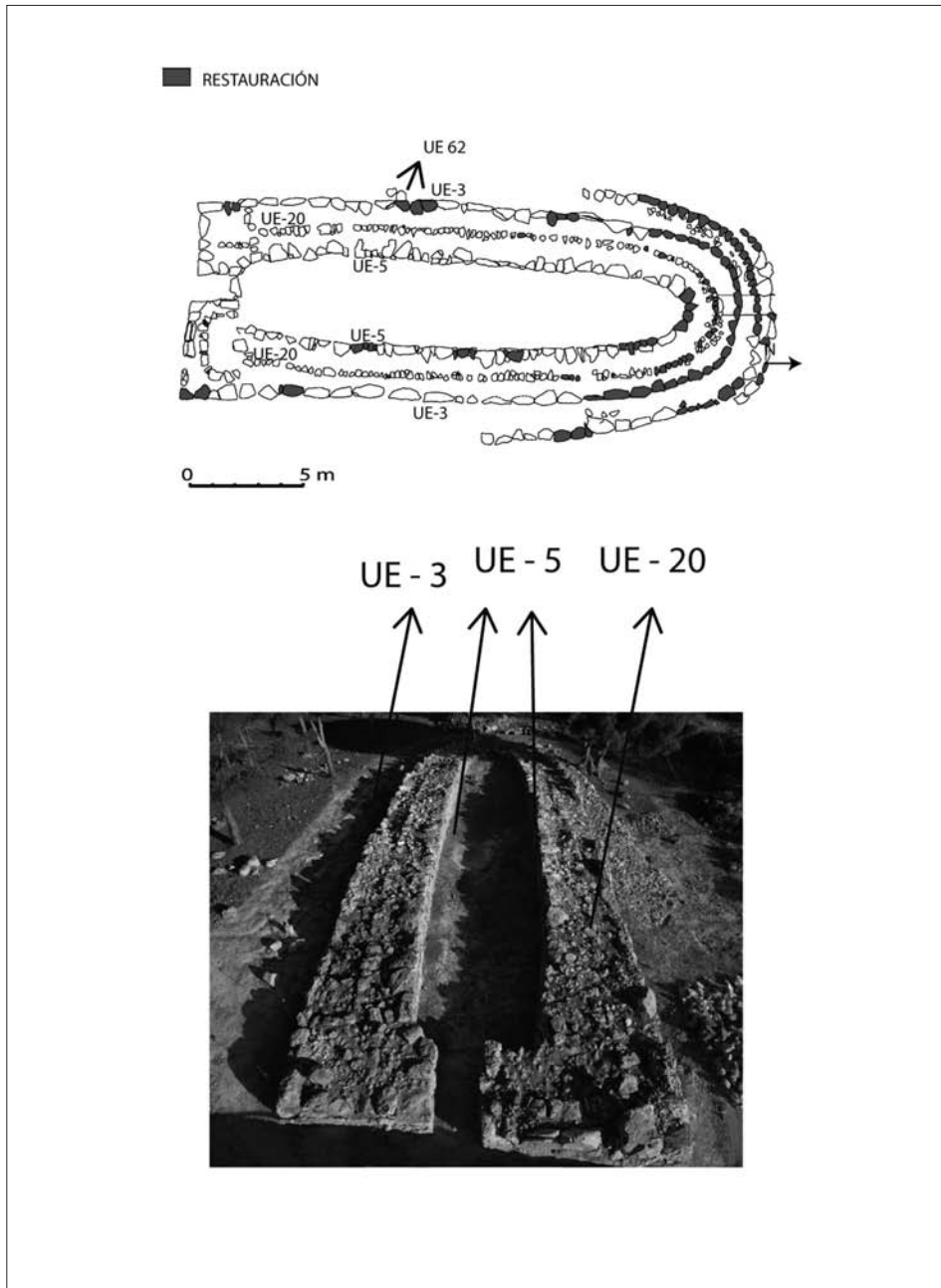

Fig. 9 Áreas intervenidas en la restauración del navetiforme Alemany (Campaña 2010-2011)

Fig. 10 Navetiforme Alemany antes y después de la restauración. Vista general

Fig. 11 Zona del ábside antes de la restauración. Se observan las trazas de la disposición de los bloques originales del ábside

Fig. 12 Fachada y ábside restaurado del navetiforme Alemany

Fig. 13 Resultado final de la intervención en el navetiforme Alemany (2011)

ANÁLISIS ARQUEOLÓGICO DE LAS MACROTRAZAS DE MANUFACTURA: LAS VASIJAS CERÁMICAS DEL POBLADO DEL PUIG DE SA MORISCA (MALLORCA, SIGLO IV A.C.)

Jaume García Rosselló

Universitat de les Illes Balears

Resumen: En el presente trabajo se expone una propuesta metodológica enfocada al análisis de las marcas de manufactura presentes en las cerámicas arqueológicas. Dicho método se ha puesto en práctica en el conjunto cerámico de la torre I del poblado del Puig de Sa Morisca con una cronología ubicable en el siglo IV a.C. A pesar del número reducido de muestras, los resultados obtenidos, además de demostrar el potencial de este tipo de estudios, nos han permitido apuntar al uso de un mismo tipo de cadena operativa, unos mismos procesos técnicos y una cierta variabilidad en los gestos técnicos. Todo ello nos permite proponer la posible fabricación de las vasijas por un mismo grupo de individuos con una alta pericia técnica y unos fuertes contactos sociales.

Palabras clave: Postalayótico, traceología, cerámica, tecnología.

Abstract: A methodological proposal for the analysis of manufacturing marks on archaeological pottery is applied here with reference to the assemblage recovered from Tower I in the Puig de Sa Morisca settlement, chronologically dated in the 4th century BC. Despite the limited sample available, this study exemplifies the potential for this methodology in evidencing the use of only one kind of chaîne opératoire, shared technical processes and certain variability in technical gestures. According to these results, it may be proposed that the lot of vessels was manufactured by the same group of highly technically skilled potters in a context of strong social contacts.

Key words: Pos-Talayotic, Traceology, Pottery, Technology.

1. INTRODUCCIÓN

El presente trabajo tiene por objetivo contribuir al desarrollo de un método que permita analizar los sistemas de modelado de la cerámica en la prehistoria a partir de la identificación de las macrotrazas presentes en las vasijas arqueológicas. Esta línea de investigación se enmarca dentro de los trabajos llevados a cabo principalmente por la arqueología francesa y belga, a partir de las propuestas pioneras de O. Rye, S. Van der Leeuw y H. Balfet,¹ orientadas al reconocimiento de dichas macrotrazas. En este sentido, cabe destacar las propuestas de Alexander Livingstone, Agnes Gelbert, Valentine Roux o Remi Martineau² fundamentadas en colecciones de referencia de corte etnográfico y experimental.

El análisis de los sistemas de modelado es un ámbito de investigación poco desarrollado en los estudios de tecnología cerámica. Pocos son los trabajos que se han ocupado de ello, y con frecuencia las interpretaciones carecen de base empírica. Sin embargo, esto ha sido tradicionalmente así debido a la falta de métodos de inferencia precisos que permitan correlacionar las marcas observadas en las cerámicas con técnicas de modelado específicas. Mientras que el análisis de las pastas cerámicas lleva ya tiempo contando con un método de trabajo elaborado y generalizado, no ocurre lo mismo con el análisis de los sistemas de modelado. Las razones de esta situación son numerosas y no es este el momento de exponerlas aquí. Sin embargo, nos parece interesante destacar que uno de los mayores problemas ha sido la tradicional asociación de técnicas de modelado con la forma de las vasijas. Si queremos empezar a contar con un método de trabajo unificado y válido, que se aproxime lo máximo posible a la realidad es necesario llevar a cabo investigaciones que nos permitan mejorar y clarificar los métodos de inferencia mediante los cuales podemos asimilar determinadas marcas de manufactura a técnicas de modelado específicas.

Por todo ello, nuestra estrategia de validación metodológica ha consistido en generar una colección de referencia de base etnográfica y experimental. Es decir, investigar los sistemas de fabricación cerámica realizados por ceramistas actuales y observar las trazas que se generan en las vasijas confeccionadas por ellos y, a su vez, complementar estos trabajos con experimentaciones controladas realizadas por los propios arqueólogos.³ Pero además, ha sido necesario desarrollar un protocolo de clasificación de la morfología de las trazas de modelado y una estrategia de correlación de dichas marcas con operaciones técnicas concretas insertas dentro de la cadena operativa de fabricación cerámica.⁴

1 RYE, O.S.: *Pottery Technology: Principles and Reconstruction*, Washington D.C., 1981; VAN DER LEEUW, S.E.: *Studies in the technology of ancient pottery*, Amsterdam, 1976; BALFET, H.: "Note sur le façonnage des poteries préhistoriques", *Bulletin de la Société Préhistorique française*, L, 1953, pp. 211-217.

2 GELBERT, A.: *Traditions céramiques et empreintes techniques. Etude Ethnoarchéologique dans le haute et moyenne vallées du fleuve Sénégal*, Paris, 2003 ; LIVINGSTONE-SMITH, A.: *Chaîne Opératoire de la Poterie*, Tervuren, 2007; ROUX, V.: "La technique du tournage: définition et reconnaissance per les macrotraces", *XVe Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes. Terre Culte et Société. La céramique, document, technique, économique, culturel*, Juan-les-Pins, 1994, pp. 45-58 ; MARTINEAU, R.: *Poteries, techniques y sociedades. Etudes analytiques et experimentales a Chalain et Clairvax (Jura) entre 3200 et 2900 av J.-C.*, These de doctorat de l'Université Franche-Comte, 2000.

3 GARCÍA ROSSELLÓ, J.: "La etnoarqueología como experimentación: Identificación de marcas de manufactura en cerámicas modeladas a mano", en RAMOS SÁINZ, M.; GONZÁLEZ URQUIJO, J.; BAENA PREYSLER, J. (dir.): *Arqueología Experimental en la Península Ibérica: investigación, didáctica y patrimonio*, 2007, pp. 45-57.

4 GARCÍA ROSSELLÓ, J.: *Análisis traceológico de la cerámica. Modelado y espacio social durante el Postalayótico (s. V-I AC) en la península de Santa Ponça (Calvià, Mallorca)*, Tesis doctoral inédita, Universitat de les Illes Balears,

2. CONTEXTO Y ESTRATEGIA DE ESTUDIO

No obstante, no nos interesa centrarnos aquí en el desarrollo metodológico del proceso de inferencia de los sistemas de modelado pues ya han sido expuestos de forma detallada en otros trabajos ya citados. Más bien, nos queremos centrar en la aplicación de dicha metodología a un caso concreto. En este sentido, hemos aplicado nuestra propuesta al análisis de la colección cerámica del nivel de ocupación del siglo IV a.C. de la torre I del poblado del Puig de Sa Morisca. Esto viene condicionado por tres motivos principales:

1. Se trata de un nivel de ocupación que presenta unas cronologías y estratigrafías bien documentadas.
2. La colección cerámica es reducida y presenta buenos niveles de conservación.
3. Existe abundante información sobre el yacimiento y la zona, lo que permite contar con un buen contexto en el que integrar nuestras interpretaciones.

Como, se ha publicado en diferentes ocasiones,⁵ la Torre I forma parte de un poblado más amplio que consta de cuatro zonas que han sido definidas como:

1. Área de la Acrópolis.
2. Zona de hábitat situada en el collado con presencia de elementos defensivos.
3. Abrigos rocosos situados en la vertiente oriental del Puig de Sa Morisca.
4. Peña con accesos protegidos.

La Torre I, de donde proceden las muestras analizadas se adscribe a esta última zona. Si bien en dicha torre se han identificado un paleosuelo del bronce final⁶ y alguna estructura de combustión asociada al talayótico (800-500 a.C.),⁷ será entre el 800-540 a.C. cuando se iniciará la regularización del suelo donde posteriormente se asentará la torre. Todo indica pues que entre los siglos V-IV a.C. se produce la fortificación de la zona norte del *castellum* del Puig de Sa Morisca, en la que la Torre I queda integrada en un sistema defensivo entorno al murallón que actualmente cierra parte de la ladera aglutinando otra torre y diversos ámbitos.

No obstante, los materiales estudiados proceden de una época posterior, cuando el espacio interior de la torre perdió su función original y se construyó un ámbito de forma

Palma, 2010; GARCÍA ROSSELLÓ, J.: "Lo que nos dicen las manos. Propuesta metodológica para el estudio de las macrotrazas de modelado", *II jornadas de jóvenes en investigación arqueológica. ¿Hay alguien ahí? Buscando personas tras la cerámica*, Madrid, 2009; GARCÍA ROSSELLÓ, J.; CALVO, M.: "Algo más que una vasija. Modelado y espacio social en la producción cerámica", *I Congreso Internacional Sobre Estudios Cerámicos*, Cádiz, 2013; GARCÍA ROSSELLÓ, J.; CALVO TRÍAS, M.: *Making pots: el modelado de la cerámica a mano y su potencial interpretativo*, Oxford, 2013 (en prensa); CALVO, M. et alii: *La cerámica prehistórica a mano: una propuesta para su estudio*, Palma, 2004.

5 GUERRERO AYUSO, V.; CALVO TRÍAS, M.; SALVÁ SIMONET, B.: "La cultura Talayótica: una sociedad de la edad del hierro en la periferia de la colonización fenicia", *Complutum*, 13, 2002, pp. 221-25; CALVO, M.; QUINTANA, C., GUERRERO, V.: "Territori i intercanvi: la influència púnica en la comunitat talaiòtica del Puig de Sa Morisca (Calvià)", *I Trobada d'Arqueòlegs de les Illes Balears*, Palma, 2009, pp. 63-74; CALVO, M.; AGUARELES, A. (coord.): *Calvià Patrimoni Cultural*, Mallorca, 2011; CALVO, M.; GUERRERO, V.: "La Cultura Talayótica dels inicis al segle VI aC", en BELENGUER, E. (dir.): *Historia de les Balears. Vol I De la prehistòria i l'antiguitat al món islàmic*, Barcelona, 2004, pp. 92-171; GARCÍA ROSSELLÓ, J.; QUINTANA, C.: "Cerámica indígena y cerámica a torno: una aportación a la producción cerámica talayótica tardía de Mallorca", *Mayurqa*, 29, 2003, pp. 281-300.

6 GUERRERO AYUSO, V.; CALVO TRÍAS, M.; SALVÁ SIMONET, B.: "La cultura Talayótica...", pp. 221-25.

7 No se citan las diferentes dataciones radiocarbónicas pues ya han sido proporcionadas por los excavadores en diferentes publicaciones.

triangular, delimitado por dos paredes medianeras simples de 0,3 m de grueso y 2,8-2,65 m de longitud respectivamente en cuyo vértice de unión se localiza una columna de tipo mediterráneo que posiblemente sustentaba la cubierta. La construcción de este ámbito divide el espacio interno de la torre en tres dependencias de dimensiones desiguales. La dependencia mayor albergaba el hogar, una segunda almacenaba ánforas púnico-ebusitanas, mientras un tercer ámbito más pequeño sirvió para almacenar objetos diversos, como grandes vasijas indígenas, varias ánforas, así como varios clavos de bronce y fusayolas. La presencia de fauna terrestre y marina indica que también sirvió de zona de almacén de alimentos. Esta ocupación perdurará hasta el abandono de la Torre, ya convertida en vivienda, en torno al 325 a.C., o bien muy poco después, como indican los diferentes materiales de importación.⁸

A la hora de analizar las vasijas procedentes de la Torre I del Puig de Sa Morisca nos hemos encontrado con una alta fragmentación y una reducida presencia de piezas de perfil completo. Si tenemos en cuenta que la identificación de las macrotrazas de modelado tiene por objetivo la reconstrucción de las cadenas operativas es imprescindible asociarlas a cada una de las piezas, con el fin de definir el proceso de confección desde la base a la boca, y determinar sistemas de fabricación específicos para poder establecer modelos y patrones técnicos. Por ello, ha sido necesario, en esta primera fase, trabajar con piezas de perfil completo que permitieran reconstruir cadenas operativas vinculadas con la secuencia de fabricación de la forma. Ello ha condicionado el análisis de tan sólo tres vasijas (SM 103, SM 140, SM 180), que ya fueron objeto de algún otro trabajo anterior de tipo exclusivamente cronotipológico.⁹ Sin embargo, el número de macrotrazas documentado ha sido relativamente elevado (40 trazas en SM 103 y 17 trazas en SM 140 y SM 180 respectivamente). Por ello, nos parece que tanto a nivel de aplicación metodológica, como en relación con unos primeros aportes a los sistemas de modelado de la zona de la península de Santa Ponça durante el siglo IV d.C., los datos obtenidos pueden resultar sumamente interesantes.

El protocolo de análisis que hemos desarrollado ha consistido en las siguientes etapas:

1. Remontaje de los fragmentos cerámicos y asociación a grupos, formas y vasijas.
2. Análisis de los fragmentos, una vez asociados a piezas, es decir, a formas cerámicas de perfil completo. En esta fase se estudiaron las fracturas transversales de los fragmentos cerámicos.
3. En una tercera etapa los fragmentos fueron ensamblándose hasta reconstruir partes de la pieza: base, cuerpo, borde. A continuación se procedió a identificar las macrotrazas tecnológicas localizadas en cada una de estas partes. Se puso especial interés en el análisis de las superficies interiores y las fracturas transversales.
4. En una cuarta fase las diferentes partes de la pieza fueron ensambladas, por lo que se pudo tener una visión completa de la vasija. En esta fase se analizaron especialmente los patrones de fractura de la cerámica y la distribución y asociación de las diferentes macrotrazas a lo largo de la pieza.

8 GUERRERO AYUSO, V.; CALVO TRÍAS, M.; SALVÁ SIMONET, B.: "La cultura Talayótica...", pp. 221-25; CALVO, M.; GUERRERO, V.: "La Cultura Talayótica...", pp. 92-171; CALVO, M.; QUINTANA, C., GUERRERO, V.: "Territori i intercanvi...", pp. 63-74; GARCÍA ROSSELLÓ, J.; QUINTANA, C.: "Cerámica indígena y cerámica a torno...", pp. 281-300.

9 GARCÍA ROSSELLÓ, J.; QUINTANA, C.: "Cerámica indígena y cerámica a torno...", pp. 281-300.

Una vez identificadas las marcas de manufactura asociadas a las vasijas se correlacionaron con procesos y actuaciones tecnológicas específicas. La identificación de los procesos tecnológicos utilizados en la confección de una pieza y su vinculación con finalidades y partes de la pieza construidas (procesos marco) es lo que va a permitir la reconstrucción de la cadena operativa de modelado.

Sobre la identificación de los procesos tecnológicos se pueden hacer las siguientes observaciones:

1. La no identificación de un proceso tecnológico no significa invariablemente la ausencia del mismo. Esto es debido a que muchas de las macrotrazas que se formaron al realizar una operación pudieron ser eliminadas por otras desarrolladas con posterioridad.
2. Generalmente, una traza identifica un proceso tecnológico. Sin embargo, en ocasiones, esa misma traza puede identificar más de una actuación.
3. A menudo, un proceso tecnológico puede estar identificado por más de una traza, lo que le da mayor solidez al proceso de inferencia. Es decir, una misma actuación técnica ha generado diferentes evidencias a través de las distintas marcas dejadas en las vasijas.

3. CADENAS OPERATIVAS, PROCESOS Y GESTOS TÉCNICOS

A continuación pasamos a describir las diferentes cadenas operativas documentadas haciendo especial hincapié en algunas de las macrotrazas asociadas. Dichas cadenas operativas han sido establecidas en función de perfiles completos siguiendo con las propuestas metodológicas planteadas en otros trabajos.¹⁰ Propuestas que resultan significativamente útiles para comparar conjuntos cerámicos, cadenas operativas y en definitiva “maneras de hacer”.¹¹

3.1. PIEZA SM 140 (figura 1)

Descripción morfológica

Se trata de una vasija con una forma que deriva de la yuxtaposición de un troncocono y una esfera (Forma XVIIa¹²), cuello incipiente marcado, y borde divergente curvado. Presenta dos asas de cinta simétricas, mamelones cónicos y bandas verticales (figura 7).

A. Modelado primario:¹³

¹⁰ GARCÍA ROSSELLÓ, J.: *Análisis traceológico de la cerámica...*; GARCÍA ROSSELLÓ, J.: “Etnoarqueología de la producción cerámica: Identidad y territorio en los valles centrales de Chile”, *Mayurqa*, 32, Número monográfico, 2008.

¹¹ CALVO, M.; GARCÍA ROSSELLÓ, J.: “Tradición técnica y contactos: un marco de reflexión centrado en la producción cerámica”, *Rubricatum*, 5, 2012; GARCÍA ROSSELLÓ, J.: “Tradición tecnológica y variaciones técnicas en la producción cerámica Mapuche”, *Complutum*, 20 (1), 2009.

¹² Según la tipología de CALVO, M. et alii: *La cerámica prehistórica a mano...*

¹³ Nos referimos a las actuaciones técnicas destinadas a dar la forma básica a la pieza. Se puede consultar en profundidad las diferentes organizadores de la cadena operativa en: GARCÍA ROSSELLÓ, J.: *Análisis traceológico de la cerámica...*; GARCÍA ROSSELLÓ, J.; CALVO TRIAS, M.: *Making pots...*; CALVO, M. et alii: “Propuesta de cadena operativa de la producción cerámica prehistórica a mano”, *Pyrenae*, 35 (1), 2004, pp. 75-92. GARCÍA ROSSELLÓ J.: “Cadena operativa, forma, función y materias primas. Un aporte a través de la producción cerámica Mapuche”, *Relaciones*, 29, 2009.

No conserva la parte de la base.

Confección del cuerpo y la boca: La pieza se confeccionó por urdido de colombinos superpuestos horizontalmente y en cabalgadura interna, ensamblados por aplastado, estirado y arrastrado de la cara interior de las uniones.¹⁴ Este conjunto de operaciones se puede determinar de la siguiente manera:

1. La presencia de rebabas solapadas en la superficie interior se puede relacionar con el arrastrado de las uniones, el estirado de los colombinos y la aplicación en cabalgadura interna (figura 2.2 y 2.3).
2. La identificación de variaciones entre concavidad y convexidad, mucho más marcadas en la superficie interna, permite documentar la aplicación de los colombinos desde el interior (figura 2.1 y 2.3).
3. La presencia de grietas aplanadas en la fractura transversal y dispuestas de forma diagonal hacia el interior se relaciona con el aplastado de los colombinos y su aplicación desde la superficie interna (figura 2.2).

En la zona del borde se identifican grietas alargadas en la parte inferior del engrosado del labio interior y exterior que permiten inferir la colocación de un rulo anular para engrosar tanto el borde interior como exterior. Estas marcas, acompañadas de hendiduras discontinuas en el labio y diferentes rebabas en el interior y exterior del borde permiten determinar la existencia de un ensamblaje de los rulos para engrosar por arrastrado y una forma final conseguida por pellizcado (figura 2.1, 2.2 y 2.3). Primeramente se pegó un rulo anular por presionado, a continuación, se pellizó y arrastró hacia abajo.

B. Tratamiento de superficie primario:¹⁵

No existen marcas de alisado en el cuerpo. Una vez engrosado el borde en su parte interior y exterior, se realizó un alisado en ambas direcciones mediante un movimiento hacia abajo como demuestran las rebabas onduladas documentadas (figura 2.1).

C. Tratamiento de superficie secundario:¹⁶

Se desarrollaron dos tratamientos finales de superficie. En un primer momento, después de que la arcilla superara el estado plástico, se aplicó un engobe por toda la superficie exterior e interior, como demuestran la presencia de bandas heterogéneas por gran parte de la superficie. A continuación, se bruñó la superficie exterior y en la cara interior solo el borde. Esta actuación no dejó marcas, por lo que no se ha podido precisar el movimiento realizado, ni el tipo de herramienta utilizada (figura 8.1). Sin embargo, se puede determinar que la actuación se realizó cuando la pasta presentaba una textura de cuero¹⁷ con las cualidades necesarias para obtener un bruñido de calidad.

¹⁴ Es significativa la ausencia de evidencias de presiones discontinuas tan común en este tipo de procesos técnicos.

¹⁵ El tratamiento de superficie primario se refiere a las actuaciones técnicas realizadas cuando la arcilla está en estado plástico y que permiten homogeneizar la superficie dándole regularidad y eliminando irregularidades.

¹⁶ Nos referimos en este caso a las operaciones técnicas destinadas a dar el aspecto final a la pieza.

¹⁷ Fase V, según las diferentes propuestas de cadena operativa presentadas por CALVO, M. *et alii*: "Propuesta de cadena operativa...", pp. 75-92; GARCÍA ROSSELLÓ J.: "Cadena operativa..."

D. Acabado:

La vasija resultante es de pequeño tamaño y tiene una forma básica en perfil en “s” y cuello incipiente. Presenta una superficie simétrica y uniforme por lo que parece que la alfarera¹⁸ que la fabricó tenía una alta pericia técnica.¹⁹ Posee, al menos, un asa de cinta y una banda aplicada vertical. El tratamiento de superficie final consistió en la aplicación de un bruñido y un engobe en la superficie exterior.

3.2. PIEZA SM 180 (figura 3)

Descripción morfológica

Vasija con una base con repié macizo y moldura exterior. Una forma del cuerpo que deriva de la yuxtaposición de un troncocono y una esfera (Forma XVIIa²⁰) y cuello de desarrollo medio (figura 7).

A. Modelado primario:

Confección de la base: La elaboración de la base fue por urdido de colombinos aplicados en paralelo y en cabalgadura interna, ensamblados por aplastado, estirado y arrastrado. Dichos procesos han sido identificados a partir de las siguientes macrotrazas (figura 4.1, 4.2 y 4.4):

Fracturas laminares en la parte interior de la base de forma cóncava aplanada.

Grietas en la fractura transversal de forma cóncava y alargada de tendencia aplanada hacia la pared interior de la vasija.

Fracturas de forma cóncava y alargada de tendencia aplanada hacia la pared interior de la vasija en sección y de forma curva en vista cenital.

Variaciones entre concavidad y convexidad poco marcadas en el interior de la pieza. Ausencia de dichas variaciones formales en la pared exterior.

Una vez levantado parte del cuerpo inferior se reforzó el punto de unión con un presionado interior y exterior como indica la aparición de hendiduras enfrentadas y discontinuas en las paredes interior y exterior a la altura del punto de inflexión. La moldura de la base se confeccionó mediante la aplicación de un rulo anular que fue ensamblado por arrastrado. Dicha operación puede ser observada a partir de las grietas y fracturas formadas en el punto del engrosamiento exterior (figura 4.4).

Confección del cuerpo y la boca: El cuerpo de la pieza se confeccionó por urdido de colombinos, aplicados horizontalmente en cabalgadura interna, aplastado y estirados y ensamblados mediante el arrastrado de los extremos de los colombinos. El arrastrado de los colombinos se efectuó mediante movimientos verticales hacia abajo. Es significativa la

¹⁸ Ante la opción de utilizar el genérico “alfarero” nos decantamos por el uso específico del femenino ya que las evidencias actuales sobre alfarería doméstica nos remiten casi con exclusividad a mujeres

¹⁹ Con el concepto de pericia técnica nos referimos a la habilidad que tiene la alfarera para llegar a una supuesta perfección formal. Dicha perfección quedaría reflejada en la simetría y regularidad en la superficie y perfil de la pieza. Entendemos que la habilidad se va adquiriendo a lo largo del tiempo a través de la práctica y por tanto tiene mucho que ver con la experiencia.

²⁰ Según la tipología de CALVO, M. *et alii*: *La cerámica prehistórica a mano...*

ausencia de hendiduras que puedan determinar un ensamblaje por presionado en toda la pieza, lo que aumenta la validez de nuestra interpretación. Ésta se fundamenta en (figura 4.3):

La identificación de variaciones entre concavidad y convexidad únicamente a lo largo del interior del cuerpo.

La existencia de rebabas que coinciden con las variaciones en la superficie interior.

La distancia que puede establecerse entre rebabas y fracturas.

La pieza se ejecutó en tres etapas: Primeramente la base y el cuerpo inferior, después de un corto secado el cuerpo superior y finalmente el cuello y el borde, donde el último colombino se arrastró y estiró para engrosar el labio.

B. Tratamiento de superficie primario:

No se ha podido identificar el sistema de homogeneización de la superficie. Por lo que se refiere al engrosado el borde, se efectuó un recortado para darle la forma roma deseada. Lo mismo ocurrió con la base. En ambos casos, dichos procesos han sido identificados mediante la documentación de tiras paralelas formando aristas entre ellas como en la pieza SM 140.

Respecto a la forma final del borde las rebabas existentes, junto a otro tipo de marcas, evidencian un alisado del borde hacia el interior y hacia abajo. El engrosado de la base se llevó a cabo alisando la base hacia fuera y hacia arriba, para ello se tuvo que levantar la pieza.

C. Tratamiento de superficie secundario:

Una vez semi-secas las paredes de la vasija, se aplicó un engobe por toda la superficie, tanto interior como exterior. Posteriormente, se realizó un bruñido. El movimiento desarrollado en el exterior fue vertical y horizontal en el borde (interior y exterior) (figura 8.2). El cuerpo interior, a partir del punto de inflexión, no fue bruñido. Al existir una cocción final reductora, las bandas observadas que indican esta operación no son muy claras, debido a ello no se ha podido identificar el tipo de herramienta utilizada por lo que es probable que la arcilla estuviera suficientemente seca cuando se realizó la operación.

D. Acabado:

La vasija resultante es de tamaño medio y tiene una forma básica en perfil en “S” y cuello pronunciado. Es una pieza simétrica y medianamente uniforme por lo que parece que la alfarera que la fabricó tenía una alta pericia técnica. No presenta decoración ni elementos añadidos y el tratamiento de superficie final consistió en el bruñido y el engobe en la superficie exterior.

3.3. PIEZA SM 103 (figura 5)

Descripción morfológica

Vasija con una base con repié macizo. Una forma del cuerpo ovoide divergente (Forma IIb²¹), sin cuello, con borde recto y con la presencia de cuatro asas de cinta a la altura de

²¹ Según la tipología de CALVO, M. *et alii*: *La cerámica prehistórica a mano...*

la boca (figura 7).

A. Modelado primario:

Confección de la base: El patrón de fractura radial de la base, tanto en su vista cenital como lateral y las variaciones entre convexidad y concavidad en la pared interior permiten plantear que esta se confeccionó por urdido de colombinos aplicados en cabalgadura interna y ensamblados por aplastado, estirado y arrastrado de los mismos (figura 6.3). Para realizar la moldura exterior se estiró y arrastró hacia arriba el último colombino de la base como demuestran las rebabas, grietas y hendiduras documentadas.

Confección del cuerpo y la boca: El cuerpo de la pieza se elaboró por urdido de colombinos aplicados horizontalmente en cabalgadura interna, estirados, aplastados y ensamblados por arrastrado. Las evidencias de confección de este sistema son las siguientes (figura 6.1, 6.4):

1. Ausencia de fracturas significativas en el cuerpo superior. Sin embargo, esto se puede relacionar con una mejor unión de los colombinos, como evidencia la aplicación en cabalgadura interna.
2. Variaciones entre concavidad y convexidad exclusivamente en la superficie interior.
3. Presencia de algunas hendiduras alargadas muy poco marcadas en la superficie interna que revelan el arrastrado y estirado de los colombinos.
4. Algunas fracturas lineales y onduladas que se vinculan al arrastrado de los colombinos.
5. Fracturas que, en su visión trasversal, son diagonales curvadas, lo que significa la aplicación en cabalgadura interna.
6. Organización de las inclusiones de forma ovalada que identifica el estirado de los colombinos.

Cabe destacar, sin embargo, la ausencia de rebabas que nos permitan determinar de forma clara el arrastrado de los colombinos. Sin embargo, dada la pericia técnica con la que se confeccionó esta vasija, es probable que este tipo de marcas fueran eliminadas por las alfareras.

Para obtener el engrosado del borde exterior se aplicó un último colombino mucho más grueso que fue estirado y arrastrado hacia abajo para pegarlo al cuerpo. Se identifica también un presionado del borde en el interior para abrir la boca y darle una forma circular. Ello queda demostrado con la presencia de acanaladuras y rebabas exteriores en la parte inferior del engrosado y en hendiduras enfrentadas y discontinuas a la altura del labio.

B. Tratamiento de superficie primario:

La homogeneización de la superficie interior se realizó por alisado, tal y como indica la presencia de hendiduras alargadas en la superficie interior.

La forma final de la moldura exterior se consiguió por el alisado vertical hacia arriba y lateral hacia fuera. Por su parte, la forma final del borde se consiguió igualmente por alisado, en este caso mediante un movimiento lateral hacia fuera y vertical hacia abajo. En ambos

casos, estos procesos quedan visualizados por la presencia de rebabas en una o dos caras de la vasija a la altura del extremo a alisar.

Igualmente, se recortaron las dos zonas a través de un movimiento horizontal paralelo al engrosado. En la moldura exterior de la base se utilizó una herramienta que dejó unas tiras separadas por aristas de 0,2-0,4 cm de ancho. En el borde exterior se usó una herramienta que dejó unas tiras de 0,4-0,6 cm de ancho. A su vez, en el punto de unión del engrosado con el cuerpo se raspó la superficie para marcar la forma roma del engrosado con una herramienta que dejó acanaladuras rugosas en forma de U (probablemente por su localización) y una anchura de 0,4-0,6 cm, por lo que se puede pensar que fue la misma herramienta que se empleó para recortar (figura 6.3, 6.2).

C. Tratamiento de superficie secundario:

Una vez semi-seca la vasija se aplicó un engobe en toda la superficie. Posteriormente, se efectuó un bruñido en la superficie exterior y el borde interior que ayudó a compactar y extender el engobe. El movimiento ejecutado en el cuerpo inferior exterior fue diagonal, mientras que en el cuerpo superior exterior fue diagonal y horizontal (muy solapado), y en el borde tanto interior como exterior fue horizontal. La herramienta adoptada dejó unas bandas de 0,2-0,4 cm de anchura, lo que nos permite pensar que se trata de un canto rodado, ya que poca superficie de la herramienta estuvo en contacto con la pieza y no formó acanaladuras. Todo este proceso ha podido ser reseguído por la presencia de bandas heterogéneas superficiales extendidas por la superficie de la vasija (figura 6.4, 8.3).

D. Acabado:

La vasija resultante es de gran tamaño y tiene una forma básica hemisférica y abierta. Es una pieza simétrica y uniforme, que presenta cuatro asas de cinta y el tratamiento de superficie final consistió en el bruñido y engobe de la superficie exterior.

4. HOMOGENEIDAD Y VARIABILIDAD DEL CONJUNTO CERÁMICO

De las cadenas operativas documentadas en el Puig de Sa Morisca, pese a lo reducido de la muestra, se puede establecer una alta coincidencia en procesos, operaciones y gestos técnicos utilizados, así como en la pericia técnica de las alfareras.

4.1. Pericia técnica

Entendemos que unas vasijas que presentan un alto grado de simetría en la boca, la base y el perfil, ausencia de irregularidades en las paredes y presencia de trazas de manufactura muy poco marcadas se vinculan con alfareras que conscientemente tenían como objetivo obtener un producto homogéneo, regular y simétrico. La consecución de este objetivo a niveles de perfección formal significaría que, en todos los casos, las alfareras estaban suficientemente experimentadas y por tanto habían conseguido una alta pericia técnica.

4.2. Cadenas operativas y procesos técnicos

Esta perfección formal en todas las vasijas estudiadas puede vincularse también con una alta coincidencia en secuencias de fabricación y procesos adoptados. En este sentido, debe recalcar la documentación de la misma cadena operativa para las tres vasijas estudiadas independientemente de la forma y el tamaño de las mismas. De hecho, el

tamaño tan sólo habría afectado a variaciones en el levantado de las paredes, que pudo ser de forma continua (SM 140) o discontinua (SM 180). No obstante, la cadena operativa se compondría de los mismos procesos técnicos que consistirían en:

1. Urdido de colombinos aplicados en cabalgadura interna tanto en la base como en el cuerpo. Este proceso constaría de diferentes operaciones técnicas constatadas por igual en las diferentes vasijas:
 - 1a. Colocación de los colombinos en horizontal.
 - 1b. Aplicación en cabalgadura interna.
 - 1c. Modificados, una vez colocados en las paredes de la vasija, por estirado.
 - 1d. Ensamblados por aplastado y arrastrado.
2. Alisado para homogeneizar la superficie.
3. Alisado para conseguir la forma final del borde.
4. Aplicación de engobe como tratamiento final de la superficie.
5. Aplicación de un bruñido como tratamiento final de la superficie.

Las únicas diferencias las encontramos en la confección de engrosados de borde y confección de molduras. En relación con ello, cabe destacar que en las piezas SM 103 y SM 180 el engrosado se consigue por estirado y arrastrado de la arcilla con un posterior recortado y alisado que podría ir acompañado de un raspado. En cambio, en la vasija SM 140 el engrosado se consigue mediante la aplicación de un rulo anular que luego es arrastrado y pellizcado para conseguir la forma final.

4.3. Los gestos técnicos

El gesto técnico se refiere a la unidad mínima de acción técnica. Mientras que los procesos técnicos tienen relación con el conjunto de operaciones que componen los sistemas de fabricación, el gesto técnico está más vinculado a movimientos, posiciones y herramientas. De esta forma, aunque sea parcialmente, puede ser identificado arqueológicamente. En el caso de las vasijas estudiadas, ha podido ser identificado en movimiento, herramientas, extensión y estado de la arcilla en el alisado y bruñido.

En relación con ello, podemos precisar que la variación que veíamos en los engrosamientos del borde o base, se observa también en los gestos técnicos de alisado. De esta forma, podemos apreciar la utilización de los mismos gestos para alisar el borde o la base en las vasijas SM 103 y SM 180: alisado vertical con los dedos hacia arriba y lateral hacia fuera para la base y movimiento lateral hacia fuera y vertical hacia abajo para el borde. Mientras que en la vasija SM 140 el alisado del borde (el único documentado) se realizó también con los dedos pero con un movimiento hacia abajo en ambas direcciones.

El caso del bruñido es algo diferente (figura 8). En este sentido, se puede precisar que este se extiende por toda la superficie exterior hasta el borde interior independientemente de la forma abierta o cerrada de la vasija y de su tamaño. Igualmente parece que la operación se realizó en textura de cuero cuando la arcilla estaba en un nivel de sequedad óptimo. Destacar también que la herramienta utilizada para bruñir sirvió a su vez para extender el engobe por la superficie. Dicha herramienta dejaría unas bandas de la misma anchura en los casos que han sido documentadas dichas marcas. La variación estaría exclusivamente en parte de los movimientos realizados. Si bien la zona de la boca se bruñe mediante movimientos horizontales tanto en el interior como en el exterior en todas las piezas, en el

cuerpo los movimientos adoptados son muy diferentes. En un caso es vertical (SM 180), en otro es diagonal y horizontal de forma muy solapada (SM 103) y en un tercero, no ha podido ser identificado. Esta variabilidad no se asocia a formas, tipos o tamaños ya que hay variaciones en cada vasija. En todo caso, el movimiento horizontal-diagonal-vertical documentado en la vasija SM 103 tuvo que ver con la movilidad de la alfarera alrededor de la pieza ante la imposibilidad de mover la vasija.

5. CONSIDERACIONES FINALES

Somos conscientes que lo reducido de la muestra no permite establecer ningún tipo de generalización sobre el contexto tecnológico o las tradiciones técnicas de la zona. No obstante, creemos que podemos establecer algunas consideraciones a modo de reflexión.

En primer lugar hay que destacar la alta pericia técnica de las alfareras que se relaciona con una fuerte experiencia. Una experiencia que nos habla de una práctica continuada en la fabricación de cerámica y por tanto, las posibles diferencias observables, e incluso las similitudes, no pueden vincularse con diferentes niveles de aprendizaje o especialización.

En este sentido, no cabe ninguna duda del nivel de coincidencia entre procesos y cadenas operativas en las diferentes vasijas, lo que nos permite plantear un alto nivel de contacto entre personas o ideas que generaría una misma forma de modelar las vasijas analizadas.²² Este alto contacto, podría estar relacionado con unos mismos contextos de aprendizaje.²³ Sin embargo, pese a la existencia de estrechos contactos y un conocimiento técnico común, la variabilidad, aunque marginal, en algunos gestos técnicos nos habla de movimientos y estado de la arcilla en el alisado o el bruñido diferentes. Esto podría vincularse con cierta libertad en las “maneras propias de hacer”.

En este sentido, las pequeñas diferencias existentes entre las vasijas SM 140 y SM 103 respecto a la SM 180, sobre todo a nivel de gesto técnico de bruñido así lo podrían evidenciar. De hecho la variable forma y tamaño, tanto en el Puig de Sa Morisca como en el Turó de Ses Abelles y el Turriforme Escalonado de Son Ferrer, ha sido tenida en cuenta para contextualizar estas variaciones en función de movimientos y actuaciones técnicas vinculados con la propia morfología de la vasija.²⁴ Dichas variaciones como el bruñido, obviamente, están condicionadas por el tamaño de la superficie a bruñir y la posibilidad de mover la cerámica durante la operación técnica. Sin embargo, como se documenta en SM 103 o SM 180 se utilizan los mismos movimientos, posturas, herramientas y niveles de estado de la arcilla para bruñir una pieza de gran tamaño y otra de menores dimensiones.

Todo ello, sin olvidar que el enorme nivel de coincidencia en las cadenas operativas, procesos e incluso gestos técnicos como el bruñido (donde la única variación estaría en el movimiento) nos permite concluir que existió un alto contacto en los canales de transmisión

²² CALVO, M.; GARCÍA ROSSELLÓ, J.: “Tradición técnica...”.

²³ VIDAL, A.; GARCÍA ROSSELLÓ, J.: “Dime cómo lo haces: una visión etnoarqueológica de las estrategias de aprendizaje de alfarería tradicional”, *Arqueoweb*, 12, 2009; GARCÍA ROSSELLÓ, J.: “Modelado, aprendizaje y espacio social: Una reflexión desde la tecnología cerámica”, *Werkén*, 14, 2011, pp. 63-74.

²⁴ GARCÍA ROSSELLÓ, J.: *Análisis traceológico de la cerámica...*; GARCÍA ROSSELLÓ, J.: “Lo que nos dicen las manos. Propuesta...”.

de ideas entre las alfareras que fabricaron las cerámicas analizadas. Un contacto, que no eliminó una posibilidad de acción más individual en gestos técnicos y algunos procesos de engrosado y un proceso de aprendizaje que no limitó cierta libertad en el modo de actuar.

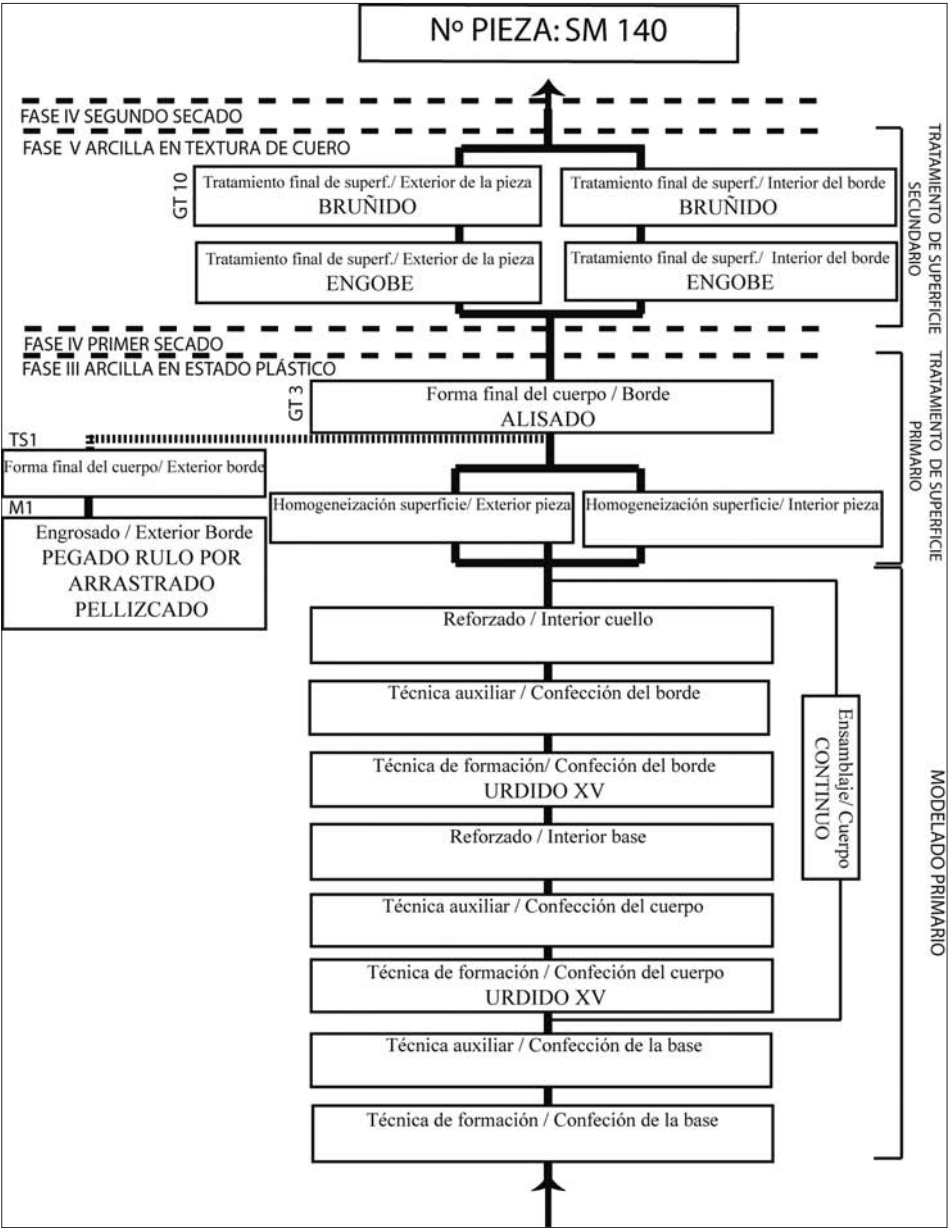

Fig. 1 Matriz de la cadena operativa de la pieza SM 140

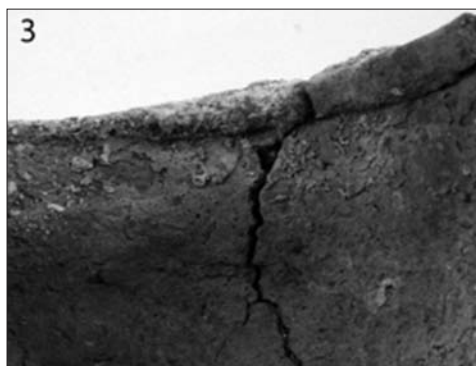
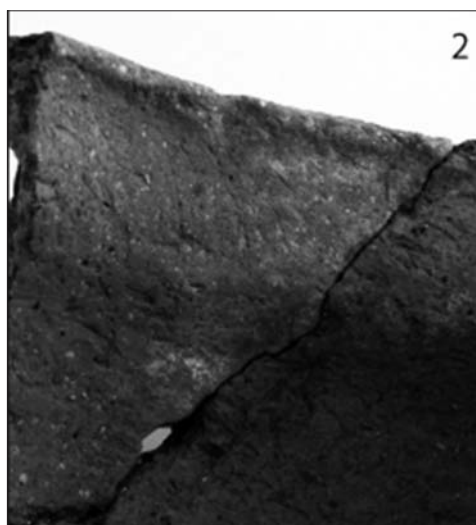
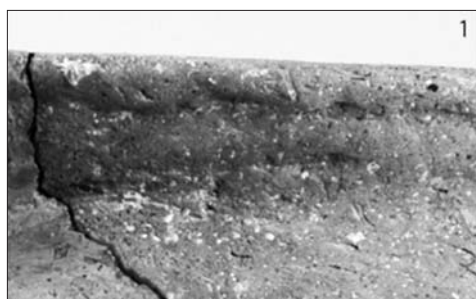

Fig. 2

2.1. Rebabas asociadas al arrastrado. Variaciones formales generadas durante la confección por urdido

2.2. Rebabas asociadas al arrastrado. Hendiduras formadas durante el doblado y alisado de la pieza

2.3. Variaciones formales generadas durante la confección por urdido

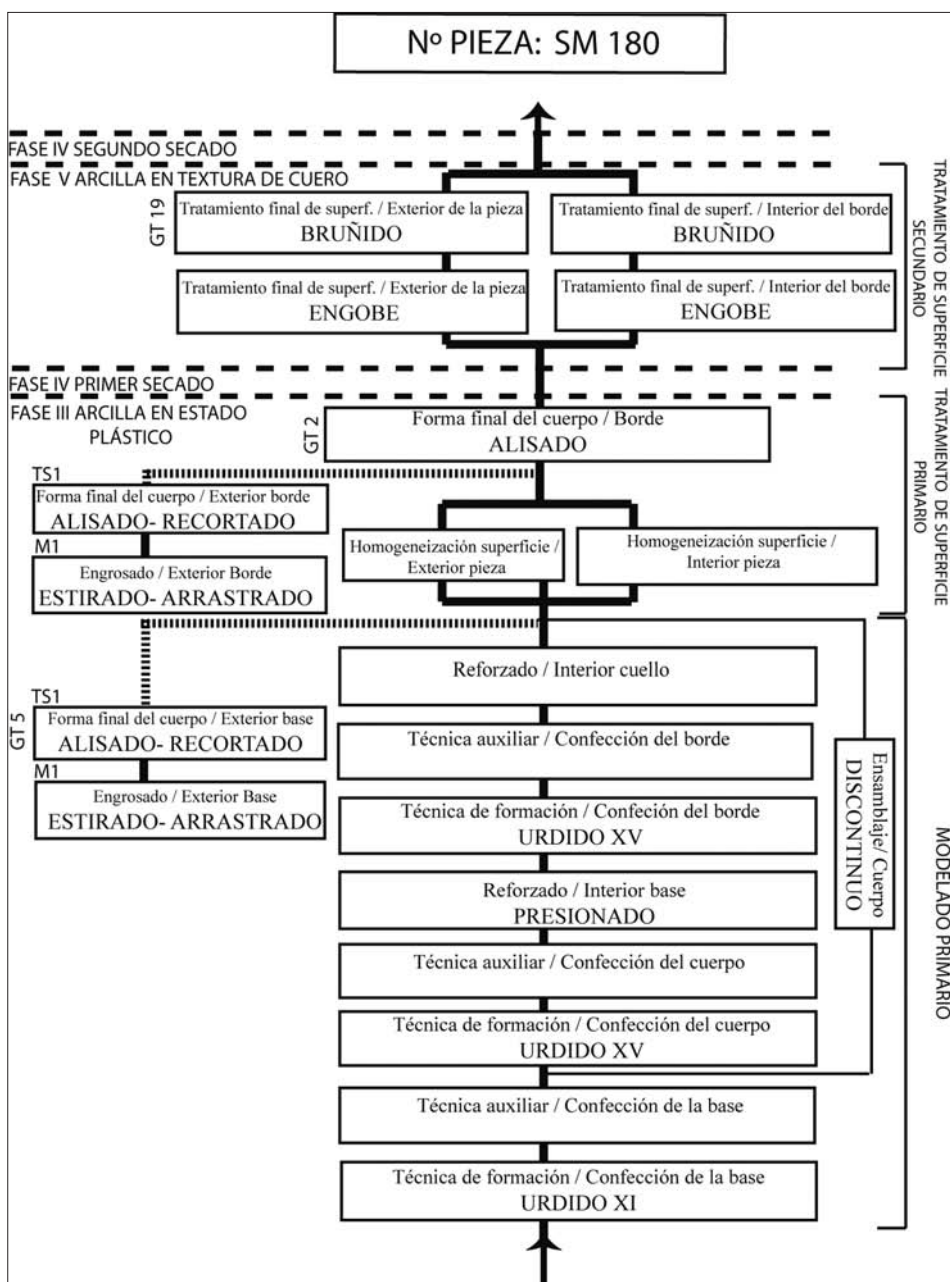

Fig. 3 Matriz de la cadena operativa de la pieza SM 180

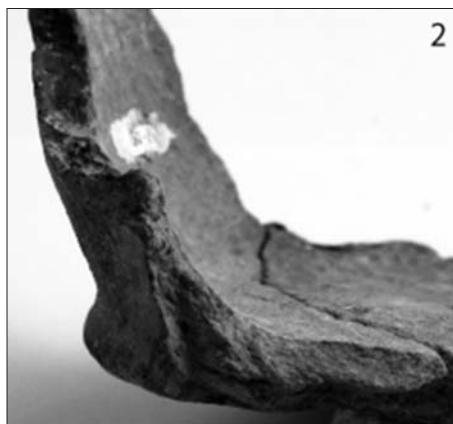
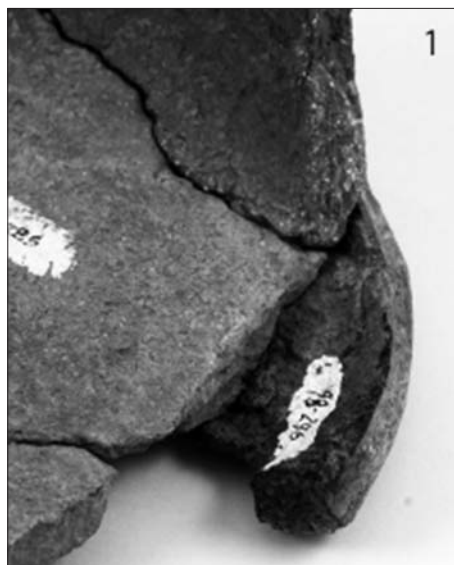

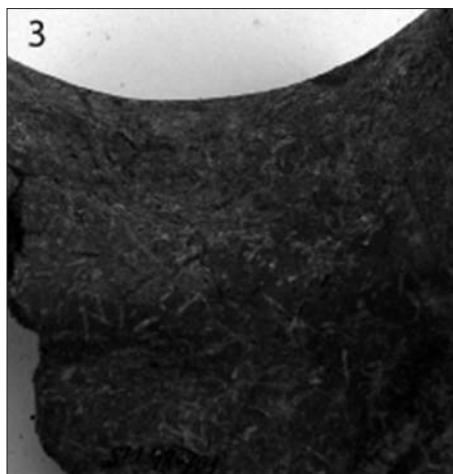
Fig. 4

4.1. Fractura laminar que indica la confección por urdido

4.2. Grietas y fracturas transversales vinculadas a la confección por urdido

4.3. Asociación de rebabas, hendiduras, variaciones formales y grietas superficiales que evidencian la colocación de los colombinos en cabalgadura interna y presionado y arrastrado de los extremos

4.4. Grietas y fracturas transversales vinculadas a la confección por urdido

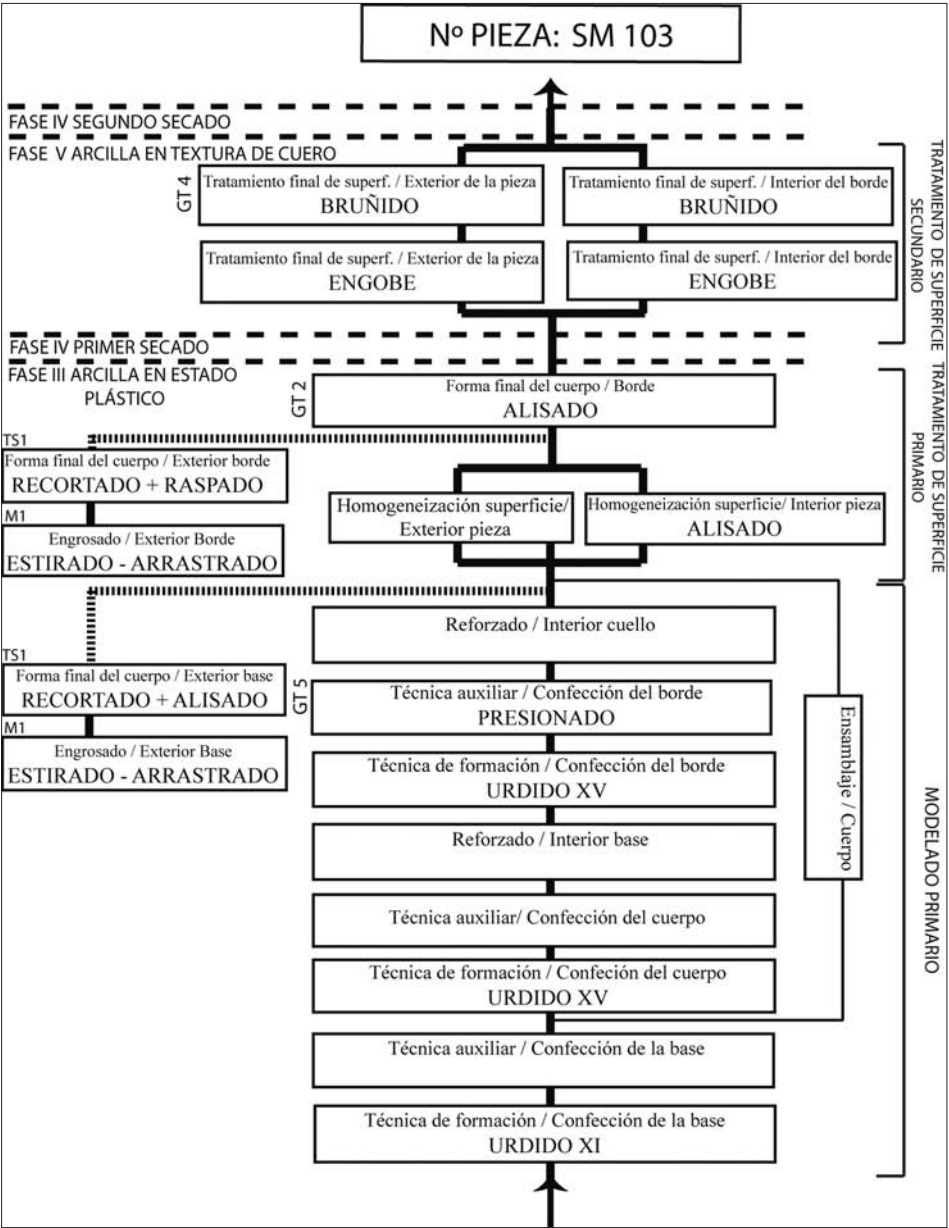

Fig. 5 Matriz de la cadena operativa de la pieza SM 103

Fig. 6

6.1. Grietas, ordenación circular de las inclusiones y fracturas transversales vinculadas a la confección por urdido

6.2. Acanaladuras relacionadas con el raspado y recortado de la base. Hendiduras asociadas al arrastrado. Rebabas asociadas al arrastrado

6.3. Rebabas asociadas al arrastrado. Acanaladuras relacionadas con el raspado y recortado del borde

6.4. Variaciones formales generadas durante la confección por urdido

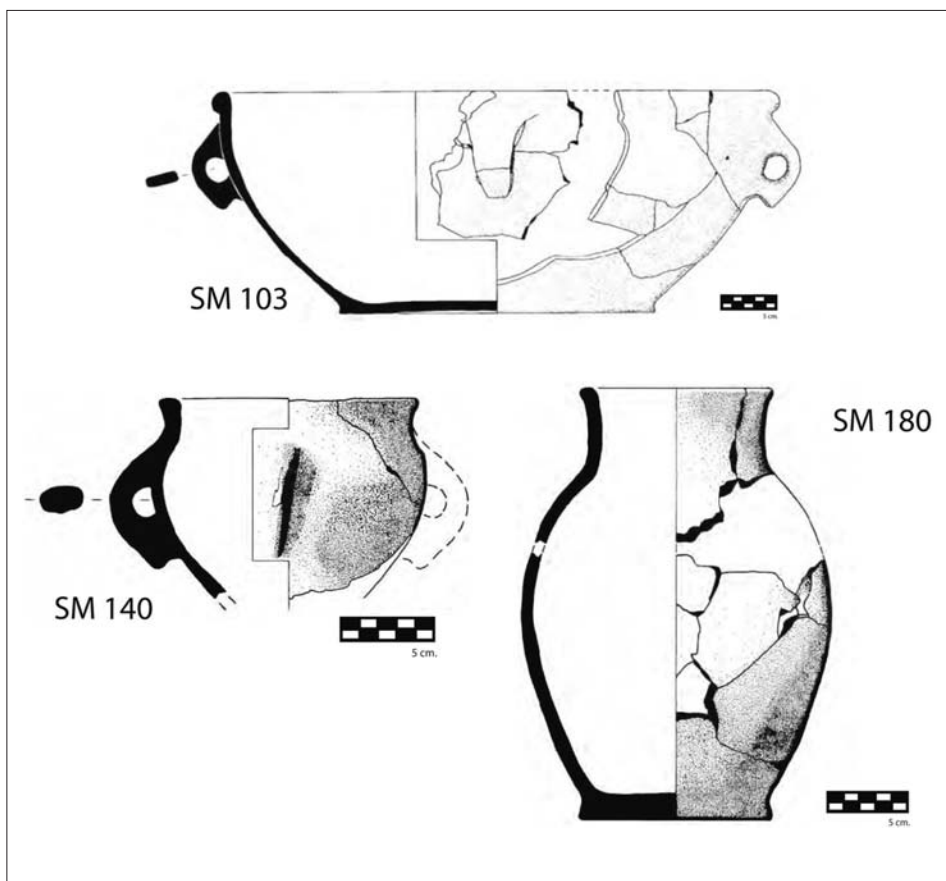

Fig. 7 Dibujos morfológicos de las piezas analizadas

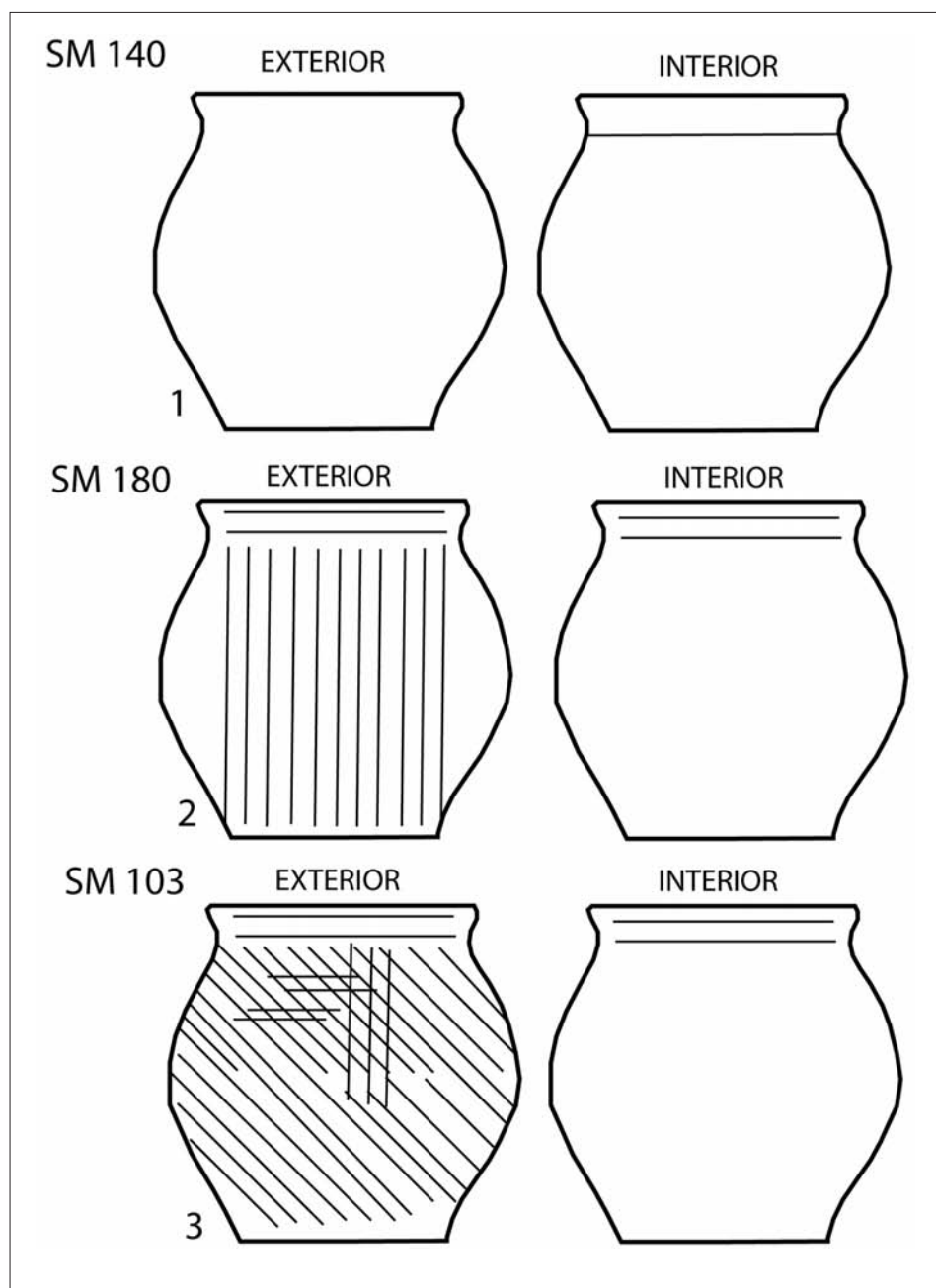

Fig. 8 Gestos técnicos vinculados con el bruñido

SOBRE DUES INSCRIPCIONS DE SA CARROTJA CONSERVADES AL MUSEU DE MALLORCA

Hernán González Bordas

Université Michel de Montaigne Bordeaux3

Resum: El present article reprèn la lectura de dues inscripcions conservades al Museu de Mallorca provinents de la necròpoli de Sa Carrotja (Ses Salines). En traiem conclusions que afecten l'onomàstica, la paleografia, la importància de l'examen autòptic dels epígrafs i la identificació de dues inscripcions, que es consideraven diferents, en una sola.

Paraules clau: Epigrafia funerària, onomàstica, identificació d'inscripcions.

Abstract: This paper presents a new reading of two inscriptions kept in *Museu de Mallorca* coming from Sa Carrotja necropolis (Ses Salines). Our conclusions regard onomastics, palaeography, the importance of autoptic examination of epigraphs and the identification of two inscriptions, who were considered different until today, in only one.

Key words: Funerary epigraphy, onomastics, identification of inscriptions.

Rebut el 15 de febrer. Acceptat el 25 de novembre de 2013.

Agraïixo el personal i la direcció del Museu de Mallorca per la seva disponibilitat i per la llibertat per treballar que em van concedir.

Abreviaturas: *CIBal* = VENY, C.: *Corpus de Inscripciones latinas de las islas Baleares hasta la dominación árabe (CIBal)*, Roma, 1965, *CIL* = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, *EDH*: *Epigraphische Datenbank Heidelberg*.

1) Nova lectura de *CIBal* 83 (= *CIL* II 3671)

Es tracta d'una peça procedent de la necròpoli de Sa Carrotja (Ses Salines, Mallorca). Aquesta inscripció ha estat objecte de dues lectures diferents per part dels principals epigrafistes que l'han estudiada.

En primer lloc, Emil Hübner, redactor del *Corpus Inscriptionum Latinarum* (*CIL*), II (corresponent a Hispània) va donar la lectura:

ANNIA · ASI
ANNO XIII
OCRATIA
SICINA
ANNO XVI
PVLOSSVV //
FVISTIS · VALE

Gairebé totes les lletres de les dues darreres línies les transcriu amb el traç discontinu per tal de deixar clara la dificultat de lectura, a més al comentari afegeix: '...litterae malae et evanidae.'

Cristòfol Veny, al *Corpus de Inscripciones Latinas de las Islas Baleares hasta la Dominación Árabe* (*CIBal*) en va fer una lectura força diferent pel que fa a la quarta, cinquena i sisena línia:

ANNIA · ASI
ANNO · XIII
OCRATIA
SIGENIA
ANNIS XVI
DVLCISSVMAE
FVISTIS · VALE

I afegeix el comentari: "En el renglón cuarto Hübner leyó *Sicina*. Después de una atenta observación creemos que se debe corregir por *Sigenia* o *Sicenia*. En la línea quinta no hay duda sobre la lectura de *annis*. Hübner erróneamente transcribió *anno*. También en el renglón sexto leyó el benemérito epigrafista alemán *Pulossu(m)ae*, como si se tratase del onomástico de la madre de las dos jóvenes; pero la lectura que ofrece el texto es claramente *dulcissu(m)ae*".¹

Aquesta lectura és la que ha estat respectada fins als nostres dies pels investigadors que se'n han ocupat² amb petites diferències de detall.

Nosaltres proposem una lectura que combina les d'aquests dos savis amb una aportació pròpia a la quarta línia (donem també el text sense les restitucions per tal de fer més fàcil la comparació):

¹ *CIBal*, p. 98.

² ALFÖLDY, G.: "Besprechungen", a *Bonner Jahrbücher*, 168, 1968, p. 551, que només feia una recensió de *CIBal*; ORFILA, M.: *La necrópolis de Sa Carrotja y la romanización del sur de la isla de Mallorca*, Oxford, 1988, p. 66 i GARCÍA, E.: *EDH*.

Annia · Asi
Anno · XIII
Ocratia
Pisena
 5 *Anno · XVI*
Dulcissumâe
*Fuistis · Vale*³

Donat que un dels trets més característics de les inscripcions de Sa Carrotja és l'onomàstica personal, sembla interessant apuntar que el *cognomen* de la quarta línia varia en el seu radical.

En efecte, a partir de la lectura *Sicina*, Albertos⁴ proposava una relació amb els noms ibèrics *Sicedunin* o *Sicounin* o bé amb l'arrel indoeuropea **segh-*, relació que encara es podria mantenir segons la lectura corregida per Veny: *Sigenia*.

Ara bé, a nosaltres, després d'haver mirat i remirat detingudament la peça, ens sembla clar que la inicial és una *p*, l'ull de la qual tanca perfectament. A més, el seu traç vertical és ben recte, no com el de les altres *s* del text amb un traç palesament corbat. És aquest traç corbat el de la tercera lletra del mateix nom. L'únic inconvenient que té i que ha fet dubtar els especialistes és un copet a la part inferior dreta de la lletra que ha fet proposar *c* o *g*. En canvi, tenim una *s*⁵ (Fig. 1). Així doncs, llegim *Pisena*.

Trobem exemples de *Pisenus* al Picè⁶ (i en aquest sentit la lectura aniria d'acord amb les teories de la investigadora M.J. Pena⁷) altres variants com *Pisenius* es troben a Dalmàcia;⁸ *Pisentius* el tenim també al centre-nord d'Itàlia i a Dalmàcia,⁹ però també a la resta de províncies i a Roma.¹⁰

Com bé assenyalava E. Hübner, no hi ha cap *i* entre la *n* i la *a*. El que es veu és un cop enmig de la *n* que pot fer dubtar, tampoc no creiem que hi hagi lligadura.

La línia següent ens porta a un altre terreny, el del material de què es disposa quan es fa l'edició d'una inscripció: Veny, que va tenir la bona vista de llegir *dulcissumae* en comptes de *pulossuu* a la penúltima línia, no tenia la inscripció davant mentre en redactava l'edició,

³ El punt alt indica una interpunció, l'accent circumflex de la sisena línia indica que la *a* està lligada a la *m* precedent.

⁴ ALBERTOS, M.L.: "¿Indoeuropeos o Iberos en Baleares?", *Emerita*, 26, 1958, p. 236.

⁵ Així ja ho suggeria ALFÖLDY, G.: "Besprechungen"..., p. 551.

⁶ *CIL* XI 5784 i 5790.

⁷ PENA GIMENO, M.J.: "La tribu *Velina* en Mallorca. Los *Caecilii* Metelli, el Piceno y las gentes de sa Carrotja", *XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals: L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les Illes Balears*, Palma, 2004, p. 261-277.

⁸ *CIL* III 6363.

⁹ *CIL* XI 2235 i següents, 2392, 2393, 2406, 2557, 5838, 5850.

¹⁰ Exemples a Cisalpina, Transalpina, Britannia i Roma. Cfr. SCHULZE, W.: *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Zürich, 1966, p. 210 i SOLIN, H.; SALOMIES, O.: *Repertorium nominum gentilium et cognominum latinorum*, Hildesheim, 1994, p. 143.

sinó una foto guixada. Aquesta és la que apareix a l'apèndix del *CIBal*.¹¹ Si el mallorquí edita *annis* en comptes de *anno* i, a sobre, recalca “Hübner erròneament transcribió *anno*”, és per aquesta raó.

En efecte, a l'epígraf es llegeix perfectament *anno(rum)*. Juga al seu favor el fet de ser la fórmula utilitzada a la segona línia d'aquesta peça i a totes les inscripcions de Sa Carrotja, que fan servir el genitiu en comptes de l'ablatiu.

A la sisena línia només afegirem que la *m* i la *a* de *dulcissumae* estan lligades.

Les joves nomien Annia de Asius¹² i Ocratia Pisena (Fig. 2).

2) Identificació de *CIBal* 88 amb *CIBal* 92 (= *CIL* II 3672)

En aquest cas també ens ocuparem d'una inscripció procedent de la necròpoli de Sa Carrotja, i la paraula ‘una’ ha d'anar subratllada perquè intentarem demostrar que les entrades corresponents als números 88 i 92 del *CIBal* parlen de la mateixa peça.

Comencem per presentar l'edició de E. Hübner al *CIL* II de la inscripció corresponent a *CIBal* 92, que C. Veny considera desapareguda i, per tant, com es fa en aquests casos, reproduïu la lectura i el que se'n diu a la bibliografia. En aquest cas, el que diu E. Hübner.

3672 Reperta in Santañy, servata Palmae apud Boverum. Est cippus grandis fastigatus.

rosa
C ANTESTIVS
C · ANTESTIVS
MACRINVS ·
VIX · A · XX · A · V
ianua
arcus duo

Descripti. V.1 cum positus esset
loco non suo deletus est. 4 A·V est *ave vale*.

L'epígrafista mallorquí presenta el context de troballa i informació sobre el dipòsit: “Inscripción romana, procedente de la Carrotja de Santanyí. Estaba en Palma, en poder de Bover, cuando la vio Hübner en 1861. Por carta de Llabrés al mismo nos consta que no fue trasladada al predio de Valldurgent, sino que desapareció.”

Unes pàgines abans emperò, a *CIBal* 88 C. Veny edita:

C·ANTESTIVS
· NN ·VI·
...·XX·A·V·

¹¹ Làmina XXVI, Figura 66, número 83.

¹² Tenim un exemple d'*Asia* com a *nomen* a *CIL* VI 23676

i remarca sobre la seva troballa: “Nada sabemos de su hallazgo ni de sus vicisitudes posteriores. Actualmente se guarda en el Museo de la Lonja” (Fig. 3 i 4). Sobre aquesta peça fa una descripció acurada detallant-ne l'estat de conservació, les mides i els trets figuratius i de decoració.¹³

Aquesta descripció és la mateixa de *CIBal* 92 però més detallada, donat que Veny té l'estela davant i aprofita per analitzar els dibuixos i les motllures, esmenta els dos cercles petits als costats de la rosassa etc.

Si ho comparem amb el que diu succintament E. Hübner a l'edició de *CIL*, II, 3672 = *CIBal*, 92,¹⁴ i amb el que reproduïx C. Veny¹⁵ descobrim moltes coincidències.

De fet deixant de banda que la descripció de *CIBal* 88 aporta molts més detalls que la de *CIBal* 92, l'única cosa que no acaba de quadrar seria la segona línia del text de *CIBal* 88 i tercera del de *CIBal* 92.

Això ja ho va sospitar M. Orfila a la seva tesi doctoral: “Cabe la posibilidad de que la lápida 88 sea la misma que la 92, puesto que su descripción es muy parecida, y el epígrafe de ambas también, si a la num. 88 le añadimos un renglón más entre el primero y el segundo.”

En realitat “el renglón” s'ha d'incloure abans de la primera línia. De fet, E. Hübner indica: ‘V. 1 cum positus esset loco non suo deletus est’.

Tot i així, M. Orfila respecta la lectura de C. Veny¹⁶ i no en fa cap correcció.

Doncs a l'epígraf conservat (*CIBal* 88), sí que podem llegir, a sobre de la cartel·la, molt clarament, tres lletres encara: TIV, del nom *Antestius*, i potser, fins i tot, algunes abans, com ara la N, tot i que aquesta línia fou voluntàriament esborrada segons diu E. Hübner, opinió que compartim.

Llavors a la línia central (segona a *CIBal* 88, tercera a *CIBal* 92), que des de C. Veny es venia llegint: .*NN* ·*VI*·, després d'una llarga revisió, hem distingit el nom de *Macrinus* i és que els últims quatre signes no s'han d'interpretar ja com les restes d' *annorum vixit*,¹⁷ sinó com el

13 ...la superficie frontal se distribuye en tres zonas dispares. La superior, que debía ser angulosa y muy aguda, está truncada; con todo, deja ver la sección inferior de un recuadro central rehundido, en cuyo campo hay un disco en relieve sobre el cual se ha dibujado en líneas incisas una cruz de brazos iguales. En las bandas laterales, ya fuera del recuadro, se aprecian dos círculos también incisos, mucho más pequeños. La zona media consiste en una faja o cartela estrecha, rehundida y notablemente escotada en los dos extremos, destinada a contener la inscripción. La zona inferior, que alcanza la mayor parte de la superficie, está ocupada por la figura de una gran puerta, en cuya sección superior se forman dos plafones rectangulares en sentido vertical, con molduras, y en la sección inferior dos arcos de medio punto, paralelos y simétricos. (El subratllat és nostre)

14 Sobre la forma diu: ‘Est cippus grandis fastigatus’ = És una estela gran acabada en punta; i sobre la decoració: ‘rosa’ abans del text i ‘ianua, arcus duo’ després d'aquest.

15 “Se trataba pues de una estela más o menos alta, rematada en su parte superior por una especie de triángulo, en cuyo centro campearía la roseta que menciona Hübner. Es de suponer que la inscripción estaría encuadrada en una cartela ansada, como es estilo en la serie de estelas de la Carrotja, y en la parte inferior se representaba una puerta con plafones y dos arcos.”

16 També GARCÍA, E. a *EDH*.

17 A més, aquesta interpretació és una mica forçada donat que sempre que concorre la paraula per anys, o la seva abreviatura, més el nombre d'anys, aquest va immediatament a continuació de la primera, és a dir que no hi apareix mai el verb enmig.

final en *-inus* del *cognomen*. La resta d'aquest es pot entreveure amb l'ajut de llum rasant. (Fig. 5 i 6)

La darrera lletra que sembla una *i*, és clarament una *s* si ens apropem a la peça. Dels dos extrems del segment vertical distingible parteixen dues marques: la de sota cap enrere i la de dalt cap endavant en el sentit de la lectura. Admetem que les altres esses són diferents, però també ho són entre elles i l'escriptura és, en general, irregular.

Pel que fa al final de la darrera línia, ens sembla encertada la lectura que en donen C. Veny i E. Hübner del final d'aquesta.

Quant al principi, tenint en compte el seu estat de conservació, proposem, com a alternativa a la lectura de E. Hübner, que la primera interpunció que sembla distingir-se, no sigui tal, donat que les altres estan fetes amb un objecte rodó i aquesta tindria una forma irregular semblant a un cor. D'altra banda, després d'aquesta possiblement falsa interpunció, i just abans de la primera interpunció real, distingim una *r* que ens faria pensar en *anor/ annor* com a inici de línia. No es pot descartar la hipòtesi d'un traçat dubitatiu sobretot si ens fixem a sota de la cartel·la on hi ha restes de ratlles més tímides.

Així doncs, la nostra lectura seria la següent:

.....]tiu·
C(aius)·Antestius
Macrinus·
Annor(um)·XX·A(ue)·V(ale)·
5 ---

En conclusió podem dir que *CIBal* 88 i 92 són la mateixa peça. En conseqüència, les informacions sobre troballa i estat de conservació es complementen, o sigui que no és que, d'una banda, no se sàpiga res de la troballa de *CIBal* 88 però tinguem la peça, ni que, de l'altra, es conegui la història i una bona descripció de *CIBal* 92 però s'hagi perdut, sinó que estem davant del mateix objecte.

Fig. 1 Detall de CIBal 83 (=CIL II 3671).
Tres primeres lletres del sobrenom *Pisena*

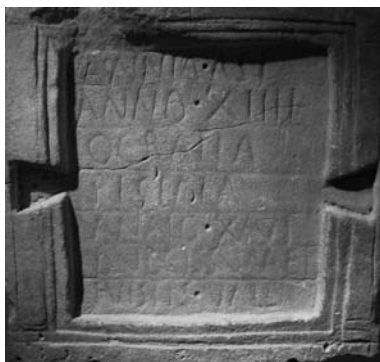

Fig. 2 CIBal 83 (=CIL II 3671).

Fig. 3 Detall del camp epigràfic de C/Bal 88

Fig. 4 C/Bal 88

Fig. 5 Detall del camp epigràfic de *CIBal* 88 amb l'ajut del llum rasant

Fig. 6 Detall de la part esquerra del camp epigràfic de *CIBal* 88 amb l'ajut del llum rasant

LA MINERIA DEL COURE A MENORCA. DE LA PREHISTÒRIA A L'ACTUALITAT

Bartomeu Llull Estarellas / Laura Perelló Mateo

Universitat de les Illes Balears

Resum: L'any 2009 s'inicià un projecte que consistia en la recerca de proves arqueològiques d'activitats mineres prehistòriques a Menorca. S'identificaren diversos punts d'aflorament de coure i es recolliren mostres de mineral per analitzar. La informació de la seva localització provenia, en pràcticament tots els casos, de fonts documentals d'època contemporània. A part de les descobertes d'època prehistòrica, l'estudi d'aquestes mineralitzacions va posar al descobert un patrimoni arqueològic industrial poc tingut en compte fins ara. En aquest article, es fa una breu descripció de les explotacions estudiades i es valora la possibilitat que aquestes s'haguessin pogut explotar a la prehistòria.

Paraules clau: Arqueologia, prehistòria, arqueometal·lúrgia, patrimoni arqueològic industrial.

Abstract: A project was launched in 2009 to investigate archaeological evidence of prehistoric mining activities in Menorca. During the course of the research, several different copper outcrops were identified and ore samples were collected for analysis. In virtually all cases, information on their location came from modern documentary sources. In addition to discoveries from prehistoric times, studying this ore revealed an industrial archaeological heritage that has been largely overlooked until now. This article provides a brief description of each of the sites studied and assesses the possibility of their exploitation in prehistoric times.

Key words: Archaeology, prehistory, archaeometallurgy, industrial archaeological heritage.

Rebut el 4 de març. Acceptat el 5 de novembre de 2013.

La present informació és part de la transferència de coneixements dels projectes d'investigació *Producing, Consuming, Exchanging. Exploitation of Resources and External Interaction of the Balearic Communities during the Late Prehistory*, (HAR2008-00708) i *Vivir entre islas: Paisajes insulares, conectividad y cultura material en las comunidades de las Islas Baleares durante la Prehistoria Reciente (2500-123 BC)*, (HAR 2012 32602) finançats pel Ministerio de Economía y Competitividad. Volem donar les gràcies a tots els propietaris i encarregats de finques que ens han facilitat l'accés i ens han donat valuoses informacions, especialment a la família Roca propietària d'Illa d'en Colom. També agraïm la col·laboració i bona disposició dels tècnics del Parc Natural de s'Albufera des Grau.

Abreviatures: AGCM = Arxiu General del Consell de Mallorca, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BOB = Boletín Oficial Balear, BOPB = Boletín Oficial de la Provincia de las Baleares, DMB = Distrito de Minas de las Baleares, IGME = Instituto Geológico y Minero de España, IME = l'Institut Menorquí d'Estudis, ITGE = Instituto Tecnológico GeoMinero de España, RMM = Revista Minera, Metalúrgica y de Ingeniería.

Introducció

Gràcies a una beca concedida per l'IME, l'any 2009 s'inicià el projecte titulat *La mineria del coure a Menorca durant la prehistòria*. En el transcurs d'aquest estudi, es realitzaren dues campanyes de prospeccions amb l'objectiu principal de cercar evidències arqueològiques relacionades amb la mineria extractiva de coure en època prehistòrica. La dificultat que implica trobar un registre arqueològic d'aquestes característiques és notable, i més si tenim en compte que ja és complicada la localització de cales mineres molt més recents. S'ha de tenir present que els treballs successius al llarg del temps a un mateix indret poden haver esborrat els testimonis d'unes primeres labors. Malgrat tot, aquesta recerca va permetre documentar diverses mineralitzacions de coure de les quals es varen recollir mostres per analitzar la seva composició fent així una aproximació als recursos reals existents a algunes zones de Menorca.

Menorca és relativament pobra en recursos de coure, però és l'illa de l'arxipèlag amb més afloraments d'aquest tipus. Geològicament, l'illa està dividida per una línia que va de Maó a Cala Morell. Al Migjorn es troben els terrenys del Terciari, formats per calisses miocèniques. Més al nord de l'esmentada línia, a la Tramuntana, hi ha un terreny format per plecs del secundari i primari. Aquesta és la part de l'illa que conté les mineralitzacions objecte del nostre treball.

1. Metodologia

Per a la localització de les mineralitzacions de coure, fou necessari un estudi previ de fonts escrites i orals. Les fonts documentals bàsiques per a la realització d'aquest treball foren els registres de mines i les actes de demarcació que consten als arxius del DMB, a l'ARM, així com també la consulta del BOPB i el BOB a l'AGCM. La raó de la seva importància són les descripcions que aquests documents aporten. Generalment, des de la segona meitat del segle XIX, els registres especifiquen exactament el perímetre de l'explotació i la quantitat de pertinences mineres sol·licitades (equivalents a una hectàrea cada una). El procediment requeria donar un punt de referència fix i fàcilment reconeixedor a partir del qual es delimitava tota l'àrea susceptible de ser explotada. Aquest "punt de partida", així com els topònims que li fan referència, són indicadors essencials per a la localització de l'explotació.

L'estudi de mapes geològics i metal·logènètics de l'IGME, així com els mapes topogràfics i les fotografies aèries, és bàsic per a una investigació d'aquestes característiques, de manera que combinar la seva informació fou indispensable per a l'estudi previ. També es varen tenir en compte les publicacions antigues de l'IGME, com el Boletín de la Comisión del mapa de España, i altres fonts de caràcter històric.

La informació oral que moltes vegades poden proporcionar els veïns o els propietaris de les finques on es troben les mines, proporciona sempre dades molt valuoses, tant per a la localització de les mineralitzacions, com pels estudis posteriors. Les fonts escrites i la informació dels mapes, van proporcionar les dades de la localització de més d'una trentena de possibles afloraments de coure, tretze dels quals es prospectaren i documentaren.

Les prospeccions arqueològiques realitzades foren extensives. Ja en el marc d'un altre projecte, l'any 2010, es pogueren prospectar de forma intensiva dues de les mineralitzacions

localitzades, sa Mitja Lluna (Illa d'en Colom, Maó) i Binifabini Vell (Mercadal). Durant les prospeccions es recolliren mostres de minerals per a la realització d'anàlisis de composició, de manera que els resultats poguessin completar la informació sobre l'aflorament i caracteritzar-lo. L'objectiu de les analítiques era obtenir dades que permetessin posar en relació la matèria primera amb objectes de caràcter arqueològic, tant metalls com subproductes d'activitats metal·lúrgiques principalment prehistòriques. Aquestes es dugueren a terme als Serveis Científicotècnics de la Universitat de les Illes Balears utilitzant un equip de microanàlisi EDS acoblat a un Microscopi Electrònic de Rastreig (SEM) operat pel tècnic Ferran Hierro Riu. Es realitzaren 216 anàlisis, els resultats de les quals no es publiquen en el present article encara que es poden consultar *on line* en la seva totalitat així com una descripció més detallada de la metodologia d'anàlisi.¹ Per altra banda, aquí es comenta el més significatiu de les mostres analitzades de cada mineralització, que ja ens han servit per fer les primeres comparacions aprofitant les analítiques d'objectes metàl·lics prehistòrics menorquins fetes per Salvador Rovira,² Ignacio Montero³ i Sophie Stos-Gale.⁴

2. Les explotacions en època contemporània

Gran part de les mineralitzacions prospectades foren explotades en època contemporània. De fet, les fonts documentals de segona meitat del segle XIX i principis del XX referents a explotacions de mineralitzacions de coure a Menorca que podem trobar, tant al BOB, com al BOPB i al DMB, són molt abundants.

La majoria d'aquestes concessions mineres s'han d'entendre en el context de la conjuntura que s'inicià a mitjan segle XIX. És el que Jordi Nadal anomena "desamortització del subsòl",⁵ moment en què, amb les noves lleis mineres de 21 d'abril de 1849 i la d'11 de juliol de 1859, les explotacions passen, de ser propietat de la Corona, a ser de domini públic. Amb les *Bases generales para la nueva legislación minera* de 29 d'octubre de 1868, s'amplia notablement la liberalització de les explotacions, facilitant l'adquisició de concessions mineres i garantint la perpetuïtat d'aquestes, fet que suposà un nou impuls que provocà una autèntica febre minera. Per altra banda, hem de tenir en compte que són moments en els quals la demanda internacional de coure és extraordinària a causa de la Revolució Industrial i l'ús creixent de l'electricitat. A més, els avanços tecnològics havien permès abaratir notablement els costos d'extracció.

Les sol·licituds de registres de mines a Menorca són nombroses i les fan tan particulars, segurament amb un fort esperit d'aventura, com societats. Pel que fa a aquestes darreres,

1 SALVÀ SIMONET, B. *et alii*: "Aproximación a la metalurgia prehistórica de las Baleares: estudio analítico de minerales cupríferos de Menorca", a SAIZ CARRASCO, M.E. *et alii* (ed.): *VIII Congreso Ibérico de Arqueometría. Actas, Teruel, 19-21 de octubre de 2009*, 2010, p. 183-196. [Disponible a: http://www.segeda.net/8cia/pdf/08_2_Metales_Salva.pdf]

2 DELIBES DE CASTRO, G.; FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *Armas y utensilios de bronce en la Prehistoria de Baleares*, 78, Valladolid, 1988.

3 MONTERO RUIZ, I. *et alii*: "Aproximación a la metalurgia prehistórica de Menorca entre el 2000 y el 650 cal AC", *Mayurqa*, 30, 2005, p. 289-306.

4 STOS-GALE, S.: "Informe sobre los análisis de artefactos metálicos de la Cova des Càrritx, Es Forat de Ses Aritges y la Cova des Mussol", a LULL, V. *et alii* (ed.): *Ideología y sociedad en la prehistoria de Menorca: la Cova des Càrritx y la Cova des Mussol*, Barcelona, 1999, p. 643-650.

5 NADAL OLLER, J.: *El fracaso de la revolución industrial en España, 1814-1913*, Barcelona, 1975.

als arxius del DMB n'apareixen quatre: la Sociedad Monte Toro, La Maquinista Naval, el Centro Minero Bilbaino i la Sociedad Cobres de Menorca. Poc sabem de la primera, que es veu que tenia el seu origen a Barcelona, i que l'any 1860 sol·licità l'explotació de dues mines de plom i una de coure, segurament amb poc èxit. De fet, dos anys més tard en el BOPB apareix l'ordre d'anulació de l'explotació d'una de les sol·licituds per explotar plom: [...] *no tiene habilitada la labor legal ni universal descubierto; he acordado declarar anulado el expediente* [sic].⁶

En canvi, la història de les restants companyies és més coneguda i es pot consultar amb més detall a l'excel·lent treball fet per José María Ortiz Villajos.⁷ Breument direm que comença quan l'any 1893 els germans Ruiz y Verd crearen una societat amb el nom de Maquinista Naval. Posteriorment en 1895 la societat es convertí en societat anònima, s'expandí l'activitat de l'empresa i es va donar entrada a la participació d'alguns membres de la burgesia menorquina; don Pablo Ruiz y Verd va ser nomenat director gerent d'aquesta. Aviat, La Maquinista Naval es va convertir en una de les empreses més importants de Menorca.

Segons els documents de l'ARM, va ser a partir de l'any 1899 quan Pablo Ruiz, en nom de La Maquinista Naval, començà a adquirir pertinences mineres a nombroses zones de Menorca per explotar coure, ferro, lignit, plom i zinc. La més important d'aquestes mines va ser La Rubia, a les Costes del Toro. Per la informació de les publicacions de l'època, sembla que aquesta mina podia ser excepcionalment productiva. Rafael Sánchez Lozano⁸ escrivia: *Ensayado el mineral de primera en el laboratorio de la Maquinista Naval de Mahón, resultó con el 34'40 por 100 en cobre, pero según después me dijeron, parece ser que hubo un error material al comunicarme el resultado del ensayo y que la ley era de 55'40 por 100...* En el mateix article, l'autor posava en dubte les valoracions fetes anys abans per Henri Hermite:⁹

*[...] donde dice que cerca de monte Toro existió una explotación poco importante de cobre (carbonato verde); es de suponer que este distinguido geólogo no visitaría las labores mineras, ya porque estas se hallaran inaccesibles ó porque no existiera, pues de otra suerte hubiera llamado su atención aquel yacimiento cuprífero donde el carbonato verde de cobre es sólo producto accesorio como procedente de la alteración de la calcosina.*¹⁰

Per tant, hi havia motius fundats per a pensar que la mineralització constituiria un negoci d'importància. L'any 1901 es decidí la venda d'algunes concessions mineres, entre elles La Rubia, al Centro Minero Bilbaino. Es va fer un acord entre les dues societats de constituir una nova empresa encarregada de la seva explotació, aquesta es va formar com a societat anònima amb el nom de Sociedad Cobres de Menorca.¹¹

⁶ AGCM, BOPB 4584, Art. 2352.

⁷ ORTIZ VILLAJOS, J.M.: "La Maquinista Naval, 1893-1902. Notas para la historia de la antecesora menorquina de la Sociedad Anglo-Española", *Revista de Menorca*, 87 (1), 2003, p. 27-43.

⁸ SÁNCHEZ LOZANO, R.: "Criaderos sedimentarios de cobre en Menorca y en Granada", *Boletín de la Comisión del Mapa Geológico de España*, 26, 1899, p. 238.

⁹ HERMITE, H.: "Estudios Geológicos de las Islas Baleares. Mallorca y Menorca", *Boletín de la Comisión del Mapa Geológico de España*, 15, 1888, p. 59.

¹⁰ SÁNCHEZ LOZANO, R.: "Criaderos sedimentarios...", p. 236.

¹¹ ORTIZ VILLAJOS, J.M.: "La Maquinista...", p. 39-40.

En referència a aquesta adquisició, la RMMI ja començava a dubtar del bon negoci fet pel Centro Minero Bilbaino: [...] *concesiones de cobre en el Monte Toro, Mahón, que han logrado cierta fama, no sabemos con que fundamento, de contener un buen criadero cobrizo. [...] Si con semejante ley abundara mineral, serían las minas de cobre más extraordinarias de todo el mundo; pero seguramente no se trata sino de simples muestras.*¹² Dos anys més tard, la mateixa revista publicava el següent sobre la Sociedad Cobres de Menorca:

*Por causas que ignoramos ha sido removido todo el personal: una parte de él por acuerdo del Consejo, otra parte á petición propia, y como remate de tales modificaciones, todos los Consejeros presentan la dimisión de su cargo. [...] El negocio va muy mal, y sólo merced á una inteligentísima y enérgica gestión podrá lograrse alguna mejora, si antes no se ha dado al traste con la Compañía.*¹³

És molt possible, com argumenta José María Ortiz,¹⁴ que tota aquesta maniobra de don Pablo Ruiz y Verd tingué des d'un principi l'únic objectiu de beneficiar els altres negocis de La Maquinista Naval amb una injecció de diners procedent dels empresaris bilbaïns.

Per una altra part, les iniciatives fetes per particulars també són nombroses. Com a exemple podem citar el que ens explica Pedro Riudavets y Tudurí a l'obra *Historia de la Isla de Menorca*, al capítol dedicat a indústria i comerç, on diu:

*El Señor Barón de las Arenas, deseoso de conocer la riqueza que podría sacarse de un cercado de sus haciendas llamada San José Casetas Novas, que se decía contenía cobre, mandó practicar algunas excavaciones en 1859, y fundir una buena porcion de aquella tierra, dando por resultado una barrita de cobre de peso de 75 gramos, probándose que su explotación no cubriría los gastos. [sic].*¹⁵

Si ens situam a finals de segle XIX, l'exemple d'un home d'empresa com don Pablo Ruiz y Verd, amb aparença de "saber el que es feia", segur que va acabar de decidir a més d'un particular a arriscar-se a l'aventura minera. Això explicaria les nombroses sol·licituds mineres fetes d'aquesta època, fins i tot, a zones on realment sorpren per la poca quantitat de mineral de coure i que lògicament estaven destinades al fracàs.

3. Mineralitzacions documentades arqueològicament

A continuació es fa la descripció dels afloraments cuprífers seguint un ordre alfabètic, primer del municipi i després del topònim. Encara que en el treball de documentació es pogueren localitzar moltes més zones amb indicis d'haver-hi mineral de coure, aquí només es presenten les mineralitzacions que s'han prospectat i a on s'han pogut recollir mostres per a analitzar.

3.1. Pla de Mar (Ciutadella)

La seva localització és relativament fàcil: en el tram que va de Cala Pilar a Pla de Mar, seguint el Camí de Cavalls, hi ha un punt on es comencen a veure nòduls de malaquita, més o menys després de passar sa Punta des Carregador i abans d'arribar a una paret de pedra. És just després de passar la paret i a l'esquerra d'una caseta, on es troba el pou

¹² RMMI, 1901, 52, p. 494.

¹³ RMMI, 1903, 54, p. 261.

¹⁴ ORTIZ VILLAJOS, J.M.: "La Maquinista...", p. 41.

¹⁵ RIUDAVETS Y TUDURÍ, P.: *Historia de la Isla de Menorca*, I, Maó, 1888, p. 269.

de ventilació de la mina. Les dues boques de mina són fàcils de localitzar si se segueix el camí en direcció a la platja de sa Bombarda i després es voreja la costa cap a l'est. Enmig d'un petit penya-segat costaner es troben les boques de mina, les galeries de les quals connecten entre si seguint una veta que alterna malaquita i lignit. Aquesta es troba entre materials del Permià, a una unitat composta per gresos i pelites. Cal dir que l'abundància de florescències de carbonats verdosos dóna una idea falsa d'acumulació de mineral de coure.¹⁶ La descripció de la mina i la topografia de les galeries es pot consultar amb més detall a l'article de Damià Crespí i Antoni Merino.¹⁷ Aquesta es troba en molt bon estat i la seva visita no ofereix grans problemes sempre que es respectin unes normes bàsiques de seguretat.

Encara que la mina tipològicament és clarament contemporània, no sabem a quin moment es comença a explotar mineral a la zona. Francisco Hernández Sanz, a la seva obra, ens diu el següent: *Abunda Menorca en minas, explotadas sin grandes resultados positivos desde principios del siglo XVII. En 1611 ya se trabajaba, según Ramis, en una situada en Es Furí (Ciudadella), tal vez la misma que con el nombre de Adela se registró hace unos cuantos años en Es Furinet.*¹⁸

Una altra referència documental és la sol·licitud feta l'any 1899 per part de don Pablo Ruiz y Verd, qui va adquirir seixanta-quatre pertinences en nom de La Maquinista Naval per explotar el coure de Pla de Mar.¹⁹ Més tard, en 1901 també en nom de La Maquinista Naval, sol·licità 164 pertinences per explotar coure amb el nom de Nueva Adela²⁰ fent la renúncia a l'explotació en 1904.²¹

L'any 1928, don Germán Madrigal Sandra sol·licità trenta pertinences a [...] *paraje denominado Furinet, antigua ubicación de la concesión minera Adela [...] punto de partida la boca de una galería abierta a la orilla del mar en el cercado denominado Pla de Mar en dicho predio.*²² La sol·licitud es va fer per explotar ferro amb el nom de Miramar, encara que això es podria deure a les diferències de taxes depenent de l'element a beneficiar. De totes maneres, no pareix que s'arribés a fer cap nova explotació.

S'han analitzat en total vint mostres, tant dels runams que hi ha als voltants del pou de ventilació o extracció, com de la veta, en l'exterior i l'interior de la mina. Encara que el mineral apareix sobretot en forma de malaquita, les analítiques han constatat l'existència de calcosina encara que en petita quantitat. El contingut de sofre és més alt a les mostres analitzades de l'interior de la mina, lloc on els processos d'oxidació, hidroxidació i carbonatació no són tan accentuats. Un altre element a tenir en compte és el sodi i el clor, aquests podríem pensar que apareixen per la proximitat de la veta al mar, però les analítiques donen resultats per

¹⁶ ITGE: *Mapa Geológico de España. Isla de Menorca. Cap de Menorca y Ciudadella*, Escala 1:25.000, Madrid, 1989, p. 36.

¹⁷ Crespí, D.; Merino, A.: "Contribució al coneixement de les mines de coure situades en el Permo-Trias de Menorca", *Endins*, 22, 1998, p. 119-123.

¹⁸ HERNANDEZ SANZ, F.: *Compendio de Geografía é Historia de la Isla de Menorca*, Maó, 1908, p. 13.

¹⁹ AGCM, BOPB 5081, Art. 2762.

²⁰ AGCM, BOPB 5434, Art. 2348.

²¹ AGCM, BOPB 5883, Art. 2120.

²² ARM, DMB 51, 1570.

davall de 0,03% en pes de sodi, o simplement no es detecta a les mostres de l'exterior. En canvi, les mostres de l'interior arriben a valors del 16,47%. Probablement la causa és la dissolució del clorur sòdic a la part exterior de la veta per les pluges i la humitat ambient. Un altre element detectat a quatre de les mostres és el vanadi amb valors que arriben fins a 7,14%. Finalment, dir que a dues de les mostres aparegueren traces d'or.

No sabem si el coure de Pla de Mar es va explotar durant la prehistòria, encara que la veta que creua el penya-segat és molt vistosa i pareix fàcil recollir els petits nòduls de mineral de coure que es veuen a la zona per a una producció a petita escala.

3.2. Son Arret (Ferrerries)

Segons els mapes de l'ITGE,²³ aquesta mineralització també es troba a terrenys compostos per gresos i pelites del Permià. Enmig d'un sembrat, lleugerament al sud-oest de les cases i a uns dos-cents metres aproximadament d'aquestes, hi ha una concentració d'arbres on podem trobar els treballs miners. La boca de mina dona pas a una galeria que als pocs metres està esbucada; aquesta té la peculiaritat d'estar feta en pedra i amb volta de canó. Una mica més a dalt, es pot veure un pou de ventilació. Dels runams de mina no queda res, ja que els materials d'aquests es varen usar per fer el camí que du a les cases (comunicació personal de don Rafael Timoner, propietari de Son Arret).

Segons la informació extreta dels arxius del DMB, l'any 1899 don Pablo Ruiz y Verd, com a director gerent de La Maquinista Naval, sol·licità el registre de trenta pertinences mineres de coure amb el nom de La Morena. Es demanava el [...] *terreno demarcado el 7 de julio de 1860 para la mina caducada La Constancia*. En els següents anys apareixen més sol·licituds i renunciés de la mateixa mina fins que en 1903 va ser adquirida en propietat. Finalment, en 1904, any en què morí don Pablo Ruiz y Verd, es va fer la renúncia definitiva a l'explotació.²⁴

Una altra mina, amb el nom de Nueva Morena, fou sol·licitada també per don Pablo Ruiz y Verd com a representant de La Maquinista Naval l'any 1902. Es tractava de devuit pertinences mineres de coure les quals tenien com a punt de partida per a la demarcació la tercera estaca de la mina La Morena, i per tant es trobava contigua a ella. En els següents anys també apareixen expedients de registre a alguns dels quals es varia lleugerament la demarcació fins que en 1904 també es fa la renúncia.²⁵

El relleu el prengué don José Estela y Thomás, qui l'any 1905 sol·licità trenta pertinences mineres de coure també amb el nom de La Nueva Morena. El punt de partida per a la demarcació era el mateix que per a La Morena i aquesta ampliació també annexava pertinences d'aquesta darrera mina ara caducada. Un mes més tard hi ha una altra sol·licitud de registre exactament igual a l'anterior, on a l'acta de demarcació es diu que hi ha [...] *calcosina acompañada de lignito*, i que [...] *la roca que sirve de caja es arenisca*. El dia 28 de novembre de 1905, José Estela transfereix a don Eugenio Maigrot y Verdaguer els drets de les pertinences. Finalment es renuncià a l'explotació en 1908.²⁶

²³ ITGE: *Mapa Geológico de España. Isla de Menorca. Cala en Brut y Alaior*, 646-I, Escala 1:25.000, Madrid, 1989.

²⁴ ARM, DMB 12, 200-203 i 301; DMB 57, 352.

²⁵ ARM, DMB 38, 446 i 474; DMB 57, 417.

²⁶ ARM, DMB 38, 515 i 518.

L'any 1912, don Antonio Macià y Forés sol·licità cinquanta pertinences mineres de coure amb el nom de Pilar. El punt de partida per a la demarcació era el mateix que el de La Morena, i agafava pertinences que havien format part de la mina caducada La Nueva Morena. Uns mesos més tard, don Antonio Macià, adquireix el títol de propietat. En 1915, don Antonio Macià y Forés ven la meitat de la mina Pilar a don Jacinto Viñas y Muixi. Uns anys més tard, en 1923, la mina es declarà caducada. L'any 1924 don Juan Castell Ordinas sol·licità les pertinences de la mina Pilar per explotar ferro. Al registre diu que es prendrà com a punt de partida [...] *el centro de la era más Oeste del predio de Sanarret*. [sic].²⁷

Per altra banda, en 1916, també don Santiago Rubert Laporta sol·licità cent pertinences mineres de ferro amb el nom d'Elvira. La sol·licitud diu que es prendrà com a punt de partida per a la demarcació [...] *el ángulo Nordeste de la concesión denominada Pilar*, quedant així aquesta darrera limitada per nord, oest i sud per la nova concessió.²⁸

Durant les prospeccions realitzades el 2009, només es varen recollir mostres de mineral de l'exterior de la mina que havien format part dels runams, ja que va resultar impossible recollir-ne a l'interior. Aquest, en forma de malaquita, apareix entre capes de lignit. Respecte a la riquesa del mineral, tot i que l'explotació va ser un fracàs, Jaime Ferrer y Hernández diu en referència al mineral de Son Arret [...] *según se dice era mucho más abundante y rico que el de La Rubia*.²⁹

3.3. Son Gras (Ferrerries)

Aquest aflorament de coure es troba dins terrenys de les mateixes característiques que els de Son Arret. De fet, ambdues possessions estan contigües l'una a l'altra. La informació de l'existència d'aquesta mineralització, la coneguérem a partir d'algunes comunicacions orals dels veïnats de la finca. Pel que sembla, a Son Gras es va posar en explotació el coure gairebé de forma contemporània a Son Arret, encara que segurament la mina era més petita. No tenim constància d'això als arxius del DMB i l'únic indicatiu de l'existència d'una possible mineralització de coure en aquest indret el donava el mapa metal·logenètic.³⁰

Ens informaren de l'existència d'una boca de mina, però no es va poder localitzar. Pel que es comentava, la mina era un "clot" entre la vegetació i sembla que feia anys que ningú havia vist el seu estat. Per tant, és molt probable que aquesta estigui actualment soterrada o totalment tapada per vegetació espessa. No obstant això, seguint les indicacions del pagès de Son Gras, es va poder localitzar coure al camp on teòricament havia existit la mina.

Es varen recollir mostres de tres punts diferents. El mineral, acompanyat per lignit, és molt semblant al de Son Arret. De fet, les analítiques realitzades a les mostres d'ambdós llocs ens donen resultats pràcticament idèntics. Els elements més destacables, encara que en petita quantitat, són el bari i el sofre, formant baritina.

²⁷ ARM DMB 38, 638 i 1463.

²⁸ ARM, DMB 38, 740.

²⁹ FERRER Y HERNÁNDEZ, J.: "Yacimientos de Calcosina en Menorca (Baleares)", *Boletín de la Sociedad Española de Historia Natural*, I, 1901, p. 341.

³⁰ IGME: *Mapa Metalogenético de España. Menorca-Ibiza-Formentera*, 49-65, Escala 1:200.000, Madrid, 1974.

3.4. Estància de n'Aiguardent (Maó)

La mineralització de coure es troba dins materials del Permià. Hi ha una explotació a cel obert molt fàcil de trobar a pocs metres de l'encreuament del camí de Santa Caterina amb el d'es Banyul. L'explotació es troba a un camp llaurat on es pot veure un clot envoltat de runams de mina.

Segons la informació que trobam als arxius, l'any 1899 don Pablo Ruiz y Verd sol·licità vuit pertinences mineres per explotar mineral de coure amb el nom de La Partida i en 1901 sol·licità el registre de 118 pertinences en el mateix indret amb el nom de Nueva Partida com a representant de La Maquinista Naval i el Centro Minero Bilbaino.³¹ Aquest mateix any, les dues empreses, van adquirir 570 pertinences per explotar coure amb el nom de San Mateo al [...] *paraje nombrado Na Vermella*, una finca confrontant a Estància de n'Aiguardent. L'extensió sol·licitada en aquesta ocasió envoltava totalment les pertinences de Nueva Partida menys pel nord i agafava com a punt de partida l'estaca nord-oest de la mateixa.³²

Entre els anys 1902 i 1903 es realitzaren quatre sol·licituds de registre a na Vermella amb el nom de La Unión. La primera sol·licitud de registre la féu don Pablo Ruiz y Verd i demanava cent vint pertinences per explotar coure. La resta de sol·licituds les va fer el seu germà Francisco en nom de La Maquinista Naval i el Centro Minero Bilbaino, i demanava 123 pertinences per explotar el mateix mineral. Totes les sol·licituds agafaven com a punt de partida l'estaca nord-oest de Nueva Partida.³³ Finalment, la renúncia es va fer el maig de 1904.

Es recolliren mostres de mineral a un únic punt, just on es veien els treballs miners. Dels resultats de les analítiques podem destacar la presència d'algunes traces de zirconi. En relació a aquesta mineralització, cal esmentar els dos lingots del bronze final trobats en es Banyul, finca situada a uns 500 m d'Estància de n'Aiguardent. Estudiant la composició dels lingots,³⁴ podem observar un alt contingut d'impureses de ferro (a alguns arriben a 2,51%), això ens indicaria que el metall no hauria passat per cap altre procés més que el de la seva reducció i emmotllat. Si també tenim present l'absència total de plom, tant al mineral com als lingots, és possible que, tant per composició com per proximitat, l'origen de la matèria primera fora la mineralització descrita.

3.5. Sa Mitja Lluna (Illa d'en Colom, Maó)

Les mineralitzacions que podem trobar a l'illa es troben dins canals de turbidites del Carbonífer.³⁵ En època contemporània s'intentaren explotar minerals de zinc a la zona sud de l'illa, a prop del Bou i sa Vaca, i mineral de coure a sa Mitja Lluna, al nord-est de l'illa. En un primer moment, el gener de 1901, don Pablo Ruiz y Verd, en representació de La Maquinista Naval, va fer una sol·licitud amb el nom de Nuevo Siglo per explotar ferro que

³¹ ARM, DMB 47, 202; AGCM, BOPB 5421, Art. 2014.

³² ARM, DMB 14, 339.

³³ ARM, DMB 14, 379, 437, 455 i 482.

³⁴ MONTERO RUIZ, I. *et alii*: "Aproximación a...", p. 303-304.

³⁵ ITGE: *Mapa Geológico de España. Isla de Menorca. Maó*, 647 IV, Escala 1:25.000, Madrid, 1989.

assolia tota l'illa: *Punto de partida el que se crea conveniente de la citada isla. A partir de él se medirán las distancias necesarias para comprender la superficie total de la misma...*³⁶ Uns mesos més tard s'acotà la zona a explotar, limitant-se a vint pertinences mineres, ara per a explotar el coure de sa Mitja Lluna amb el nom de Renovada³⁷ i agafant com a punt de partida una cala oberta al sud de l'illa. L'any següent s'utilitza una altra vegada el nom de Nuevo Siglo per a una nova sol·licitud de registre per explotar zinc al sud de l'illa.³⁸

L'any 1904, després de la mort de Pablo Ruiz y Verd, seria el seu germà Francisco qui presentaria una altra sol·licitud per a explotar també zinc amb el nom de Constancia. Més endavant trobam més sol·licituds de registre per a explotar el mateix mineral fetes pel propietari de l'illa, don Antonio Roca y Várez, els anys 1915 i 1923 amb els noms de La Paloma i Blendífera.³⁹

Per altra part, sembla que ja no es va tornar a intentar explotar el coure de sa Mitja Lluna. Aquesta és la zona que el nostre equip va prospectar els anys 2009 i 2010, documentant treballs miners a cel obert de distintes fases, encara que resulta difícil concretar exactament les cronologies. L'enginyer militar anglès John Armstrong⁴⁰ ja comentava l'any 1752 que la mineralització de coure era pobra i que només s'havia beneficiat en superfície. Les dues cales que hi ha més al sud de sa Mitja Lluna semblen ser els treballs més moderns, ja que els runams d'aquestes, se superposen als altres.

Als runams més antics aparegueren en superfície quatre fragments de ceràmica d'una cronologia que podem situar a l'edat del bronze i diversos fragments de maces de miner lítiques de tipologia prehistòrica.⁴¹ Les maces estan fabricades a partir de còdols que en alguns casos s'han retocat per facilitar el seu manegament. Altres maces només les podem identificar com a percussors per les marques de treball i la tipologia de les fractures de la part distal i proximal. L'aflorament de coure de sa Mitja Lluna és, ara per ara, l'única explotació d'època prehistòrica documentada a les Illes Balears. L'any 2012 es realitzà una intervenció arqueològica que va permetre confirmar aquest punt.

Les mostres de mineral analitzades es recolliren entre les restes dels runams. El mineral de coure de sa Mitja Lluna apareix en forma de malaquita, atzurita i calcopirita, encara que aquest darrer és el menys abundant. La roca que serveix de caixa està formada per silicats, i els minerals de coure sovint vénen acompanyats de quars. Per altra banda, l'observació al microscopi electrònic ha permès descobrir l'existència d'abundant clorur de coure, segurament degut que l'aflorament es troba en un indret costaner, a prop de la mar.

3.6. Binifabini Vell (Mercadal)

Es tracta d'un conjunt de mines excavades en materials del Triàsic. Aquestes es troben

³⁶ AGCM, BOPB 5303, Art. 50.

³⁷ ARM, DMB 47, 318 i 348.

³⁸ ARM, DMB 47, 388 i 419.

³⁹ ARM, DMB 47, 723 i 1461.

⁴⁰ ARMSTRONG, J.: *The history of the island of Minorca*, Londres, 1752, p. 41-42.

⁴¹ LLULL ESTARELLAS, B. *et alii*: "L'explotació prehistòrica dels recursos cuprífers d'Illa d'en Colom (Maó, Menorca)", a RIERA RULLAN, M. (coord.): *IV Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Eivissa, 1 i 2 d'octubre, 2010)*, Eivissa, 2012, p. 11-17.

en els terrenys d'una finca privada, en un lloc conegut com l'Alzinar. És un dipòsit de tipus alpí en el qual apareixen associats al coure altres minerals de plom, zinc i bari. Són molt coneguts els intents d'explotació que van tenir lloc en època contemporània. Totes les sol·licituds de registre que trobam als documents del DMB són per explotar plom com a mena primera, encara que a altres èpoques es podria haver explotat principalment el coure.

L'arxiduc Lluís Salvador, a la seva obra,⁴² ens diu: [...] *en los terrenos del segundo hay una mina de plomo, conocida ya en tiempos de los romanos, que hacia la década de los sesenta de este siglo y con el nombre de la Pepita fuera explotada por dos sociedades de Barcelona y Mahón, aunque con limitado éxito*. Certa o no l'afirmació del coneixement que tenien els romans sobre la mina, el que sí sembla evident a primera vista, per la gran varietat de tipus de treballs que s'hi troben, és que aquest dipòsit es va intentar explotar en diferents èpoques.

En el BOB, l'any 1859 apareix l'admissió de registre d'una mina per explotar plom amb el nom de Pepita, a nom de don Pelegrín Pavia y Canet. A l'any següent es fa esment als treballs de demarcació que es faran, entre elles la mina Pepita que apareix a nom de la Sociedad Monte Toro.⁴³ Pedro Riudavets y Tudurí, a la seva obra, publicada en 1888, ens diu: *Intentóse en 1860 la explotacion de una mina de plomo que creyóse productiva, situado en el predio Bini Fabini, creándose al efecto una sociedad que hizo venir de fuera personas inteligentes para dirijirla; pero despues de muchos ensayos y gastos, se desistió de su explotación, porque era demasiado pobre para sufragarlos*. [sic].⁴⁴ Així, en 1865 apareix la renúncia de l'explotació a nom de don Ignacio Forteza.⁴⁵

L'any 1875 don Eduardo Pierrar y Guijarro sol·licità el registre de dotze pertinences amb el nom de Saturno. A la sol·licitud diu que es prendria com a punt de partida [...] *la arista sureste de la casa denominada de la mina distante 80 m de las labores antiguas abiertas sobre el criadero*.⁴⁶ Més tard seria don Pablo Ruiz y Verd qui sol·licità en 1899 el registre de quarantavuit pertinences amb el nom de La Francisca. A la sol·licitud de registre es diu que es prendrà com punt de partida *la bocamina de La Pepita*.⁴⁷ A la sol·licitud feta per don Bernardo Garau i Cánaves de vint pertinences, es torna a fer referència a aquest antic nom i s'usa el mateix punt de partida per a la designació de la mina, aquesta vegada amb el nom d'Elisa. A l'acta de demarcació es llegeix [...] *el mineral a la vista es el sulfuro de plomo (galena) y de carbonatos del mismo, impregnando las calizas arcillosas del Jurásico probablemente*.⁴⁸

Durant les prospeccions, a l'Alzinar es documentaren dotze boques de mina, algunes d'elles esbucades, altres són mines amb dues entrades. En general, les galeries són poc profundes i acaben als pocs metres. Existeixen també evidències de treballs a cel obert, algunes cales i un pou vertical d'uns tres metres de profunditat.

⁴² LLUÍS SALVADOR, A.: *La Isla de Menorca en texto e imágenes (parte especial)*, II, Palma de Mallorca, 1982, p. 343.

⁴³ AGCM, BOB 4179, p. 401.

⁴⁴ RIUDAVETS Y TUDURÍ, P.: *Historia de...*, p. 270.

⁴⁵ AGCM, BOPB 5034, Art.15.

⁴⁶ ARM, DMB 09, 1.

⁴⁷ ARM, DMB 12, 208.

⁴⁸ ARM, DMB 13, 805.

Dels treballs miners descrits, dues de les mines ens criden l'atenció pel traçat irregular de les seves galeries, que tenen una tipologia semblant a la d'algunes mines explotades a època prehistòrica. Les galeries són irregulars i caòtiques, i es deixaren columnes de sustentació a diferents nivells. Sense descartar una explotació antiga, també existeix la possibilitat d'una freqüentació intermitent al llarg de molt de temps, tal vegada per part de particulars o al marge d'un control estatal. Encara que, ara per ara, cap d'aquests punts es pot demostrar. Les úniques marques de treball documentades, a les galeries que pareixen més antigues, revelen l'ús de pics de ferro de secció quadrada.

Les prospeccions fetes als runams i a l'interior de les galeries no han revelat cap material arqueològic determinant. No obstant això, els treballs contemporanis més recents es diferencien clarament de la resta. En molts casos és evident l'ús de barrobins, però no és el cas de la ja citada mina. En la topografia de la mateixa, es poden apreciar dos tipus de treballs totalment distints. La seqüència queda reflectida als indicis de paleosòls, a un nivell més alt que l'actual, i a les galeries fòssils que s'aprecien a les parts més modernes. Cal assenyalar que els treballs segueixen clarament la veta més rica en coure, si bé aquesta conté també minerals de plom i zinc.

Es realitzaren trenta-cinc analítiques de composició, les quals varien depenent de la mina de recollida. Destaca el seu polimetallisme, la roca té alts continguts de coure, plom, ferro i zinc. Els petits continguts en plom de tota la sèrie d'analítiques fetes a objectes metàl·lics presentada per Montero *et alii*,⁴⁹ pareixen indicar que podrien tenir el seu origen a la matèria primera. Per tant podria ser que s'haguessin utilitzat minerals de coure amb plom, com els d'aquesta mineralització, en èpoques prehistòriques.⁵⁰ Per altra banda, a tres de les mostres es detectà cobalt, element que en certes circumstàncies pot passar al metall en una reducció de tecnologia prehistòrica.

3.7. Binifailla (Mercadal)

L'explotació de coure es va fer a un lloc conegut com el Turó de sa Mina, en terrenys del Permià.⁵¹ Aquest turó es troba just al davant de les cases de Binifailla, a l'altre costat de la carretera. La boca de mina està tapada per una vegetació molt espessa i només es pot intuir la proximitat d'aquesta per la presència del runam de mina on no hi creix pràcticament vegetació. La mina té una galeria molt curta que es nega d'aigua quan plou. Probablement, en origen era dos o tres metres més llarga del que ho és actualment, ja que l'entrada està clarament derruïda i avui l'accés a la mina es fa per un forat que hi ha entre les restes de l'esfondrament. La poca potència dels runams ja ens demostra que les labors mineres no foren gaire intenses.

Pel que fa als registres documentals, el gener de 1901 don Pablo Ruiz y Verd sol·licità noranta pertinences per beneficiar lignit, encara que a l'aprovació de l'expedient, que es feia el mes d'octubre del mateix any, el mineral a beneficiar que hi consta és el coure.⁵² A la descripció de la demarcació es diu: *Punto de partida la boyera de dicho predio situada a la izquierda de la carretera de Fornells á S. Cristóbal entre el décimo y undécimo kilómetro.*

49 MONTERO RUIZ, I. *et alii*: "Aproximación a...", p. 303-305.

50 SALVÀ SIMONET, B. *et alii*: "Aproximación a...", p. 189.

51 ITGE: *Mapa Geológico de España. Isla de Menorca. Cala en Brut...*, 646-I.

52 AGCM, BOPB 5421, Art. 2013.

*A partir de él se medirán en dirección al N. 400 metros clavando la primera estaca...*⁵³ No tornen a aparèixer expedients fins que, finalment en 1904 es va fer la renúncia a la mina.⁵⁴

Les mostres analitzades són silicats rics en ferro i coure. El coure apareix majoritàriament en forma de carbonats. En les anàlisis es detecta una mica de sofre i traces de bari, segurament formant baritina.

3.8. Cala Barril (Mercadal)

La seva localització és molt senzilla, podem trobar Cala Barril just davant l'Illa des Coloms, a Son Ametller. Es pot arribar pel Camí de Cavalls. S'ha de sortir d'aquest i caminar uns pocs metres a la dreta si venim de Cala Pregonda. La mineralització es troba a uns vuit metres sobre el nivell del mar, a terrenys del Permià a un punt on, segons el mapa geològic, hi ha una falla.⁵⁵

L'any 1901, don Francisco Ruiz y Verd, com a subdirector de La Maquinista Naval, sol·licità trenta pertinences per explotar coure amb el nom de Juanita [...] *en el predio de Son Ametllé* [sic], i s'agafà com a punt de partida per a la demarcació [...] *la calicata abierta en la marina llamada de Cala Barril*.⁵⁶ En 1903 varià la demarcació ampliant-la a trenta-tres pertinences, agafant el mateix punt de partida per a la demarcació. Tres mesos després renuncià a l'exploració. Uns dies després de la renúncia, don Pablo Ruiz y Verd, el seu germà, obrí una sol·licitud de registre exactament igual a l'anterior. Quatre mesos després es tornà a renunciar al registre i obrí un igual l'endemà.⁵⁷ Es desconeixen els motius per fer tantes sol·licituds iguals en tan poc temps. Tampoc s'han pogut identificar restes de treballs a la zona ni la cala que es menciona als registres com a punt de partida per a la demarcació de les pertinences.

El mineral de coure no és fàcil de veure a simple vista, però si es trenca la roca, es veuen abundants carbonats dispersos a l'interior. Per com es presenta el mineral de coure, dispers a la roca sense crear nòduls, pareix difícil que s'hagués explotat en època prehistòrica. Segons les analítiques, la roca es caracteritza per l'alt contingut en silicats i ferro a més del coure i petites quantitats de sulfat de bari.

3.9. El Toro (Mercadal)

Partint d'es Mercadal i a mig camí cap al Toro es troben terrenys del Triàsic, concretament del Buntsandstein, composts per una sèrie dominantment pelítica en la qual s'intercalen alguns nivells de gresos.⁵⁸ En aquests terrenys de ses Costes trobam la mina La Rubia, de la qual ja hem parlat abans, i que fou la mina de coure en la qual es van portar a terme els treballs de major envergadura de tota l'illa. La boca de mina no és fàcil de localitzar, ja que es troba oculta per la vegetació, si bé la petita casa de miners que hi ha a escassos metres d'aquesta i els runams de mina que l'envolten, donen bones pistes de la seva ubicació.

⁵³ AGCM, BOPB 5303, Art. 47.

⁵⁴ AGCM, BOPB 5890, Art. 2272.

⁵⁵ ITGE: *Mapa Geológico de España. Isla de Menorca. Cap de Menorca...*, 618 I-II.

⁵⁶ ARM, DMB 9, 310 i 350.

⁵⁷ ARM, DMB 13, 461 i 477.

⁵⁸ ITGE: *Mapa Geológico de España. Isla de Menorca. Cala en Brut...*, 646-I.

Tenim constància d'una admissió de registre de dues pertinences per explotar coure, feta per don Juan Brunet en nom de la Sociedad Monte Toro l'any 1859 amb el nom de La Perla del Toro.⁵⁹ Més tard, en 1865, don Ignacio Forteza, qui apareix com [...] *representante de las minas plomiza y cobriza denominadas Pepita y Perla del Toro*, fa la renúncia a l'explotació.⁶⁰ No sabem si representa a la Sociedad Monte Toro, si bé aquestes dues mines juntament amb la mina de plom La Copiosa (Maó), eren explotades per aquesta companyia.

Ja a l'any 1875, Eduardo Pierrar y Guijarro sol·licità el registre de dotze pertinences mineres de coure amb el nom de Menorquina al [...] *paraje Peu de Toro, predio del Peu de Toro*. La sol·licitud va tenir lloc al maig i la renúncia quatre mesos més tard.⁶¹

Don Pablo Ruiz y Verd començà els negocis de mineria l'any 1899, quan va adquirir vint pertinences amb el nom de La Rubia. Tres anys més tard, va sol·licitar 1437 pertinences de coure que va anomenar San Fernando.⁶² Aquesta ampliació de l'extensió a explotar només s'explica considerant que les expectatives de treure un gran benefici eren en aquells moments molt favorables. En 1903, el seu germà Francisco amplià de nou l'extensió a explotar a 1571 pertinences. Uns mesos després fa la renúncia i dies després Pablo Ruiz fa dues noves sol·licituds per a la mina amb el mateix nom canviant lleugerament la demarcació.⁶³ Finalment en 1904 es fa la renúncia definitiva. Més a dalt ja s'ha comentat el paper que va tenir La Maquinista Naval i Centro Minero Bilbaino en l'explotació de Ses Costes, de manera que no es tornarà a incidir en el tema.

Després de la mort de Pablo Ruiz y Verd, continuà l'activitat minera de la mà d'altres emprenedors. L'any 1906, don José Antonio Basanta y López de Letona (de Biscaia) sol·licità el registre de la mina Nueva Rubia. Aquest expedient va ser declarat nul en 1907 per haver-se excedit el temps límit per a fer el dipòsit.⁶⁴ També hi va haver altres registres els anys 1916 i 1928 amb la intenció d'explotar ferro en el mateix indret amb els noms de Pelayo i San Salvador.⁶⁵

A part del coure i ferro, en la mina de ses Costes, també s'observa l'existència de lignit. Don Jaime Ferrer y Hernández descrivia les mineralitzacions de La Rubia de la següent manera: *Entrando ya en la mina, lo primero que se observa son algunas vetas de carbón, en el qual la calcosina se encuentra muy diseminada en pequeña cantidad y asociada con antimonio, llegando en algunos puntos a tener casi el 50 por 100 de dicho metaloides*.⁶⁶

El mineral apareix a roques silicatades en forma de calcosina, malaquita i atzurita, hi apareix bari en petites quantitats i algunes traces de zirconi. S'han fet quaranta-cinc analítiques de minerals de distints punts de la mina i no ha aparegut cap rastre d'antimoni. Aquest fet ens

⁵⁹ AGCM, BOB 4179, p. 401.

⁶⁰ AGCM, BOPB 5034, Art. 115.

⁶¹ ARM, DMB 12, 152.

⁶² ARM, DMB 14, 371.

⁶³ ARM, DMB 14, 459 i 484.

⁶⁴ ARM, DMB 13, 541.

⁶⁵ ARM, DMB 13, 763; ARM DMB 09, 1568.

⁶⁶ FERRER Y HERNÁNDEZ, J.: "Yacimientos de Calcosina...", p. 340.

estranya, ja que per la descripció de Jaime Ferrer aquest era ben visible, en canvi ni tan sols ens ha aparegut com a traces. Potser es referia a algunes vetes avui exhaurides. De totes maneres, si s'hagués utilitzat mineral amb tant d'antimoni en una reducció prehistòrica, tot i la seva alta volatilitat, aquest tindria el seu reflex d'una forma més o manco significativa en el metall obtingut, no donant-se el cas en cap de les peces arqueològiques analitzades fins ara.

3.10. Marina de Sant Jordi (Mercadal)

Entre es Vermells i Punta Cala Calderer, just en el punt on s'uneixen Permià i Carbonífer, aflora una mineralització de coure. El mineral es pot veure sense sortir del Camí de Cavalls, just després de creuar una paret de pedra venint des de Cala Barril. Seguint la mateixa direcció, pel mateix camí, hi ha un torrent en el jaç del qual també es veu aflorar coure en forma de petits nòduls, juntament amb lignit. Un poc més endavant, a una zona més baixa i àmplia del torrent, tornen a aparèixer nòduls de coure. En aquest lloc s'aprecien treballs a cel obert, que es fan més evidents just després de passar, sense apartar-se del camí, pel costat de les restes d'una petita construcció en pedra, probablement una antiga casa de miners. Als voltants hi ha runams i cales. Al nord-oest de la construcció hi ha una boca de mina amb una petita galeria d'uns set metres que té una sortida a l'altre extrem. En el seu interior també es veu coure i lignit.

Als expedients de registre que hi ha en els arxius del DMB, totes les sol·licituds les va fer don Pablo Ruiz y Verd i el nom de la mina era sempre La Negra. L'any 1901, sol·licità vuit pertinences mineres per explotar [...] *cobre que se encuentra al descubierto*, i situava el punt de partida a [...] *la unión con el mar de la pared medianera de los predios San Jordi y Son Amedller* [sic].⁶⁷ Més tard, el mateix any, sol·licità deu pertinences mineres confrontants a les de la mina de coure, però aquesta vegada per extreure lignit.⁶⁸ En 1903, existeixen altres sol·licituds, també per explotar lignit, a les quals es canvia una mica la seva delimitació.⁶⁹

Es recolliren mostres a quatre punts distints on aflorava coure: un en el Camí de Cavalls, dos en el torrent i un a l'interior de la mina. És una roca amb alt contingut en silicats. En les úniques anàlisis a les quals s'aprecien quantitats significatives de sofre i bari són precisament les de les mostres recollides a l'interior de la mina. També es varen identificar traces de zirconi.

3.11. Pla Vermell (Mercadal)

Des de la platja de Binimel·là, en direcció a Cala Pregonda i abans d'arribar a sa Punta de sa Marineta, trobam Cala Morts. Aquí, al punt on una falla posa en contacte el Permià i el Carbonífer, a uns 80 m aproximadament de la mar, hi ha una petita veta de coure. Durant pràcticament tot el camí en direcció a Cala Pregonda es troben petits nòduls de coure, així com també una veta discontinua poc visible. Als voltants es troba ceràmica prehistòrica i romana relacionada amb els nombrosos jaciments arqueològics que hi ha als voltants.

D'aquestes mineralitzacions no es va trobar informació als arxius i no sabem si es va intentar explotar en qualque moment. Tampoc hi ha informació al mapa metal·logenètic de

⁶⁷ ARM, DMB 12, 303.

⁶⁸ ARM, DMB 14, 351.

⁶⁹ ARM, DMB 13, 460 i 478.

Menorca i l'únic indici el donen els mapes geològics, indicant el punt de contacte de la falla i les característiques d'aquesta.⁷⁰ La mineralització no és molt rica en quantitat, en canvi la qualitat dels nòduls que es poden trobar podrien haver interessat per fer reduccions de coure en època prehistòrica. Les analítiques demostren que la roca que serveix de caixa al mineral és silicatada, conté baritina i algunes traces de zirconi.

3.12. Santa Creueta (Mercadal)

A la finca de Santa Creueta, a una tanca encara avui denominada "des Camí", aflora mineral de coure. La mineralització es troba a un punt on, a causa de l'existència d'un encavalcament, Permian i Carbonífer entren en contacte.⁷¹ No és fàcil de trobar, ja que el coure es troba a un camp llaurat a roques disperses no molt riques si s'han de comparar a altres mineralitzacions estudiades. No obstant això, a la documentació de l'ARM, trobam diverses sol·licituds de registre, no molt diferents entre si, i dutes a terme pel mateix interessat en un lapsus de temps molt curt. Els motius de les renúncies i de les noves sol·licituds de registre, pràcticament iguals a les anteriors, no queden sempre clars.

L'any 1901 don Francisco Ruiz y Verd, representant de La Maquinista Naval, sol·licità el registre de vint pertinences per explotar coure amb el nom de Margarita. El punt de partida per a la designació de les pertinences era [...] *la calicata abierta en la tanca llamada des Camí* [sic].⁷² Uns mesos més tard, fou el seu germà Pablo, que com a gerent de l'empresa, sol·licità vint-i-cinc pertinences en aquest indret agafant el mateix punt de partida. Dos anys més tard, en 1903, La Maquinista Naval renuncià a l'expedient de Margarita per haver de variar la designació.⁷³ El mateix dia de la renúncia, el dia 14 d'abril, s'obrí un altre expedient de registre amb el mateix nombre de pertinences i amb el mateix nom.⁷⁴ D'aquest mateix any trobam dues sol·licituds de registre més exactament iguals.⁷⁵ A partir de la renúncia de la Maquinista Naval en 1904, hi ha una sèrie d'anys dels quals no es té cap informació, fins que en 1916, don Santiago Rubert y Laporta, sol·licità el registre de vint pertinences mineres per explotar ferro amb el nom de Santiago. El punt de partida per a la designació era [...] *el centro de la Fuente de Santa Creueta*.⁷⁶

Les mostres recollides són de roques disperses que es trobaren a la Tanca des Camí. No es va poder localitzar la cala de la qual parlen els documents, ni tampoc la veta. Es fa difícil creure que aquest mineral s'hagués pogut usar en època prehistòrica, a no ser que existís alguna veta avui desapareguda o no localitzada durant les prospeccions. És possible que els treballs agrícoles haguessin ocultat el punt exacte de l'aflorament amb els moviments de terra.

Dels resultats de les anàlisis, es pot destacar la presència de sofre i bari en alguns dels casos en quantitats bastant significatives. Per altra banda, a pràcticament totes les anàlisis es trobaren traces de zirconi.

⁷⁰ ITGE: *Mapa Geológico de España. Isla de Menorca. Cap de Menorca...*, 618 I-II.

⁷¹ ITGE: *Mapa Geológico de España. Isla de Menorca. Cap de Menorca...*, 618 I-II.

⁷² ARM, DMB 09, 309.

⁷³ ARM, DMB 09, 349.

⁷⁴ ARM, DMB 09, 430.

⁷⁵ ARM, DMB 13, 453; ARM, DMB 13, 483.

⁷⁶ ARM, DMB 13, 754.

3.13. Son Tema (Mercadal)

Entrant a la finca de Son Tema hi ha un camí que duu a les cases. Abans d'arribar a les cases, el camí es bifurca a l'esquerra. S'han de passar una sèrie de tanques fins a arribar a un camp llaurat que té una porta de ferro a mà dreta. La mina es troba passant aquesta porta dins el bosc. En el camp llaurat ja es comença a veure mineral de coure en forma de malaquita i atzurita en una roca encaixant amb molt de bari. La mineralització aflora a terrenys compostos per margues i calisses del Triàsic, concretament en el punt de contacte entre Muschelkalk i el Keuper.⁷⁷ Malauradament, a pesar de la informació oral i dels arxius no es va poder localitzar la boca de mina, treball que ha quedat pendent per a un futur.

Pel contingut dels arxius sabem que l'any 1860 don Francisco Martínez Sánchez va sol·licitar el registre de la mina La Constancia a Son Tema, però sembla que l'interessat no va pagar el cànon establert per a la concessió i dos anys més tard la mina es va declarar caducada.⁷⁸

Més tard, als arxius del DMB, trobam diverses sol·licituds de registre dutes a terme per don Pablo Ruiz y Verd. En 1899 l'interessat sol·licità el registre de vint-i-quatre pertinences mineres per explotar coure amb el nom de La Blanca. A la sol·licitud es diu que es prendrà com a punt de partida per a la demarcació la boca de mina de La Constancia.⁷⁹ La renúncia es va fer en nom de la Sociedad Cobres de Menorca en 1905. L'any 1901 també sol·licità 651 pertinences amb el nom de San Vicente. En aquest registre, s'havia d'agafar com a punt de partida per a la demarcació l'estaca nord-est de la mina La Blanca. Encara que la seva renúncia es va fer l'any següent.⁸⁰

Per altra banda, l'any 1902, don Pablo Ruiz y Verd, en representació de La Maquinista Naval i Centro Minero Bilbaino, també va sol·licitar el registre de 1144 pertinences amb el nom de San Juan. En aquest registre s'havia d'agafar com a punt de partida l'era de Son Tema.⁸¹ El registre es va anul·lar l'any següent i es va augmentar a 1210 pertinences. Encara que l'extensió es va mantenir, es va anar canviant la seva demarcació diverses vegades fins a la seva renúncia, tot dins el 1903.⁸² En aquestes darreres sol·licituds, l'extensió era tan gran que a la demarcació apareix com a punt de partida l'estaca nord-est de la mina Nueva Partida, situada a Estància de n'Aiguardent.

Es recolliren mostres de dos punts diferents. En general les mostres analitzades són bastant riques en coure, arribant-se a detectar fins a un 57'71%. La roca encaixant conté quantitats importants de bari i sofre. Les quantitats de ferro detectades són en general bastant heterogènies, oscil·lant des de simples traces fins a 12'29%. En algunes de les analítiques s'han detectat traces de plata i plom.

⁷⁷ ITGE: *Mapa Geológico de España. Isla de Menorca. Maó...*, 647 IV.

⁷⁸ AGCM, BOPB 4669, Art. 2977.

⁷⁹ ARM, DMB 12, 205.

⁸⁰ ARM, DMB 13, 338.

⁸¹ ARM, DMB 14, 378.

⁸² ARM, DMB 14, 435, 456 i 481.

Conclusions

Fins aquí s'ha vist com totes les explotacions de coure menorquines comentades no van tenir una rendibilitat econòmica suficient, i que en poc temps totes les iniciatives, més prest o més tard, van fracassar. Ja hem explicat quina va ser la conjuntura iniciada a mitjans segle XIX que va despertar una autèntica “febre minera”. De totes maneres, el cas de Menorca és particularment interessant, ja que es fa difícil entendre com amb uns terrenys tan poc productius es va pensar a posar en marxa en època contemporània iniciatives que, per a alguns, semblaren molt prometedores.

Les prospeccions realitzades han pogut constatar la gran quantitat de mineralitzacions de coure existents a Menorca, sobretot a materials del Permià i del Triàsic. Per contra, malgrat l'abundància d'afloresaments, cap d'ells pareix econòmicament rendible per a una explotació dins els termes d'una societat industrialitzada. A la informació dels mapes geològics del ITGE ja es comenta que existeixen petites mineralitzacions de coure pràcticament a tots els canals fluvials de la sèrie pèrmica, encara que sense cap tipus d'importància econòmica.⁸³ Ara bé, ens hauríem de preguntar quina importància pogueren tenir aquestes petites mineralitzacions per a les societats preindustrials.

És obvi que l'extracció de mineral requereix una inversió en temps, però distintes societats poden tenir un concepte molt diferent del que és el “temps”. La popular frase “*the time is golden*”, construïda dins el context d'una societat en plena Revolució Industrial i atribuïda a Edward George Bulwer-Lytton, no tindria perquè ser vàlida o entesa de la mateixa manera per a les societats prehistòriques. D'igual forma, tampoc podem entendre el concepte espai dins els termes actuals si ho volem aplicar a societats pretèrites. Per tant, es fa difícil arribar a valorar fins a quin punt les comunitats prehistòriques menorquines podien decidir si valia la pena o no explotar una determinada mineralització, ja que podien ser moltes les causes que entressin en joc. A més, aquests factors no tan sols podien ser entesos des del punt de vista pràctic (proximitat, abundància de mineral, facilitat d'extracció, etc.), sinó que hem de tenir presents els factors simbòlics que podien tenir tant els llocs que contenien mineral, com els objectes metàl·lics realitzats amb ell, creences molt més difícils d'entendre des de la nostra perspectiva actual.

Per a aconseguir coure metàl·lic amb la tecnologia utilitzada dins l'edat del bronze i del calcolític es necessiten minerals de bona qualitat; és a dir, nòduls bastant purs en forma de carbonats, òxids o fins i tot sulfurs, encara que el procés es complica una mica més amb aquest darrer. La idea és aconseguir el màxim de metall amb molt poca escòria, ja que fondre la ganga requereix molta més energia calorífica difícil d'aconseguir. A molts dels jaciments cuprífers visitats es poden trobar minerals d'aquestes característiques, encara que no en grans quantitats. Per tant, es fa necessari un esforç de moviment de materials, trituració i selecció que amb les eines prehistòriques no devia ser fàcil. O bé sovintejar una mineralització, si aquesta és suficientment rica, recol·lectant en superfície petits nòduls sense deixar pràcticament registre arqueològic. Hem de tenir present que la producció d'objectes de coure durant el calcolític i el bronze inicial és molt limitada. No es produeixen objectes de grans dimensions, i per tant, no feia falta gran quantitat de mineral per aconseguir petits objectes com, per exemple, punxons o alenes.

⁸³ ITGE: *Mapa Geológico de España. Isla de Menorca. Cala en Brut...*, p. 23.

Ja hem explicat que l'única explotació d'època prehistòrica per ara segura és la d'Illa d'en Colom. Aquesta descoberta és un motiu més per a fer-nos pensar que altres afloraments menorquins també es varen utilitzar en època prehistòrica. Segurament a molts d'aquests llocs s'han perdut les evidències arqueològiques d'extracció per culpa de l'acció antròpica posterior, sobretot dels darrers segles, però és molt possible que altres proves de mineria prehistòrica estiguin encara per descobrir.

D'altra banda, aquest estudi ha servit per a fer-nos veure que Menorca té un magnífic patrimoni arqueològic industrial, que tal vegada fins ara s'havia infravalorat i que val la pena conservar. Aquestes mines, juntament amb les seves casetes de miners i altres infraestructures, són testimonis d'un passat que ja forma part de la història de cada localitat que ha tingut la sort d'haver conservat fins als nostres dies un patrimoni tan destacat. Esperem que les generacions del futur puguin gaudir d'aquest patrimoni tal com ho hem pogut fer nosaltres.

EL CONJUNTO DEL RELICARIO DE LA NUEZ DEL DESAPARECIDO MONASTERIO DE SANTA MARGALIDA DE PALMA, EN EL ACTUAL CONVENTO DE LA CONCEPCIÓN

**Elvira González Gozalo /
Magdalena de Quiroga Conrado**

Real Academia Mallorquina de Estudios Históricos, Genealógicos y Heráldicos

Resumen: El relicario de la Nuez es un objeto de devoción vinculado a un suceso tradicionalmente milagroso que se produjo en el monasterio de Santa Margalida de Palma en la Edad Media. Para ratificar tal episodio a las valvas de la nuez se aplicaron sendas placas de marfil tallado, importadas de Francia, y las cáscaras se forraron con trabajos de plata. La *nux* abierta se conserva en dos extraordinarias contenedores de orfebrería hechos ex profeso o regalados a posteriori. El artículo se adentra además en todas aquellas religiosas mallorquinas que fueron susceptibles de promover tal reliquia, vinculada a la devoción por la talla del Crist del Noguer que actualmente se encuentra en el convento de la Concepción.

Palabras clave: Relicarios, amuletos, arquetas, eboraria, orfebrería, conventos de clausura femeninos.

Abstract: The so called Nut's shrine is an object of devotion traditionally linked to a miraculous event which occurred in the monastery of Santa Margalida of Palma in the Middle Ages. To emphasize the significance of such an object, carved ivory boards imported from France were placed onto the leaflets of the Nut shrine and the shells were lined with silver work. The nux is preserved in two extraordinary jewelry containers exclusively designed or received as a present. This object also delves into all those religious mallorcan, sensitive enough to promote such relic devotion linked to the size of the Noguer Crist. The shrine is currently at the convent of the Conception.

Key words: Shrines, amulets, small trunks, ivories, objects of a silversmith, feminine monasteries of closing.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 25 de novembre de 2013.

Abreviaturas: ACV = Arxiu de Can Vivot, ADM = Arxiu Diocesà de Mallorca, AMPC = Arxiu del Monestir de la Puríssima Concepció, *MRAMEG* = *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*.

El Relicario de la Nuez es uno de los mayores tesoros que guarda el convento de la Concepción procedente del desaparecido convento de Santa Margalida de Palma. Es objeto de devoción desde la Edad Media y es formalmente una nuez de nogal, una *nux*, con episodio milagroso, abierta y adornada con un díptico tallado de marfil.

Para proteger los pericarpios de la nuez se labraron sendos escudetes abombados de plata y para contemplar los dípticos de marfil, que tapan las partes huecas de la nuez, se dejaron las valvas abiertas dentro de un estuche de viriles estanco. Todo el conjunto se guarda dentro de un baulillo de plata abridero que es, por lo demás, el objeto de más moderna confección.

El estudio de este conjunto se basa en una parte inicial que hace mención de las religiosas del monasterio de Santa Margalida que pudieron estar vinculadas al patrocinio de esta reliquia y que probablemente dejaron en ella, a través de pequeños elementos suntuarios, los componentes heráldicos de las casas nobles de Palma a las que pertenecían. Una segunda parte realiza el análisis formal de las piezas de orfebrería que componen este extraordinario relicario.

PRIMERA PARTE

Notas sobre el desaparecido monasterio de Santa Margalida

Después de la conquista de Mallorca por Jaime I en 1229, y como una parte más de la obra repobladora y de gobierno se fundó el convento de Santa Margalida de Palma. Tras el estudio en profundidad sobre el origen social, geográfico y demográfico de las primeras religiosas de Santa Margalida,¹ llegamos a la conclusión de que el convento de Santa Margalida fue una fundación independiente. Tuvo indiscutiblemente el apoyo del Rey -primero de Jaime I y después de Jaime II- pero no fue una fundación real, sino nobiliaria. Se trató de una de esas fundaciones, habituales en aquella época, realizada con una dotación inicial por parte de los grandes nobles y caballeros venidos a la conquista, en la que la nueva comunidad -que puede ser un grupo de mujeres piadosas- se vincula a una orden existente sin necesidad de que anteriormente hubiesen pertenecido a otro convento. Y aunque en un primer momento las religiosas se acogieron a la regla de la orden de Sant Jaume, sabemos que en 1270 ya pertenecían a la orden Agustina.²

La primera fundación de religiosas de Santa Margalida tuvo lugar en la parroquia de San Nicolau en la plaza del Mercat. Por motivos que explicamos en el citado trabajo en nota (1), las religiosas se trasladaron al incipiente convento que los franciscanos habían recibido del rey junto a la Porta Pintada. Guillem de Torrella i de Cabanelles (en Mallorca en 1229-†1267), fundador de citado convento franciscano y hermano de la primera priora de Santa

¹ Todos los datos referentes a la evolución arquitectónica del convento, así como los biográficos o genealógicos de las religiosas, salvo que se cite otra cosa, están extraídos de: QUIROGA CONRADO, DE, M.: *Santa Margalida de Palma de convento agustino a Hospital Militar: siglos XIII-XX*, Madrid, 2013 y de QUIROGA CONRADO, DE, M.: *La clausura como mecanismo de control de natalidad y patrimonio. El ejemplo de Santa Margalida de Palma*, (en curso).

² ACA, pergamino 2060.

Margalida, sor Catalina de Torrella i de Cabanelles (1232-1269), fue enterrado en una capilla construida a tal efecto, en un cenotafio con sus armas, las cuales también aparecen en las ménsulas y la clave.

El momento del traslado definitivo de las religiosas de la plaza del Mercat a la Porta Pintada fue entre 1272 y 1276, y junto con la priora, sor Berenguera de Santmartí (1272-1285?) había una docena de monjas, de las más nobles familias del reino, dispuestas a convertir su nuevo espacio en un hermoso, poderoso e influyente convento. Para ello disponían de magníficas relaciones familiares y políticas que les proporcionaron los ingresos económicos suficientes para llevar a cabo su empresa.

Entre 1300 y 1400 ingresaron noventa y dos religiosas en el convento, y aunque nuestra lista es probablemente incompleta -como la documentación de esa época-, sabemos que el 60% de ellas lo hicieron a partir de 1370. Las dependencias del mismo hasta la década de los sesenta seguían siendo las mismas que en el siglo anterior, sin embargo es en la segunda mitad de este siglo cuando se amplía y se consolida definitivamente con sus edificaciones básicas. Coincide con una etapa independiente tras la pérdida del poder de la dinastía privativa de Mallorca, y el nuevo rey Pedro, practicará una política continuista en su relación con los monasterios.

La primitiva iglesia resultó muy pronto demasiado sencilla para las aspiraciones y pretensiones que tenían las religiosas. De manera que, aprovechando las últimas directrices de lo que fue el impulso constructivo del reinado de Jaime II y el advenimiento de la nueva monarquía, se plantearían la edificación de una nueva iglesia y de una sala capitular en el nuevo gusto de la época, tan influenciado por el gótico francés del Languedoc, junto con una ampliación del dormitorio (el *dormidor*) del siglo XIII.

El comienzo de las obras del ábside, del capítulo y del segundo piso de ese dormitorio no será efectivo por circunstancias que desconocemos -entre las que pudieran estar la ya citada inestabilidad política y económica del nuevo reino de Mallorca y la peste (1345-48)- hasta la década de 1360-70, y se prolongará hasta avanzada la década de los ochenta de la mano de otra priora de la familia fundadora del monasterio: sor Catalina de Torrella [i Sureda] (priora desde 1341-hasta alrededor 1374-80).

De este momento, de furor constructivo y de ornamentación interior de la iglesia, data la leyenda y tradición del Sant Crist del Noguer que supuso el encargo de la figura homónima y de la reliquia de la Nuez, objeto de nuestro estudio. Todo ello como parte fundamental del ajuar y objetos de veneración que debían ser expuestos en la nueva capilla mayor o ábside que se acababa de construir.

El Sant Crist, actualmente venerado en el convento de la Puríssima Concepció de Palma y procedente del de Santa Margalida, es una de las figuras más destacadas del antiguo convento por la veneración que se le tuvo desde muy antiguo. Estuvo situado hasta el siglo XIX en la primera capilla de la nave en el lado del Evangelio. La historia del Sant Crist se describe en un libro que se encuentra en el archivo del convento de Nuestra Señora de la Concepción, el *Llibre dels Miracles del Sant Crucifici de Santa Margalida* escrito

por el sacerdote Francesc Tallades,³ y en diversas publicaciones más,⁴ por lo que no nos detendremos demasiado en los hechos.

La leyenda cuenta que siendo priora sor Catalina de Torrella [i Sureda] quiso comprar un nogal a una vecina del convento para hacer tallar un Cristo. La vecina, Catalina Nadal, no quiso venderlo. Al año siguiente al ver que sólo le había dado una nuez consideró que era una señal y se lo vendió a la priora. El milagro fue que al tallar el árbol, apareció el Sant Crist en el tronco, y al abrir la única nuez, apareció en una mitad otro Sant Crist con un San Juan Evangelista y la Virgen a su lado, y en la otra mitad otra Virgen con dos ángeles, asimilada a Nuestra Señora de los Ángeles.

Mateo Rotger⁵ afirma también que el Cristo es una talla de tipología del siglo XIV-XV, lo que se confirma en numerosos documentos que ya mencionan la presencia del Cristo en el convento desde 1395 en que Catalina, la madre de sor Sibil·la Ravell [profesa en 1381⁶ y vicaria en 1391⁷], hace un legado perpetuo de una lámpara encendida delante de esta figura del Sant Crist que debía cumplir su marido Pere Ravell mientras viviese. Siendo como es la reliquia de la Nuez parte de esa leyenda, ésta sería, de momento, la primera fecha de que disponemos documentalmente de la presencia segura de ambas piezas en el convento.

Si bien la datación, tanto para el Cristo, como para la reliquia de la Nuez, queda establecida entre 1381 y 1395, no descartamos que su encargo pudiera ser anterior. Coinciden estos datos con los que aporta en este estudio Elvira González que centra su origen a mediados del s. XIV, en el entorno de 1350.

Las religiosas promotoras de la reliquia

Más aventurado resulta establecer su atribución a una religiosa en concreto o a algún miembro de su familia. El mismo estudio artístico aporta también un interesantísimo dato sobre la procedencia de la pieza de un taller francés, en particular de París, de las fábricas de eboraria establecidas en Île-de-France, lo que nos acercaría a alguna de las religiosas que, o bien eran originarias de Francia, como en concreto las hay de la zona sur, o cuyas familias tuvieron intereses comerciales o vínculos familiares en el vecino reino durante el último cuarto de aquel siglo.

Entre las religiosas susceptibles de ser las responsables de la introducción en el convento de esta magnífica pieza -por las muchas circunstancias que confluyen en ella- destaca por encima de todas, aunque no deja de ser una hipótesis: sor Catalina de Torrella [i Sureda].⁸ Esta monja llegó a ser priora desde 1341 hasta por lo menos 1374, última fecha

³ AMPC, MSN-II/ D^o Francisco Tallades P.^{ro} natural de Campos Beneficiado en la Parroquia de Sta. Eulalia de Mallorca; ROTGER, M.: *El Santo Christo del Noguer. Historia del milagroso crucifijo*, Palma, 2001 (1949), p. 19-21.

⁴ PINYA FORTEZA, B.: *Monasterio de Santa Margarita*, Palma, 1953, p. 148-153; ZAFORTEZA MUSOLES, D.: *Del Puig de Pollensa al Puig del Sitjar*, Mallorca, 1945; ROTGER, M.: *El Santo Christo...*

⁵ ROTGER, M.: *El Santo Christo...*, p. 19-21.

⁶ ARM, ACM, Not. núm. 14649, sf.

⁷ ARM, ACM, Not. núm. 14758, f. 50.

⁸ ROTGER, M.: *El Santo Christo...*, p. 14-18.

en la que la tenemos documentada como tal.⁹ La siguiente priora, sor Clara Bordoy, no la encontramos hasta el 24 de julio de 1380,¹⁰ por lo que sor Catalina debió morir en una fecha aún desconocida entre los años 1374 y 1380.

Sor Catalina de Torrella i Sureda (siglo XIV)

Por vía paterna sor Catalina era bisnieta de Bernat de Torrella, sobrino carnal del fundador.¹¹ Nieta del doncel Pere de Torrella, *Pericó* (test. 1348), casado con Catalina de Salelles i Morató, hija a su vez de Ramon de Salelles -el fundador del Hospital de Pobres de Santa Catalina- casado con Raymunda Morató.¹² Hijos de *Pericó* y Catalina fueron: Pere, heredero de los bienes de Torrella; Ramon o *Ramonet*, heredero de los bienes de Salelles y, Catalina de Torrella i de Salelles, casada con Raymundo Satorre.¹³

Ramón o *Ramonet* de Torrella i de Salelles casó con Inés Sureda i de Tagamanent¹⁴ y de este matrimonio nació Catalina de Torrella i Sureda, que ingresó en el convento entre 1325 y 1330.¹⁵ Fue priora de 1341 hasta alrededor de 1380 y durante su priorato profesó su sobrina sor Margalida de Torrella, hija de su hermano Arnaldo.¹⁶ Profesaron además sus parientas sor Blanca de Tagamanent y sor Blanca de Tornamira.¹⁷

Esta priora además de pertenecer por sus cuatro linajes a las principales familias de la isla -vinculadas políticamente a la familia real-, lo estaba también familiarmente por vía materna. Su tía abuela, Blanca de Salelles, había casado en segundas nupcias con el infante Pagà de Mallorca, hermanastro del rey Jaume III, hijo del Infante Ferran de Mallorques.¹⁸ En 1349, Jaume III vende sus territorios franceses al rey de Francia. El infante Pagà morirá en la batalla de Lluçmajor (octubre de 1349) y Blanca se fue al exilio en la villa de Morella.¹⁹

Sor Catalina fue, además, la principal promotora de las obras de expansión que se realizaron en Santa Margalida en la segunda mitad del siglo XIV y durante su priorato se procedió a decorar la iglesia y a completar su ajuar. La obra del ábside y del Capítulo -tal y como hemos desarrollado en otro trabajo- fueron realizadas con toda probabilidad por Pere Morey. Su cronología aún no ha sido claramente establecida y gracias a su intervención en

9 BORDOY Y BORDOY, M.J.: *Arran de la Porta Pintada. Poder i prestigi femení al monestir de Santa Margalida (Ciutat de Mallorca, segles XIII-XVI)*, Palma, 2009, p. 211; AMPC, MSN-II. Lo sigue siendo en 1349 y 1364 (ARM, ECR-374, fol. 199v; ARM, Prot. p. 4, f. 122).

10 ARM, Prot. C-18, f. 128.

11 Del origen de los Torrella y ascendencia de esta priora: QUIROGA CONRADO, DE, M.: *Santa Margalida de Palma...*

12 ACV, Genealogías.

13 Albaceas de los bienes de su hermano Pere que había dejado cierta herencia al convento de Santa Margalida siendo priora sor Clara Bordoy (1381), ARM, ACM, 14649.

14 ACV, libro manuscrito, *Historia de la familia de Sureda por Don Domingo Sureda de Santmartí Desbrull Oleza y Verí pbr. El canónigo y vicario general en sede vacante* [1699]; Inés era hija de Salvador Sureda i de Tornamira y de Joana de Tagamanent.

15 Bajo la protección de sus ancianas tías sor Catalina Sureda i de Tornamira y sor Guillerma d'Ollari.

16 ARM, Prot. M-122

17 ARM, ECR-374, f. 199v; ARM, ECR-381, f. 76; ARM, Prot. C-18, f. 128.

18 AGUILÓ, E. DE K.: *BSAL*, 10, 1904, p. 365 y ss.

19 QUADRADO, J.M.: "Proceso instruido en 1345 contra el gobernador Arnaldo de Erill...", *BSAL*, 15, 1914-15, p. 88.

Santa Margalida hemos podido presentar un estado de la cuestión del que extraemos que Morey, entre 1360 y 1389 (†1394), viajaría con frecuencia desde el reino vecino, a Mallorca, donde realizaría importantes encargos que le valieron su posterior nombramiento como *Mestre Major* de la Seo en 1389. Esto fue posible gracias a su prestigio, su influencia y sus magníficas relaciones con importantes eclesiásticos y caballeros tanto en la isla como en el Languedoc y la Provenza. Este carácter internacional induce a pensar que hubiese sido él quien gestionase el encargo de la preciada reliquia con algún taller francés de eboraria mientras dirigía las obras del ábside y del capítulo.

Sor Catalina era prima hermana de Guillem de Torrella, poeta cortesano del siglo XIV autor de la *Faula d'en Torrella*, heredero del fideicomiso de Torrella como hijo de Pere de Torrella i de Salelles.²⁰ Su relación y defensa a ultranza de la casa real mallorquina en el exilio francés ha hecho pensar que la *Faula* tuviese importantes connotaciones políticas.²¹ Murió sin hijos dejando heredero a su hermano Arnaldo de Torrella, casado con Clara NN, padres de Joanot (test. 1456, casado con Agnès NN) y de sor Margalida, religiosa de Santa Margalida (ing. en 1428).²² Guillem al morir (test. 1373 y codicilo en 1375) dejó ciertos legados al monasterio y quiso ser enterrado en él "donde estaban enterrados sus mayores".²³

Estos datos nos indican, por una parte, la continuidad de la estrecha vinculación entre el monasterio y el linaje fundador, y por otra confirmarían que en estas fechas todavía estaba el sepulcro de su antepasado en el convento. También nos inducen a creer que fue durante el priorato de sor Catalina, o inmediatamente después, cuando se decidió, por presión de los franciscanos, el traslado del sepulcro del fundador al convento franciscano en una fecha entre los años 1375 y 1380. Ello supuso la pérdida de una pieza emblemática para el convento de Santa Margalida. Su espacio, en la capilla que lleva las armas del fundador, sería ocupado enseguida por el Sant Crist, que llevaba vinculada la Reliquia de la Nuez, permaneciendo en esta capilla hasta el siglo XIX.

Sor Sibil·la Ravell

Sor Sibil·la Ravell, a la que encontramos en el convento entre 1340 y 1395, fue coetánea de sor Catalina. Su padre, Pere Ravell, Ciudadano de Mallorca, poseía en 1320 una parte de la alquería de Biniorella que le había enajenado Joan de Mora, en alodio de obispo de Barcelona, y que vendió a Guillem de Santmartí en 1343.²⁴ Los Ravell, familia de la que se tienen escasas noticias, tenían su casa en la parroquia de Santa Eulalia.²⁵

Pere Ravell eligió sepultura en el monasterio de las llagas de Sant Francesc, en el carnero de su padre, en la *clastra nova* fabricada por su padre donde estaban sus armas.²⁶ La mujer

²⁰ Fideicomiso fundado por su bisabuelo Bernat de Torrella, hermano de la primera priora.

²¹ VICENT SANTAMARIA, S.: "Noves aportacions sobre el rerefons polític de la *Faula d'en Guillem* de Torrella", *II Jornades d'Estudis Locals a Sóller*, Sóller, 2007, p. 258-262.

²² ARM, M-122.

²³ LLABRÉS, G.: "Guillermo de Torrella, poeta mallorquín del siglo XIV", *BSAL*, IX, núm. 265, 1902, p. 245-254.

²⁴ ACV, MS, *Libro donde se hallan noticias conducentes a la familia Fortuny de Ruesta, así por lo que toca a su hacienda como a su genealogía*.

²⁵ BARCELÓ CRESPI, M.: *La Talla de la Ciutat de Mallorca, 1512*, Palma de Mallorca, 2002, p. 28.

²⁶ OLEZA Y DE ESPAÑA, DE, J.: "Llibre de Antiquatats de la Iglesia del Real Convento de Sant Francesch de la

de Pere Ravell, Catalina NN, como ya hemos comentado más arriba, tuvo una importante relación con el Sant Crist del Noguer, por ello incluimos la posibilidad de vincular también la reliquia a esta religiosa como copatrocinadora.

Las religiosas del siglo XVI

La economía conventual en la última década del siglo XIV, y durante el XV, había entrado en recesión por la crisis económica, que provocará un estancamiento de la población del convento. Situación que empezará a mejorar a principios del siglo XVI ya que a partir de la tercera década de este siglo documentamos una expansión demográfica y artística íntimamente ligada a la reforma de la Orden que en Santa Margalida se realizó de forma anticipada en 1520.²⁷ Entre las causas estamos investigando una relajación de las costumbres y luchas internas de clanes familiares por el control del poder conventual.

Debido al desastre demográfico y económico que provocó esta reforma anticipada quedaron tan sólo siete religiosas, lo que obligó a la nueva priora, sor Beatriu Umbert (1520-1523),²⁸ a idear una nueva política y propaganda para atraer a jóvenes novicias que fue continuada por las sucesivas prioras con un éxito sin precedentes.

Entre 1523 y 1600 ingresaron en Santa Margalida ciento setenta y cinco novicias. Ello supuso una importantísima fuente de ingresos que dio lugar al comienzo de una serie de obras significativas que afectaron, tanto al desarrollo urbanístico del convento, como a su ornamentación interior que se realizó desde 1568 hasta 1577 con la intención de cumplir con la normativa del Concilio de Trento. Desde este concilio se aconsejaba que se instruyese a los fieles en la veneración de los santos cuerpos de los santos mártires, y de “otros que viven con Cristo, que fueron miembros vivos del mismo Cristo, y templos del Espíritu Santo, por quien han de resucitar a la vida eterna para ser glorificados, y por los cuales concede Dios muchos beneficios a los hombres [...]”. Además de esto, se instaba también a que “se deben tener y conservar, principalmente en los templos, las imágenes de Cristo, la Virgen Madre de Dios y de otros santos, y se les debe dar el correspondiente honor y veneración”.²⁹

La armadura calada de la Reliquia de la Nuez está datada por la coautora de este estudio, Elvira González, entre 1585 y 1615 y, prolonga hasta 1635 la fecha para la caja de cristal o expositor colgante que la contiene. Entre las características que destaca González están las flores de lis que aparecen junto al botón central de la armadura de la Nuez. Se trata, tal y como afirma esta autora, de un elemento muy usual en la ornamentación suntuaria de la época pero también es el emblema heráldico de los Zaforteza, importante familia de la nobleza mallorquina. En cuanto a la decoración del expositor colgante de cristal de la reliquia, de nuevo volvemos a encontrar las flores de lis sobre los viriles, formando toda una crestería flordelisada característica de la época, que pudieran referirse, una vez más, a las armas de los Zaforteza por las razones que exponemos a continuación.

Ciutat de Mallorca. Copia de un manuscrito del donado Ramon Calafat. Año 1875”, *BSAL*, XXII, 1902, p. 82

27 AMPC, MSM-II/10; VICH Y SALOM, J.: “Miscelánea Tridentina Maioricense”, *BSAL*, XXIX, 1945, p. 539.

28 AMPC, MSN-II/74.

29 Sesión 25 del concilio IX y última celebrada entre los días 3 y 4 de diciembre de 1563 por Pío IV.

Las religiosas de la familia Zaforteza (siglos XVI-XVII)

Si bien las religiosas del linaje Zaforteza tradicionalmente habían ingresado en el monasterio del Puig de Pollença desde el siglo XV, sin embargo, entre la fecha de salida de las monjas de ese monasterio de Pollença (1564) y la consolidación definitiva del nuevo convento en el Sitjar (1704), las religiosas de este poderoso linaje ingresaron preferentemente en el convento de Santa Margalida.³⁰

Entre los años 1544 y 1662 ostentaron el priorato de este último convento las religiosas del linaje Zaforteza hasta en dieciocho ocasiones -no siempre de forma continuada- y seis veces más sus parientas Burgues y Vallobar. En total nos encontramos con un poder efectivo y de dominio de esta familia en el convento de Santa Margalida durante sesenta y tres años, repartidos en un periodo de ciento dieciocho años.

Resulta muy interesante comprobar como el diseño y el motivo decorativo que rodea el centro del expositor de plata de la tela pintada de la Santa Faz también hace alusión a las flores de lis. Probablemente por razones de seguridad y de conservación las religiosas habrían decidido proporcionar a ambas reliquias contenedores adecuados a su categoría.

Este expositor de plata repujada coincide cronológicamente con el encargo del retablo de la Santa Faz que se realizó en el taller de los escultores Oms (1657-1662). En su hornacina central se esculpiría la bella imagen que debía sostener el expositor. En los dos extremos del entablamento del retablo aparecen de nuevo dos grandes lises de oro en campo de gules. Sor Onofra Zanglada i Zaforteza, priora en distintas ocasiones entre los años 1638 y 1662, fue quien realizó el encargo al escultor Joan Antoni Oms y la obra se terminó de pagar una vez fallecida, siendo ya priora sor Antonina Nicolau (1663-1664).³¹

Todos estos datos nos llevan a la conclusión de que quizás no sea tan casual la prioridad y la cantidad del uso de la flor de lis como motivo ornamental ya que se adaptaba a ambas finalidades, por un lado la artística, y por otro, la clara referencia a la heráldica familiar de los Zaforteza, lo que nos permitiría atribuir el patrocinio de todas estas magníficas piezas a dicha familia.

Las religiosas de las familias Nadal, Doms, Truyols y Oleza (siglos XVII y XVIII)

Ya avanzada la segunda mitad del siglo XVII o principios del XVIII, coincidiendo con varios retablos encargados en ese momento, y que hemos identificado en otro trabajo,³² encontramos una nueva pieza relacionada con la reliquia de la Nuez. Se trata de la bellísima arqueta joyero que guarda todo el conjunto anterior. Coincidimos con Elvira González en que no fue hecha expresamente para guardar la reliquia sino para otro uso y donada posteriormente al convento.

En esta época alternan en el poder dentro del monasterio familias nobles, junto con otras de la nueva nobleza de origen mercader y notarios, ennoblecidos a lo largo del XVII. Entre las familias susceptibles de ser las donantes, y que destacamos por la

³⁰ Véase Apéndice final.

³¹ AMPC, MSM-II/81.

³² QUIROGA CONRADO, DE, M.: *Santa Margalida de Palma...*, cap. IV.

repetición de sus hijas o hermanas a la hora de ostentar el priorato, encontramos a las Nadal, las Doms, las Truyols y las Oleza.³³

El esmalte que aparece en la placa ovalada que hay en la tapa del cofre representa una Santa Magdalena y no una Santa Margalida; un motivo por el que pensamos que la pieza sería ajena a la reliquia, en un primer momento, y que se trataría de una donación. Sor Magdalena Truyols i Fuster podría haber sido quien regalase la arqueta al convento con motivo de su ingreso o como legado póstumo. Esta sería reutilizada, dado su tamaño, valor y belleza, para la custodia de la venerada reliquia. Sor Magdalena era hermana de sor Catalina, religiosa del convento de Santa Magdalena,³⁴ y de Margalida, casada con Berenguer Doms, patrocinadores del retablo mayor de Santa Margalida, obra de Joan Antoni Oms 1692-1695.³⁵ Las tres eran hijas de Francesc Truyols i Doms³⁶ y de Catalina Fuster i Vida.³⁷ Nietas de Magdalena Vida i Sureda, casada a su vez con Joan Antoni Fuster i Nadal (†1666).³⁸ Por lo que la arqueta podría proceder de esta rama materna, si tenemos en cuenta, por una parte, la vinculación familiar con el monasterio, y por otra, la advocación de Santa Magdalena, cuyo nombre llevaban la religiosa y su abuela.³⁹

Tenemos documentado que sor Magdalena había ingresado el día 19 de agosto de 1686 a la edad de 6 años. Tomó los hábitos de novicia en 1694 y profesó en 1695. Alcanzó el priorato en 1728 y 1752 y murió con 90 años en 1770. Tuvo una vida ejemplar y devota, y antes de morir le dijo a su confesor que veía a San Agustín:

“Que anava vestit en capa fluvial molt esmoze i luego espirà. I pensarem que vingué per acompanyarla al cel. Fue enterrada en una tumba en la capilla de la Santa Faz y en el año 1788, cuando hicieron obras en dicha capilla, la encontraron entera y ahora está en una tumba debajo de la mesa del altar de dicha capilla de la Santa Faz (sic)”.⁴⁰

33 QUIROGA CONRADO, DE, M.: *La clausura...*, (en curso).

34 ADM, Concesos 1757; ARM. Prot. T-564, fol. 192, dote de sor Magdalena Truyols, 400 libras.

35 QUIROGA CONRADO, DE, M.: *Santa Margalida de Palma...*, capítulo IV.; CARBONELL BUADES, M.: “Els escultors barrocs de la família Oms”, *BSAL*, 63, 2007, p. 63 y ss.

36 ADM, Concesos 1757 (casados en 1647, ARM, Prot. S-1928 (26v). A todos ellos los encontramos relacionados con el encargo del retablo mayor (CARBONELL BUADES, M.: “Els escultors barrocs...”, p. 63 y ss; ADM, Concesos 1757; ARM, Prot. T-564, fol. 192).

37 Hermana de Don Felipe Fuster i Vida, señor de Son Fuster casado a su vez con Francisca Truyols y de Oleza, sobrina de sor Quiteria de Oleza y hermana de sor Quiteria Truyols i de Oleza, todas religiosas en Santa Margalida (QUIROGA, DE, M.: *La clausura...*, (en curso).

38 OLEZA Y DE ESPAÑA, J.: *Enterraments i obits del convent de Sant Francesc de la Ciutat de Mallorca copia del manuscrito del donado Calafat 1786*, Palma, 1925; OLEZA, J.: “Enterraments i obits...”, *BSAL*, 18, 1920-21, p. 120.

39 Francesc Truyols i Doms había casado en segundas nupcias con Dona Enmanuela Santjohan i de Planella (catalana) † 1757, de la que nacería Agnès, que casó en 1733 con Pere-Ramon de Villalonga. Con motivo de estas segundas nupcias Don Francesc ingresaría a dos de sus hijas del anterior matrimonio, siendo aún niñas, en los referidos conventos (OLEZA, J.: “Enterraments i obits...”, p. 159; ADM, Concesos 1770). Sus hermanas monjas fueron sus albaceas testamentarias.

40 AMP, MSM-II/10, fol. 129.

SEGUNDA PARTE

El estudio del relicario

La nuez relicario, que se ha estudiado ahora por primera vez en su doble vertiente de trabajo de eboraria y orfebrería, no es sino la parte nuclear de un pequeño tesoro formado -como hemos referido- por una serie de piezas de plata que la envuelven: dos escudetes que protegen la nuez, un estuche de paredes de cristal que la exhibía en otro tiempo, colgada quizás de una imagen, y una caja que la encierra con un giro de pasador.

Comenzaremos el estudio describiendo el díptico gótico de marfil que está formado por dos placas ovaladas de pequeñas tallas con pasajes de la vida de Cristo: una de su crucifixión y otra de su infancia. Dos representaciones que, tanto en la versión de marfil en su color,⁴¹ como en la policromía con detalles de oro, como es el caso, se llegaron a hacer de manera casi seriada en el siglo XIV, con las diferencias propias de cada autor anónimo, y se exportaron a toda Europa desde sus talleres originarios de Île-de-France en París.⁴²

Con toda probabilidad estas placas de marfil se debieron traer hechas a medida desde Francia para las dos valvas de la milagrosa nuez y aunque desconocemos el motivo de su presencia en este convento mallorquín la coautora de este artículo, Magdalena de Quiroga, da indicaciones precisas de sus probables promotoras al tratar de la procedencia de algunas religiosas.

En cuanto al trabajo de orfebrería nos referiremos a la arqueta barroca de regustos manieristas y a los escudetes de plata de los pericarpios, de incipiente obra barroca, que debieron sustituir a unos anteriores medievales desaparecidos, de ahí los rasguños en ambos cercos para insertar de *novo* las dos placas medievales de marfil.

El relicario

El díptico gótico de marfil

Descripción: El Crucificado entre San Juan y la Virgen (izquierda) y Nuestra Señora de los Ángeles con el Niño (derecha).

Origen: Taller del norte de Francia, probablemente de París (Île-de-France).

Cronología: ca. 1350.

Materia: Marfil tallado y con policromía en rojo carmín, naranja, verde y azul y pintura de oro fino que se ha perdido casi por completo pero que aún se conserva en las comisuras de las figuras.

Alto: 4 cm. **Ancho:** 3 cm.

⁴¹ En la Iglesia de Sant Felip Neri de Palma hay en exposición permanente en la capilla dels Dolors, un díptico de oración hecho también de dos placas de marfil con esta misma temática y probable procedencia francesa coetánea a la del relicario de la Nuez del siglo XIV. Desde estas líneas nuestro agradecimiento al P. Jaume Ripoll por habérmola puesto a nuestra disposición.

⁴² GABORIT-CHOPIN, D.: "Gothic, VII: Ivory", *The Grove Dictionary of Art*, 13, Londres, 1996, p. 171-178; [GABORIT-CHOPIN, D.]: *Miroirs. Jeux et reflets depuis l'Antiquité*, Rouen, 2000-2001; GABORIT-CHOPIN, D.: *Ivoires médiévaux Ve-XVe siècles*, Paris, 2003, p. 354-356; [GABORIT-CHOPIN, D.]: "Ivoires et sculpture précieuse", *Paris 1400. Les arts sous Charles VI*, Paris, 2004, catálogo figuras 121-128, etcétera.

El díptico está formado por una pareja de plaquetas de marfil talladas en bajorrelieve y caladas hechas por encargo, y a medida, para las decoraciones frontales de las dos mitades de la nuez del relicario. El resultado es este pequeño díptico creado ex profeso para la oración, como los dípticos, trípticos y polípticos de marfil coetáneos que se conservan en colecciones repartidas por todo el mundo como la del Musée des Beaux Arts de Lille, Samuel Courtauld Gallery y el Victoria & Albert Museum de Londres,⁴³ Museo Metropolitano de Nueva York,⁴⁴ Museo del Louvre, Lázaro Galdiano, etc., con los mismos temas aquí escogidos de la infancia y la pasión de Jesús en las dos placas de una misma pieza.

La placa izquierda del díptico Cristo entre San Juan y la Virgen

La imagen del lado izquierdo representa la muerte de Jesucristo en la cruz de la que son testigos, flanqueándole, su Madre a la izquierda, que gira la cara de dolor, y San Juan, en el lado opuesto, que cierra los ojos y cubre su rostro con una mano. Ambos visten túnicas de pliegues rectos y en relieve que, junto con el paño de pureza de Cristo, crean un contrastado efecto de luces y sombras que contribuyen a abundar en el dramatismo de la escena, cubierta bajo chambrana de arquillo ojival.

Las posturas de la Virgen María y de San Juan se adaptan a la forma oval del soporte, resultando una composición en forma de V indicativa además del triunfo sobre la muerte del *Christus Victor*. La figura principal muestra los motivos propios de esos talleres franceses, con la representación del cuerpo de perfil, en forma de Z, la cabeza vencida y las piernas juntas flexionadas hacia un mismo lado.

Por lo general, en estas producciones de eboraria, las partes desnudas se dejan en marfil en su color, y siguiendo esta norma, y para este episodio del díptico, se escogió un marfil ebúrneo que refleja la palidez de Cristo en su muerte, contrastando de manera eficaz con los pigmentos aplicados parcialmente como es el rojo de la sangre de los brazos y sobre todo, la herida del costado. También se aprecian restos de oro fino en los cabellos de todos los personajes con intención de representarlos rubios.

Sin embargo, a pesar de ajustarse el modelo a lo tradicional en este tipo de producciones, la estilización de algunos elementos es el recurso más original de este autor anónimo que trata en ocasiones de manera desnaturalizada las extremidades de algunas de sus figuras como el pie derecho del Cristo y la mano izquierda de la Madre. Por ello creemos que estos patrones plásticos pudieran ser las marcas distintivas para reconocer este autor en futuras identificaciones.

La placa derecha del díptico Nuestra Señora de los Ángeles con el Niño

La imagen de la otra mitad del díptico representa la Madre con el Niño flanqueados por ángeles porta-candeleros de pie que sujetan largos cirios que hacen las veces de columnillas del arco gótico que remata la escena.

⁴³ <http://collections.vam.ac.uk/item/O87519/pastoral-staff-head-virgin-and-child-and-crucifixion/>; <http://collections.vam.ac.uk/item/O103047/triptych-virgin-and-child-the-coronation/>; <http://collections.vam.ac.uk/item/O87607/polyptych-virgin-and-child-the-crucifixion/> (Consulta: mayo 2011).

⁴⁴ <http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/17.190.164> (Consulta: mayo 2011); <http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/17.190.279a-e> (Consulta: mayo 2011), etc.

En esta segunda representación, la Virgen está adoptando la postura curvada característica de las esculturas del grupo gótico impuesta por la forma natural del colmillo del elefante y aplicada a esta reducida imagen de marfil como un patrón morfológico exclusivo de las creaciones de esta materia. Viste con túnica de pliegues y va tocada con una corona que sujeta el largo manto que acaba en frunces hasta el suelo. Entre el dedo índice y el pulgar de la mano derecha sostiene lo que parece ser una perita que ofrece al Niño; una fruta que en la iconografía cristiana simboliza tradicionalmente la encarnación de Cristo y su amor por la humanidad.

Los restos conservados de oro son más extensos que en la anterior escena viéndose, no sólo en las cabecitas de los personajes y sobre el manto de la Madre sino en las túnicas de los ángeles, erigiéndose en un color más de la policromía de la obra confirmando las teorías de Michel Pastoureau sobre los estudios de los colores en la Edad Media.⁴⁵

Desgraciadamente tan sólo hay rastros, apenas perceptibles, de policromía naranja y azul en las vueltas, en la esquina del remate inferior izquierdo de aquel manto. El verde se conserva en los cirios que portan los ángeles y el naranja en la representación de la llama encendida en uno de los huecos de los arcos, destacando sobre el marfil que se caracteriza por una pátina más oscura en estos personajes.

La pareja de armaduras que forran los pericarpios de la nuez

Origen: Obrador español desconocido.

Cronología: ca. 1585-1615.

Materia: Plata -o plata sobredorada que ha ido perdiendo su color- cincelada, calada y burilada, con un elemento remachado (bisagra) y otro añadido (hilo de plata) para el arreglo. Cristales ovalados para los frontales.

Medidas: 5,5 x 4,5 x 3 cm.⁴⁶

Las armaduras para los pericarpios de la nuez son dos receptáculos cóncavos hechos de plata con una decoración calada que permite ver los restos de las dos mitades de la nuez sobre terciopelo rojo por la cara dorsal, y las dos imágenes de marfil que acabamos de definir, por la frontal.

En su apariencia cerrada este pinjante debía ser un modelo semejante a los *pomos* o *pomas de aromas* de la joyería renacentista. En este caso su forma cerrada sería la ovoide, como algunos ejemplos dibujados de los libros de *Passanties* de los orfebres de Barcelona⁴⁷ que aparecen también calados para permitir la inserción de tejidos perfumados cuyo olor se expandía al pendular la pieza. Morfológicamente se asemeja por añadidura a los almendrones y a las llamadas *nueces de cristal*,⁴⁸ unas joyas colgantes coetáneas,

⁴⁵ "... el oro /.../ también es color, un color entre muchos otros y un color con un estatus particular. Eso explica las relaciones dialécticas sutiles entre el oro y el color, tanto en el plano artístico como en el plano simbólico. Ambos son energías luminosas, "luces materializadas", como afirma Honorio Augustodunensis a comienzos del siglo XII". (PASTOUREAU, M.: *Una historia simbólica de la Edad Media occidental*, 2006, p. 159).

⁴⁶ Medidas aproximadas dado su encierro.

⁴⁷ ARBETETA MIRA, L.: *La joyería española*, 1998, p. 116-117.

⁴⁸ [CEA GUTIÉRREZ, A.]: *El Fulgor de la Plata* (catálogo de la exposición en la Iglesia de San Agustín, Córdoba),

o algo posteriores, que contenían figurillas de devoción en su interior -como atrapadas en ámbar- o pequeñas pinturas, como los ejemplos mallorquines del Museu de Lluc⁴⁹ y del convento de la Purísima Concepción de Palma.⁵⁰

Los motivos decorativos son iguales en las dos mitades abombadas. En el centro se dibuja un espejo oval circundado por pequeños discos punteados y flanqueado por dos grandes letras C encaradas en los flancos que abrazan pequeñas flores de lis. Finalmente, en ambos polos del modelo, nubecillas del tipo del “huevo frito” con pequeños grabados radiales. Todos estos patrones tienen una fuerte coincidencia con las piezas del Seiscientos, además de ser ejemplos de un vocabulario ornamental muy empleado, tanto en la orfebrería, como en la joyería de los primeros años del Barroco.

Entre las observaciones hay que señalar la existencia de un picado deliberado, no decorativo, a lo largo del marco más externo de las armaduras que quizás se provocó al querer forzar la apertura del relicario. Las consecuencias de dicho forcejeo serían la rotura de la pequeña bisagra, que se reparó con vueltas de hilo de plata, y el definitivo emplazamiento de la pieza en un estuche estanco para una mayor seguridad del contenido.

El expositor-colgante con viriles y cadena

Origen: Taller español desconocido, probablemente mallorquín.

Cronología: final del s. XVI- segundo tercio del s. XVII.

Materia: Plata en su color, cincelada, fundida y relevada, con elementos añadidos (cadena) y remachados (bisagra), y dos plaquitas de cristal para las dos caras rectangulares de la caja.

Marca: Sobre la anilla de suspensión hay un punzón que reproduce probablemente la parte inferior de una letra. También hay muescas accidentales del mismo punzón en el lado opuesto de la misma anilla.

Medidas: 7 x 11 x 3 cm. **Largo cadena:** 70 cm.

La nuez así guarnecida, como acabamos de describir, se conserva dentro de un expositor de placas de cristal -ajustado a la disposición abierta de las valvas de la nuez-, festoneado de labra de plata. Tiene forma de un paralelepípedo rectangular y va colgado de una anilla de suspensión a una larga cadena de eslabones que sugiere que debía estar enganchada al cuello de alguna imagen de devoción, presumiblemente alguna talla del convento.

La cenefa perimetral se decora con una crestería flordelisada que se apoya en los cristales. Estas pequeñas flores de lis son un trasunto en plata de los remates de puntilla que, pesar de ser una pervivencia de los patrones del gótico internacional,⁵¹ pueden estar recreando aquí una insignia familiar. Sin embargo no hay que olvidar también que las flores de lis son un patrón ornamental muy utilizado en la orfebrería y en la joyería del reino español no tan

(s.l.), 2007, p. 484-485.

49 GONZÁLEZ GOZALO, E.; RIERA FRAU, M.M.: *La joyería a les Illes Balears*, Palma, 2002, p. 111, figura 53.

50 GONZÁLEZ GOZALO, E.; RIERA FRAU, M. M.: *La joyería...*, p. 109, fig. 51 y p. 111, fig. 55.

51 Este tipo de ornamentación puede verse también en piedra en los remates arquitectónicos de algunas catedrales de nuestro país.

sólo en época medieval, sino el siglo XVI⁵² y del XVII, como puede verse en los dibujos de las encomiendas de Hiacinto Roig de 1620, los broches de Narcís Esteva de 1625, Gaspar Collell de 1623 o Antoni Mercader de 1623, etc. en los exámenes de las *Passanties* de orfebres de Barcelona.⁵³

En ese mismo cerco y sobre la superficie bruñida hay un sobrepuesto de motivos encadenados, muy relevados a base de letras C contrapuestas, alternas a otras C espaldadas rematadas con pezones en el reborde. Son motivos decorativos característicos de los esquemas del Manierismo, de ahí que confirmemos que esta pieza se enmarque en ese estilo.

La arqueta-joyero con aplicación de placa esmaltada

Origen: Taller español desconocido (¿Barcelona?).

Cronología: Segunda mitad del siglo XVII-primeros años del XVIII.

Materia: Plata en su color, repujada, cincelada, sogueada y picada a lustre. Placa con esmalte pintado en policromía, aplicada sobre la tapa.

Marca: En la parte lateral derecha, sobre el filete inferior que encaja con la tapa, un punzón que semeja una letra B hecha con dos medias lunas superpuestas.

Medidas: 10 x 16 x 15 cm. (arqueta); 4,5 x 5,5 x 0,5 cm. (medallón aplicado de esmalte).

Baulillo en forma de paralelepípedo tronco-piramidal invertido y tapa semicilíndrica hecho de gruesa chapa de plata, desprovista en su interior de forro, compartimentos o preparación alguna, y en la que sólo se aprecian los bubones en reserva del repujado del metal. Sobre la tapa, aplicada en el techo, y en el lugar donde debiera presentarse el asa, hay una placa oval hecha de esmalte pintado a la *porcelana*, y en la base, una soga perimetral de plata aplicada y cuatro pequeñas garras de felino que son las patas sobre las que se apoya la caja.

La superficie externa está decorada con siete secciones rectangulares, enmarcadas con un filete, que definen cada una de las formas de su estructura. Hay tres secciones que forman la tapa que recuerdan las tapas facetadas a tres aguas de las arquetas que venían a Europa desde Gujarat, India, o Ceilán a partir del siglo XVI y a lo largo del XVII.⁵⁴ Además hay seis secciones que decoran las caras frontales (2 u.) y las laterales (4 u.) de la caja. En todas ellas los motivos decorativos son semejantes y quieren reproducir los dibujos de las estampas de plantas de mundos exóticos con amplios elementos florales y vegetales cargados de naturalismo, muy semejantes a los que se representan en las placas de plata repujada de los frontales de altar de múltiples iglesias de nuestro país sobre todo de Castilla-La Mancha y de Andalucía.

⁵² Como en las cruces procesionales de plata de la parroquia de Barambio o de la del santuario de la Virgen del Yermo (Álava), por poner algún ejemplo (PORTILLA, M.J.: *Catálogo Monumental de la Diócesis de Vitoria*, 6, Vitoria, 1988, p. 312 y láminas 181-182).

⁵³ *Llibres de Passanties* del gremio de plateros de la ciudad de Barcelona, segundo tomo (1532-1629), Microfilms del Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

⁵⁴ *Exotica. The Portuguese Discoveries and the Renaissance Kunstammer*, Lisboa, 2001, p. 111-113, 132-136, 194-199 y 229-231.

Los motivos ornamentales del baulillo presentan, sobre un fondo de suave picado a lustre, dos flores abiertas sobre el techo de la tapa que flanquean el medallón esmaltado, y en los segmentos laterales, un floripondio central, también abierto, del que brotan tallos serpenteantes y hojas carnosas que ocupan las esquinas. Sobre las caras frontales, otra flor carnosa desde la que se extienden roleos vegetales de hojas de acanto que acaban en tulipanes a ambos lados; y en las caras laterales, otras dos flores alechuguinadas de gran ondulación.

Esa evidente tendencia a la simetría sitúa la pieza en unos parámetros propios del Barroco aunque con un resto del Manierismo vigente aún a mediados de siglo, basado en el repertorio de los roleos vegetales al estilo romano. También el Manierismo se evidencia en el gusto por la arquitectura excéntrica de las paredes del mueble, de cuerpo menguado hacia la base, y sobre todo en el destacado adorno esmaltado inserto en el remate, que es, además, una pervivencia de la aplicación de camafeos y piedras duras y preciosas con que se decoraban las superficies de las arquetas que llegaban a España procedentes de Italia en el siglo XVI⁵⁵ o desde Francia en el primer tercio del siglo XVII.⁵⁶

El relieve de distintas alturas, con efectos de claroscuro propios del momento, denota el trabajo de un excelente artesano que domina el dibujo y la materialización de las formas en relieve aunque desgraciadamente no tengamos referencia de ninguna otra obra suya en Mallorca hasta el momento.

El cierre frontal es un sencillo pestillo, un pasador de anilla en la tapa con enganche acodado del que dudamos de su cometido eficaz como cierre de un joyero de tan apreciada reliquia, considerándolo más propio de una caja *nécessaire* para guardar complementos y utensilios de tocador, que de un cofrecillo de seguridad.

No presenta leyenda alguna, ni cartela alusiva a su cometido para la custodia de tan destacada reliquia. Sin embargo, el medallón aplicado con la imagen de Santa María Magdalena penitente -característica representación después de la Contrarreforma⁵⁷ que abandonó la de perfumadora- es un detalle importante para construir la referencia histórica de la pieza.

La placa esmaltada sobre el cofre

La placa esmaltada, como hemos dicho, merece una atención aparte. Está asentada sobre el techo de la arqueta dentro de un engaste de denticulos lobulados, algunos rotos por efecto de pequeños accidentes. Dominando la superficie se representa la figura pintada en labor miniaturizada, de líneas correctas y dominio de los colores sobre el blanco, de una imagen de María Magdalena recostada sobre una roca que se ve sorprendida por la luz divina mientras lee los textos sagrados abiertos sobre el manto. Para apostillar su condición de eremita se representa junto a una calavera y para destacar su entrega a la meditación sobre la muerte de Cristo se coloca un crucifijo delante de ella.

La Santa presenta un halo en la cabeza y tiene la larga cabellera que la identifica cayendo

⁵⁵ MARTÍN, F.A.: *Catálogo de la plata del Patrimonio Nacional*, Madrid, 1987, catálogo 16, p. 39.

⁵⁶ ARBETETA MIRA, L.: *El tesoro del delfín*, Madrid, 2001, fig. 71, p. 20-32.

⁵⁷ GIORGI, R.: *Santos*, Barcelona, 2004, p. 244.

en mechones sobre los hombros y las prendas que viste. Estas están realizadas con el característico claroscuro del plegado de los paños que revelan los volúmenes del cuerpo y que son recursos tomados de las figuras clásicas femeninas de las estampas de la época como las del grabador Philip Galle (1537-1612)⁵⁸ que serían, a su vez, fuente de inspiración para los autores más destacados de los paneles de la azulejería barcelonesa de los siglos XVII y XVIII,⁵⁹ y que tantas similitudes presentan a la vez con la figura de esmalte sobre la placa del relicario.

Desgraciadamente no existen estudios en nuestro país que profundicen en la evolución de las pinturas miniadas *a la porcelana* aplicadas a la orfebrería. Tan sólo los especialistas en joyería histórica hacen mención a estas creaciones al estudiar los medallones barrocos,⁶⁰ pero no con la profundidad que nos gustaría para tener en cuenta en este artículo. Por ello, al tratar esta pieza, y para establecer códigos cronológicos y de taller hemos buscado referencias a su supuesto origen rigiéndonos por factores coincidentes con las producciones artesanales coetáneas que hubieran trabajado con materiales y técnicas semejantes, y así llegamos a una primera conclusión de que el autor de esta pintura de esmalte sobre el baulillo del relicario bebió de las mismas fuentes que los pintores de la azulejería esmaltada del momento, sobre todo catalanes. Técnicamente, a excepción del rojo, los colores: azul, amarillo, verde, gris y berenjena de la placa son los mismos empleados en la azulejería, sobre todo en la de Barcelona de los siglos del Barroco.⁶¹ En cuanto a los patrones decorativos, vemos también paralelos destacables en una serie de motivos:

-En las matas de hierba ladeada del paisaje de la placa, características de la serie de los azulejos de *l'atzavara*,

-En las nubes lobuladas de cartones recortados de distintos tonos; detalles intrínsecos de la representación en los cielos de los azulejos de los talleres de Barcelona, y

-En el coincidente recurso de confeccionar las vestiduras con los mismos matices claroscuros antes mencionados, subrayando las líneas del dibujo con un pigmento del que se va prescindiendo hasta dejar determinadas zonas más claras en el mismo blanco del esmalte del soporte, jugando la reserva de policromía en este último, un papel fundamental en la creación artística.

58 Podemos encontrar parecidos también con las figuras de los grabadores de la talla de los Sadeler (sobre todo, Jan) o los Wierix, pero es con Galle de quien creemos se toman más referencias y la influencia es por tanto más acusada.

59 ALBERTÍ, S.: "Un frontal d'altar de Llorenç Passoles", *Butlletí Informatiu de Ceràmica*, 69-70, 2000, p. 38-64; CANALDA I LLOBET, S.: "Les rajoles historiades de Sant Francesc d'Assís a Terrassa. Presentació (I)", *Butlletí Informatiu de Ceràmica*, 68, 2000, p. 42-50; CANALDA I LLOBET, S.: "Les rajoles historiades de Sant Francesc d'Assís a Terrassa. Anàlisi de models visuals (II)", *Butlletí Informatiu de Ceràmica*, 69-70, 2000, p. 49-63.

60 MULLER, P.E.: *Joyas en España 1500-1800*, Nueva York, 2012, p. 136; ARANDA HUETE, A.: *La joyería en la Corte durante el reinado de Felipe V e Isabel de Farnesio*, Madrid, 1999, p. 478, y sobre todo Letizia ARBETETA en sus obras publicadas: "Joyas mallorquinas y obras de Giuseppe Bruno en la Colección Lázaro", *Goya*, 287, 2002, p. 69-82 y "Notas sobre la Joyería esmaltada en la España del siglo XVII: el blanco y el negro en la joyería tardo-manierista española. Las placas de esmalte pintado "a la porcelana", *Estudios de platería*, Murcia, 2006, p. 45-67. Para los ejemplos mallorquines: GONZÁLEZ GOZALO, E.; RIERA FRAU, M.M.: *La joyería...*

61 TELESE COMPTE, A. et alii: *Les rajoles catalanes d'arts i oficis*, Barcelona, 2002.

Partiendo de estos paralelos podemos llegar a la conclusión de un más que probable taller de Barcelona para la confección de esta placa de esmalte, indivisible de la procedencia de la arqueta para ese mismo lugar y tiempo.

A modo de conclusión

La nuez, junto con la castaña, la piña, la bellota o la avellana son frutos convertidos en reliquia por la relación de las apariciones y milagros marianos con los elementos de la naturaleza y en concreto con los árboles frutales.⁶² De este modo, han surgido advocaciones vinculadas al árbol de la encina (Nuestra Señora de la Encina), al pino (Nuestra Señora del Pino o Santa María del Pi), al castañar (Nuestra Señora del Castañar) o al mismo nogal, como ésta del Crist del Noguer de Palma, por poner algunos ejemplos.

Sin embargo, así como la castaña, y sobre todo, la castaña de Indias, la bellota o la piña⁶³ aparecen usualmente colgando de brazaleras, collares, cinturones de infantes e imágenes de la Virgen en los siglos XVI-XVIII,⁶⁴ la nuez de nogal no se ha prodigado tanto como reliquia aunque su forma haya inspirado gran número de relicarios confeccionados en plata, berilo, pasta de vidrio o cristal de roca⁶⁵ en nuestro país.

Para el caso de la nuez del Crist del Noguer de Palma, su conversión en reliquia se debe a la particularidad de ser objeto de un suceso milagroso.⁶⁶ No podemos olvidar el contexto sociocultural de su reexaltación como relicario y que es el momento en que se confeccionan las envolturas de plata de las dos valvas de su cáscara, atribuidas en este trabajo a la segunda mitad del siglo XVI-principios del XVII, y que -en hipótesis- debieron sustituir a unas anteriores medievales, desaparecidas, coetáneas a las tallas de marfil del entorno de 1350. Un trabajo de plata aquél a caballo entre el Manierismo y el Barroco y que se llevó a cabo en una etapa contrarreformista empeñada en justificar y realzar el culto de las imágenes, y sobre todo de las reliquias y los relicarios frente a su rigurosa condena de los reformistas luteranos y calvinistas. Una posesión, la de las reliquias, que fue una muestra de piedad católica característica del reinado de Felipe II,⁶⁷ un monarca que además potenciaría personalmente esas prácticas entre los miembros de su propia familia, sobre todo de la parte femenina, la mayoría de ella retirada en conventos.

⁶² No obstante, no hay que olvidar que la tradición de las particularidades de estos frutos es más ancestral, remontándose a la creencia popular de considerarlos en líneas generales: amuletos vegetales (*Amulett geschnitzt in ein Walnussgehäuse / Amulet carved from a...* www.flickrriver.com/photos/.../4082233499/ (Consulta: mayo 2011). Para adentrarnos en el mundo de los árboles y su simbolismo en las representaciones de la Edad Media, aconsejamos la lectura de PASTOUREAU, M. (dir.): *L'arbre: histoire naturelle et symbolique de l'arbre, du bois et du fruit au Moyen Âge*, Paris, 1993.

⁶³ Subastas de amuletos y joyas populares españolas. Piezas que completan la colección vendida por esta Sala al Estado Español en 2003 para el Museo del Traje, Subastas Segre, Madrid, 2005.

⁶⁴ MONTAÑÉS, L.; BARRERA, J.: *Joyas*, 1987, p. 61-62.

⁶⁵ MULLER, P.E.: *Joyas en España...*, p. 71 y 74; GONZÁLEZ GOZALO, E.; RIERA FRAU, M.M.: *La joyería...*, p. 109-111; ARBETETA MIRA, L.: *Jóies per a la vida. Col·lecció Lázaro Galdiano*, Madrid, 2003, p. 170-174.

⁶⁶ El único fruto proporcionado por un nogal en cuyo tronco, señala la devoción, se encontró la imagen tallada de un Cristo crucificado. El milagro tuvo lugar en el convento de las religiosas agustinas de Santa Margalida de Palma.

⁶⁷ [BOUZA, F.]: *Felipe II. Un monarca y su época*, Madrid, 1998, p. 587.

APÉNDICE DE LA PRIMERA PARTE

Sor Elisabet Zaforteza [i March] (1500) murió en el convento del Puig.

Sor Eleonor Zaforteza (está en el Puig, en 1533) pasará a Santa Margalida en 1534, profesó en 1543, fue vicaria en 1568 y priora de Santa Margalida en 1574 (†Santa Margalida, 1588).

Sor Elisabet Zaforteza [i Serralta] que había ingresado en Pollensa en 1539, pasó a Santa Margalida en 1544 donde también alcanzó el priorato en 1564-65 y murió en 1586. Era hermana de sor Francisca Zaforteza i Serralta (nacida a mediados del siglo XVI, ingresada en Santa Margalida). Probablemente es la que encontramos como priora en 1598-1600, y 1605. Eran hijas de Juan Odón Zaforteza i de Salas (†1551) sucesor al fideicomiso de los Zaforteza, jurado y veguer en 1521, que había sido gravemente herido durante las germanías. Casó en 1525 con Magdalena de Serralta i de Puigdorfil. Su hijo Pedro Antonio Zaforteza i de Serralta, hermano de sor Francisca, fue el sucesor al fideicomiso, jurado, síndico de S. M. y obtuvo el privilegio de caballero en 1558 (†1593).

D. Pedro Antonio Zaforteza i de Serralta había casado en 1546 con su prima Francisquina Zaforteza i de Vallobar (†1576). De este matrimonio nacieron María, Leonardo y sor Francisca Zaforteza y Zaforteza (1557-1638), sobrina por tanto de la anterior, y también religiosa en Santa Margalida. Ésta es la que conocemos como priora en los años 1617-1619 y 1629. Estas dos religiosas alternaron en el priorato con sor Margalida Zaforteza durante todo el primer cuarto del siglo XVII. De esta última sabemos que fue priora en 1600-1601; 1602-1603; 1604; 1607; 1610; 1613-14; 1626 y aparece documentada por primera vez en 28 de abril de 1573. Comienza el noviciado el 8 de julio de 1573 y profesa el 7 de febrero de 1580 (†1526). Era hija de Ramón Zaforteza. Quizás se trate de Ramón Zaforteza i de Marí, hijo de Jaime Juan Zaforteza i March, hermano de Pedro Zaforteza i March (sucesor del fideicomiso de Zaforteza), sería por lo tanto bisnieta de Pedro Zaforteza i de Camporreals.

Sor Francina Zaforteza i de Torrella había ingresado de niña y profesado en 1573. Su madre era Aina de Torrella y pagó 10L para hacer y arreglar la celda de su hija en el nuevo *dormidor* del huerto. Durante estos años ingresaron en el monasterio otras religiosas parientes de las anteriores como la citada sor Onofra Sanglada i Zaforteza, priora entre los 1638 hasta 1662, y su prima hermana, sor Francina Zaforteza i de Quint (ca. 1600-1618), hija de Leonardo e Isabel de Quint i Quint Burgues.⁶⁸

⁶⁸ ZAFORTEZA MUSOLES, D.: *“Del Puig de Pollensa...”*; ZAFORTEZA SOCIAS, J.: *Historia de la familia Zaforteza*, ACV, libro manuscrito, Palma, 1984; QUIROGA CONRADO, DE, M.: “La Emblemática Caballeresca en la Mallorca del Renacimiento”, *MRAMEG*, 19, 2009, 29-96; QUIROGA CONRADO, DE, M.: *Santa Margalida de Palma...*, cap. IV.

Fig. 1 Escapulario con la imagen del Sant Crist del Noguer. Colección particular

Fig. 2 El relicario del Sant Crist del Noguer en su baulillo (foto © Toni Málaga)

Fig. 3 Talla de marfil con el Crucificado. Lado izquierdo de la nuez (foto © Toni Málaga)

Fig. 4 Talla de marfil con la Virgen y el Niño. Lado derecho de la nuez (foto © Toni Málaga)

Fig. 5 Díptico de marfil tallado de la Congregació de l'Oratori de Sant Felip Neri de Palma en exposició permanent i con paralelos destacados en la colección Samuel Courtauld de Londres (foto © Toni Málaga)

Fig. 6 Estuche colgante de viriles del Relicario de la nuez. Cara anterior (foto © Toni Málaga)

Fig. 7 Cara posterior del mismo estuche (foto © Toni Málaga)

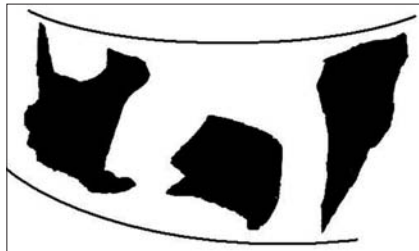

Fig. 8 Reproducción del contraste sobre la anilla del estuche que semeja una letra "R" de "BAR" (Barcelona)

Fig. 9 Cofre de plata donde se guarda el relicario (foto © Toni Málaga)

Fig. 10 Repujado de plata de un lateral del cofre

Fig. 11 Detalle de la placa de esmalte pintada (foto © Toni Málaga)

Fig. 12 Sibylla Hellespontica. Grabado de Philip Galle

ALGUNES NOTÍCIES AL VOLTANT DE LES PORTES DE LA LLONJA

Maria Magdalena Cerdà Garriga

Universitat de les Illes Balears

Resum: En aquest breu treball es pretén fer una aportació documental a les obres del destacat edifici gòtic de la Llonja de Palma. Concretament s'analitzen tres notícies localitzades a protocols notariais que informen sobre els pagaments efectuats a tres artesans per les tasques realitzades a les portes de la fàbrica durant els anys 1441 i 1442. Aquests documents inèdits serveixen per confirmar que l'arquitectura de la Llonja quedà pràcticament conclosa abans que Guillem Sagrera abandonàs l'obra l'any 1446.

Paraules clau: Llonja de Palma, edat mitjana, Ciutat de Mallorca, artesans, portes.

Abstract: This short paper aims to be a documentary contribution to the work of the outstanding Gothic building of La Llonja de Palma. Specifically, what is analysed are three reports found in notarial protocols that report on the payments made to three artisans for their work on the factory gates during the years 1441 and 1442. These unpublished documents serve to confirm that the architecture of La Lonja was virtually completed by the time Guillem Sagrera abandoned the work in 1446.

Key words: *Llonja de Palma*, Middle Ages, *Ciutat de Mallorca*, artisans, gates.

Rebut el 28 de maig. Acceptat el 8 de novembre de 2013.

Desig expressar el meu agraïment a Tina Sabater, Maria Barceló Crespi, Gabriel Ensenyat, Catalina Cantarellas i Antònia Juan per l'assessorament i ajuda que m'han brindat en l'elaboració del present treball.

Abreviatures: ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, Prot. = Protocol Notarial.

Introducció

El procés de construcció de la Llonja de Palma al llarg del segle XV és un tema àmpliament tractat per la historiografia i que se segueix debatent fins avui dia. Per no redundar en revisions historiogràfiques àmpliament exposades a publicacions precedents,¹ a manera d'introducció únicament s'esmentaran els debats i aportacions més recents sobre la Llonja.

Arran de la darrera restauració de l'edifici (2008-2010), el debat historiogràfic s'ha reobert, fent especial incidència en la problemàtica entorn de la coberta de la Llonja. La intervenció ha suposat un canvi significatiu en la modificació de la coberta de l'edifici, suprimint la teulada amb aiguavessos, obra del segle XVII, per una coberta semi-plana amb l'objectiu de resoldre problemes d'humitats, i que s'ha considerat que seguiria l'original projectada per Guillem Sagrera.² La qüestió sobre el cobriment de l'edifici ha estat represa en els darrers anys i al respecte cal fer esment a la revisió documental que féu Carbonell, especialment del plet incoat entre Guillem Sagrera i el Col·legi de la Mercaderia (1450). Segons es desprèn de la documentació, Sagrera no havia tancat l'edifici amb un terrat pla, tal com s'estipulava al contracte de l'any 1426, sinó amb una coberta amb aiguavessos, solució que alterà les proporcions de l'edifici.³ Amb tot, el tancament definitiu fou un terrat de pedra o reble amb carenes i sense recobriment de teules, idea que Carbonell atribueix als dos mestres continuadors de les obres de la Llonja a partir de 1446, Miquel Sagrera i Guillem Vilasclar.⁴

Altres aspectes han centrat l'atenció de les darreres investigacions, com és el cas de Domenge que ha revisat i ampliat la influència rebuda per Guillem Sagrera durant els seus anys de formació a Perpinyà (1410-1420), i més especialment els contactes establerts amb les corts de Borgonya i de Berry, amb la consegüent implantació de les innovacions arquitectòniques en la posterior edificació de la Llonja de Palma.⁵

Aportació documental sobre la construcció de les portes de la Llonja

A partir de la documentació notarial medieval conservada s'han pogut extreure algunes dades inèdites que informen sobre la fabricació de les portes de la Llonja en el segle XV. Es tracta de tres breus notícies sobre els pagaments que fan els defenedors del Col·legi de la Mercaderia a tres artífexs (un fuster, un ferrer i un picapedrer) en el context de les obres d'erectió de l'edifici, durant els anys 1441 i 1442. Les referències són extretes dels protocols S-28 i S-29 del notari Bernat Sala, conservats a l'Arxiu del Regne de Mallorca. Bernat Sala fou un notari molt vinculat a les obres de la Llonja, ja que davant ell se signà el

¹ Per a una completa semblança historiogràfica sobre la Llonja veieu: CANTARELLAS CAMPS, C.: "Fortuna crítica e historiogràfica", a CANTARELLAS CAMPS, C. et alii: *La Lonja de Palma*, Palma, 2003, p. 1-21.

² Per a una revisió de la historiografia sagreriana veieu: DOMENGE I MESQUIDA, J.: "Guillem Sagrera. Alcance y lagunas de la historiografía sagreriana", a *Una arquitectura gótica mediterránea*, catàleg de exposició, València, 2003, p. 117-132.

³ CARBONELL I BUADES, M.: "Sagreriana Parva", *Locus Amoenus*, 9, 2007-2008. p. 18

⁴ CARBONELL I BUADES, M.: "Sagreriana...", p. 19.

⁵ DOMENGE I MESQUIDA, J.: "Guillem Sagrera", a GAROFALO, E.; NOBILE, M.R. (a cura di), *Gli ultimi indipendenti: architetti del gotico nel Mediterraneo tra XV e XVI secolo*, Palermo, 2007, p. 70-71. DOMENGE I MESQUIDA, J.: "Guillem Sagrera et lo modern de son temps", *Revue de l'Art*, 166, 2009, p. 83-88.

contracte entre Guillem Sagrera i el Col·legi de la Mercaderia per a l'obra de l'edifici (1426), on també apareixia denominat com a l'escrivà del Col·legi de Mercaders.⁶

La primera notícia és de dia 5 de juliol de l'any 1441, quan s'estipula el pagament a efectuar al fuster de València Andreu Paransos, per a la fabricació de les portes d'un dels portals de la Llonja. Els mercaders, antics defenedors del Col·legi de la Mercaderia, Huguet Pont i Ponç Deslaners, li deuen per onze jornals de feina tres lliures, quinze sous i vuit diners; especificant que cada jornal cobra tres sous i vuit diners.⁷

La segona referència és de dia 8 de juliol de l'any 1441. Es tracta del pagament al ferrer Joan Ballester per a fer el guarniment de ferro de les portes del jardí de la Llonja. Al respecte, els mateixos mercaders i defenedors del Col·legi de la Mercaderia, Huguet Pont i Ponç Deslaners, li deuen nou lliures i devuit sous.⁸ Finalment es localitza una tercera referència de dia 5 de setembre de l'any 1442, en què s'expressen els diners a pagar al picapedrer Bartomeu Arbona, habitant de Sóller, per unes obres que ha fet a les portes de la Llonja. En aquest cas, els mercaders i defenedors del Col·legi de la Mercaderia són Francesc Rosselló i Pascasi Garau i li deuen sis lliures a l'artesà per fer els graons.⁹

Es tracta, per tant, de la fabricació de les fulles de fusta d'un dels portals de la Llonja, del guarniment de ferro de les portes del jardí i dels graons de pedra de les portes; treballs que es poden considerar com obres menors en relació a la fàbrica arquitectònica i escultòrica dirigida pel mestre Guillem Sagrera. No resulta estrany, doncs, que aquestes obres siguin pagades directament pel Col·legi de la Mercaderia als artesans, sense fer esment a Sagrera. Al respecte, es pot recordar, tal com han indicat diversos autors,¹⁰ com en el mateix contracte de l'any 1426 entre el Col·legi de la Mercaderia i Guillem Sagrera, ja s'especificava en la clàusula número onze com quedaven excloses de la partida de 22.000 lliures la fusteria i la serralleria: (...) *declarant emperò, que lo dit Guillem no sie tengut fer portes, ni axi poch retxes de ferro en la dita Lotge*.¹¹

El sistema de tancament de l'edifici, i més específicament el de la realització de les portes, no ha estat àmpliament tractat per l'abundant historiografia centrada en la construcció de la Llonja, bàsicament per la focalització dels estudis en les obres més destacades de la fàbrica arquitectònica i en el conjunt escultòric, així com en la figura de Guillem Sagrera. Així

6 Bernardum Sala Notarium infrascriptum et scriptorem dicti Collegii (FRAU, A.: "La Llonja de Palma", BSAL, 1, núm. 22, 1885, p. 5.)

7 ARM, Prot. S-29, f. 75v.

8 ARM, Prot. S-29, f. 75v.

9 Aquest document presenta la particularitat que es troba actualment separat en dos còdexs del mateix notari Bernat Sala, la primera part del document apareix al protocol notarial ARM, Prot. S-29, f. 345v, mentre que la continuació del mateix document es localitza al protocol notarial ARM, Prot. S-28, f. 77.

10 Fan esment de l'exclusió de les obres de serralleria i fusteria del contracte de Guillem Sagrera els següents autors: JIMÉNEZ VIDAL, A.: *La Llonja mallorquina de Sagrera*, Palma, 1968, p. 42. ALOMAR, G., *Guillem Sagrera y la arquitectura gòtica del siglo XV*, Barcelona, 1970, p. 128. MANOTE CLIVILLES, M.R.: "El contrato y el pleito de la Llonja entre Guillem Sagrera y el Colegio de mercaderes de Ciudad de Mallorca", a BARRAL I ALTET, X. (ed.), *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Age. Vol. I Les hommes*, Paris, 1986, p. 579. CANTARELLAS CAMPS, C.: "La Llonja de Palma. Un espacio único", a CANTARELLAS CAMPS, C. et alii: *La Llonja...*, p. 81. CARBONELL I BUADES, M.: "Sagreriana...", p. 17.

11 FRAU, A.: "La Llonja...", p. 5.

i tot, es pot esmentar com Cantarellas, en tractar els aspectes pendents de conèixer sobre la construcció, considera que les portes es trobarien protegides amb fusta i els finestrals amb reixes de ferro.¹²

A partir de la informació que aporten els documents ens podem demanar en primer lloc a quin portal de l'edifici de la Llonja fan referència. En el cas de l'artesà Joan Ballester s'indica específicament que són les portes del jardí: *pro faciendo lo guorniment de ferre pro januis sive portes viridarii lotgi dicti collegi*.¹³ Es tracta, en aquest cas, del portal de la façana posterior o de ponent, on es troba documentat un jardí en la segona meitat del segle XV,¹⁴ constituint en aquest cas la referència més antiga coneguda sobre la seva existència. En canvi, en el primer document sobre el treball del fuster Andreu Paransos s'esmenta: *operando januas sive portes portalibus dicte lotgie*,¹⁵ és a dir, les portes del portal de la Llonja. El terme *portalibus* pot donar a entendre que es fa referència al portal principal de l'edifici, atès que en el contracte entre Guillem Sagrera i el Col·legi de la Mercaderia per a l'obra de l'edifici (1426) també s'empra el mateix terme per indicar el portal principal.¹⁶ Pel que fa a la tercera notícia, d'un any més tard, no s'especifica a quin portal ha treballat el *lapiscida* Bartomeu Arbona, *janue lotgie dicti collegi*,¹⁷ per la qual cosa es fa més complicat subscriure les feines de l'artífex a un portal en concret. Per tant, es pot constatar que durant els anys 1441 i 1442 s'estava treballant en els dos portals, el principal i el de ponent.

Pel que fa als artífexs documentats en aquestes tasques, no es tracta de figures de renom dins del context dels artesans mallorquins, sinó que més bé són personatges poc coneguts. En el primer cas es tracta d'un fuster de València, Andreu Paransos,¹⁸ del qual només s'han localitzat dues notícies de l'any 1441 en el mateix protocol de Bernat Sala: una en la que ven un esclau,¹⁹ i l'altra fa referència al seu paper com a procurador de Joan Dalmau, paraire de València.²⁰ Malgrat la manca d'informació sobre l'artífex es pot destacar el seu origen, València, que, en el segle XV es convertí en un dels centres artístics més puixants de la Corona d'Aragó. La presència d'un fuster valencià confeccionant les portes de l'edifici de la Llonja ve a reafirmar la importància dels constants intercanvis comercials, culturals i artístics entre València i Mallorca durant aquesta centúria; contactes ja acreditats

12 En referència al tancament de les finestres únicament s'havia localitzat fins a l'actualitat una referència del segle XVI (1543) en què s'especifica que s'havien de fortificar les finestres amb mantelletes de fusta (CANTARELLAS CAMPS, C.: "La Llonja...", p. 100).

13 ARM, Prot. S-29, f. 75v.

14 Aporta algunes referències al respecte: BARCELÓ CRESPI, M.: *El raval de mar de la ciutat de Mallorca i les seves gents (Segles XIII-XV)*, Palma, 2012, p. 69.

15 ARM, Prot. S-29, f. 75v.

16 (...) *sobre lo mig del portal que sesgarda vers lo Castell Reyral de la dita ciudad de Mallorca* (FRAU, A.: "La Llonja...", p. 4).

17 ARM, Prot. S-28, f. 77.

18 El fuster Andreu Paransos o Parenensos apareix citat per Onofre Vaquer al llistat "Immigrants 1a meitat del segle XV" recurs en línia: <http://www.llinatgesdemallorca.com/www.mallorcaweb.net/linatges/immigrants_XV_1.html>

19 VAQUER, O.: "Immigrants 1a meitat del segle XV" recurs en línia: <http://www.llinatgesdemallorca.com/www.mallorcaweb.net/linatges/immigrants_XV_1.html>

20 ARM, Prot. S-29, f. 103v-104.

en el segle XIV en el cas dels imaginaires Tosquella.²¹ Casualment aquesta connexió entre els dos centres és també present a l'edifici de la Llonja de València, construïda entre 1482 i 1498 per Pere Compte, la qual és considerada per la historiografia com a seguidora del model arquitectònic que concebí Sagrera a Palma.²²

En referència a Joan Ballester, encarregat de fer el guarniment de ferro de les portes del jardí, se'l denomina *faber*, és a dir, artesà, sense especificar que sigui un ferrer (amb la denominació *ferrifaber*), aspecte que pot recordar la polivalència característica de l'artífex medieval que presenta una gran varietat de producció i no sempre s'especialitza en el treball amb un material o un tipus d'obra específica. Aquest artífex és totalment desconegut, i tal vegada podria estar relacionat amb un altre menestral que coetàniament treballa entorn de la Llonja, amb el qual comparteix cognom. Es tracta de Felip Ballester, mestre d'aixa, encarregat de la reparació i manteniment del moll o pont de fusta situat davant de l'edifici mercantil, tasques documentades l'any 1433,²³ i que es repeteixen de nou en el protocol notarial de Bernat Sala durant els anys 1441 i 1442.²⁴

Finalment, el *lapiscida* de Sóller Bartomeu Arbona, encarregat de confeccionar els graons de les portes de la Llonja, apareix documentat en el mateix protocol de Bernat Sala en algunes notícies relacionades amb les tasques de construcció de l'edifici: l'any 1441 proveeix al Col·legi de la Mercaderia de cent vint canes de Montpeller de pedra negra de Sóller,²⁵ i un any més tard, el 1442, consta com aquesta pedra és emprada per a la pavimentació de la Llonja: *tradita pro empahimento lotgie mercantilis*.²⁶

Els promotors, com abans s'ha especificat, són els defenedors del Col·legi de la Mercaderia, que actuen com a portaveus dels interessos del col·lectiu.²⁷ D'entre ells podem destacar a Huguet Pont que, a més d'un important mercader i defenedor del Col·legi, també participà en la política municipal com a jurat.²⁸ A més, el seu prestigi li vendria donat pels llaços familiars establerts amb la família Espanyol a través del casament del seu fill Jordi²⁹ amb

21 Els Tosquella són dos escultors homònims (Llorenç Tosquella), considerats pare i fill, que es troben documentats a Mallorca entre finals del segle XIV i mitjan del segle XV, realitzant obres a diversos indrets, entre els que destaca la Seu. Els lligams del taller dels Tosquella amb València s'expliciten a través de les recents investigacions en el camp de l'escultura gòtica valenciana, que han donat a la llum documentació sobre l'encàrrec de l'obra del cor de la catedral de València als mestres Francesc i Bernat Tosquella (1384-1395). Al respecte vegeu: MIQUEL JUAN, M.: "El coro de la catedral de Valencia (1384-1395). La introducción de nuevos elementos decorativos del gótico internacional en Valencia", a SERRA DESFILIS, A. (coord.): *Arquitectura en construcción en Europa en época medieval y moderna*, València, 2010, p. 349-376.

22 SABATER, T.: "El contexto del gótico civil mediterráneo", a CANTARELLAS CAMPS, C. *et alii*: *La Llonja...*, p. 53.

23 RIERA FRAU, M.M.: "El colegio de la mercadería", a CANTARELLAS CAMPS, C. *et alii*: *La Llonja ...*, p. 38.

24 ARM, Prot. S-29, f. 77, 205.

25 ARM, Prot. S-29, f. 122.

26 ARM, Prot. S-29, f. 291v-292.

27 Les figures dels Defenedors de la Mercaderia tenen el seu origen l'any 1403 gràcies al privilegi atorgat pel rei Martí I, però no fou fins l'any 1409 quan el Col·legi de la Mercaderia es convertí en un òrgan autònom. El sistema d'elecció dels Defenedors durant la dècada de 1440 era a través de la insaculació (RIERA FRAU, M.M.: "El colegio...", p. 34-35).

28 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*, Palma, 2006, p. 107.

29 Jordi Pont, fill del matrimoni entre Huguet Pont i Beatriu Sala i Serra, es casà amb Agnès Espanyol i Pacs l'any

Agnès Espanyol i Pacs, filla de Pere Espanyol.³⁰ Dins del conjunt de persones citades als documents també es poden esmentar aquelles que actuen com a testimonis, entre les que apareixen alguns mercaders, corredors d'orella, un sastre i un notari. D'entre els mercaders apareixen citats dos personatges prou destacats dins de la societat mallorquina quatrecentista, com són Gaspar Genovard i Joan Bertrà, en atenció a les seves relacions amb importants cases de l'oligarquia ciutadana. El primer, Gaspar Genovard, fou un ric mercader i ciutadà casat amb Puigdorfilà Sala i Serra³¹ l'any 1436, relacionat amb famílies benestants com els Olesa³² i els Espanyol.³³ El prestigi de la família Genovard també és palesa en la sepultura que posseïen al convent de Sant Francesc,³⁴ així com en les seves possessions conegudes a través de l'inventari de béns de Gaspar Genovard.³⁵ El segon, Joan Bertrà, fou un destacat mercader casat amb Esclaramonda Pardo, de la important família judeo-conversa, i una de les dones més riques de la ciutat en el segle XV.³⁶

Les obres d'erecció de la Llonja tingueren un desenvolupament irregular i problemàtic al llarg del segle XV. Es té constància dels inicis de la construcció l'any 1421 amb el posterior contracte de l'any 1426 entre el Col·legi de la Mercaderia i el mestre Guillem Sagrera. La construcció seguí el seu curs fins que l'any 1446 Guillem Sagrera abandonà la fàbrica per treballar a la cort napolitana d'Alfons V, deixant l'acabament de l'edifici mercantil en mans dels seus col·laboradors Guillem Vilasclar³⁷ i Miquel Sagrera.³⁸ Dins del desenvolupament de les obres es té constància documental que entorn del 1439 es preparava la pavimentació de l'interior, en la qual Cristòfol Vilasclar era l'encarregat de desbastar i traslladar els blocs de pedra. Ara com ara existeix un consens historiogràfic en què es considera que entorn del 1441 l'interior de l'edifici es troba pavimentat i pràcticament conclús a excepció de

1460 (BARCELÓ CRESPI, M.; COLL TOMÀS, B.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Espanyols i Pacs. Poder i cultura a la Mallorca del segle XV*, Palma, 1999, p. 110-111).

30 Pere Espanyol (1403-1473), ciutadà mallorquí, desenvolupà tasques de mercader i militar en la seva joventut, i participà posteriorment en la vida municipal amb càrrecs de jurat, clavari i mostassaf. Resulta interessant la seva relació amb el col·lectiu dels mercaders, ja que fou defenedor del Col·legi de la Mercaderia l'any 1444 (BARCELÓ CRESPI, M.; COLL TOMÀS, B.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Espanyols i Pacs...*, p. 24, 26).

31 Casada en segones núpcies amb Pere Espanyol (BARCELÓ CRESPI, M.; COLL TOMÀS, B.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Espanyols i Pacs...*, p. 32).

32 La seva neboda Romia Rovira i Genovard es casà amb Jaume d'Olesa (BARCELÓ CRESPI, M.; COLL TOMÀS, B.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Espanyols i Pacs...*, p. 32).

33 Els seus fills Gaspar i Joaneta es casaren amb membres de la família Espanyol (BARCELÓ CRESPI, M.; COLL TOMÀS, B.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Espanyols i Pacs...*, p. 165-166.)

34 De la qual no en queden restes a causa de la reforma de la façana (BARCELÓ CRESPI, M.; COLL TOMÀS, B.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Espanyols i Pacs...*, p. 32).

35 Barceló Crespi indica que a través de l'inventari de béns de Gaspar Genovard (1444) es pot conèixer l'estatus elevat de la família a través de la inclusió d'objectes i mobles preuats, la possessió d'una vinya i nombrosos censos i deutes a percebre (BARCELÓ CRESPI, M.: "Romia Rovira i Genovard (1422?-1460?) i l'entorn familiar", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 14, 2004, p. 30).

36 Esclaramonda Pardo és considerada una de les dones més riques de la Ciutat de Mallorca en el segle XV, ja que a la talla de l'any 1478 se li assignà la quantitat més gran a pagar: 45 lliures (BARCELÓ CRESPI, M.: *El raval...*, p. 66).

37 Per a una aproximació als Vilasclar veieu: BARCELÓ CRESPI, M.: "Semblança de Guillem Vilasclar", *Jornades d'Estudis Locals de Felanitx*, Felanitx, 2001, p. 38-48. BARCELÓ CRESPI, M.: "Notes sobre els Vilasclar, picapedres", *BSAL*, 49, 1993, p. 127-140.

38 CANTARELLAS CAMPS, C.: "Fortuna crítica...", p. 19.

l'ornamentació escultòrica.³⁹

Les notícies aportades sobre el tancament de les portes i dels graons venen a confirmar que entorn els anys 1441 i 1442, abans que Sagrera abandonàs les obres de la Llonja, l'edifici ja es trobava pràcticament acabat, sobretot pel que fa l'interior i al gruix de l'estructura exterior,⁴⁰ inclosa la pavimentació interior, les portes⁴¹ i els graons. Al respecte es pot recordar com l'any 1446, quan Sagrera deixa l'obra en mans de Guillem Vilasclar i Miquel Sagrera, mancaven per acabar les torres i torretes, part dels finestrals i les seves traceries i la coberta exterior.⁴² Pel que fa a les portes, Carbonell indica com quan Miquel Sagrera declara a favor de Guillem Sagrera en el plet entre aquest i el Col·legi de la Mercaderia, especifica que hi feu feina durant dotze anys i que quan començà: *ja eren fets los portals, finestres e la obra ben alta (...)*.⁴³ És lògic pensar que el tancament de les portes constitueix una de les darreres passes en la construcció de l'edifici, i un aspecte necessari per a la seva posada en funcionament. En relació a aquest aspecte es pot fer al·lusió a Jovellanos, que ja indica com l'any 1449 l'edifici mercantil es trobava ja en funcionament: *(...) á principios de 1449 las obras de la Lonja no estaban enteramente concluidas, el edificio lo estaba en lo principal, y puesto ya en uso; pues que los mercaderes se congregaban ya en el, para sus juntas y negocios*.⁴⁴

En conclusió, les breus notícies aportades serveixen per conèixer millor l'estat de les obres de la Llonja a inicis de la dècada de 1440, quan es pot comprovar com l'edifici es trobava en un estat de conclusió pel que fa a l'arquitectura. A la vegada confirmen la hipòtesi indicada per Cantarellas sobre el tancament de les portes amb fulles de fusta. Finalment, també són interessants per documentar i informar sobre algunes facetes de la construcció que havien passat desapercebudes per part de la historiografia, com són la fabricació de les portes amb fusta i ferro i la construcció dels graons de les mateixes per artífexs pràcticament desconeguts.

39 CANTARELLAS CAMPS, C.: "La Lonja...", p. 87-88.

40 CANTARELLAS CAMPS, C.: "La Lonja...", p. 93.

41 La cronologia que es desprèn de la documentació aportada serveix per confirmar que la porta de ponent o del jardí es trobava acabada entorn el 1441, quan es posa el guarniment de ferro. Aquest fet suposa el desfasament de la cronologia postulada per Elvira González sobre la fabricació dels brancals del mur oest en atenció als signes d'autor datats entre 1450 i 1480 (CANTARELLAS CAMPS, C.: "La Lonja...", p. 92.)

42 FRAU, A.: "La Lonja...", núm. 29, 1886, p. 5-6.

43 CARBONELL I BUADES, M.: "Sagreriana...", p. 18.

44 JOVELLANOS, G.M. de (CRESPO DELGADO, D.; DOMENGE MESQUIDA, J. (ed.): *Memorias histórico-artísticas de arquitectura*, Madrid, 2013, p. 288.

APÈNDIX DOCUMENTAL

Document 1

1441, juliol, 5

Andreu Paransos, fuster de València, cobra tres lliures, quinze sous i vuit diners per la fabricació de les fulles de les portes del portal de la Llonja.

ARM, Prot. S-29, f. 75v.

Ego Andreas Paransos fusterius Valencia gratie et sienter confietor et recognosco vobis dictis venerabilis Huguetto Pont et Poncio Deslaners mercatoribus que fuistis deffensores in Maiorice anno proximo lapso dicti collegii pro dedistis et solvistis mihi et ego a vobis habui et recepi numerando voluntati mee tres libras quindecim solidos octo denarios monete maioricarum que mihi debebantur pro undecim jornalibus per me factis in operando januas sive portes portalibus dicte lotgie ad (...) trium solidos octo denariorum pro quolibet jornale renuncio etc ffacio vobis dicits venerabilis deffensoribus et dicto collegio de predictis tribus librarum XV solidorum VIII denarios bonum finem etc

Testes Petrus Mathes sartor civitate Barchinone et Johanes Mates curritor auris de Maiorice.

Document 2

1441, juliol, 8

Joan Ballester, ferrer de Mallorca, cobra nou lliures i devuit sous per la fabricació del guarniment de ferro de les portes del jardí de la Llonja.

ARM, Prot. S-29, f. 75v.

Octava mensis julii anno predicto MCCCCXXX primo.

Ego Johannes Balaster faber civis Maiorice gratis et scienter confietor et recognosco vobis venerabili Huguetto Pont et Poncio Deslaners mercatoribus qui fuistis defensores in Maiorice anno proxime lapso collegii mercantiles civitate et regnum maioricarum quod dedistis et solivitis mihi et ego a vobis habui et recepi numerando voluntatem mee novem libris decemocto solidos monete maioricarum que mihi debebantur pro faciendo lo guorniment de ferre pro januis sive portes viridarii lotgi dicti collegi renuncio etc ffacio vobis dictis venerabilis deffensoribus et dicto collegio de predictis novem libras decem octo solidos bonum finem.

Testes venerabilis Gaspar Janovard et Johannes Bertran mercatores de Maiorice.

Document 3

1442, setembre, 5

Bartomeu Arbona, picapedrer de Sóller, cobra sis lliures per obrar els graons de les portes de la Llonja.

ARM, Prot. S-29, f. 345v / ARM, Prot. S-28, f. 77.

Quinta mensis septembris anno MCCCCXXX secundo.

Ego Bartholomeus Arbona lapiscida habitator ville sullaris insula Maiorice gratis et sccienter recognosco vobis venerabilibus Ffrancischo Rosayoni et Paschasio Garau mercatoribus deffensoribus collegii mercantilis civitate et regni maioricarum (...) ⁴⁵ pro didistis et solvistis mihi et ego a vobis (...) recepi numerando voluntates mee sex [libris] monete Maiorice insoluta prorata jam illorum grasons per me jam (...) per illos quos rudere menor pro limdario janue lotgie dicti collegi renuncio etc ffacio vobis dictis venerabilibus defensoribus et dicto collegio de predictis sex libris dicte monete bonum finem etc

Testes discretus Johannes Parets notarius et Petrus Alis curritor auris dicte civitate Maiorice.

TRENCADORS I PICAPEDRERS. APUNTS SOBRE ALGUNES NISSAGUES MALLORQUINES DEL SEGLE XV I D'INICIS DEL XVI

Antònia Juan Vicens

Universitat de les Illes Balears

Resum: En el present article es donen a conèixer, tant des del punt de vista professional com a biogràfic, una sèrie de famílies de trencadors de pedra i de picapedrers mallorquins que desenvoluparen la seva activitat laboral durant la baixa edat mitjana. Es tracta de nissagues i d'artífexs poc coneguts -com els Miquel, els Ballester, els Julià, els Antich, els Galmés o Pere Gradolí- però no per això manco importants pel que féu al desenvolupament del treball de la pedra a Mallorca. El seu estudi i l'anàlisi de les relacions que mantingueren amb altres famílies de *lapiscidae* de reconegut prestigi afavoreix una millor comprensió d'aquesta realitat artística i social.

Paraules clau: *Lapiscida*, picapedrer, Mallorca, Sardenya, baixa edat mitjana, medieval.

Abstract: This paper aims to know, in a professionally and biographically way, several families of majorcan stone craftsmen who work during the Late Middle Ages. Although most of them are quite unknown -for instance Miquel, Ballester, Julià, Antich, Galmés or Pere Gradolí- they also play a role in developing of stone work in Majorca. Their examination and the analysis of the relationships established with other important families of *lapiscidae* manage to understand in a better way this artistic and social reality.

Key words: *Lapiscidae*, Stone craftsman, Majorca, Sardinia, Late Middle Ages, medieval.

Rebut el 5 d'abril. Acceptat el 12 de novembre de 2013.

Abreviatures: AAR = Antico Archivio Regio, ACM = Arxiu Capitular de Mallorca, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, ASC = Archivio di Stato di Cagliari, BSAL = Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana, Prot. = Protocols Notarials.

Mallorca és coneguda amb escreix per ser un lloc on el treball de la pedra assolí, al llarg de l'edat mitjana, un paper molt destacat, gràcies a la presència i a l'excel·lent activitat realitzada per artesans de renom. Els estudis duts a terme al llarg del segle XX i durant els primers anys del segle XXI per investigadors com H.E. Wethey, G. Alomar, G. Llopart, T. Sabater, M. Barceló, J. Domenge, J. Sastre i altres, han permès que tinguem un coneixement força complet, tant des del punt de vista documental com a artístic dels artífexs i de les obres.¹ En aquest sentit, a les ja ben conegudes nissagues dels Sagrera i dels Vilasclar s'hi han d'incorporar altres -dedicades al treball de la pedra en una vessant àmplia-, com els Saguals, els Pou, els Cifre, els Creix, etc. No obstant l'avenç en el seu coneixement, determinades famílies i certs artífexs són encara força desconeguts. Val a dir que aquests darrers no assoliren el mateix reconeixement que els abans citats, però això no vol dir que fossin menyspreats en el seu context o que no aportassin el seu gra d'arena per afavorir a la bona anomenada de Mallorca quant a l'art de la pedra.

Per tant, l'objectiu d'aquest article és presentar i aprofundir en l'estudi d'algunes famílies, en especial de trencadors, però no en exclusiva, que desenvoluparen la seva activitat durant el segle XV i inicis del XVI. Això es realitzarà a partir de l'anàlisi de documentació arxivística, alguna ja publicada, però en gran part inèdita.

1. Els Miquel

Els Miquel eren una família de *lapiscidae* però no un taller en el sentit en què ho eren els Sagrera i els Vilasclar, pels motius que s'exposaran un poc més avall.

Els membres que la componien eren sis: Jordi (1405-1406), Vicenç (1417-1431), Bartomeu I (1429-1472), Miquel (1449/50-1481), Joan (1454-1481?) i Bartomeu II (1478-1491). Se sap que els tres darrers eren germans i a la vegada fills de Bartomeu I, però es desconeix quin era el vincle existent entre aquest darrer i Jordi i Vicenç. Atesa la similitud de les dates en què els tenim documentats, tal vegada es podria suggerir que fossin germans.

¹ Tot seguit s'assenyalen una selecció dels títols més destacats: WETHEY, H.E.: "Guillermo Sagrera", *The Art Bulletin*, XXI, 1939, p. 44-60; ALOMAR, G.: *Guillem Sagrera y la arquitectura del siglo XV*, Barcelona, 1970; LLOMPART, G.: "Miscelánea de arquitectura y plástica sacra mallorquina (Siglos XIII-XVI)", *Analecta Sacra Tarraconensis*, 46, 1973, p. 83-114; LLOMPART, G.: "Sagrera minor", *BSAL*, 39, 1983, p. 407-434; LLOMPART, G.: "Maestros albañiles y escultores en el Medievo mallorquín", *BSAL*, 49, 1993, p. 249-272; LLOMPART, G.: *Miscelánea documental de pintura y picapedrería medieval mallorquina*, Palma, 1999; SABATER, T.: "Guillem Sagrera, arquitecto y escultor", *La Lonja de Palma*, Palma, 2003, p. 57-77; SABATER, T.: "El programa escultórico", *La Lonja de Palma*, Palma, 2003, p. 106-125; BARCELÓ, M.: "Notes sobre els vilasclar, picapedres", *BSAL*, 49, 1993, p. 127-140; BARCELÓ, M.; LLOMPART, G.: "Quaranta dades d'art medieval mallorquí", *BSAL*, 54, 1998, p. 85-104; BARCELÓ CRESPI, M.: "Notes sobre alguns picapedres a la Mallorca tardomedieval", *BSAL*, 56, 2000, p. 103-116; BARCELÓ, M.: "Semblança de Guillem Vilasclar", *I Jornades d'Estudis Locals de Felanitx*, Felanitx, 2001, p. 38-48; BARCELÓ CRESPI, M.: "Nous documents sobre l'art de la construcció", *BSAL*, 59, 2003, p. 221-248; BARCELÓ CRESPI, M.: "Nous documents sobre l'art de la construcció. II", *BSAL*, 63, 2007, p. 209-226; BARCELÓ CRESPI, M.: "Tomàs Seguals (?-1513) i Macià Seguals (?-1515) *lapiscidae*", *BSAL*, 64, 2008, p. 223-246; BARCELÓ CRESPI, M.: "Daniel Pou, *lapiscida* (?-† 1528)", *Randa*, 61, 2008, p. 93-101; BARCELÓ CRESPI, M.: "Nous documents sobre l'art de la construcció. III", *BSAL*, 65, 2009, p. 243-252; DOMENGE MESQUIDA, J.: *L'obra de la Seu. El procés de construcció de la catedral de Mallorca en el tres-cents*, Palma, 1997; DOMENGE MESQUIDA, J.: "Guillem Sagrera, maître d'oeuvre de la catedral de Majorque: aspects métriques et économiques du travail de la pierre (1442-1446)", *Histoire & Mesure*, XVI-3/4, 2001, p. 373-403; SASTRE, J.: "Canteros, picapedreros y escultores en la Seo de Mallorca y el proceso constructivo (S. XIV)", *BSAL*, 49, 1993, p. 75-100; SASTRE MOLL, J.: *La Seu de Mallorca (1390-1430). La prelatura del bisbe Lluís de Prades i d'Arenós*, Palma, 2007; JUAN VICENS, A.: *Els artesans de la pedra i l'escultura arquitectònica. Mallorca, c. 1390-1520*, tesi doctoral, Palma, 2012.

Al marge del Joan més amunt citat, de segur existí un altre *lapiscida* homònim (1409-1430?) perquè l'any de 1409-1410 -una de les dades més primerenques amb les quals es compta sobre un Miquel- apareix treballant a la catedral cobrant un salari d'oficial (4 sous i 6 diners).² Per motius obvis no pot tractar-se del fill de Bartomeu I amb la qual cosa el nombre de *lapiscidae* que integren la família hauria d'augmentar a set. Convé tenir en compte la possibilitat que Joan I fos germà de Jordi, Vicenç i Bartomeu I.

Aquests quatre *lapiscidae* estan relacionats amb la fàbrica de la Seu, de fet, constitueixen les úniques dades relatives a la seva trajectòria professional. Jordi Miquel hi treballà durant 1405-1406;³ Vicenç, els anys de 1417-1418, 1426-1427, 1427-1428 i 1429-1430;⁴ Bartomeu I ho féu entre 1430-1431.⁵ Respecte de Joan, ja s'ha comentat el primer any que hi apareix documentat, però cal tenir present que també hi consta entre 1411-1412, 1417-1418, 1426-1427 i 1429-1430, actuant en algunes com a mestre major trencador.⁶

A pesar que alguns intervingueren en moments puntuals a la fàbrica, era principalment a les pedreres on desenvoluparen la seva activitat, per la qual cosa es pot afirmar, sempre tenint present la versatilitat de l'artesà medieval, que eren trencadors.

Això darrer, junt amb el fet que mai emprenguessin un projecte per compte propi, és el que em fa pensar que no disposaven d'un taller en actiu independent, sinó que es dedicaven sobretot a servir material i a treballar sota les ordres d'un altre *lapiscida* quan intervenien en projectes de rellevància.

Al marge del que s'acaba d'exposar, el que m'ha induït a pensar que no disposaven d'un taller destacat és que els fills de Bartomeu Miquel I (Miquel i Bartomeu II), no aprengheren l'ofici amb el pare sinó que aquest va decidir encartar-los amb Bartomeu Cifre i Joan Serra, respectivament.⁷ És a dir, amb dos artesans de la pedra de renom i prestigi. El més probable seria que haguessin après els rudiments bàsics de l'ofici amb el seu pare, però l'interessant és que Bartomeu I considerà més convenient que la formació com a *lapiscidae* la realitzassin sota la direcció de dos mestres que gaudien de l'anomenada que a ell li mancava.

De Joan II se sap que era germà de Miquel Miquel,⁸ de la qual cosa es dedueix que també ho era de Bartomeu II i, per tant, fill de Bartomeu I. Quant a la seva trajectòria professional, malauradament no en sabem res; igual que tampoc sabem quina evolució experimentaren Miquel Miquel i Bartomeu Miquel II. No obstant això, pel que fa a aquests darrers, que es formassin al taller de Bartomeu Cifre i de Joan Serra indica que no degueren limitar-se a trencar pedra -com molt probablement sí feren el seu pare i la resta de membres de la família- sinó que degueren ampliar el camp d'actuació. De fet, s'ha constatat que Miquel Miquel treballà alguns jorns en les obres d'ampliació i reforma del moll de Ciutat cobrant

² SASTRE MOLL, J.: *La Seu...*, p. 489.

³ SASTRE MOLL, J.: *La Seu...*, p. 474.

⁴ SASTRE MOLL, J.: *La Seu...*, p. 526, 557, 575 i 591.

⁵ SASTRE MOLL, J.: *La Seu...*, p. 592.

⁶ SASTRE MOLL, J.: *La Seu...*, p. 506-507, 526, 558-559, 563 i 592.

⁷ ARM, Prot. C-213, f. 92r-92v i BARCELÓ CRESPI, M.: "Nous documents... III", p. 247, doc. VII, respectivament.

⁸ ARM, Prot. P-376, f. 3r.

el salari d'un oficial (4 sous el jornal).⁹

Atenent a tot el que s'acaba de comentar es pot afirmar que, a pesar que els Miquel no constituïssin un taller en tota regla, sí que foren una notable família de treballadors de la pedra que es va relacionar amb alguns dels tallers més coneguts i reputats de l'època.

2. Els Ballester

Els Ballester eren una altra família natural de Felanitx, igual que els Sagrera, els Vilasclar o els Cifre, amb alguns dels quals, val a dir, se'ls pot relacionar. Els integrants eren Joan I, Miquel i Joan II -pare, fill i nét, respectivament-, Sebastià i Jaume -possibles germans de Miquel-, i Mateu.

2.1. Joan Ballester I

Joan Ballester I era un *lapiscida* oriünd de la vila de Felanitx, pare de Miquel Ballester. Amb tota seguretat es pot afirmar que l'any 1491 ja havia mort,¹⁰ no obstant això, el més probable és que el traspàs es produís amb anterioritat a 1482, puix que no apareix en el testament que el seu fill aixecà en aquella data.

Resulta important citar la figura de Joan I per demostrar que -posant per cas que ell fos l'iniciador de la nissaga- els seus descendents varen perllongar en vertical l'ofici de *lapiscidae*, al manco fins a la tercera generació, aspecte aquest que no era tan habitual com *a priori* es podria esperar.

2.2. Miquel Ballester

Com tot just s'ha comentat, Miquel Ballester (1468-† 1482) fou fill i continuador de Joan Ballester I i, pel que sembla, el membre més destacat de la nissaga.

Quant a la seva trajectòria professional, va treballar a les pedreres de la Seu en qualitat de mestre trencador major, tallant material per a servir a la construcció catedralícia entre 1477-1480,¹¹ en substitució de Cristòfol Vilasclar.¹² Per tant, l'activitat duta a terme al voltant de les obres de la Seu li va permetre mantenir contactes amb els *lapiscidae* més destacats de l'època, com Joan Sagrera. De fet, les relacions amb ell i altres artesans de la pedra es degueren estendre a l'àmbit personal atès que junts varen actuar com a testimonis en el testament de Simó Xavari (1479),¹³ *lapiscida* també vinculat a l'àmbit catedralici.¹⁴

9 CATEURA BENNÀSSER, P.: *La reforma del muelle de la ciudad de Mallorca (1494-1495)*, Palma, 1984, p. 61.

10 ARM, Prot. M-435, f. 117v-118r.

11 ACM, Llibre de Fàbrica, 1746, f. 75r; ACM, Llibre de Fàbrica, 1747, f. 56v i ACM, Llibre de Fàbrica, 1748, f. 57r.

12 A pesar que el primer llibre de fàbrica on apareix el nom de Miquel Ballester sigui el corresponent a l'any 1477-78 el més probable és que ja hi treballàs des de la mort de Cristòfol Vilasclar, ocorreguda l'any 1475. L'any de 1474-75 no apareix el nom de cap trencador a la documentació catedralícia i el pròxim llibre de fàbrica ja data de 1477, quan era mestre trencador Miquel Ballester.

13 LLOMPART, G.: "Sagreriana...", p. 431, doc. 10.

14 Simó Xavari va treballar a la Seu entre 1448 i 1450 i també en el Palau Espiscopal al costat de Joan i Cristòfol Vilasclar: ACM, Llibre de Fàbrica, 1733, f. 59r-59v; ACM, Llibre de Fàbrica, 1734, f. 44r-48r; 50r-52v; ACM, Llibre de Fàbrica, 1735, f. 46r-46v i FRONTERA, F.: "Documentos inéditos del pontificado del Rdo. D. Francisco Ferrer, Obispo de Mallorca", BSAL, 16, 1917, p. 88 i 134-135.

Dissortadament, poc més se sap de la seva trajectòria professional.¹⁵ Tot i això, que se'l pugui relacionar amb un notable nombre de *lapiscidae* destacats com els ja esmentats Joan Sagrera i Simó Xavari així com també amb Bartomeu Servera, Pere Gotarra, Pere Cifre, Pere Llull, Francesc Ferrer, Bernat Truyol o Bartomeu Fe;¹⁶ de poder oferir a la seva filla un dot de 150 lliures;¹⁷ de ser l'únic *lapiscida* que al tall de 1478 té assignada la quantitat assignada d'1 lliura¹⁸ i de gaudir de sepultura en el claustre del convent de Sant Francesc;¹⁹ són indicatius suficients que l'avalen com un treballador de la pedra reputat i econòmicament ben posicionat, i, consegüentment, un artesà destacat dintre del panorama artístic de l'època.

2.3. Joan Ballester II

Com s'ha dit, Joan Ballester II (1471-1512) era fill de Miquel Ballester. Es probable que iniciàs la formació al costat del seu pare però de segur que no la pogué completar, atès que quan Miquel va morir, el maig de 1482,²⁰ tan sols tenia onze anys. Malauradament, cap de les notícies que s'han localitzat sobre aquest *lapiscida* informen de la seva evolució professional. No obstant això, documents relatius a l'àmbit personal permeten intuir que no va assolir el renom ni la bona situació econòmica a què arribà son pare. Així doncs, a diferència de la filla de Miquel que va rebre un dot de 150 lliures, la de Joan II s'hagué d'acontentar amb un de 55.²¹ No sols això sinó que la quantitat que el seu progenitor tenia assignada al tall de 1478 (1 lliura), ell la va veure reduïda a 5 sous al tall de 1512; quantitat minsa comparada amb les 5 lliures dels germans Saguals o la lliura de Bartomeu Fe i Gabriel Santmartí en el mateix tall.²²

Sembla, doncs, que el taller dels Ballester va viure el seu punt àlgid amb Miquel, per caure en picat amb Joan II i acabar desapareixent amb d'ell.

2.4 Jaume, Sebastià i Mateu Ballester

S'ha optat per analitzar-los en grup perquè en tenim poques referències i, a més, perquè no s'han pogut esbrinar les relacions de parentesc que els unien entre si i entre els tres *lapiscidae* tot just analitzats.

A Jaume i Sebastià (1482) se'ls cita en el testament de Miquel Ballester, aquest fet i que

¹⁵ Tal vegada estigués relacionat amb la fàbrica del monestir de Santa Maria dels Àngels atès que en el testament consta que llegà a dit monestir deu dotzenes de pedra (LLOMPART, G.: "Sagrèriana...", p. 423, doc. 7).

¹⁶ ARM, Prot. P-453, f. 70r-70v; ARM, Prot. P-426, f. 2r; ARM, Prot. P-452, f. 240r i LLOMPART, G.: "Sagrèriana...", p. 423, doc. 7. Respecte de Bernat Truyol se sap que eren cunyats, ja que aquest va maridar amb Joaneta, la germana de Miquel Ballester. Pel que fa a Bartomeu Fe, àlies Leo, es pot afirmar que mantingueren una estreta relació, puix que el té present en el seu testament: *Item lego Batolomeo Leó, lapicide, pro bono amore et pro bona servitute michi preatita, aliam gramasiam et capuciu*. Cabria la possibilitat que Bartomeu Fe s'hagués iniciat en l'ofici de *lapiscida* en el taller de Miquel Ballester atès que no és fins a finals del XV que apareix a la documentació en qualitat de mestre.

¹⁷ ARM, Prot. P-377, f. 50v-52r.

¹⁸ BARCELÓ CRESPI, M.: *La Ciutat de Mallorca en el trànsit a la modernitat*, Palma, 1988, p. 196.

¹⁹ LLOMPART, G.: "Sagrèriana...", p. 422, doc. 7.

²⁰ El testament data del 5 de maig de 1482 i el primer document on se'l relaciona com a difunt és de dia 28 del mateix mes (ARM, Prot. P-377, f. 50v-52r) la qual cosa permet establir la defunció en el mes de maig.

²¹ ARM, Prot. C-210, f. 176v.

²² BARCELÓ CRESPI, M.: *La talla de la Ciutat de Mallorca (1512)*, Palma, 2002, p. 128.

portin el mateix llinatge permet suposar que serien família directa, però no se sap en quin grau de consanguinitat: oncles, germans, cosins?²³ Jaume, a més, també apareix citat en un document en què es tracta sobre unes qüestions hereditàries que afecten el fill de Miquel, la qual cosa, tot i que tampoc s'esmenta el parentiu, reforça els vincles existents.²⁴

Pel que fa a Mateu, se sap que l'any de 1493-1494 va treballar a la fàbrica catedralícia cobrant el jornal a 2 sous i 6 diners, per tant un salari proper al d'un jove aprenent.²⁵ El problema rau en què, a diferència d'altres joves, no està encartat a cap mestre.

Quant al taller dels Ballester, es pot concloure, doncs, que el principal exponent en fou Miquel. A diferència d'altres nissagues de *lapiscidae* que -tot i sempre haver-n'hi un que sobresortís- comptaven amb diversos membres d'anomenada, Miquel fou l'únic de la família que aconseguí fer-se un nom i ocupar un lloc destacat dintre de la societat i del col·lectiu.

3. Els Julià

Segons la documentació consultada, els Julià eren una família de *lapiscidae* oriünda de Campos,²⁶ semblant a la dels Miquel; és a dir, formada majoritàriament per trencadors. Aquest és el cas de Bartomeu (1497-1504),²⁷ Bernat (1498)²⁸ i Josep (1503-1504).²⁹

Jordi Julià, l'integrant més destacat de la família és l'únic que no està documentat treballant a les pedreres que servien material a la Seu, sinó que ho està feinejant a la llotja dels picapedrers. Ho féu durant el mestratge de Joan Sagrera, concretament de 1490 a 1493.³⁰

Pel que sembla, a part de la relació amb el taller dels Sagrera, Jordi Julià també en tengué amb el dels Cifre, ja que apareixen conjuntament en diversos documents en els quals actuen en qualitat de testimonis, en alguna ocasió acompanyats d'altres treballadors de la pedra.³¹ No es pot afirmar amb certesa que mantinguessin una relació professional, aquesta per ventura es veia limitada a l'àmbit personal, atès que no s'ha localitzat cap dada que indiqui que Jordi Julià treballàs al costat d'algun membre del taller dels Cifre. No obstant això, resulta interessant poder establir lligams, encara que quedin reduïts a l'àmbit privat, perquè ofereixen igualment una visió interessant sobre la interacció de cadascun amb la resta de *lapiscidae* que formaven part del panorama artístic de l'època.

4. Els Antich

De tot el conjunt de documentació consultada només s'han localitzat tres *lapiscidae* amb el cognom Antich. Sabem amb certesa que dos d'ells, Pere Antich I i Pere Antich II, eren pare i fill. En canvi, es desconeix quin era el parentiu que els unia a Gabriel. No obstant això, tot i no

²³ LLOMPART, G.: "Sagrariana...", p. 423, doc. 7.

²⁴ ARM, Prot. P-422, f. 139r-141r.

²⁵ ACM, Llibre de Fàbrica, 1760, f. 49v-52v i 55r-58r.

²⁶ ACM, Llibre de Fàbrica, 1765, f. 52r.

²⁷ ACM, Llibre de Fàbrica, 1762, f. 60r i ACM, Llibre de Fàbrica, 1765, f. 52r.

²⁸ ACM, Llibre de Fàbrica, 1763, f. 62r.

²⁹ ACM, Llibre de Fàbrica, 1765, f. 52r.

³⁰ ACM, Llibre de Fàbrica, 1758, 1751 i 1759.

³¹ ARM, Prot. P-454, f. 273r i ARM, Prot. M-623, f. 15v-16r.

comptar amb cap dada documental que ho avaluï, el fet que aquest darrer i Pere I apareguin en semblants dates cronològiques podria indicar que o bé eren pare i fill o bé germans.

A pesar de no tenir gaire més informació sobre la trajectòria professional dels Antich, la constant presència en la documentació de finals del XV i principis del XVI i els contactes establerts amb mestres destacats de l'època, permet suposar que s'haurien fet un lloc en el panorama artístic local.

4.1. Gabriel Antich

Malgrat el desconeixement envers la trajectòria professional de Gabriel Antich (1478-1514), sembla que la seva situació econòmica no fou del tot dolenta, ja que al tall de 1512 formava part dels *lapiscidae* amb les quantitats assignades més elevades.³² Per altra banda, sí que sabem que mantenia contactes amb el conegut taller dels Ballester, puix que va actuar com a testimoni en el document en què Miquel Ballester va comprar certa quantitat de llana (1478).³³

4.2. Pere Antich I

A diferència de Gabriel, coneixem millor la trajectòria de Pere Antich (1497- *ante* 1519). Aquest *lapiscida* apareix documentat treballant a l'entorn catedralici. Més concretament, hi treballà els anys de 1497 i de 1498, durant el mestratge de Joan Sagrera. Tot i això, l'aspecte més interessant de Pere Antich és que en el seu taller s'hi va formar Miquel Burguera qui, amb el temps, es convertiria en lloctinent de Jaume Creix i acabaria assumint la mestria de les obres de la Seu quan aquest darrer caigué malalt.³⁴

La trajectòria professional de Pere Antich no es limità a la puntual intervenció a la catedral sinó que el seu radi d'acció s'amplià a diverses àrees. Així doncs, el 1506 treballava en la construcció de l'aljub d'una possessió de Petra³⁵ i també participà en la construcció de la fortalesa reial d'Alger, el director de la qual fou el conegut mestre Daniel Pou.³⁶ Si es té constància d'aquest fet, és perquè el 10 de febrer de 1519, la viuda i els fills reclamaven a Daniel Pou els 15 ducats d'or que restaven pagar d'un total de 17 pel servei que Pere havia prestat en la dita obra.³⁷

A part dels contactes que mantingué amb el taller dels Pou, amb Daniel en especial, també establí vincles amb el dels Armengol, concretament amb Antoni I. En aquest sentit li va fer de testimoni en el document en què contractà amb la Universitat la construcció d'una font al carrer, en el seu dia anomenat, de Nostra Dona de Gràcia.³⁸

Atenent al que s'acaba de comentar, sembla que Pere hauria adquirit més prestigi que Gabriel. No obstant això, al tall del 1512 el primer està força per sota del segon atès que tan

³² BARCELÓ CRESPI, M.: *La talla...*, p. 40.

³³ ARM, Prot. P-373, f. 105r.

³⁴ PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M.: *Islas Baleares*, Palma, 1969, p. 349.

³⁵ BARCELÓ CRESPI, M.: "Nous documents... II", p. 221, doc. XVII.

³⁶ Per a més informació sobre aquest mestre vegeu: BARCELÓ CRESPI, M.: "Daniel Pou...", p. 93-101.

³⁷ ARM, Prot. B-104, f. 125r-126r. Document referenciat per BARCELÓ CRESPI, M.: "Daniel Pou...", p. 95, nota 12.

³⁸ BARCELÓ CRESPI, M.: "Nous documents... II", p. 222, doc. XVIII.

sols té assignats 6 sous enfront dels 16 de Gabriel,³⁹ la qual cosa és simptomàtica d'una no tan pròspera situació econòmica. Tot i així, cal tenir present que l'economia era inestable; un artesà podia tenir avui una bona situació econòmica i perdre-la l'endemà. Per tant, mai s'ha de prendre com a l'únic indicador per conèixer la rellevància que un taller o un artesà va assolir.

4.3. Pere Antich II

La informació que ens ha arribat sobre el fill homònim de Pere Antich és la consignada als llibres de fàbrica, quan treballava a la catedral en temps de Jaume Creix. Hi consta des de 1516-1517. Tot d'una començà percebent un salari no gaire elevat (2 sous amb 6 diners), propi dels fadrins que ja tenien certa formació. No obstant això, no se l'anomena com a tal. El 1518-1519, el designaren com a picapedrer, però no sense pujar-li gaire més el sou. En el llibre de fàbrica consecutiu també se l'anomena picapedrer però convé dir que a la vegada s'hi troba documentat un fadrí de Miquel Burguera anomenat Pere que cobrà el mateix que ell.⁴⁰ És possible que fos el mateix individu atès que l'any següent se'l relaciona primer com a fadrí de Miquel i després com a mosso de Julià Burguera, tot i que en algun moment també el relacionen com a picapedrer, la qual cosa porta a pensar que ja comptaria amb una certa noció de l'ofici, segurament gràcies al seu pare. Quin fou el motiu que el dugué encartar-se amb els Burguera? Una possibilitat seria que, quan va morir Pere Antich I, encara no hagués finalitzat el termini d'aprenentatge estipulat i s'hagués vist obligat a signar carta amb un altre mestre. Es desconeix la data exacta en què Pere Antich I morí, però se sap que a principis de febrer de 1519 ja era difunt⁴¹ i és precisament a partir del març del mateix any quan es troba la primera referència del fadrí de Miquel Burguera anomenat Pere.

Com s'ha dit més amunt, Miquel Burguera va aprendre l'ofici en el taller de Pere Antich I -i és probable que també ho fes Julià-, per la qual cosa les relacions amb la seva família devien ser estretes. No resulta escabellat, doncs, creure que una vegada mort el mestre amb el qual s'havia format, decidís fer-se càrrec del seu fill.

A tall de conclusió sobre els Antich, tan sols puntualitzar que, a pesar de tenir una relativa presència en el panorama artístic mallorquí, no es poden incloure en el grup de treballadors de la pedra més representatius de l'època. De totes maneres, vull insistir en un aspecte que juga a favor seu: que en el marc del taller de Pere Antich s'hi va formar Miquel Burguera, qui esdevindria un dels *lapiscidae* més prestigiosos de la primera meitat del segle XVI.

5. Els Galmés

Hi ha documentats un considerable nombre de *lapiscidae* amb el llinatge Galmés compresos aproximadament entre la segona meitat del segle XV i principis del XVI: Antoni I i II,⁴² Pere, Gregori i Sebastià. En la majoria dels casos resulta difícil, si no impossible, esbrinar quins eren els vincles familiars que els unien. El més lògic seria pensar que, igual que altres nissagues

³⁹ BARCELÓ CRESPI, M.: *La talla...*, p. 40 i 98.

⁴⁰ ACM, Llibre de Fàbrica, 1773, f. 134r i 136r.

⁴¹ ARM, Prot. B-104, f. 125r-126r. Document referenciat per BARCELÓ CRESPI, M.: "Daniel Pou...", p. 95, nota 12.

⁴² D'Antoni Galmés II només s'han localitzat dues referències, una de 1503 i l'altra de 1509, que no aporten cap informació sobre la seva trajectòria professional ni sobre les relacions que mantenia amb la resta dels Galmés, per la qual cosa s'ha optat per no analitzar-lo.

d'artesans de la pedra, tot ells estiguessin emparentats d'alguna manera. Per altra banda, compartir llinatge no equival a ser família; més sent Galmés un cognom tan comú.

5.1. Antoni Galmés I

Documents sobre Antoni Galmés (1448-† 1468) informen que era *lapiscida* i guixer. A pesar que és poc el que es coneix sobre la seva personalitat, gràcies a un document indirecte datat el 1475, es pot afirmar que regentà un taller -encara que fos modest-, atès que el seu fill Sebastià va continuar l'ofici patern.⁴³

5.2. Pere Galmés

La primera notícia amb la qual es compta sobre Pere Galmés (1462-1514) és aquella datada el juliol de 1462 que el relaciona amb Antoni Galmés I.⁴⁴ El fet que apareguin ambdós en un mateix document, malgrat que no expliciti quin tipus de relació podien mantenir, és significatiu per poder-los situar en el mateix context.

Pel que respecta a la seva trajectòria professional, va participar a les obres de la Seu l'any de 1490-1491⁴⁵ i també hi treballà dos jornals el mes de desembre de 1498,⁴⁶ cobrant en ambdues ocasions el salari propi d'un mestre (5 sous i 8 diners). La resta de notícies localitzades sobre aquest *lapiscidae* no permeten ampliar els coneixements sobre la seva realitat laboral i familiar.

5.3. Sebastià Galmés

Sebastià Galmés (1475-1491) era habitant de la parròquia de Petra, a diferència del seu pare que vivia a Ciutat.⁴⁷ És probable, però, que a partir de 1488 es traslladàs a viure a la ciutat perquè des d'aquell any fins al 1491 apareix treballant a les obres de la Seu, sota les ordres de Joan Sagrera.⁴⁸ Ara bé, és molt possible que el Sebastià Galmés de Petra, fill d'Antoni Galmés, i el Sebastià que treballà a la fàbrica catedralícia no fossin la mateixa persona. En primer lloc perquè al primer, l'any 1475, ja se'l denomina *lapiscida*, és a dir, hauria assolit una certa formació. En canvi, el segon, aproximadament quinze anys més tard, quan treballava a les obres de la Seu, va cobrar entre 2 sous amb 6 diners i 3 sous, salari més proper al d'un mosso que no pas al d'un mestre. Malauradament, rere la intervenció a la fàbrica catedralícia no s'ha localitzat cap altre document que ajudi a aclarir la qüestió.

5.4. Gregori Galmés

A diferència de Pere i Sebastià, Gregori Galmés (1475-1486) no està relacionat amb la fàbrica de la Seu. La informació relativa a la seva trajectòria professional permet afirmar que mantenia estrets vincles laborals amb els Pardo, una important família de mercaders de l'època. Així doncs, el març de 1476 va contractar una intervenció a la casa de Manuel

⁴³ ARM, Prot. P-370, f. 16v-17v.

⁴⁴ ARM, Prot. M-411, f. 145r.

⁴⁵ ACM, Llibre de Fàbrica, 1758, f. 23v-28r i 29r.

⁴⁶ ACM, Llibre de Fàbrica, 1763, f. 47v.

⁴⁷ ARM, Prot. P-370, f. 16v-17v i ARM, Prot. C-205, f. 234v. Se sap que el seu pare residia a ciutat perquè a l'inventari *post mortem* (1468, agost, 11) s'especifica que vivia a la parròquia de Sant Miquel (ARM, Prot. P-362, f. 55v).

⁴⁸ ACM, Llibres de Fàbrica 1756-1758.

de Pau Pardo. En el mateix document es fa referència a una intervenció precedent que havia dut a terme en les cases de possessió de Biniforany, propietat d'un altre membre de la dita família: el cavaller Perot Pardo.⁴⁹ Els contactes amb aquesta família sembla que no es limitaren a l'àmbit professional puix que, en un document del mes d'abril del mateix any, Gregori va actuar en qualitat de testimoni en un acord mercantil signat entre els germans Lluís i Manuel de Pau Pardo i els també mercaders Bernat Jolí i Bernat Morató.⁵⁰ La confiança que li demostrà dita família s'ha d'entendre com un signe de reconeixement de la seva persona.

Pel que fa a les relacions que mantingué amb altres artesans de la pedra, se'l pot vincular documentalment a Pere Cifre, quan aquest darrer el va nomenar procurador l'abril de 1486.⁵¹

A pesar de no comptar-se entre els picapedrers més representatius de l'època, el fet que se'l pugui relacionar amb Pere Cifre -que sí que ho era- o que comptàs amb la confiança de la família Pardo, pens que són indicadors suficients per considerar que devia ser un *lapiscidae* respectat en el seu context.

6. Pere Gradolí

Pere Gradolí (1490-1515) és un *lapiscidae* documentat entre finals del XV i principis del XVI, actiu a la parròquia de Pollença.

A la majoria de mestres i dels tallers, sobretot els rellevants, se'ls documenta a la ciutat, on realment hi havia més possibilitats de trobar feina. A la part forana hi trobam les nissagues oriündes d'aquelles zones riques en pedreres d'on s'extreia material de bona qualitat, com per exemple Felanitx o Llucmajor. Això afavoria que el treball de la pedra tengués un paper rellevant. De totes maneres, cal dir que els membres d'aquestes nissagues que destacaven per sobre de la resta solien acabar residint a Ciutat.

La presència d'artesans de la pedra a la part forana era més aviat minsa i encara ho era més l'existència d'artesans ben qualificats. Un exemple que resulta paradigmàtic d'aquest fet el constitueix aquell en què els habitants de la vila de Sóller contractaren amb Cristòfol Vilasclar l'erecció d'un pont.⁵² És de suposar que si al poble hi hagués hagut algú capacitat per dur a terme el projecte, li haurien encomanat a ell.

Pel que fa a Pere Gradolí -atenent a la diversitat de denominacions en què apareix a la documentació (*lapiscida*, *magister domorum*, *carpentarii*)-, aquest esdevé un exemple més de la versatilitat i polièdria de l'artesà medieval. En relació a la seva trajectòria professional, val a dir que la dada més destacada és aquella que el situa treballant a les obres de reforma del castell reial de Pollença (1498).⁵³ Aquestes consistiren en la reparació del la gran sala, de la capella de Sant Gabriel i la torre de la mateixa, d'un aljub, les cases del molí i del forn i els merlets que coronaven l'entrada a la fortificació.

⁴⁹ BARCELÓ CRESPI, M.: "Nous documents...", p. 228-229, doc. VIII.

⁵⁰ ARM, Prot. P-371, f. 45r.

⁵¹ ARM, Prot. P-381, f. 42r.

⁵² LLOMPART, G.: "Sagreriana minora...", p. 422, doc. 6.

⁵³ BARCELÓ CRESPI, M.: "Nous documents... III", p. 249, doc. IX.

Atenent que es tracta d'una propietat reial, el més apropiat haguera estat que Joan Sagrera, en qualitat de mestre de les obres del rei -càrrec que ocupava en aquelles dates-, s'hagués encarregat de portar-la a terme. No obstant això, cal tenir en compte que Joan Sagrera compaginava el càrrec de mestre de les obres del rei amb el de mestre major de les obres de la Seu, no podia, doncs absentar-se de Ciutat tot el temps que requerís la reforma del castell pollencí. Vull suposar que és per això que es va optar per contractar un mestre local. Que l'elegit fos Pere Gradolí indica que era el *lapiscida* més capacitat de la parròquia. És més, que s'apostàs per Pere, i no per contractar algun mestre membre dels importants tallers de Ciutat, demostra que estava prou capacitat per resoldre amb èxit el projecte. Aquest fet l'acredita com un dels *lapiscidae* actius de la part forana més representatius de finals del XV i de la primera meitat del segle XVI.⁵⁴

En relació a Pere Gradolí, voldria parar esment en una dada que podria relacionar-lo amb Sardenya. Determinats estudis han posat de manifestat la presència a Mallorca, entre finals del segle XV i inicis del XVI, d'un considerable nombre d'artesans de la pedra sards.⁵⁵ En aquest sentit, cal dir que s'ha constatat en els arxius sards la presència, concretament a l'Alguer, d'un *lapiscida* anomenat Rafel Gradolí o Gradulí qui el 1468 era un dels *censores operum* de l'esmentada vila.⁵⁶ En relació a aquesta dada i a la constatada presència de picapedrers sards a Mallorca a què s'ha fet referència més amunt, cabria la possibilitat que el Pere Gradolí documentat a Pollença i el Rafel Gradolí documentat a l'Alguer estiguessin emparentats. Val a dir que Gradolí no és un llinatge gaire comú a Mallorca i, atenent a la informació amb què comptam, no es pot afirmar que Pere fos oriünd de Pollença. Per altra banda, com de tots és sabut, les relacions amb Sardenya eren constants i fluïdes, especialment amb l'Alguer,⁵⁷ ciutat en la qual encara avui dia es parla el català. Podria ser que Pere Gradolí hagués decidit traslladar-se a Mallorca per desenvolupar la seva activitat artística, tal i com varen fer altres artesans de la pedra sards? En el cas de poder respondre de manera afirmativa a aquesta pregunta tendríem en ell un exemple més dels fluids intercanvis d'artistes entre les dues illes, els quals s'intensificaren a partir de les acaballes del segle XV i dels inicis del XVI.

A tall de conclusió

S'ha pretès aquí presentar, tant biogràficament com professional, aquelles famílies de picapedrers i trencadors manco conegudes d'aquelles que treballaren a Mallorca durant el segle XV i inicis del XVI. La presentació i interpretació de les dades publicades, juntament amb les noves que aquí s'han aportat, ha permès presentar un panorama força exhaustiu no sols dels personatges analitzats sinó també de les relacions que mantingueren amb altres membres del col·lectiu i amb els tallers més notables de l'època. Tot plegat amb l'objectiu d'ampliar els coneixements que a dia d'avui es tenien sobre els artífexs que practicaren l'art de la pedra.

⁵⁴ Gràcies a la troballa documental del seu inventari se sap que morí el mes de gener de 1515 (ARM, Prot. A-158, f. 60r-61v).

⁵⁵ JUAN VICENS, A.: "Influencias artísticas e intercambio de artistas entre Nápoles, las islas occidentales itálicas y las islas orientales hispánicas", *Miscelánea Medieval Murciana*, XXXIV, 2010, p. 33-43.

⁵⁶ ASC, AAR, Procurazione Reale, vol. BC8, f. 29v-30, 31v i TASCA, C.: *Ebrei e società in Sardegna nel XV secolo. Fonti archivistiche e nuovi spunti di ricerca*, Cagliari, 2008, p. 249.

⁵⁷ Per a una aproximació al tema vegeu: MATTONE, A.; SANNA, P.: *Alghero, la Catalogna, il Mediterraneo*, Sassari, 1994.

LA ADMINISTRACIÓN DE LA ARTILLERÍA DEL REINO DE MALLORCA EN EL SIGLO XVI

Andreu Seguí Beltrán

Universitat Pompeu Fabra

Resumen: La administración de la artillería presente en el reino de Mallorca fue cambiando, por razones internas y externas, a lo largo del siglo XVI. Nuestro objetivo es proporcionar una visión de larga duración sobre dicha transformación, pasando de ser administrada por artesanos a militares profesionales; e insertándola en un contexto mediterráneo.

Palabras clave: Defensa, gestión, artillería, siglo XVI.

Abstract: Along the sixteenth century the administration of the artillery in the Kingdom of Majorca changed due to internal and external causes. Our objective is to give a long-term vision of this transformation; from the moment it was being managed by artisans to its eventual administration by military professionals, while inserting it into a Mediterranean context.

Keywords: Defense, administration, artillery, sixteenth century.

Rebut el 30 de maig. Acceptat el 28 de novembre de 2013.

Abreviaturas: ACA = Archivo de la Corona de Aragón, ACM = Archivo Capitular de Mallorca, AGC = Actas del Gran i General Consell, AGS = Archivo General de Simancas, AH = Archivo Histórico, ARM = Archivo del Reino de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, CA = Consejo de Aragón, CPS = Cuadernos y Papeles Sueltos, Doc. = Documento, EU = Extraordinarios de la Universidad, GyM = Guerra y Marina, Leg. = Legajo; RC = Real Cancillería, Reg. = Registro, RP = Real Patrimonio, s.f. = sin foliar.

La aplicación de la pólvora y el uso de las primeras bombardas iniciaron un cambio en las condiciones de la guerra. Las armas de fuego convirtieron en obsoletas las fortificaciones medievales de estilo vertical, obligando a buscar nuevas formas de defensa. Según la historiografía, los diferentes estados europeos adoptaron la artillería a mediados del siglo xiv. No obstante, también insiste en que su uso fue limitado hasta la segunda mitad del xv. La razón sería la escasa maniobrabilidad de los primeros cañones, superada tras un proceso de mejoras técnicas que permitieron fundir piezas más funcionales, manejables y potentes. Este lapso también sirvió para que los diferentes cuerpos militares adquiriesen experiencia en su manejo. El uso de artillería se extendió así de forma paulatina, desempeñando un papel importante en acontecimientos militares como la toma de Constantinopla (1453). Sin embargo, su relevancia no debe sobrevalorarse, sino considerarse en conjunto con otros factores.¹

Las primeras noticias sobre la presencia de artillería en la península Ibérica también se remontan al siglo xiv. Los emires granadinos la utilizaron contra Alicante y Orihuela en 1331. Los castellanos habrían conseguido sus primeras piezas tras la batalla del Salado (1340) y las habrían utilizado, dos años más tarde, en el sitio de Algeciras. En la Corona de Aragón se remonta a 1359, con ocasión del ataque de una escuadra castellana contra Barcelona. Para Navarra, en cambio, no se tienen noticias anteriores a 1378.² La guerra de Granada (1482-92) permitió a las tropas castellanas familiarizarse con el manejo de las armas de fuego. La artillería proporcionó una superioridad militar que, junto con la situación socio-política de los estados magrebíes, favoreció la conquista del reino nazarí y la posterior expansión por la costa norteafricana (1497-510).³

El mantenimiento de la artillería -fija y portátil- fue una cuestión fundamental para el éxito de estas y futuras empresas. La propiedad de las armas de fuego no era exclusiva de los monarcas. La complejidad jurisdiccional de la Monarquía hispánica provocó la coexistencia de varias formas de gestión -real, local y particular-. El soberano instaba a sus vasallos a adquirir sus propias piezas y a mantener las de propiedad real. La producción, gestión y cuidado de los arsenales presentes en cada territorio fueron, mayoritariamente, competencias de las administraciones locales hasta finales de la década de 1520. Esto

1 VIGÓN SUERO-DÍAZ, J.: *Historia de la artillería española*, I, Madrid, 1947, pp. 21-25; HERRERO FERNÁNDEZ-QUESADA, M.D.: "Cañones y castillos: la artillería y la renovación de la arquitectura militar", en HERNANDO SÁNCHEZ, C.J. (coord.): *Las fortificaciones de Carlos V*, Madrid, 2002, pp. 172-82; CAMPILLO MESEGUER, A.: *La fuerza de la razón. Guerra, Estado y Ciencia en el Renacimiento*, Murcia, 2008, pp. 119-20. La bombardas o lombarda de hierro forjado es la tipología pirobalística más antigua de la que se tiene constancia. GONZÁLEZ ALCALDE, J.: "Bombardeta, cerbatana, ribadoquín, falconete y cañón de mano. Cinco piezas multifuncionales de la artillería antigua", *Militaria, Revista de cultura militar*, 17, 2003, p. 99. Pese a la dificultad para datar la introducción de armas de fuego, por la escasa fiabilidad de las crónicas disponibles, el caso otomano es un buen ejemplo de este proceso que hemos señalado. Este se encuentra estudiado en ÁGOSTON, G.: "Behind the Turkish War Machine: Gunpowder Technology and War Industry in the Ottoman Empire, 1450-1700", en STEELE, B.; DORLAND, T. (coords.): *The Heirs of Archimedes: Science and the Art of War through the Age of Enlightenment*, Cambridge, 2005, pp. 105-06.

2 ARÁNTGUI SANZ, J.: *Apuntes históricos sobre la artillería española en los siglos XIV y XV*, I, Madrid, 1887, pp. 37-59, 94; VIGÓN SUERO-DÍAZ, J.: *Historia de la...*, I, pp. 26-27; GÜELL JUNKERT, M.: "Consideracions al voltant de la Revolució Militar a Catalunya", *Pedralbes: revista d'història moderna*, 28, 2008, p. 202-09.

3 HESS, A.C.: *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*, Chicago, 1978, pp. 19-20; HEERS, J.: "L'Islam et le monde méditerranéen à la fin du Moyen Âge", en LADERO QUESADA, M.Á. (ed.): *La incorporación de Granada a la Corona de Castilla. Actas del Symposium conmemorativo del quinto centenario*, Granada, 1993, pp. 41-42.

contradice, si no descarta, la tradicional consideración de la artillería como un “arma real”.⁴

En el reino de Mallorca, la presencia de artillería se remonta a una fecha indeterminada, durante los reinados de Pedro IV (1336-87) y Juan I (1387-96) de Aragón.⁵ La historiografía balear le ha dedicado, generalmente, una atención secundaria a la hora de estudiar la defensa del archipiélago contra enemigos exteriores, especialmente el corso musulmán y las armadas otomanas. La mayoría de estudios sobre la artillería mallorquina, forman parte de exposiciones generales sobre las instituciones militares de la isla y/o su actuación en enclaves de esta.⁶ La información es aún menor para los casos de Menorca e Ibiza, falta que merecería resolverse en futuras investigaciones.⁷

Estas publicaciones señalan que el mantenimiento y custodia de la artillería y munición balear pasaron por diferentes fases. Sin embargo, no se ha realizado un estudio sobre dicha transformación, considerando el contexto mediterráneo e hispánico. Nuestro propósito en este artículo es, precisamente, analizar la evolución de la tenencia de la artillería balear en el siglo XVI. Para ello, examinaremos tanto documentación estatal como local. Esto nos permitirá identificar las causas, internas y externas, de los cambios en la gestión artillera.

La artillería bajo control local en un sistema defensivo medieval

Durante el siglo XV, en varias ocasiones, los monarcas instaron a la *Universitat* del reino de Mallorca para que se proveyera de armas de fuego. En 1442, su número ascendía a treinta y dos bombardas. La autoridad local marcaba sus piezas con el escudo del reino, para

4 VIGÓN SUERO-DÍAZ, J.: *Historia de la...*, I, p. 134; PARDO MOLERO, J.F.: “Cañones contra el Turco. Modelos de gestión de la artillería en Valencia (1513-1545)”, en ANATRA, B. et alii (ed.): “*Contra moros y turcos*”. *Politiche e sistema di difesa degli Stati mediterranei della Corona di Spagna in Età Moderna, Convegno Internazionale di Studi (Villasimius-Baunei, 20-24 settembre 2005)*, I, Cagliari, 2008, p. 237. Por ello debemos plantearnos hasta qué punto podemos diferenciar entre una artillería de carácter «territorial» y otra de tipo «defensivo» MEDINA ÁVILA, C.: “La artillería”, en O’DONELL, H. (dir.); RIBOT GARCÍA, L. (coord.): *Historia Militar de España*, 3-2, Madrid, 2013, p. 314.

5 WEYLER LAVIÑA, F.: *Historia Militar de Mallorca (s. XIII-XVIII)*, Palma de Mallorca, 1968, pp. 98, 120; ESTABÉN RUIZ, F.: “De lo bélico mallorquín”, en MASCARÓ PASARIUS, J. (coord.): *Historia de Mallorca*, VIII, Palma de Mallorca, 1978, pp. 134-35.

6 Las únicas publicaciones exclusivamente dedicadas a la artillería en Mallorca son: RIBAS DE PINA, M.: *La artillería mallorquina en los siglos XIV al XVIII*, Madrid, 1928; MIRÓ VALLS, C.: “La Artillería y Mallorca. Apuntes sobre comunes historias”, *Memorial de Artillería*, 159/2, 2003, pp. 37-45. El resto de autores se refieren a la pirobalística en un contexto más general: WEYLER LAVIÑA, F.: *Historia Militar...*; SANTAMARÍA ARÁNDEZ, A.: *El valle de Sóller y Mallorca en el siglo XVI*, Sóller, 1971, pp. 255-88; ESTABÉN RUIZ, F.: “De lo bélico...”; ALOMAR CANYELLES, A.I.: *L'exèrcit mallorquí de la fi de l'Edat Mitjana a la seva desaparició*, Palma de Mallorca, 1998; DEYÁ BAUZÁ, M.J.: “Exèrcit i milícia”, en DEYÁ BAUZÁ, M.J.; MAS FERNÉS, A.; ROSELLÓ VAQUER, R.: *Història d'Alcúdia, el segle XVI*, Alcúdia, 2002, pp. 199-233; APARICIO PASCUAL, A.: *El castell de Sant Elm*, Palma de Mallorca, 2006; *El castell de l'illa de Cabrera*, Palma de Mallorca, 2012.

7 Los estudios sobre las armas de fuego menorquinas se insertan en descripciones sobre la defensa estática de la isla, así como la situación de esta en el contexto de la guerra hispano-otomana. RAMIS RAMIS, A.: *Fortificaciones antiguas de Menorca*, Mahón, 1832; CASASNOVAS CAMPS, M.A.: “Las islas Adyacentes al Reino de Mallorca en la época de Felipe II”, en BELENGUER CEBRIÀ, E. (coord.): *Felipe II y el Mediterráneo*, IV, Madrid, 1999, pp. 293-311. Para Ibiza, nos encontramos con una situación similar. POSADAS LÓPEZ, E.J.: *Las murallas de Ibiza*, Ibiza, 1989; MARÍ COLOMAR, J.A.: “La defensa de les costes catalanes i pitiuses en època moderna”, *Pedralbes: revista d'història moderna*, 28, 2008, pp. 245-62.

distinguir las de las del rey.⁸ Desde Palma, los *jurats* prestaban las armas de su propiedad para la defensa de las villas foráneas y, posiblemente, de las demás islas.⁹ También las fiaban al soberano para sus empresas militares, así como a particulares para armar embarcaciones.¹⁰ Para la expedición de socorro a Bugía (1515), la *Universitat* prestó al virrey Miguel de Gurrea tres bombardas grandes con carretas, tres pasavolantes y una culebrina de bronce.¹¹ Entre los préstamos a particulares, podemos citar el de dos pasavolantes largos de hierro y una bombardas a Antoni Miranbell y Jaume Orlandis en 1503.¹² La mayoría de armas continuaban siendo de hierro. No obstante, la presencia de otras de bronce demuestra una cierta renovación del arsenal mallorquín.¹³

Los *jurats* también velaban por el buen estado de la artillería presente en las islas. En esta tarea, como en otras partes de la Monarquía, fueron muy importantes los herreros y fundidores de armas.¹⁴ La documentación se refiere a varios artesanos, como Josep Domènech y Damià Bogelles, con la distinción de *bombarder de la Ciutat* o *mestre de la pólvora de la Universitat*.¹⁵ En 1456, la *Universitat* nombró un encargado para el cuidado de las piezas almacenadas en las atarazanas de Palma, con un sueldo anual de diez libras mallorquinas.¹⁶ La distinción de *bombarder* o *mestre de la pólvora* nos lleva a la hipótesis de que se encomendó este cometido a artesanos con cierta reputación. Este sería similar al desempeñado por el *mestre de les bombardes* en Cataluña.¹⁷ En 1514, el cargo fue suprimido debido al mal estado en que se encontraban las armas, encomendándose su cuidado a personas de confianza, sin retribución alguna.¹⁸ El mantenimiento podría haber cambiado así de ser realizado por uno a varios artesanos. Esta forma de gestión local/

8 Desde 1417, fueron varias las instancias para incrementar el número de armas de fuego en las islas. WEYLER LAVIÑA, F.: *Historia Militar...*, pp. 120-21.

9 WEYLER LAVIÑA, F.: *Historia Militar...*, p. 126. Ibiza compró artillería en Italia. Sin embargo, también se proveía de armas para su defensa mediante las remesas que llegaban desde Mallorca. POSADAS LÓPEZ, E.J.: *Las murallas...*, p. 129. El estudio del préstamo o compra de armas de fuego nos permitiría observar el aprovisionamiento realizado, desde Mallorca, a las demás islas. No obstante, por el momento, el volumen de información referente a Menorca e Ibiza no es suficiente para una visión de esta cuestión en el archipiélago.

10 ESTABÉN RUIZ, F.: "De lo bélico...", p. 136.

11 WEYLER LAVIÑA, F.: *Historia Militar...*, p. 126. El reino de Mallorca desempeñó un importante papel en la conquista y defensa de Bugía. Sobre esta cuestión, ver: DEYÁ BAUZÁ, M.J.: "Entre la toma de Orán y los pactos con Argel: Las Baleares y la conquista de Bugía", en BUNES IBARRA, M.Á.; ALONSO ACERO, B. (coords.): *Orán: Historia de la Corte Chica*, Madrid, 2011, pp. 55-81.

12 Préstamo de artillería a Miranbell y Orlandis (Mallorca, 16/03/1503). ARM, EU, 23, f. 239v.

13 La evolución de las armas de fuego viene marcada, en gran parte, por el material utilizado para la forja de la pieza. Los historiadores de la artillería distinguen así diferentes épocas. La "bombarda" y el "pasavolante" pertenecen a la primera. Esta iría desde la segunda mitad del siglo xv al primer tercio del xvi y se caracteriza por el uso de hierro forjado. La culebrina pertenece a la segunda. Esta iría hasta finales del xvii, momento hasta el que predominó el bronce. MEDINA ÁVILA, C.: "La artillería", en O'DONELL, H. (dir.); RIBOT GARCÍA, L. (coord.): *Historia Militar de España*, 3-2, Madrid, pp. 322-33.

14 VIGÓN SUERO-DÍAZ, J.: *Historia de la...*, I, p. 71; RIBAS DE PINA, M.: *La artillería mallorquina...*, p. 16.

15 Domènech ostentó esta distinción en el siglo xv y Bogelles en el xvi. RIBAS DE PINA, M.: *La artillería mallorquina...*, p. 16. Recibo de diez jarras de pólvora fabricada por Bogelles (Mallorca, 13/12/1503). ARM, EU, 23, f. 185r.

16 WEYLER LAVIÑA, F.: *Historia Militar...*, p. 99; ESTABÉN RUIZ, F.: "De lo bélico...", p. 168.

17 Este cargo se instauró en Cataluña durante el reinado de Juan I y recayó, por primera vez, en Berenguer de Plegamans. ESTABÉN RUIZ, F.: "De lo bélico...", p. 135.

18 WEYLER LAVIÑA, F.: *Historia Militar...*, p. 99; ESTABÉN RUIZ, F.: "De lo bélico...", p. 168.

gremial se abandonó después de la Germanía (1521-3). La acusación de trabajar para los *agermanats*, provocó que los “bombarderos de la *Ciutat*” perdieran el derecho a fabricar, gestionar y portar armas y munición.¹⁹ Esta medida de carácter punitivo también puede observarse en el caso valenciano. La Corona consiguió así, en ambos territorios, un mayor control sobre las armas de fuego.²⁰ No obstante, por lo menos en el caso mallorquín, esto no implicaría una monarquización de la administración artillera.

En 1525 se creó una compañía de artillería. Esta dependía de la *Universitat* en lo administrativo y del capitán general en lo militar.²¹ Cuatro años más tarde, se instituyó en su seno un *municioner* o *capità de l'artilleria*, cargo de carácter bienal remunerado con 25 libras anuales. Sus competencias consistían en la conservación y gestión de las piezas que los *jurats* le entregaban bajo fianza.²² Posiblemente, este oficio se estableció primero en Palma, instituyéndose posteriormente otros similares en Alcúdia, Menorca e Ibiza.²³

En estos años, el Mediterráneo experimentó cambios significativos. El primer asedio sobre Viena (1529) evidenció a Carlos V la necesidad de reorientar su estrategia contra el Imperio otomano. El *Mare Nostrum* se convirtió así en un nuevo escenario del enfrentamiento directo entre las casas de Habsburgo y Osmán.²⁴ La Monarquía temía la posibilidad de un ataque de la armada otomana sobre sus posesiones mediterráneas. La mayoría de sus defensas eran de origen medieval. Las murallas existentes en territorios como el reino de Mallorca, podían ofrecer escasa resistencia frente a un ataque con artillería. El ejemplo más claro es el saqueo de Mahón, perpetrado por Barbarroja en 1535.²⁵ Por ello, se inició un plan para modernizar las defensas de los enclaves más importantes.²⁶ También se pretendía

19 ESTABÉN RUIZ, F.: “De lo bélico...”, p. 169.

20 PARDO MOLERO, J.F.: “Cañones contra el...”, pp. 248-50.

21 VIGÓN SUERO-DÍAZ, J.: *Historia de la...*, I, pp. 134-35; ESTABÉN RUIZ, F.: “De lo bélico...”, p. 173.

22 WEYLER LAVIÑA, F.: *Historia Militar...*, p. 99; RIBAS DE PINA, M.: *La artillería mallorquina...*, p. 17; ESTABÉN RUIZ, F.: “De lo bélico...”, p. 168.

23 En Alcúdia existió un municionero desde 1583, lo que podría significar una dependencia administrativa respecto a Palma hasta ese momento, o la existencia de otras formas de gestión. DEYÁ BAUZÁ, M.J.: “Exèrcit i...”, p. 216. Entre los cargos existentes en la construcción de las murallas de Ibiza, existía un “guarda almacén” o “municionero”. POSADAS LÓPEZ, E.: *Las murallas...*, p. 128. Esto señala una vinculación administrativa entre la artillería y la fortificación, como ocurría en el caso de la Monarquía hispánica con el capitán general de artillería, al que nos referiremos posteriormente. En Mallorca, el veedor de la fortificación también se encargaba de la artillería. Carta de Felipe III a Fernando Zanoquera, virrey de Mallorca (El Escorial, 12/01/1601). ACA, RC, Reg. 4.940, ff. 51v-52r.

24 HESS, A.C.: *The Forgotten Frontier...*, pp. 68-9; FONTENAY, M.: “Charles Quint, Malte et la défense de la Méditerranée”, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 50/4, 2003-04, pp. 7-28; GURKAN, E.S.: “The centre and the frontier: Ottoman cooperation with the North African corsairs in the sixteenth century”, *Turkish Historical Review*, 1, 2010, pp. 132-33; ABULAFIA, D.: *El Gran Mar. Una historia humana del Mediterráneo*, Barcelona, 2013, pp. 429-33; ALONSO ACERO, B.: “Defensa del Mediterráneo: escenarios, objetivos y estrategias”, en O'DONELL, H. (coord. y dir.): *Historia Militar...*, 3-1, Madrid, 2013, pp. 232-35.

25 DEYÁ BAUZÁ, M.J.: “La geoestratègia mediterrània en el segle XVI: el seu impacte en la creació del sistema defensiu balear”, en *I Centenari de l'Enderrocament de les murades de Palma: 1902-2002*, Palma de Mallorca, 2004, p. 36; FORMALS VILLALONGA, F.: “La Corona de Aragón. Las fortificaciones de las fronteras en el reinado de Carlos V”, en HERNÁNDO SÁNCHEZ, C.J. (coord.): *Las fortificaciones de Carlos V*, Madrid, 2000, pp. 441-42, 445, 450. Sobre el saqueo de Mahón, ver: BUNES IBARRA, M.Á.: *Los Barbarroja. Corsarios del Mediterráneo*, Madrid, 2004, pp. 169-72; BOSCH FERRER, R.: *Sitio y saqueo de Mahón por Barbarroja en 1535*, Ciutadella, 1994.

26 CÁMARA MUÑOZ, A.: “Las fortificaciones y la defensa del Mediterráneo”, en BELENGUER CEBRIÀ, E. (coord.): *Felipe II y...*, pp. 356-59.

dotarlas con armas de fuego suficientes para su protección. El organismo encargado de coordinar estas gestiones fue el Consejo de Guerra. El origen de esta institución es anterior a estos acontecimientos. No obstante, su actividad se desarrolló claramente a medida que se incrementaron los frentes que la Monarquía debía atender.²⁷ En 1541, año del fracaso del emperador contra Argel, el Consejo de Guerra nombró a Pedro de la Cueva como capitán general de artillería. Este se encargaría de procurar que las plazas peninsulares y norteafricanas contasen con medios suficientes para su defensa. Para ello era necesario realizar inspecciones periódicas.²⁸

En las décadas de 1540-50, la situación de alerta se agravó notablemente con el incremento de la frecuencia de los ataques turco-berberiscos.²⁹ La importancia geoestratégica de las Baleares aconsejaba la fortificación de las plazas más importantes de cada isla, así como su provisión de artillería y munición. En 1543-44, debido a la presencia de la armada otomana en Tolón, se construyeron las primeras estructuras abaluartadas en Mallorca, utilizando como base los perímetros medievales.³⁰

El elevado coste de estas obras necesitó de un mayor diálogo, no siempre cordial, entre las instituciones reales y las autoridades locales; que pagaron esas intervenciones a partes iguales.³¹ Los demás territorios cercanos a las islas también participaron en su defensa,

27 El Consejo de Guerra se creó durante la reforma de la administración regia en la década de 1520. El absentismo real, en el contexto de la guerra con Francia, fue la razón para crear un organismo competente en los asuntos de guerra. Al principio fue una institución dependiente del Consejo de Estado, del que fue desligándose con el paso de los años. Sobre el Consejo de Guerra, ver: THOMPSON, I.A.A.: "The Armada and Administrative Reform: The Spanish Council of War in the Reign of Phillip II", *The English Historical Review*, 82/325, octubre 1967, pp. 698-725; FERNÁNDEZ CONTI, S.: *Los Consejos de Estado y Guerra de la monarquía hispánica durante la época de Felipe II (1548-1598)*, Madrid, 1997; DOMÍNGUEZ NAFRIA, J.C.: *El Real y Supremo Consejo de Guerra (siglos XVI-XVIII)*, Madrid, 2001. En nuestro caso, coincidimos en que la reforma administrativa fue anterior a la guerra con la Sublime Puerta. Sin embargo, esta provocó una mayor actividad del Consejo de Guerra en el Mediterráneo. En Simancas puede observarse así un incremento de la documentación de dicha institución a partir de la década de 1530.

28 En otras partes, como Milán, existían otras capitanías generales de artillería. VIGÓN SUERO-DÍAZ, J.: *Historia de la...*, I, p. 142.

29 El número de ataques y su gravedad fue especialmente alto en 1543, destacando los de Palamós e Ibiza. En 1546, los corsarios atacaron Tortosa y realizaron varios desembarcos en Mallorca. En 1547 atacaron la costa tarraconense. En 1550, Dragut (Turgut Reis) atacó Salou, Pollença y destruyó el castillo de Cabrera. En 1552-53 Salah Reis realizó varias incursiones en el litoral catalán y balear. En 1558 destaca el ataque y saqueo de Ciutadella por Piyale Pashá. HERNÁNDEZ CARDONA, F.X.: *Història Militar de Catalunya: aproximació didàctica*, 3, Barcelona, 2003, p. 83; POSADAS LÓPEZ, E.J.: *Las murallas...*, p. 30; CATALÀ ROCA, P.: *De cara a la Mediterrània: les torres del litoral català*, Barcelona, 1987, pp. 70-72; CASASNOVAS CAMPS, M.À.: "Las Islas Adyacentes...", p. 305; *Història de les Illes Balears*, Palma, 2007, p. 377; APARICIO PASCUAL, A.: *El castell de Sant...*, p. 32; *El castell de l'illa...*, p. 37.

30 En 1543, el Consejo de Guerra ordenó al virrey Felip de Cervelló reforzar la defensa de Palma, además de dictar medidas para la de Alcúdia. DEYÁ BAUZÁ, M.J.: "La geoestratègia mediterrània...", pp. 38-40. En Menorca se intentó evitar un nuevo ataque como el de 1535 mediante la construcción de un castillo en la boca del puerto -el castillo de San Felipe-, cuya edificación no se iniciaría hasta 1551. En Ciutadella solo se realizaron algunas modificaciones sobre las murallas construidas en el siglo XIV, a las que, en 1552, Hugo de Cesano añadió el bastión de la Fuente. En Ibiza también se reforzaron las murallas medievales. La proyección de un sistema defensivo más ambicioso, como en el resto de islas, no se realizó hasta la mitad de la década de 1550, con las inspecciones y trazas realizadas por Gian Battista Calví. Sin embargo las dificultades financieras limitaron la eficacia de las estructuras defensivas, incapaces de resistir el ataque de 1558. CASASNOVAS CAMPS, M.À.: "Las Islas Adyacentes...", pp. 295-98, 302-04; FORNALS VILLALONGA, F.: "La Corona...", pp. 443-53.

31 DEYÁ BAUZÁ, M.J.: "La geoestratègia mediterrània...", pp. 37-38; FORNALS VILLALONGA, F.: "La Corona de...", p. 450.

mediante el envío de refuerzos y material de guerra. En julio de 1543, Fernando de Aragón, duque de Calabria y virrey de Valencia, envió trescientos hombres a Ibiza. Meses más tarde, la presencia de estos permitió rechazar el desembarco de mil quinientos turcos. En el mismo verano, Francisco de Borja, virrey de Cataluña, mandó una remesa de artillería a Menorca y dos a Mallorca. El virrey Cervelló ordenó que parte de la última se quedara en Alcúdia.³²

Pese a lo anterior, en 1550, la *Universitat* continuaba siendo la propietaria de la mayor parte de la artillería y munición presente en el archipiélago. El *municioner* custodiaba tanto la de esta como la del monarca. Pero, en realidad, el reino no contaba con los fondos precisos para aumentar y mejorar el arsenal, necesario debido al incremento de la amenaza corsaria. Por ello, el virrey Gaspar de Marrades envió al príncipe Felipe una relación de la artillería y munición existente en la isla de Mallorca, sugiriéndole enviar más armas y proyectiles.

En caso de atenderse este consejo, el reino se ahorraría el coste de adquirir nuevas armas y la Corona tendría un mayor número de piezas de su propiedad, de las que podría disponer cuando lo considerase oportuno. La relación permite afirmar que la artillería no era todavía un “arma real” y que había una cierta igualdad en el número de piezas de hierro y bronce.³³

La centralización de la artillería real en un sistema defensivo moderno

Las necesidades defensivas se incrementaron a raíz del ataque a Ciutadella. El desastre perpetrado por Piyale Pashá acentuó el grado de alerta hasta el punto que, en 1570, se propuso el abandono de Menorca; dejando solamente una pequeña guarnición. La medida no llegó a tomarse. De haberse realizado, se habría cedido al enemigo una base con un magnífico puerto. Esta serviría para atacar el resto del archipiélago y la costa peninsular, como sucedía con Formentera, Dragonera y Cabrera.³⁴ La permanencia de la

32 DEYÁ BAUZÁ, M.J.: “Exèrcit i...”, p. 215; PARDO MOLERO, J.F.: “De como Barbarroja puso en pie de guerra a los valencianos en 1543”, en *V Jornadas Nacionales de Historia Militar: El Mediterráneo, hechos de relevancia histórico-militar y sus repercusiones en España*, Sevilla, 1997, pp. 483-86; Carta de Antonio de Montalvo a Francisco de los Cobos, comendador mayor de León, contador de Castilla y miembro del Consejo de Estado (Barcelona, 01/08/1543). AGS, GyM, leg. 23, doc. 37.

33 Consulta del virrey Marrades al príncipe Felipe (1550). AGS, GyM, 32, doc. 202.

Relación de lo que escribe el governador de Mallorca [Marrades] a VIII de enero 1550.

Que en cumplimiento de lo que se mandó embía relación de la artellaría y municiones que ay en aquella ysla [Mallorca].

Ay de su Magestat medio cañón, dos medios sacres, vii esmeriles. Un cañón grueso, medio cañón, ii esmeriles. Que estas iii pieças fueron tomadas de una fusta que dio en tierra y las pretende el obispo de Barcelona, de que se ha de hazer en Consejo de Aragón declaración. (El naufragio se produjo en la Dragonera, feudo del obispado de Barcelona. Este conflicto se asemejaría, si no lo es, el que se refiere en la carta de los *jurats* a la reina María y a Maximiliano de Hungría, regentes de España (Mallorca, 19/06/1549). ARM, AH, 695, ff. 14v-15r).

De la ysla ay cinco pieças non obra de que género. Y iii medias culebrinas, tres medios sacres, un sacre, vi cañones. Y seys pasavolantes, ii lonbarda, i falconete, cinco esmeriles, i sacre, xix quintales de pólvora de lonbarda de hierro. xxvii quintales xxviii libras de cañón, cvi quintales lxxxii libras de arcabuz, xix quintales lviii libras de salitre por refinar, y refinado ciii quintales i libras y [a]sufre xxxiii quintales lviii libras, plomo ciii quintales lxxxvii libras. Y algunas pelotas para las dichas pieças [...].

34 CASASNOVAS CAMPS, M.À.: “Les conseqüències de la “desgràcia” de Ciutadella. Anàlisi del manifest de 1563”, *Revista de Menorca*, 1991/3, 1991, p. 322; MARTÍN CORRALES, E.: “La proyección mediterránea del sistema portuario español: siglos XVI-XVIII”, en GUIMERA, A.; ROMERO, D. (eds.): *Puertos y sistemas portuarios (siglos XVI-XX)*, Madrid, 1996, p. 144. La única población de estas islas eran los soldados encargados de las torres o, en el último caso, el castillo. Su pequeño número impedía un control efectivo y suficiente para evitar que los corsarios desembarcaran para proveerse de agua y reparar sus embarcaciones. APARICIO PASCUAL, A.: *El castell de l'illa...*, pp. 32-35; ESPINO LÓPEZ, A.: “Los enemigos de la Monarquía en el Mediterráneo: el caso de la defensa de Ibiza en el siglo XVII, 1598-

población obligó, como contrapartida, a asegurar aún más su defensa.

Esto ocurría en unos años de gran tensión en el Mediterráneo, debido a sucesos como la guerra de las Alpujarras (1568-71), la conquista de Chipre (1570) y la consolidación del frente de guerra en el Mediterráneo central. La tensión entre ambas potencias continuó hasta la firma de la tregua de 1580. No obstante, los territorios mediterráneos como el reino de Mallorca no pudieron bajar la guardia. Pese al final del enfrentamiento directo, el litoral balear continuó padeciendo las incursiones de los corsarios argelinos. Estos, además, empezaron a actuar en connivencia con navegantes ingleses y holandeses.³⁵

La debilidad de la presencia hispánica en el norte de África dejaba a las Baleares en primera línea de ataque.³⁶ Por ello, hasta la firma de las treguas hispano-otomanas, continuaron las obras de fortificación de los principales núcleos de población de las islas. Para ello, como en otros territorios de la Monarquía, se modificaron y ampliaron los planes elaborados anteriormente por ingenieros como Calví y Antonelli.³⁷ En 1574, el ingeniero Jacobo Palearo Fratín quedó encargado de la fortificación de las ciudades del archipiélago.³⁸ El sistema defensivo priorizaba así la defensa de los principales centros de poder. El resto de villas, con una capacidad de respuesta menor, continuarían siendo el blanco de las razias corsarias.

La renovación defensiva también incluyó el envío de varias remesas de artillería entre 1572-75. Su objetivo era dotar a las murallas abaluartadas con armas y munición suficiente para proteger esas plazas. El monarca también nombró un teniente de capitán general de artillería, mediante la cédula de 13 de septiembre de 1576.³⁹ Tradicionalmente, la historiografía ha asociado este nombramiento al aumento del número de piezas de propiedad real y la presencia de algunos artilleros del ejército. La relación entre ambas medidas es obvia y debemos insertarla en un contexto más amplio. Esta política, según Ribas de Pina, se inserta en una ambiciosa remodelación de la administración artillera

1621", *Investigaciones Históricas: Época Moderna y Contemporánea*, 26, 2006, p. 18.

35 BRAUDEL, F.: *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*, Il, México, 2011, pp. 545-653; HESS, A.C.: *The Forgotten Frontier...*, pp. 84-95; GARCÍA ARENAL, M.; BUNES IBARRA, M.A.: *Los españoles y el norte de África. Siglos XV-XVIII*, Madrid, 1992, pp. 93-98; ABULAFIA, D.: *El Gran Mar...*, pp. 459-64; ALONSO ACERO, B.: "Defensa del Mediterráneo...", pp. 237-45. Las guerras europea y atlántica provocaron la necesidad de una nueva reforma de la administración bélica. Esta consistió en la adquisición de un mayor peso por parte del Consejo de Guerra, con el fin de su subordinación al de Estado y su división en dos secretarías: Tierra y Mar. GONZÁLEZ NAFRIA, J.C.: "Consejo de Guerra y desarrollo de las estructuras militares en tiempos de Felipe II", *Las sociedades ibéricas y el mar*, 2, Madrid, 1998, pp. 446-48.

36 DEYÁ BAUZÁ, M.J.: "La geoestratègia mediterrània...", p. 43; BERNAT ROCA, M.; SERRA BARCELÓ, J.: "El darrer recinte: els inicis de la quinta murada de Ciutat de Mallorca (s. XVI)", *Estudis Baleàrics*, 70-71, 2001-02, pp. 45-47; CASASNOVAS CAMPS, M.À.: "Las Islas Adyacentes...", pp. 295-98, 304-06.

37 CAMARA MUÑOZ, A.: "Las fortificaciones...", pp. 356-73.

38 Fratín modificó los proyectos trazados por Calví. Entre ellos destacaría el de Ibiza, cuya villa se convertiría en una de las plazas fortificadas más importantes de la Monarquía. En Palma y Alcúdia se planificaron recintos de nueva planta. En Menorca, la reforma tuvo que esperar hasta el siglo XVII. BERNAT ROCA, M.; SERRA BARCELÓ, J.: "El darrer recinte...", pp. 47-49; TOS MELIÀ, J.: *Palma a través de la cartografía, 1596-1902*, Palma de Mallorca, 2009; VIGANÒ, M.: "«El capità Fratín», l'«Ingeniero Fratín» i la reial força d'Eivissa (1575-85)(I)", *Eivissa*, 42, 2005, pp. 58-65; ESPINO LÓPEZ, A.: *En la perifèria dels regnes perifèrics. Guerra i defensa en la Mallorca de Carles II (1665-1700)*, Palma de Mallorca, 2011, pp. 27-31.

39 WEYLER LAVIÑA, F.: *Historia Militar...*, pp. 139-40; ESTABÉN RUIZ, F.: "De lo bélico...", pp. 176-77.

llevada a cabo por la Monarquía. La península Ibérica fue dividida en varios distritos artilleros, cada uno dependiente de un teniente de capitán general de artillería. En 1572 ya se había instituido uno en Burgos, Pamplona -con jurisdicción sobre Fuenterrabía y San Sebastián-, Málaga -con competencia sobre Cartagena, Cádiz, Gibraltar y el reino de Granada- y Barcelona -con autoridad sobre los castillos y artilleros de la frontera catalana-. En el reino de Mallorca, como hemos indicado, este cargo se creó en 1576 y recayó en el alférez Juan de Cea.⁴⁰

Los *jurats* habían detentado, hasta el momento, el control y cuidado de las armas de fuego y los demás recursos defensivos a través del *municioner*. Por eso calificaron el cargo de teniente de capitán general de artillería como superfluo. También se negaron a permitir que Juan de Cea “visitara” la artillería real, cuando este lo solicitó a mediados de 1577.⁴¹ Por ello, a principios del año siguiente, los *jurats* suplicaron a Felipe II el retorno de Cea a sus labores como instructor. Asimismo pidieron la revocación de la cédula expedida por Francés de Álava, ya que no había sido expedida por el Consejo de Aragón, como era preceptivo.⁴² No sabemos cuál fue la respuesta del monarca, pero la *Universitat*, como veremos posteriormente, continuó administrando las piezas y la munición hasta 1597. La disputa por el control de la artillería finalizó con la creación de una compañía de artillería real, al margen de la *Universitat*.⁴³

La enemistad de los *jurats* hacia Juan de Cea se debía al deseo de los primeros de mantener el privilegio de cuidar y custodiar las armas de fuego enviadas por el rey al archipiélago. Cea fue encarcelado en 1579 tras agredir a su criado, Domingo Pérez, y al *mestre de guaita*, Joan Ventayol. La condena casi le costó el título de teniente de capitán general de artillería.⁴⁴ La intervención de Felipe II favoreció su liberación. La excarcelación se demoró debido a la mala relación entre el virrey Antoni Doms y Cea. Este habría desobedecido la orden del primero de dirigirse a una de las villas foráneas -ignoramos cual- para instruir a la gente. Una vez libre, posiblemente fue autorizado para dirigirse a la Corte.⁴⁵ No tenemos

40 La cédula de 1576 nombraba a José de Oviedo como primer candidato para el puesto. Por ausencia de este, se nombró para el cargo a Juan de Cea (? - 08/02/1589). Durante treinta y nueve años -desde 1550-, este marinero originario de Baiona (Galicia), sirvió como soldado al rey en Italia, Berbería, Flandes, el reino de Granada y la Gran Armada; muriendo en esta última empresa.

41 Súplica de Juan de Cea a los *jurats*, con su respuesta (Mallorca, 04/05/1577). ARM, EU, 47, ff. 400r-400v.

42 Las labores de Cea como instructor podían ser la de enseñar a la gente de las villas a disparar con armas fijas y portátiles. La presencia de este y otros militares destinados (entretenidos) en el reino para la instrucción, indicaría el paso hacia una progresiva profesionalización militar de los naturales de la isla. Esto permitiría un manejo más efectivo de los recursos defensivos. Súplica de Jaume Burguès, síndico del reino de Mallorca en la Corte, a Felipe II (Madrid, 19/01/1578). ARM, AH, 5.657, s.f.; DEYÁ BAUZÁ, M.J.: “Exèrcit i...”, p. 217. La cédula fue expedida por el Consejo de Guerra sin pasar por el de Aragón. WEYLER LAVIÑA, F.: *Historia Militar...*, p. 142. El Consejo de Aragón, creado por Fernando el Católico en 1494, se ocupaba de transmitir los ejecutoriales, órdenes reales y provisiones de oficios que afectaban a los territorios de la Corona de Aragón. En numerosas ocasiones se solaparon funciones militares e institucionales, provocando el descontento de las autoridades locales. ARRIETA ALBERDI, J.: *El Consejo Supremo de la Corona de Aragón (1494-1707)*, Zaragoza, 1994. Para el caso balear, otra de estas desavenencias es la estudiada en: LÓPEZ NADAL, G.A.: “Competència entre el Consell d'Aragó i el Consell de Guerra pels judicis de les captures de cors a Mallorca. El cas de la presa de «Nueva Hierusalén» (1677-1678)”, *Fontes Rerum Balearium*, 3, 1979-80, pp. 203-26.

43 WEYLER LAVIÑA, F.: *Historia Militar...*, p. 142; RIBAS DE PINA, M.: *La artillería mallorquina...*, pp. 17-19.

44 Proceso contra Juan de Cea (1579). AGS, GyM, 211, docs. 108-10.

45 Carta de Felipe II a Antoni Doms (Madrid, 29/07/1579). AGS, GyM, 91, doc. 111; Respuesta (Mallorca, 14/12/1579).

más datos de él hasta mediados de 1586, mientras atendía asuntos personales en la villa de Baiona. Desde aquí solicitó una cédula para que, desde Mallorca, se le continuasen pagando los treinta ducados mensuales que tenía como teniente de capitán general de artillería.⁴⁶ En el verano de 1587, estando en Madrid, recibió la orden de servir en la Gran Armada que el marqués de Santa Cruz estaba reuniendo en Lisboa.⁴⁷

En 1589, la muerte de Juan de Cea dejó vacante el cargo de teniente de capitán general de artillería del reino de Mallorca.⁴⁸ En ese mismo año, con la recomendación de Juan de Acuña y el virrey Vich, Felipe II nombró para el puesto al alférez Fernando Villarroel y de Cansoles, natural de Mallorca, con el mismo sueldo que su predecesor.⁴⁹

El monarca le ordenó comprobar, cada cuatro meses, el estado de la artillería, armas y munición que había enviado a las Baleares. El 22 de octubre, Villarroel se presentó ante Luis Vich. Este le negó la autorización para cumplir con su cometido, argumentando que la inspección no era necesaria, ya que la mayoría de los artefactos presentes en las islas eran de la *Universitat*. Además, esto podría provocar una nueva disputa con los *jurats*.

Villarroel le respondió que sabía perfectamente que el rey poseía más de cien piezas, que se encontraban en muy mal estado en los baluartes; así como una pequeña cantidad de armas portátiles y munición.⁵⁰ Sin embargo, el virrey persistió en su negativa, informando Villarroel sobre ello a Felipe II en noviembre de 1590.⁵¹

En 1592, el rey designó a Hugo Berard, procurador real de Mallorca, para realizar una “visita”, debido al mal estado de las armas de fuego y munición presentes en las islas descrito por el teniente de capitán general de artillería; así como por las disputas de este

AGS, GyM, 91, doc. 149.

46 Felipe II concedió a Juan de Cea una licencia de cuatro meses para resolver asuntos personales en Baiona. La primera cédula para Luis Vich, virrey de Mallorca, se había extraviado. Por ello solicitó la expedición de un duplicado y su envío a la isla. Súplica de Juan de Cea al Consejo de Guerra (Madrid, 24/09/1586). AGS, GyM, 190, doc. 425.

47 El rey dispuso que sirviera como teniente de capitán general de artillería en la Gran Armada, aunque sin sueldo. La ausencia de paga, junto al impago de los 25-30 ducados -la cantidad varía según el documento- que tenía asignados en Mallorca; le llevó a suplicar una ayuda de costa. Felipe II, a propuesta del Consejo de Guerra, le asignó 15 escudos como entretenimiento. La documentación apunta a que el salario de su cargo en Mallorca fue fijado entre 1586-87. Esto nos lleva a desconocer si, hasta entonces, Cea percibía alguna remuneración o servía, únicamente, con un sueldo como instructor. Consultas del Consejo de Guerra (13/04/1587). AGS, GyM, 211, doc. 9; (Madrid, 25/11/1587). AGS, GyM, 209, doc. 402; Carta de Juan de Acuña a Felipe II (Lisboa, 03/02/1588). AGS, GyM, 220, doc. 7.

48 A su muerte, sus hermanas, que también habían perdido a varios hijos en la misma empresa, suplicaron al monarca la concesión de alguna merced. Carta de Felipe II al marqués de Cerralbo (El Escorial, 04/08/1590). AGS, GyM, 340, doc. 50; Felipe II a Pere Vivot (El Escorial, 09/09/1595). ACA, RC, Reg. 4.388, ff. 56r-56v.

49 Fernando Villarroel y de Cansoles (? - 1607) era hijo del impresor y también alférez Fernando Villarroel y de Cansoles. En 1584 había heredado el cargo de alguacil. LLABRÉS QUINTANA, G.: “El impresor Ferrando de Cansoles (1540-1600)”, *BSAL*, XX, 1924-5, pp. 17-23; PLANAS ROSSELLÓ, A.: *La Real Audiencia de Mallorca en la época de los Austrias (1571-1715)*, Barcelona, 2010, p. 35. En 1589, el rey le nombró teniente de capitán general de artillería. Años más tarde, legó el título a su hermano Jorge. Este lo detentó hasta su asesinato en 1609. Carta de Felipe II a Luis Vich (El Escorial, 27/07/1589). AGS, GyM, 390, doc. 74; Sesión de la Junta Patrimonial (Mallorca, 24/10/1589). ARM, RP, 1.112, f. 43v; Carta de Felipe III a Joan Vilaragut, virrey de Mallorca (Madrid, 12/10/1609). ACA, RC, Reg. 4.941, ff. 111v-112r.

50 En 1593, Villarroel relataba estos sucesos ocurridos cuatro años antes, suplicando licencia para ir a la Corte. Carta a Felipe II (Mallorca, 16/08/1593). AGS, GyM, 376, doc. 128.

51 Carta de Fernando Villarroel a Felipe II (1590). AGS, GyM, 390, doc. 75.

con los *jurats*. Concretamente, debía examinar las piezas enviadas al reino de Mallorca en 1573 y ordenar la reparación de las que lo necesitasen.⁵² El virrey protestó ante esta medida, que consideraba una falta de confianza hacia su gestión y basada en información falsa. Estas acusaciones fueron negadas por Andrés de Prada, secretario de Guerra, argumentando que se habían tomado medidas similares en otros territorios.⁵³

Berard inició sus gestiones a finales de septiembre de 1592. Ordenó a los *jurats* de Mallorca entregar un memorial sobre la artillería enviada por el rey al reino. En él debía especificarse el número de piezas, armas y munición. También exigió una relación de lo que se había gastado y en qué concepto.⁵⁴ El 2 de octubre, descontentos con la orden, los *jurats* le entregaron un informe realizado con los registros de dos remesas, una de 1575 y otra de 1579.⁵⁵ El procurador real no quedó satisfecho y señaló la ausencia de setenta y ocho piezas. Esto le llevó a iniciar él mismo el examen de la artillería del rey.⁵⁶ En 1593, Berard envió a la corte un memorial donde señalaba la mala gestión de los *jurats*. Estos habían dejado el mantenimiento de las armas en manos de amigos y deudos. El resultado eran cuentas que no cuadraban, piezas perdidas y munición gastada sin razón.

Esta información también habría perjudicado a Luis Vich, ya que, como capitán general, no había actuado para remediar la situación. Por ello, continuaba el informe, el virrey y los *jurats* habían pactado enviar a la Corte información falsa sobre el estado de los materiales de guerra, alabando la gestión llevada a cabo por la otra parte, para encubrirse mutuamente. El procurador real también incluía la documentación de las ciento siete piezas de propiedad real que había registrado, así como la del pago que los *jurats* habían realizado para situarlas en los baluartes de forma inapropiada.⁵⁷

A finales de septiembre, el virrey Vich mostraba su indignación a Felipe II. Argumentó que *“se esforzaba tanto en tenerlo todo tan bien, en orden y a punto y con tanta pulicía, como*

52 Carta de Felipe II a Luis Vich (Madrid, 17/04/1592). ACA, RC, Reg. 4.372, ff. 3r-3v.

53 La carta lleva adjunta la respuesta de Prada. Este no especifica en qué lugares se había llevado a cabo la medida cuando desmintió la desconfianza hacia el virrey Vich. Carta de Luis Vich a Felipe II (Mallorca, 27/09/1592). AGS, GyM, 309, doc. 35.

54 Carta de Hugo Berard a los *jurats* (Mallorca, 28/09/1592). ARM, RP, 2.589, ff. 3r-3v.

55 Los *jurats* intentaron frenar la inspección solicitando al procurador real la cédula que la ordenaba. Carta de los *jurats* a Hugo Berard (Mallorca, 30/09/1592). ARM, RP, 2.589, s.f. El inventario de 18 de mayo de 1575, realizado por Joan Baptista Despuig, registraba las piezas, armas y munición enviadas por las galeras de España, por orden de Juan de Suffre, mayordomo de la artillería y munición del rey en Cartagena. El memorial refería un cañón de batir, cinco medias culebrinas y dos pequeñas bombardas, todas fundidas por Juan Manrique de Lara, antiguo capitán general de artillería. También se recogían los aderezos y munición para estas armas, así como 295 coseletes. En otro inventario se registraban los recursos militares enviados por orden de Juan de Escobedo y Cristóbal de Heredia, veedor de las armadas y fronteras del rey, desde Cartagena en la embarcación capitaneada por Nicolás de Drago. Este entregó la carga al *municioner* Joanot Anglada el 16 de marzo de 1579. En este segundo memorial se recogían seis cañones, un cuarto de cañón, un cañón pedrero y ocho medias culebrinas, además de mil quinientos arcabuces y cien mosquetes de Vizcaya. Todas las armas llevaban su munición y aparejos. Memorial enviado por los *jurats* a Hugo Berard (Mallorca, 02/10/1592). ARM, RP, 2.589, ff. 37r-42r.

56 Los *jurats* solicitaron más tiempo para presentar la documentación requerida. También insistieron en la inutilidad de la inspección, señalando el cuidado que siempre habían tenido de los recursos defensivos mediante el nombramiento de un *municioner* y un *armer* que lo asistía. Carta de los *jurats* a Hugo Berard (Mallorca, 02/10/1592). ARM, RP, 2.589, ff. 43r-s.f. Esta petición fue rechazada por el procurador real en su respuesta (Mallorca, 05/10/1592). ARM, RP, 2.589, ff. 44r-44v.

57 Carta de Fernando Villarroel a Felipe II (Mallorca, 16/08/1593). AGS, GyM, 376, doc. 128.

en ningún almacén y casa de armas que Vuestra Magestad tenga en sus Reynos”.⁵⁸ Sin embargo, un mes después, el secretario de Prada le respondía reprendiéndole por su mala gestión. También alabó los servicios prestados por Villarroel, quien, después de haber visto sus acusaciones confirmadas por Berard, asistió a la Corte para dar cuenta del asunto al monarca. Los *jurats*, por su parte, suplicaron al rey que no les apartase del cuidado de la artillería real.⁵⁹

No debe extrañar que, en 1594, el Consejo de Guerra se negara a enviar la munición preparada para el reino de Mallorca si la *Universitat* no pagaba su coste. La decisión, según Prada al síndico Fernando Moix, se justificaba por lo descuidadas que se tenían las armas existentes en el reino, así como por la deuda en piezas de artillería y otros materiales de guerra, según constaba en los papeles remitidos por Berard. Para acabar con las acusaciones, Moix solicitó a los *jurats* que le enviasen la cuenta de lo que el monarca poseía en el reino.⁶⁰ En vista de las diferencias entre las partes implicadas, el Consejo de Aragón decidió no enviar el ejecutorial de la cédula expedida por el de Guerra el 12 de noviembre de 1594, por la que se ordenaba a Villarroel volver a Mallorca para desempeñar su cargo.⁶¹

Luis Vich había muerto meses antes. Felipe II nombró a Fernando Zanoguera como nuevo virrey y capitán general del reino de Mallorca.⁶² A principios de 1595, el rey le envió la documentación relativa a la problemática de la artillería y le ordenó emitir su opinión al respecto.⁶³ Meses después, el virrey exponía al monarca una visión muy diferente a la de su antecesor. Consideraba que Villarroel había cumplido bien con sus funciones, por lo que podría ocuparse del cuidado de la artillería real. No obstante, para ello, el real patrimonio debería asumir el coste del mantenimiento de esas piezas. La *Universitat*, especialmente el *Gran i General Consell*, se negaba a continuar pagando si se le retiraba la custodia de esas

58 Carta de Luis Vich a Felipe II (Mallorca, 27/09/1593). AGS, GyM, 393, doc. 35.

59 Carta de Andrés de Prada a Luis Vich (Madrid, 23/10/1593). AGS, GyM, 397, doc. 151; Fernando Villarroel a Felipe II (Mallorca, 16/08/1593). AGS, GyM, 376, doc. 128; Felipe II a Hugo Berard (Madrid, 02/04/1594). ACA, RC, Reg. 4.375, f. 58v.

60 Según Prada, basándose en la inspección realizada por Berard, los *jurats* debían dar cuenta de dieciséis piezas de artillería, diecisiete mosquetes, más de setenta coseletes y más de doscientos quintales de pólvora y salitre, que no aparecían. Carta de Fernando Moix a los *jurats* (Madrid, 26/11/1594). ARM, AH, 6.649/1, s.f.

61 Esta medida, tomada a finales de diciembre de 1594, fue recordada años más tarde por el príncipe al virrey de Mallorca. Carta del príncipe Felipe a Fernando Zanoguera (El Escorial, 10/09/1597). ACA, RC, Reg. 4.388, ff. 191v-192r. Durante su estancia en la Corte, a pesar de no ejercer como tal, Villarroel continuó percibiendo su salario de teniente de capitán general de artillería del reino de Mallorca. Su licencia para residir en la Corte fue prorrogada en varias ocasiones. En ellas se ordenó al procurador real continuar pagándole el sueldo. Para un ejemplo, ver la carta de Felipe II a Pere Vivot (El Pardo, 25/10/1595). ACA, RC, Reg. 4.388, ff. 61v-62r.

62 Zanoguera había sido gobernador de la isla de Ibiza desde 1576, desempeñando un importante papel en la fortificación de la isla. JUAN VIDAL, J.: *El sistema de gobierno en el reino de Mallorca (siglos XV-XVII)*, Palma de Mallorca, 1996, pp. 167-68. Por ello, es evidente que conocía parte, sino su totalidad, de la problemática en torno a la artillería del reino.

63 Carta de Felipe II a Fernando Zanoguera (Madrid, 23/01/1595). ACA, RC, Reg. 4.379, ff. 30r-30v.

armas.⁶⁴ Sin embargo, la documentación no muestra demasiados esfuerzos, más allá de la protesta, para evitar que esto sucediera.⁶⁵

En julio de 1595, Felipe II ordenó a Zanoguera que informase sobre la mejor opción para mantener la artillería en buen estado.⁶⁶ Por su parte, el Consejo de Aragón simpatizó con la postura de la *Universitat* y obstaculizó los intentos del de Guerra por rehabilitar a Villarroel en sus funciones, así como la orden de cobrar la artillería y la munición que seguía sin aparecer.⁶⁷ En marzo de 1596, el Consejo de Aragón justificó su postura señalando que solamente miraba por el bien de la Hacienda real. También apuntó que la custodia de la artillería por los *jurats*, ahorra anualmente a las arcas reales unos mil ducados. Además argumentó que la decisión de continuar pagándolos no correspondía a los *jurats*, sino al *Gran i General Consell*.⁶⁸

En mayo de 1596, fracasados los intentos de llegar a un acuerdo con el *Gran i General Consell*, el rey dictó resolución. La totalidad de la artillería continuaría dependiendo, militarmente, del capitán general. Sin embargo, su mantenimiento se dividía en función de la propiedad de las piezas. El *municioner* solo se encargaría del cuidado de la artillería de la *Universitat*. El teniente de capitán general de artillería tendría el de la artillería real, cuyo coste sería sufragado por el real patrimonio.⁶⁹ Para ello, Villarroel fue repuesto en sus funciones. También se ordenó a Zanoguera el cobro de la deuda apuntada por el memorial de Berard.⁷⁰

La resolución de la disputa seguramente se aceleró por la alarma que creó el saqueo de Cádiz por los ingleses (1596).⁷¹ Sin embargo, su aplicación definitiva se demoró unos cuantos años. En 1603, Felipe III ordenó a Ramon Burguès, *capità de la Universitat*, y a Fernando Villarroel que realizasen una inspección conjunta de la artillería del reino para determinar qué piezas eran del monarca. También procederían al reparto de la

64 Carta de Fernando Zanoguera a Felipe II (Mallorca, 07/06/1595). AGS, GyM, 428, doc. 6; Consulta del Consejo de Guerra (Madrid, 15/12/1595). ACA, CA, Leg. 952, s.f.

65 La prueba de esta falta de esfuerzo de los *jurats* y el *Gran i General Consell* son las reiteradas quejas de Fernando Moix. Este insistía en la necesidad de que se le enviasen las cuentas que había solicitado para defender dicha gestión en la Corte y a la *Universitat* frente a las acusaciones de Villarroel y Berard. El síndico no recibió nunca estos documentos ya que, a finales de 1595, la gota le obligó a volver a las islas. Carta de Fernando Moix a los *jurats* (Madrid, 12/09/1595). ARM, AH, 6.649/1, s.f.

66 Carta de Felipe II a Fernando Zanoguera (El Escorial, 28/07/1595). ACA, RC, Reg. 4.379, ff. 48v-49r.

67 Consulta del Consejo de Guerra (Madrid, 26/04/1596). ACA, CA, Leg. 952, s.f.

68 Consulta del Consejo de Aragón (07/03/1596). ACA, CA, Leg. 952, s.f. Posteriormente tuvo que volver a defenderse de las acusaciones del Consejo de Guerra de obstaculizar sus gestiones. Consulta del Consejo de Aragón (05/10/1596). ACA, CA, Leg. 952, s.f.

69 Carta de Felipe II a Fernando Zanoguera (Toledo, 25/05/1596). ACA, RC, Reg. 4.379, ff. 80v-81v.

70 Cartas del príncipe Felipe a Fernando Zanoguera (El Escorial, 10/09/1597). ACA, RC, Reg. 4.377, ff. 223v-225v; Reg. 4.388, ff. 191v-192r.

71 DEYÁ BAUZÁ, M.J.: "La geoestratègia mediterrània...", p. 45; ALONSO ACERO, B.: "Defensa del Mediterráneo...", pp. 242-45.

jurisdicción defensiva, señalando en qué baluartes habría armas del monarca y en cuáles de la *Universitat*.⁷² El 3 de enero de 1604, se ordenó a los *jurats* entregar la artillería real al teniente de capitán general de artillería, aún a pesar de las protestas y súplicas del *Gran i General Consell*.⁷³ La lentitud de la medida sorprende debido a la activa política mediterránea de la Monarquía hispánica en esos años, especialmente con los intentos frustrados de conquistar Argel y la alarma provocada por las razias de Murad Reis contra las costas españolas.⁷⁴ La administración bicéfala de la artillería presente en el reino de Mallorca, resultante de este proceso, persistió hasta 1715 con la rendición de Mallorca frente a las tropas borbónicas.⁷⁵

Conclusiones

El control de la artillería, elemento básico de la guerra moderna, fue sinónimo de poder. La *Universitat* del reino de Mallorca lo ostentó desde la llegada de las primeras piezas, pero no siempre lo desempeñó de la misma forma. El fracaso de las fórmulas administrativas y la participación de los oficios en la Germanía, provocó el cambio desde una gestión local/gremial, a otra de carácter local más perfeccionada. La guerra contra el Imperio otomano, especialmente a partir de la década de 1540, provocó su progresiva inserción en un sistema administrativo estatal coordinado por el Consejo de Guerra. Esta evolución culminó en la década de 1570, en un contexto mediterráneo hostil, con la institución de la figura del teniente de capitán general de artillería en varios territorios de la Monarquía hispánica, entre ellos las Baleares. Esta medida no fue del agrado de las autoridades isleñas, que consiguieron paralizarla durante dos décadas, aprovechándose de las circunstancias que hemos señalado en estas páginas. Sin embargo, su mala gestión de la artillería y su incapacidad para actuar de forma eficiente, favorecieron la implantación de una doble gestión, local y real, de las armas de fuego presentes en el archipiélago.

El análisis presentado aquí deberá ampliarse en el futuro con el estudio de nueva documentación que nos permita examinar el alcance de la medida en cada una de las

72 WEYLER LAVIÑA, F.: *Historia Militar...*, p. 142. En 1603, antes de hacer efectiva la entrega de la artillería, el *Gran i General Consell* nombró síndicos para suplicar al rey que no se les retirara la artillería real. Sesión del *Gran i General Consell* (Mallorca, 03/10/1603). ARM, AGC, 49, ff. 51r-51v.

73 Sesión del *Gran i General Consell* (Mallorca, 22/03/1604). ARM, AGC, 49, ff. 63r-63v; (24/03/1604), f. 66v. En 1608, Joan Vilaragut respondía a las quejas de Felipe III sobre la mala gestión y el elevado coste de asuntos como la construcción de las fortificaciones y la administración de la artillería real. El virrey desaconsejó devolver la custodia de esta a la *Universitat*. La entrega de las armas de fuego, continuaba el capitán general, fue demorada por la necesidad de conseguir aparejos nuevos para encabalar las piezas. Para ello se ordenó la extracción de mil ducados del "fondo de la fortificación", con el objetivo de evitar más gastos al real patrimonio. Carta de Joan Vilaragut a Felipe III (Mallorca, 27/07/1608). ACM, CPS, 253, leg. 9, f. 10v. Sobre esta partida presupuestaria, ver: CASANOVA TODOLÍ, U.: "Algunas anotaciones sobre el sistema defensivo de Mallorca en el siglo XVII: El fondo de la fortificación", *Estudis: Revista d'història moderna*, 12, 1985-86, pp. 97-124; ESPINO LÓPEZ, A.: *En la perifèria...*, pp. 32-46.

74 BUNES IBARRA, M.Á.: "Felipe III y la defensa del Mediterráneo. La conquista de Argel", en GARCÍA HERNÁN, E.; MAFFI, D. (eds.): *Guerra y sociedad en la Monarquía Hispánica: política, estrategia y cultura en la Europa moderna (1500-1700)*, I, Madrid, 2006, pp. 921-46; SEGUÍ BELTRÁN, A.: "El regne de Mallorca i l'aliança amb el regne de Cuco (1598-1610)", en BARCELÓ CRESPI, M.; LÓPEZ NADAL, G.A. (coords.): *XXXI Jornades d'Estudis Històrics Locals. La Barbaria i les Balears: les relacions entre Tunis i l'arxipèlag al llarg de la Història*, [en prensa]; VELASCO HERNÁNDEZ, F.: "La razzia de Morato Arráez en la costa murciana en agosto de 1602", *Murgetana*, 125, 2011, pp. 83-102.

75 ESTABÉN RUIZ, F.: "De lo bélico...", p. 176.

islas. Sin embargo, nos proporciona una visión de larga duración de las causas, internas y externas, que marcaron la evolución de la gestión de los recursos defensivos en el siglo xvi. También obtenemos así un estudio de caso a comparar con el resto de territorios donde se implantaron medidas similares, a fin de valorar su impacto.

NOTAS INTRODUCTORIAS SOBRE EL ALMACENAMIENTO DEL CEREAL DE LA ADMINISTRACIÓN EN LA *CIUTAT* DE MALLORCA (*circa* 1580-1692)

Miguel Gabriel Garí Pallicer

Universitat de les Illes Balears

Resumen: El abastecimiento de cereal era una de las principales ocupaciones de la Administración local. Uno de los grandes problemas para llevarla a cabo era el almacenamiento del grano. El presente artículo aporta nuevos datos sobre los lugares y la forma en que las autoridades del Reino llevaban a cabo el depósito de este producto destinado a proveer de pan a la *Ciutat* de Mallorca entre los siglos XVI y XVII.

Palabras clave: Baleares, Historia Moderna, Historia Urbana, abastecimiento de cereal, pósito.

Abstract: Grain supply was one of the most important policies which local administration must deal with. One of the main problems to be solved was grain storage. This paper tries to portrait new knowledge on how and where it was realized by local authorities in Palma (Majorca) between XVIth and XVIIth centuries.

Key words: Balearic Islands, Early Modern History, Urban History, Grain Supply, pósito.

Rebut el 27 de maig. Acceptat el 10 de setembre de 2013.

Este artículo ha sido posible gracias a la Beca Formación de Personal Investigador concedida por la Conselleria d'Educació, Cultura i *Universitats* de les Illes Balears.

Abreviaturas: ADM = Arxiu Diocesà de Mallorca, AH = Arxiu Històric, AMP = Arxiu Municipal de Palma, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BBM = Biblioteca Bartolomé March, BLA = Biblioteca Luis Alemany, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, d = dineros, EU = Extraordinaris de la Universitat, l = llibras, MSL = Miscel·lània, RP = Reial Patrimoni, s = sueldos, SEMAP = Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País.

Introducción

La función básica de la Administración local en la época preindustrial, era asegurar que las poblaciones que regían estuvieran suficientemente abastecidas de pan. Por ello, se crearon instituciones y cargos ejecutivos destinados a controlar los circuitos, los procesos de transformación y venta, así como los precios del cereal. Para el caso balear, y mallorquín en particular, son numerosos los estudios que tratan sobre los mecanismos de control de las cosechas de trigo y otros cereales y legumbres, así como, las actuaciones llevadas a cabo para adquirir cereal en el exterior del Reino. Si bien esta fase nos es conocida, el resto de procesos, aquellos que transcurrían entre la obtención de los áridos y la adquisición del pan por parte del consumidor han sido poco trabajados. Se pretende, a partir de este artículo, dar a conocer uno de estos puntos: el almacenamiento y gestión del cereal propiedad de la Administración regnícola.

En la mayor parte de territorios de la Monarquía Hispánica¹ y del occidente europeo,² se presenta una tendencia a centralizar el almacenamiento y la gestión del cereal en los Pósitos o Vínculos.³ El Reino de Mallorca se mantuvo, parcialmente, al margen de esta dinámica, ya que no dispuso uno de estos graneros institucionalizados que generara un corpus documental propio. Por ello la *Ciutat* de Mallorca presenta algunas peculiaridades que intentaremos mostrar a lo largo del texto mediante el uso de documentación heterogénea, producida principalmente por la Administración y determinados oficios.

Los almacenes de la *Ciutat* de Mallorca

En la ciudad había tres almacenes de grano pertenecientes a la Administración local, aunque ninguna institución parecía poseer su control. El 27 de abril de 1663 al ser preguntados los Jurados⁴ sobre dónde debía ser colocado el cereal comprado, contestaron que por las Reales Pragmáticas de 1600 y 1614, les correspondía, únicamente,⁵ entregar el cereal a los Administradores del cereal y no el gestionarlo, por lo que, querían que fueran éstos los que se encargasen del lugar en que se almacenaría. Apuntaban, además, que los sitios donde se acostumbraba a colocar el cereal eran: el *Sitjar*, la casa del Almudí y la *Llonja dels Mercaders*.

¹ Existen una gran cantidad de estudios locales sobre los pósitos y almacenes existentes en la Península. Citamos algunos a modo de ejemplo: DEL VALLE PÉREZ, F.: "El Pósito palentino: fundación, ordenanzas y actividades en el primer siglo (1540-1636)", *Publicaciones de la Institución Tello Téllez Meneses*, 16, 1956, pp. 1-38. PEREIRA IGLESÍAS, J.L.: "La alhóndiga cacereña en el siglo XVI", *Norba*, 2, 1981, pp. 205-220. TOVAR MARTÍN, V.: *El Real Pósito de la Villa de Madrid. Historia de su construcción durante los siglos XVII y XVIII*, Madrid, 1982. MEJÍA ALONSO, Á.: "El comportamiento del precio del trigo en Guadalajara. Influencia del pósito (1547-1632)", *Hispania*, 63, 215, 2003, pp. 863-906. MATEOS ROYO, J.A.: "Control público, mercado y sociedad preindustrial: las cámaras de trigo en el Reino de Aragón durante los siglos XVI y XVII", *Revista de Historia Agraria*, 34, 2004, pp. 13-38.

² Ejemplos de la centralización del abastecimiento de grano mediante graneros públicos gestionados por una Administración específica serían, por ejemplo: Ginebra, Estrasburgo, Nüremberg, Nancy, Besançon, Lyon, Marsella, Roma, Nápoles o Palermo. ZELLER, O.: *Historia de la Europa Urbana. III. La ciudad moderna*, Valencia, 2010, p. 252.

³ SOLA AYAPE, C.: *Abasto de pan y política alimentaria en Pamplona (Siglos XVI-XIX)*, Pamplona, 2001.

⁴ En el informe de Malonda de 1715 se cita como única atribución propia de los Jurados el encargarse de la política de abastecimiento del cereal de la ciudad. JUAN VIDAL, J.: "Informe y descripción de las instituciones de gobierno y de Administración de Justicia y de las diversas poblaciones de la isla de Mallorca al concluir la Guerra de Sucesión a la Corona de España, enviado a Felipe V por D. Miguel Malonda", *Fontes Rerum Balearum*, III, p. 274.

⁵ ARM, EU 76, f. 115 r.

El *Sitjar*

El primero de los mencionados, el *Sitjar*, era un conjunto de silos en el que se almacenaba cereal. En la Edad Media habría un silero que estaría situado en la parte noroeste de la ciudad intramuros, sin que se pueda, por el momento, identificar si era público, o bien, se trataba de silos de uso privado.⁶ Se encontraría aproximadamente entre el Baluarte del *Sitjar*, un hito de la muralla renacentista bautizado por su ubicación en la zona del silo, y la Iglesia de la *Sang*. Se localizaba sobre una elevación que recibió, y sigue recibiendo, el nombre del *Puig del Sitjar*. A pesar de la conservación del topónimo en este lugar durante toda la Edad Moderna y Contemporánea, cabe la posibilidad de que el *Sitjar* referido en la declaración de los Jurados fuese un silero que se encontraba fuera de las murallas de la ciudad. En concreto, en el arrabal de Santa Catalina junto al Oratorio de *Nostra Senyora dels Orfes* y *Sant Matgí*.⁷ En este silero, hoy desaparecido, se guardaba el cereal que era descargado en el puerto de Porto Pí⁸ y también el que llegaba a la denominada *Caleta de Santa Catharina*, que estaría especialmente vinculada al *Sitjar*. Por ejemplo, en 1617 se menciona que los descargadores del mar y los trajineros debían ir a esa caleta, ya que era el lugar a propósito al que llegarían los cereales foráneos.⁹ No se conocen los orígenes concretos de este silo. No se menciona en ningún texto medieval, ni aparece mencionado como tal en ningún plano cartográfico de la ciudad hasta 1740,¹⁰ aunque en el plano delineado por el presbítero Antoni Garau en 1644 aparece un edificio que ha sido identificado con un convento pero que por tipología y ubicación podría ser esta silería.¹¹ El edificio se pudo levantar sobre el espacio en que habría estado el Hospital de San Lázaro, dedicado a la atención de leprosos hasta 1580 en la que fue trasladado.¹² A finales del siglo XVI,¹³ en una fecha indeterminada pero que se puede situar en la década de los 90,¹⁴ se habría erigido allí un conjunto de silos. Los terrenos de este silero fueron ampliados por la *Universitat* en marzo 1600 mediante la compra de un *cuartó*¹⁵ de tierra llamado el *Camp de na Salaguera*, tasado en 50 libras y propiedad en aquél momento del cordelero

6 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY G.: *La Ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*, Palma, 2006, p. 344.

7 ARM, EU 82, f. 297r. El texto de 1682 dice: "*Constituïts personalment lo Magnífich Nicolau Rossinyol Çagranada, donzell, lo Honorable Francesch Serra, mercader altres dels administradors de forments de la Universitat, Ciutat i Regne de Mallorca en las sitjas de la Universitat que es troben extramurs de la Ciutat prop de l'oratori de Nostra Senyora dels Orfes i el gloriós Sant Matgí per efecte de fer visurar lo forment aportat al present Regne per la nau Santa Creu de Sardenya al present Regne*".

8 ARM, EU 82, f. 298r. Se relata la visura que hicieron los mayordomos de los gremios de horneros, medidores y cribadores sobre cereal de origen sardo depositado en esa silería el 29 de diciembre de 1682.

9 ARM, Suplicacions 56, f. 14v.

10 Concretamente en el plano de la Bahía de Palma obra del director de las fortificaciones de Mallorca Juan Ballester. TOUS MELIÀ, J.: *Palma a través de la cartografia*, Palma, 2002, pp. 114-115.

11 TOUS MELIÀ, J.: *Palma a través...*, p. 247.

12 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La Ciudad de Mallorca...*, p. 136. Aunque también se da la fecha de 1562 en ZAFORTEZA MUSOLES, D.: *La Ciudad de Mallorca. Ensayo histórico-toponímico*, IV, Palma, 1989, p. 20.

13 Coincidiendo con el reinado de Felipe II se construyeron gran número de pósitos y alhóndigas en Castilla. LOZANO BARTOLOZZI, M.M.: *Historia del Urbanismo en España*, II, Madrid, 2011, pp. 262-265.

14 No hay ninguna mención al *Sitjar* como almacén de cereal de la Administración hasta inicios del siglo XVII.

15 Equivalente a 1.775, 75 m2.

Joan Ballester.¹⁶ Este terreno estaría situado cerca del Jonquet. En una comunicación del Rey al Virrey de Mallorca en agosto de 1621¹⁷ sobre la intención de la orden agustina de reedificar su convento extramuros frente a la Porta Pintada, se expone el destino de algunos edificios que habían sido derribados por motivos de defensa y de la construcción de las murallas. Entre estos se nombran el mencionado convento agustino, el Hospital de los Maseles (sic.) situado cerca del Baluarte de Moranta y el convento de Santa Catalina. Nada se dice sobre otros espacios como San Magin o el *Sitjar*.

Sobre su aspecto exterior y construcción contamos con un documento de subasta de la obra para cubrir el espacio realizado el 8 de mayo de 1663.¹⁸ La reforma se gestó un mes antes, concretamente, el 28 de abril¹⁹ de ese mismo año, cuando los Administradores de cereal hicieron saber a los Jurados la necesidad de cubrir las *Sitjas*, ya que por no estarlo se perdía gran cantidad de cereal. El Virrey mandó al *Gran i General Consell* que decidiera sobre ello en cuanto se celebrara una reunión. En esa asamblea se resolvió que se cubrieran las *sitjas* de la misma manera en que lo estaban el resto de silos, que las maderas a usar debían ser de chopo o de pino carrasco y que la obra se diera a destajo de manos, maderas, herraje y pertrechos. Los gastos que hubieran de afrontar los Jurados, a quienes correspondía gestionar la búsqueda de algún interesado en realizar la obra, se debían costear mediante lo que pudiera rentar la venta del cereal depositado en esos mismos silos, pudiéndose pedir intereses al 8 %. Todo lo cual fue aprobado por el Virrey el 7 de mayo de 1663.²⁰

En el proyecto propuesto por los Jurados, que como representantes de la *Universitat* eran los que suscribían los contratos,²¹ se describe cómo se requiere que sea el edificio del *Sitjar*: un complejo con veintisiete columnas con una altura de 44 palmos (8,602m)²² divididas en tres filas, entre cada columna iba un muro de madera de pino o chopo, quedando distintos espacios sirviendo cada uno como granero, evitando así mezclar cereales de distintas partidas. Debía contar con un portal de 10 palmos (1,955m) de altura y la mitad de ancho, con un tejado de doble vertiente cubierto de tejas, para evitar filtraciones de agua, y sostenido por vigas de madera. El edificio debía tener doce ventanas con sus correspondientes rejas de hierro y cierres de madera, mirando unas, que darían al sur, a los molinos del *Jonquet*, y otras al Lazareto, al oeste en dirección al mar. El maestro cantero que obtuviera el contrato debía aportar, a sus propias costas, todos los materiales de construcción tanto maderas y piedra como el herraje, la cal y el yeso. En un primer momento ningún particular se interesó por el proyecto. Finalmente se otorgó al picapedrero Bernat Calafat por 1.997 libras el 20 de mayo de 1663. Una vez acabada la obra, ya en el mes de diciembre, los mayordomos de los gremios de carpinteros y picapedreros realizaron un peritaje por orden de las autoridades. Dan por

16 ARM, EU 55, f. 29v y 33r.

17 AHN, Consejos, L. 2522, f. 37v.

18 ARM, EU 76, f. 119r-119v.

19 ARM, Suplicacions 63, f. 115r.

20 ARM, Suplicacions 63, f. 115v.

21 PLANAS ROSSELLÓ, A.: *Los Jurados de la Ciudad y Reino de Mallorca (1249-1718)*, Palma, 2005, p. 107.

22 Un palmo equivale a 0,1955 m.

buena la obra a pesar de que la altura de las columnas no era la adecuada, habiéndose dejado de hacer tres de ellas y que la madera usada era de baja calidad.²³ A lo largo del siglo XVIII o a inicios del siglo XIX, el edificio de las *Sitges*, sufrió modificaciones de nuevo a juzgar por las medidas que se citan en 1811, en que se da una altura de 38 palmos, una longitud de 68 pasos y una anchura de 38 pasos.²⁴

El 18 de febrero de 1664,²⁵ por resolución previa del *Gran i General Consell* del 25 de noviembre del año anterior, se iniciaron nuevas obras. En este caso, se especifica que se ha de pavimentar el empedrado del que se había cubierto el silero y emblanquecer los pilares. La obra debía darse, también, a destajo, pagándose de nuevo de la cuenta del cereal que se había usado previamente para sufragar las obras de cubrimiento del *Sitjar*.

El Almudí

El segundo almacén era el Almudí situado en el *Carrer de la Mar*, en las cercanías del muelle, lugar en el que se descargaba gran parte del cereal que llegaba a la isla procedente de todo el Mediterráneo y que ya existía en la Edad Media.²⁶ El Almudí se localizaba junto al arco de ese nombre, que se conserva en la actualidad, cuyo origen se ha de situar en la época de la dominación islámica. Desde la postconquista cristiana, en aquella zona de la ciudad, la *Universitat* poseía una serie de edificios que fueron adquiriendo nuevos usos a partir del siglo XVI. Entre ellos se cuentan el edificio en el que se almacenaba la sal²⁷ y se cobraba el impuesto de la gabela de la sal, denominado también Almudí, un almacén de armas²⁸ y, por lo menos desde 1596, dos hornos.²⁹ En este almacén, a finales del siglo XVI se llegaron a guardar 3.000 cuarteras.³⁰ En esta época, las pérdidas de cereal por las condiciones de conservación eran constantes.³¹ Así, en los controles realizados por los cribadores de la Administración, y en ocasiones con los Jurados presentes, se aconseja que el cereal sea purgado o llevado a vender a la Plaza de la *Quartera*. A pesar de ello, en muchas ocasiones la medida llegaba tarde, no encontrándose en el Almudí más que tierra y polvo.³² Durante el siglo XVII de los tres almacenes de la *Universitat*, el del Almudí es el que menos aparece citado en la documentación. Los arrieros que transportaban el cereal realizaban la mayor parte de

23 ARM, EU 76, f. 152r.

24 APARICIO PASCUAL, À.: *Sa Llonja. Una fundició de canons durant la Guerra de la Independència*, Palma, 2008, p. 54.

25 ARM, Suplicacions 63, f. 97r.

26 Se documenta por lo menos desde 1390 en un pregón que anunciaba la condena a cualquiera que robara cereal en esa plaza. BARCELÓ CRESPI M.: *El raval de mar de la Ciutat de Mallorca (segles XIII-XIV)*, Palma, 2012, p. 45.

27 ARM, EU 68, f. 113v. El 12 de diciembre de 1639 este espacio recibe el nombre de la *Gabella dels forns de l'Almudí* en el cual únicamente se inventarían objetos relacionados con el pesaje de la sal.

28 ARM, EU 50, f. 267r. Se hace inventario de las armas allí depositadas.

29 GARÍ PALLICER, M.G.: "El gremio de horneros y el monopolio de la cocción de pan en la *Ciutat de Mallorca* (1476-1597)", *BSAL*, 68, 2012, pp. 102-104.

30 ARM, EU. 48, f. 143v. El 13 de julio de 1579 se guardaron en el Almudí 3.000 cuarteras enviadas desde Palermo.

31 Pérdidas provocadas entre otros factores por los efectos de la humedad, el calor, el frío, los insectos o los robos. POUNDS, N.J.G.: *La vida cotidiana. Historia de la cultura material*, Barcelona, 1999, p. 229.

32 ARM, EU 48, f. 61r.

sus viajes desde el muelle o *Portopí*, al *Sitjar* y la Lonja. Esto, quizás, se relacione con la presencia de un horno de la *Universitat* en la misma calle, especializado en hacer bizcocho para los barcos que se avituallaban en el puerto. Es posible, por tanto, que el almacén del Almudí fuera el lugar en que se guardara el *biscuit* para proveer a las naves de paso por la ciudad.³³ Las peticiones de bizcocho fueron constantes por parte de la Monarquía, especialmente desde la década de los años 30' del siglo XVII, ya fueran para las galeras reales o las naves corsarias locales, o, bien, para alimentar a las tropas acantonadas en la propia isla, las que estaban en Cataluña o a las guarniciones de Cabrera, Ibiza y Menorca.³⁴

La Lonja

En la Edad Moderna se almacenó grano en el edificio gótico de la Lonja de los Mercaderes, situado en el entorno del muelle. El edificio de Guillem Sagra fue proyectado en 1426 para ser el lugar en el que los mercaderes de la ciudad hicieran sus negocios. En 1443 se le unió un porche en el que guardar trigo³⁵ pero en 1503, el propio edificio ya era usado como un almacén de cereal de la ciudad.³⁶ Las menciones al depósito de cereal en la Lonja de la *Universitat* y de particulares que lo importaban son constantes a lo largo de la segunda mitad del siglo XVI y durante todo el siglo XVII, llegando hasta el siglo XIX.³⁷ La gestión de este espacio, seguía en manos del Colegio de la Mercadería pero los Administradores de cereal también contribuyeron a su mantenimiento. Por ejemplo, en enero de 1589 se invirtió para pagar arreglos en la puerta de la Lonja.³⁸ El Colegio de la Mercadería pleiteó a principios del siglo XVII para que se revertiera la situación. La Real Audiencia publicó una provisión a petición de los *Defenedors de la Mercaderia* en que se hacía mandato a los Administradores para que *"buyden i adecuen la Longe del forment que en ella ténen"*. Los Jurados se quejaron el 10 de octubre de 1607 ante el Virrey de la decisión argumentando que:³⁹ *"gastos i despeses infructuosas que's causarian si dits forments se mudasen de un loch en altre com encare per no conservar-se en ningun altre loch millor com stà dit que en dita Longe és molt apta i profitosa per lo bé universal puis de perdres lo forment resulta tant gran dany an el Regne"*.

Su posición privilegiada, junto al muelle de la ciudad, así como su extensión, convirtieron el edificio en un almacén al que iba a parar gran parte del cereal llegado a la ciudad, tanto del exterior, como de los municipios de la isla dado lo extendido que estaba el

33 ARM, Suplicacions 58, f. 130v.

34 LÓPEZ NADAL, G.A.: "Comer en el mar. Aspectos sobre el consumo alimenticio en la navegación mediterránea europea (ss. XVI-XVII)", CAVACIOCCI, S. (ed.): *Alimentazione e nutrizione secc. XIII-XVIII*, Firenze, 1997, pp. 527-538, CASANOVA TODOLÍ, U.: *Aproximación a la historia mallorquina del siglo XVII*, Salamanca, 2004, p. 69 y ESPINO LÓPEZ, A.: *En la perifèria dels regnes perifèrics. Guerra i defensa en la Mallorca de Carles II*, Palma, 2011.

35 BARCELÓ CRESPI, M.: *El raval de mar...*, p. 69.

36 CANTARELLAS CAMPS, C.: "La Lonja de Palma. Un espacio único", en CLIMENT GUIMERÀ, F. (coord.): *La Lonja de Palma*, Palma, 2003, p. 100.

37 APARICIO PASCUAL, À.: *Sa Llonja...*, p. 48.

38 ARM, AH 1174, f. 4r.

39 ARM, Suplicacions 59, f. 72v.

comercio de cabotaje. Del cereal allí almacenado, parte era destinado a la Quartera y parte a la fabricación de bizcocho.⁴⁰

La gestión diaria de los almacenes

La documentación sobre el funcionamiento diario de un silero de estas características se limita a las series incompletas de cuentas de los Administradores de cereal y a menciones esporádicas en los documentos generados por el *Gran i General Consell* y los Jurados. En éstos documentos se registraban los pagos del cuidado del cereal, como el pesaje, el despajar, el mezclado del cereal, el peritaje del estado del grano almacenado, el cribado y recribado. También se consignan el mantenimiento de los silos⁴¹ y de los edificios,⁴² el traslado y acondicionamiento del cereal. Bien, desde el puerto o muelle,⁴³ o bien, desde el primer edificio de almacenaje en el que se hubiera descargado, hasta la plaza de venta del cereal o, también, a otro silo. Por ejemplo, estos gastos de mantenimiento y transporte superaron las 300 libras entre agosto y diciembre de 1630 y las 2.800 libras entre enero y septiembre de 1631,⁴⁴ sin contar los sueldos⁴⁵ de los Administradores, que en 1631, sumaron 1.500 libras. A pesar de que las cantidades invertidas eran importantes, el mantenimiento de los edificios era vital para conservar el cereal en buenas condiciones.⁴⁶ Son muchos los ejemplos en que se pone de manifiesto la pérdida periódica de cereal a causa del estado de conservación del edificio.

Cantidad	Receptor	Concepto
4l, 10s	Miquel Rullàn	<i>Treure blat i netetjar una sitja</i>
3l, 3s	Miquel Rullàn	<i>Empallar</i>
9s	Domingo Busquets, ferrer	<i>Adobs</i>
7l, 8s	Miquel Rullàn	<i>Netetjar i posar forment a una sitja</i>

40 ARM, EU 52, f. 381r. En el verano de 1592 se sacaron 800 cuarteras de la Lonja y el Almudí para hacer bizcocho y venderlo a las naves extranjeras.

41 ARM, AH 1410, f. 15r. Por ejemplo en 1631 se pagan 16 sueldos por enyesar el interior del silo.

42 ARM, AH 1390, f. 4v. El 24 de octubre de 1630 se paga 1 libra y 7 sueldos a un herrero por cadenas y llaves para cerrar las puertas de los silos.

43 ARM, AH 1390. De los 220 pagos hechos por los Administradores en 1631, 45 fueron para el gremio de trajineros por transporte de cereal.

44 Datos a partir de ARM, AH 1390. En 1631 se incrementaron las llegadas de cereal al puerto, aumentando, en consecuencia, los gastos.

45 Además de los administradores, había dos personas a sueldo de la Administración del cereal, que realizaban diferentes trabajos en los almacenes. Véase en el cuadro número 1 el caso de Miquel Rullàn y de Bernat Matheu.

46 El mantenimiento del edificio era una de las condiciones más importantes para la conservación del trigo. ARGENTE DEL CASTILLO OCAÑA, C.: "La política frumentaria de los concejos andaluces (Siglos XV-XVI)", *Anuario de Estudios Medievales*, 31, 2, 2001, p. 719.

7l, 10s	Antoni Garau, fuster	<i>Adobs</i>
10s	Joan Gelabert, fuster	<i>Adobs</i>
12s	Bernat Matheu	<i>Material</i>
10l, 19s	Miquel Font, conrador	<i>Material</i>
19s	Joan Gelabert, ferrer	<i>Adobs</i>
3l, 17s	Bernat Matheu	<i>Material</i>
14l, 10s	Miquel Rullàn	<i>Aportar, muntanar i paletjar</i>
4l, 10s	Miquel Rullàn	<i>Buidar i treure el blat d'una sitja</i>
4l	Miquel Rullàn	<i>Buidar i treure el blat d'una sitja</i>
18s	Miquel Rullàn	<i>Aportar una resta de blat dins una sitja</i>
19s	Pere Cabot	<i>Aportar, muntanar i paletjar</i>
13l, 10s	Miquel Rullàn	<i>Treure el blat de tres sitjas</i>
10l, 10s, 8d	Antoni Veny, sobreposat dels traginers de garrot	<i>Port de 474 quarteres de forment amb 158 cavalls de les Sitges a la Quartera</i>
5l, 18s	Jaume Rotger, mesurador	<i>Mesurar</i>
13l, 17s	Nicolau Mulet, porgador	<i>Porgar i reporgar</i>
15l, 19s	Jaume Bellsola i Escruia, administrador en el Moll	<i>Descarregar</i>
23l, 4s, 6d	Joan Pons, venedor	<i>Per estores et alia</i>
8l, 9s, 6d	Esperança Canet i companyia	<i>Monyons de palla d'ordi per ampallar</i>
2l, 16s	Isabel Forteza, alias Mangussa, viuda	<i>Material per fe sacs</i>
7s	Joan Llaneres, ferrer	<i>Adobar calaxos, mudar guardes als panys i fer claus</i>
14s, 4d	Miquel Rullàn	<i>Corda</i>
5l, 5s	Gabriel Bisbal del Terme	<i>Palla d'ordi per empallar</i>
18s, 4d	Bernat Matheu	<i>Tacos de guix i aigua per donar a beure a n'als mesuradors i gent de feina</i>

1l, 7s, 6d	Antoni Gallur, ferrer	<i>Claus per ben tancar les portes</i>
1l, 19s	Pere Miquel Marcelles	<i>Mans per espolsar i recórrer les teulades per so que se plourà en molts llochs</i>
1l, 14s	Antoni Gallur, ferrer	<i>Un cademat, una clau per les portes de les sitges</i>
10s	Antoni Artigues, sobreposat de porgadors	<i>Per un garbell</i>
1l, 18s	Joan Gelabert, fuster	<i>Per un banch i una escala per sarvey de la Quartera per guàrdia del blat</i>
16s	Miquel Rullàn	<i>Vuit senalles de palma i sachs</i>
10s	Joan Gelabert, fuster	<i>Vallar una porta i clavar-la en el portal de l'Administració i adobar uns calaixos a hont posen els diners</i>
12s, 4d	Bernat Matheu	<i>Aigua, graneres i dos posts de Flandes</i>
	Bernat Matheu	<i>Vuit pales, un garbell, sis sachs, un bres i cadires</i>
19s	Joan Gelabert, ferrer	<i>Dos barres per las finestres de la Llonja i per claus i adobar calaixos de la Quartera a hont posan los diners los Administradors</i>

1. Ejemplos de gastos en los almacenes de cereal entre 1630 y 1631.⁴⁷ Fuente: ARM, AH-1390.

La Plaça de la Quartera

La Plaza de la *Quartera* era el lugar donde se vendía el cereal, tanto el de la Administración como el de los particulares. En algunos momentos en que no había cereal en la ciudad, el Virrey ordenó que se cerrara a los particulares pero no a los horneros que siguieron recibiendo el cereal necesario para abastecer a los habitantes de la ciudad.⁴⁸ El cereal, tanto el de la Administración como el de los particulares, debía venderse en la plaza de la *Quartera*, documentada ya en el siglo XIII,⁴⁹ situada en la parroquia de Santa Eulalia. Muchas ordenanzas del Almotacén, tanto en la recopilación de 1450 como en la última de 1678, trataban de evitar la reventa fuera de este espacio,⁵⁰ con la excepción de las ventas de cereal que se pudieran hacer en el Almudí o en la Plaza del *Moll* con el objeto de avituallar las naves que llegaban y salían del puerto.

Se llevaron a cabo remodelaciones del espacio:⁵¹ la construcción de soportales, la presencia

⁴⁷ Se incluye únicamente una muestra de cada tipo de pago realizado. No se incluyen los sueldos de los administradores ni de los dos trabajadores de los almacenes.

⁴⁸ ARM, Suplicacions 58, f. 212r. Tal como pasó en abril de 1594 cuando ante la falta de cereal en el reino el Virrey ordenó a los municipios que repartieran el cereal y en la ciudad se dejó esa labor al gremio de horneros, provocando las quejas de los Jurados.

⁴⁹ SEVILLANO COLOM, F.: "Pesas y medidas en Mallorca desde el siglo XIII al siglo XIX", *Mayurqa*, 12, 1974, p. 69.

⁵⁰ PONS PASTOR, A.: *Libre del Mostassaf de Mallorca*, Palma, 1949, p. 14 y BBM, 78-VII-14, f. 69r.

⁵¹ BARCELÓ CRESPI M.; ROSSELLÓ BORDOY G.: *La Ciudad de Mallorca...*, pp. 288-289.

de una construcción en la que tenían lugar las compras de cereal de la Administración y la ampliación empezada en 1470 a costa del espacio que ocupaba la venta de carbón, no acabada hasta 1499. Una nueva remodelación se realizó en 1669.⁵² El objetivo de esta construcción era, por una parte, ampliar el espacio, ya que: *“en la Quartera vella se trobave poca capacitat”*, y, por otra, evitar a los vendedores de cereal los gastos generados por el alquiler o compra de puestos de venta. Con la construcción de la nueva *Quartera* en 1669, para eludir fraudes se introdujeron novedades en la forma de vender el cereal, en concreto se dispusieron las siguientes ordenanzas:⁵³

“ (...) los porgadors, mesuradors i altres personas de qualsevol grau o condició que sien qui aportaran o aportar feran xexa, formen, ordi, civada o qualsevols altres grans a la Quartera, deguen tenir-los en los payols sobre lo payment i de dit payment deguen los dits masuradors i porgadors porgar i masurar axí per rebre com per vendre sens que puguin valer-se de senalla com antes se valien ni d'altres coses a hont tinguen dits grans. Sino que precissament lo tinguen sobre lo payment sots pena de 25 lliures pagadores per los contrafahents per cade vagade que seràn atrobats que en dita Quartera tinguen los grans sino sobre dit payment salvo mentre que espiguen dins los sachs ab que s'hauràn aportat. 2. Ítem (...) qui sia qui aportarà qualsevol spècie de grans per vendre a la Quartera puguin tenir-los fora de dita Quartera per efecte de vendre sin que precissament deguen tenir-los dins la matexa casa de la Quartera.”

Había dos tipos de almacenes, uno en el que se alojaba el cereal de la Administración⁵⁴ y otro en el que se depositaba el de los particulares.⁵⁵ Los Administradores de cereal pagaban las reparaciones y los gastos menores como las reparaciones de puertas, cajas para guardar el dinero y otros.⁵⁶ Además de estos almacenes públicos, en la plaza había también locales privados. El Cabildo catedralicio, por ejemplo, poseía uno por el que pagaba en 1575 un censo de 3 libras.⁵⁷

Los precios de venta los marcaba el cereal de la Administración, aunque se permitía a los particulares vender por menos de lo tasado. Si estos lo subían, podían ser sancionados, como preveían las pragmáticas, pero en muchas ocasiones el Virrey debía hacer pregonar⁵⁸ esta prohibición, evitando al mismo tiempo el acaparamiento con el objetivo de aumentar sus ganancias.⁵⁹ Ante las posibles acusaciones algunos vendedores decidían levantar acta ante notario y en voz alta en la plaza sobre el precio al que vendían el cereal.⁶⁰

Los Jurados tenían pesadores y cribadores propios en la plaza. Los oficios eran dados y

⁵² ARM, Suplicacions 63, f. 51r.

⁵³ ARM, Suplicacions 63, f. 51r.

⁵⁴ ARM, AH-6608, Pieza 12, nº37: Reservándose un espacio para el cereal que se vendía a los horneros.

⁵⁵ ARM, Suplicacions 58, f. 250r.

⁵⁶ ARM, AH 1390, f. 25v.

⁵⁷ ARM, RP 3985, f. 70v.

⁵⁸ ADM, MSL 377, f. 51r. El 10 de octubre de 1584 el Virrey intentó obligar a los particulares a poner a la venta el cereal y que lo hicieran a un precio determinado.

⁵⁹ El acaparamiento de cereal y harina, el *agabellament*, era considerado un delito. PLANAS ROSSELLÓ, A.: *El derecho penal histórico de Mallorca (Siglos XIII-XVIII)*, Palma, 2001, pp. 141-142.

⁶⁰ ARM, Prot. P-5483, f. 96v. El mercader Joan Pomar de Benet anunciaba el 30 de marzo de 1647 en la Plaza que el precio al que vendía no era superior al tasado.

sufragados por los Jurados y en su práctica totalidad eran horneros⁶¹ o bien trabajadores del sector textil. Esta labor estaba mal pagada y a lo largo del año la podía ejercer un gran número de personas debido a las continuas renunciaciones. En 1620 había un total de dieciséis pesadores, los cuales guardaban las medidas en un almacén de la plaza.⁶² En cuanto a los cribadores, las ordenanzas del gremio fijaban en veinte el máximo de personas que podían ejercer el oficio en la *Quartera*.⁶³

Los horneros tenían, dentro de la misma plaza, un canal de adquisición de cereal específico denominado *ensacada*. La excepcionalidad en la compra de cereal se daba también en algunos lugares de la Península,⁶⁴ así pues, los panaderos y vendedores de granos al por menor también tenían restricciones para adquirir cereal propiedad de la administración. El hornero que quería adquirir el grano, debía presentarse en la *botiga* de la casa del gremio donde se tomaba nota de lo que quería recoger y después acudía al almacén de la plaza donde le servían hasta un máximo de 50 cuarteras.⁶⁵ En muchas ocasiones se utilizó la *ensacada* para regular los precios del cereal de la Administración.⁶⁶ Los horneros se comprometieron periódicamente a adquirir únicamente el grano de la Administración. Esto ya aparece en el primer capítulo de las ordenanzas del *Mostassaf* de 1450 que hacen referencia a la labor de los horneros⁶⁷ y se repitió, por ejemplo, el 3 de marzo de 1583⁶⁸ cuando los mayordomos del oficio comunicaron a los Jurados la decisión de los cofrades de aprobar el compromiso de no hacer uso de otro cereal que del proporcionado por la Administración. En los capítulos del oficio también se hace referencia a este punto. Por ejemplo en los aprobados el 13 de enero de 1688.⁶⁹

Este sistema funcionó incluso más allá de la libertad de comercio de granos decretada por el rey Carlos III y de la abolición del monopolio de la venta de pan que el Ayuntamiento de Palma hizo en 1819 y que entró en vigor al año siguiente. En este último documento se mantiene, en el artículo octavo que:⁷⁰ “*El escribano de la Cuartera, continuará tomando nota de los precios a que se vendan en ella diariamente los granos para noticia del Ayuntamiento*”.

Otros almacenes

Junto a éstos, existían también otros almacenes públicos. Algunos de ellos lo fueron sólo momentáneamente. Entre los conocidos mediante la documentación, encontramos

⁶¹ Especialmente en el siglo XVII.

⁶² ARM, EU 61, f. 301r.

⁶³ ADM, MSL 7, f. 1v.

⁶⁴ DE CASTRO, C.: *El pan de Madrid. El abasto de las ciudades españolas del Antiguo Régimen*, Madrid, 1987, p. 89.

⁶⁵ BBM, 78-VII-14, f. 74r.

⁶⁶ El mismo proceso se daba, por ejemplo, en el caso aragonés. MATEOS ROYO, J.A.: “In search of wheat: municipal politics, urban markets and the grain supply in Aragon in the sixteenth and seventeenth centuries”, *Urban History*, 38, 2011, p. 227.

⁶⁷ PONS PASTOR, A.: *El Libre del Mostassaf...*, p. 14.

⁶⁸ ARM, EU 49, f. 153v.

⁶⁹ ARM, SEMAP 56/8. Capítulos 1º y 2º.

⁷⁰ AMP, Códex 38, f. 11v.

el refectorio del convento de *Sant Francesc*. En este espacio la *Universitat* depositó ciertas cantidades de cereal a finales del siglo XVI, concretamente desde 1581 y, por lo menos, 1592. La *Universitat* ante las necesidades de cereal y no disponiendo de un gran almacén en que depositar el grano adquirido en el exterior hasta la construcción del *Sitjar* extramuros, llegó a un acuerdo con el convento de *Sant Francesc* para utilizar ese espacio. El acuerdo de 1581 incluía el pago por parte de la *Universitat* de los arreglos que necesitaba el techo del refectorio. Estos arreglos fueron reclamados periódicamente por el representante del convento, el notario Miquel Sans. Por ejemplo, en septiembre de 1587 los Jurados obligaron a los mercaderes Rafel Pi y Rafel Martorell, encargados de realizar compras de cereal en el exterior y su distribución en la ciudad, a pagar las reparaciones en el techo del refectorio de *Sant Francesc*, acordadas en 1581.⁷¹ El 5 de diciembre de 1592 los Jurados acordaron el pago de 7 libras, 10 sueldos y 6 dineros al picapedrero Onofre Manera en concepto de:⁷² *“totes mans i bastretes de la feina ha feta en lo Almudí i refectori de Sant Francesc en recórrer les teulades hont stà lo forment d’esta Universitat”*, un año después, el 11 de diciembre de 1593 se aprobó el pago de 40 libras al convento para que arreglaran el techo.⁷³

Este espacio se vinculó especialmente con la recogida de cereal por parte del gremio de horneros. En octubre de 1586 los Jurados pidieron a los agremiados que fueran al convento a recoger el trigo de las *ensacadas*, acordándose en el consejo del oficio que se sacaran en tandas máximas de hasta 15 cuarteras por cada hornero.⁷⁴

Como se ha visto, el punto principal de llegada de cereal a la ciudad era el mar. Prueba de ello es la disposición de los almacenes en la proximidad de Porto Pi y del Muelle. Junto al *Sitjar* de Santa Catalina, la Lonja y el Almudí, también existía en el muelle otro espacio, gestionado por los Administradores, denominado como *els Pajols de Mar*⁷⁵ o *Pallols del Moll*⁷⁶ situados junto a la Lonja. Los Jurados podían, por lo menos hasta que se fijaron mejor las atribuciones de los Administradores de cereal mediante las Pragmáticas de 1600 y 1614, ordenar dónde se debía depositar el cereal para tener el mayor espacio disponible y la plaza de venta abastecida. Por ejemplo en junio de 1584⁷⁷ se ordenaba a los Administradores, en ese momento Joanot Nét y Joanot Mir que vaciaran de cereal la Lonja y lo trasladaran a los *Pajols*.

En gran número de inventarios de bienes, encontramos espacios domésticos para almacenar el cereal, tanto el adquirido para el consumo familiar como el procedente de las rentas y censos en especie que pudiera recibir.⁷⁸ Un ejemplo de ello sería el silo

⁷¹ ARM, EU 50, f. 502v.

⁷² ARM, EU 52, f. 443r.

⁷³ ARM, EU 52, f. 534r.

⁷⁴ ARM, EU 50, f. 513v.

⁷⁵ ARM, Suplicacions 59, f. 43v. 24 de noviembre de 1606.

⁷⁶ ARM, EU 48, f. 569r. 24 octubre 1581.

⁷⁷ ARM, EU 49, f. 411v.

⁷⁸ BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY G.: *La casa gòtica a la Ciutat de Mallorca*, Palma, 2009, pp. 60-61.

existente bajo las casas de un platero junto al Almudí a finales del siglo XV.⁷⁹ Instituciones laicas y religiosas también contaban con alhóndigas. Por ejemplo el Hospital General, que recibía cereales por parte de la *Universitat*, a partir de órdenes de los Jurados a los Administradores⁸⁰ y de los municipios foráneos,⁸¹ tenía una era, espacio en el que se separaba el grano de la paja, cuya existencia quedó fijada, durante un tiempo, en la toponimia urbana.⁸²

La ausencia de un Pósito

Los Pósitos surgieron como meras alhóndigas o almacenes de cereal, que, en muchos casos tenían su origen en instituciones de caridad de fundación privada.⁸³ Desde finales del siglo XV, y, especialmente, durante el reinado de los Reyes Católicos se fijó una primera legislación de estos espacios. Su institucionalización se consolidó mediante una Real Cédula de Felipe II de 1584.⁸⁴ Se suele definir el Pósito como una institución destinada a regular el orden público gestionando la obtención y reparto del cereal necesario para poder alimentar a la población. Las herramientas y prerrogativas usadas eran: el préstamo de granos y cereales para la sementera, que a veces se debían reintegrar con un interés de hasta el 5 %, ⁸⁵ incidir en los precios de venta, reservar trigo para panadearlo, desactivar las estrategias de acaparamiento y venta de los oferentes privados⁸⁶ y, especialmente en el siglo XVIII, como instituto de crédito local.⁸⁷ Observamos que el sistema funcionaba en Palma de forma distinta a muchas poblaciones de la Península debido a la falta de un Pósito, al igual que ocurría en Galicia, Asturias, País Vasco⁸⁸ o en Alicante,⁸⁹ lo cual forma parte de un sistema de abastecimiento y almacenamiento más abierto en las zonas del litoral que en el interior.⁹⁰ Quizás haya que relacionar la ausencia de los pósitos en estos

79 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La Ciudad de Mallorca...*, pp. 314-316.

80 También era habitual el reparto de cereal a instituciones como la Misericordia o el Hospital de *Mesells* y en ocasiones a algunos conventos, por ejemplo en 1634 el Rey Felipe IV pidió al Obispo que entregara 100 cuarteras de cereal a las carmelitas. AHN, Consejos, L. 2524, f. 211r.

81 En muchas ocasiones tenía que ser el Virrey el que obligara a los Administradores de cereal a ceder cereal para el Hospital. Por ejemplo en 1617 el Virrey Coloma tuvo que pedirlo en diversas ocasiones. ARM, AH 1401, ff. 8r y 9r.

82 ZAFORTEZA MUSOLES, D.: *La Ciudad de Palma...*, III, pp. 249-250.

83 Por ejemplo el cardenal Cisneros patrocinó la fundación de diversos pósitos como los de Toledo, Alcalá de Henares, Torrelaguna y Cisneros. COLMEIRO, M.: *Historia de la Economía Política en España*, II, Madrid, 1863, p. 517.

84 GORDO PELÁEZ, L.J.: "Pósitos, alhóndigas y alholies: edificios municipales de abastecimiento en Castilla durante el siglo XVI", en ARANDA BERNAL, A.M. (coord.): *Congreso Internacional de Arquitectura Vernácula*, Sevilla, 2007, pp. 104-105.

85 FLORES ARROYUELO, F.: "Noticias del Pósito de Murcia en la encrucijada de los siglos XVIII y XIX", *Revista Murgetana*, 48, 1977, p. 68.

86 LLOPIS AGELÁN, E.; JEREZ MÉNDEZ, M.: "El mercado de trigo en Castilla y León, 1691-1788: arbitraje espacial e intervención", *Historia Agraria*, 25, 2001, p. 53.

87 BRAVO LOZANO, J.: "Los pósitos a finales del s. XVII: una visión crítica de la crisis", en BERNARDO ARES, J.M.; GONZÁLEZ BELTRÁN, J.M. (eds.): *La Administración municipal en la Edad Moderna*, II, Cádiz, 1999, pp. 368-369.

88 ANES ÁLVAREZ DE CASTRILLÓN, G.: *Economía e ilustración en la España del siglo XVIII*, Barcelona, 1972, p. 81.

89 AGÜERO DÍEZ, M.T.: "Evolución del Pósito alicantino durante el Reinado de Carlos III (1759-1788) (Los conflictos generados en torno al pan)", *Revista de Historia Moderna*, 16, 1997, p. 332.

90 DE CASTRO, C.: *El pan de Madrid...*, p. 97.

territorios cercanos al mar por la relativa facilidad con la que podrían importar cereal del exterior.

A finales del siglo XVII⁹¹ hubo un intento por parte del Virrey de introducir esta institución en el Reino “*practicando lo estilado en las ciudades y lugares de Castilla, y en el Reyno de Valencia*”. La propuesta del Virrey Castellví consistía en la creación de un Pósito con capacidad de 12.000 cuarteras, junto con depósitos menores en los municipios foráneos, que debería ser gestionado por cinco personas elegidas por el *Gran i General Consell*. Los electos debían ser un canónigo, un caballero, un ciudadano o un mercader, un menestral y un representante de la Parte Foránea. Las villas de la *Part Forana* tendrían a su vez pósitos de menor tamaño gestionados por un Jurado y dos personas electas de la *Universitat* del municipio y el rector parroquial.

Los objetivos del establecimiento del Pósito eran: tener trigo para prevenir malas cosechas, financiar la compra de trigo de fuera del reino, conseguir que con las buenas cosechas los particulares hallasen quien les comprara trigo a un precio razonable y, que con las buenas cosechas, el trigo del Pósito pudiera guardarse para otros años o en el mejor de los casos, venderse en el exterior y obteniéndose de esta manera dinero para otros gastos, ya que dependiendo del estado del depósito sería difícil poder conservarlo más de un año:⁹²

“Cuyo depósito de trigo se avia de tener muy bien guardado, y con buena disposición, para que no se pierda; pues es experiencia que los trigos en este Reyno son muy pocos los que se pueden pasar de un año a otro, y por huir el peligro que ay de que se puedan gastar , y asegurar que el Reyno en ningún tiempo pueda perder nada en los referidos trigos, se podrá establecer que los Administradores con el parecer de los Magníficos Jurados, y resolución del Ilustrísimo Señor Virrey, y Real Audiencia puedan desde el día 15 de Abril de cada año, hasta el último de dicho mes tomar resolución de si se han de vender las referidas 1.200 cuarteras de trigo del depósito”.

Para ello, se necesitaría una inversión inicial de 3.000 libras a financiar al 5% de interés. Los beneficios que preveía el Virrey que se seguirían a la erección de un Pósito eran: en primer lugar, la existencia de un remanente de cereal disponible, tanto para la Ciudad, como para el resto de la isla. En segundo que ese remanente sería estable, por lo que, en caso de malas cosechas, se concedería más tiempo a los mercaderes e importadores a traer cereal en las condiciones económicas más favorables al no tener una necesidad inmediata. El tercer punto remarcado por el Virrey era que, si no hubiera dinero suficiente, la venta del cereal del Pósito daría al Reino unos nuevos ingresos con los que sufragar las ayudas concedidas a los mercaderes en la importación de cereal. El cuarto beneficio consistiría en la compra a los particulares del trigo sobrante en épocas de abundancia de granos. En quinto lugar, si se encadenaran una serie de años de buenas cosechas, se crearía un remanente estable con el que poder hacer frente a malas cosechas o venderlo si no hubiera necesidad de repartirlo. En último lugar, se apunta que el cereal que se dispensaría en la Plaza de la *Quartera* sería siempre de buena calidad.

El *Gran i General Consell* se opuso.⁹³ Las principales objeciones al Pósito fueron: la

⁹¹ BLA, Y 2 (261)/27. El documento no está fechado pero hay referencias a los años 1690 y 1691.

⁹² BLA, Y 2 (261)/27, f. 1r.

⁹³ BLA, Y 2 (261)/28. Son las contrarréplicas virreinales a las objeciones de la *Universitat*.

pérdida de la *Universitat* del control de los precios, la dificultad para adquirir la cantidad de 12.000 cuarteras en la isla a buen precio y menos en fechas determinadas, que no había beneficio en que fuera la Universidad, y no los particulares, la que tuviera el cereal, que no era relevante su funcionamiento en Castilla, Valencia, Aragón y Menorca.⁹⁴ En concreto objetaban lo siguiente sobre este punto:⁹⁵

“En los lugares que tienen semejantes administraciones corre el amasijo por su cuenta, y al pan, y al trigo le ponen la pultura que quieren, cargando sobre ellos, no sólo los gastos de la Administración, sino también alguna ganancia, y aca passa muy al revés, porque los precios que se le dan al pan son los que resultan de los precios medios según lo que se vende en la Quartera, tomándolos dos veces la semana, y ay mucha diferencia de vender como se puede o como se quiere. Aquellas administraciones venden como quieren, y así está en su mano el subir los precios, lo que no estaría en las de nuestra administración, que se vería obligada a vender como querría, sino como podría, y va mucho de uno a otro”.

Los aspectos a los se oponían eran los siguientes: que no sabían con qué medios se podría hacer, que sería un grave perjuicio en el pago de la Universal Consignación y que en las previsiones del proyecto presentado no se incluían gastos como el mantenimiento y construcción de silos o las labores de conservación del cereal entre otros. Finalmente no se llegó a ningún acuerdo manteniéndose las pautas de las Pragmáticas de 1600 y 1614.

Con el gobierno borbónico se volvió a promover desde las instancias reales la construcción e instalación de un pósito. Esta propuesta se dio una vez aprobada la Pragmática de Libre Comercio de Granos del 11 de julio de 1765, la cual tuvo poca incidencia en la isla.⁹⁶ En el año 1768,⁹⁷ concretamente el 23 de febrero y coincidiendo con un periodo de carestía que se había prolongado durante varios años,⁹⁸ se presentó un proyecto redactado por un grupo de comisionados nombrados por los gremios de la ciudad, que se habían reunido en sucesivas fases.⁹⁹ Los capítulos se inscriben en una tendencia en la que la administración local intentaba que los colegios y oficios se involucraran más en la financiación de las políticas públicas. Un ejemplo de ello es el intento realizado en 1766. Ese año se gravó a los gremios en el repartimiento y prorrateo del pago de Utensilios.¹⁰⁰ Lo insoportable de los pagos hizo que los oficios se quejaran en la Corte, instancia en la que se les concedió la razón mediante sentencia del 9 de marzo de 1766.¹⁰¹

94 Los dos últimos territorios no aparecían citados en el documento del Virrey.

95 BLA, Y 2 (261)/28, f. 3r.

96 MANERA ERBINA, C.: “Aportaciones al estudio del problema cerealícola en Mallorca a fines del XVIII. Las gratificaciones a la introducción del trigo”, *BSAL*, 40, 1984, p. 293.

97 Durante el reinado de Carlos III se produjeron importantes reformas en las políticas cerealícolas, siendo una de las más destacadas la creación de la Superintendencia unificada de todos los pósitos del Reino en 1751. ANES ÁLVAREZ DE CASTRILLÓN, G.: *Economía e ilustración...*, pp. 76-78. A nivel local se crearon nuevos pósitos como el de Alicante en 1752. AGÜERO DÍEZ, M.T.: “Evolución...”, p. 331.

98 JUAN VIDAL, J.: “Crisis de subsistències i aprovisionament blader de Mallorca durant el segle XVIII”, *Randa*, 24, 1990, p. 124.

99 ARM, AH-6675, ff. 208r-211v.

100 DEYÁ BAUZÁ, M.J.: “Gremios y fiscalidad en el final del Antiguo Régimen. Los gremios textiles mallorquines”, *VI Jornades d'Estudis Històrics Locals. Fiscalitat estatal i hisenda local (ss. XVI-XIX). Funcionament i repercussions socials*, Palma, 1988, pp. 247-248 y 255.

101 AHN, Consejos, Legajos, 6857.

El documento es un impreso titulado “Capítulos se proponen los gremios para el abasto de la Ciudad” que tenía como objetivo presentar una serie de capítulos para aliviar el coste del abasto público. Se presentaban un total de ocho capítulos. Los temas que se tratan son: su financiación, el organigrama de su gestión, el control del personal encargado del Pósito y de las cuentas.

Para financiarlo se estipula: *“que cada semana se recoja un doblero de cada individuo de los que componen los Colegios, Gremios y Parroquias y de los demás que querrán concurrir”* y que *“este desembolso deva suspenderse luego que se haya recogido la cantidad suficiente para el Pósito”*.

La recaudación y la gestión se dejarían a catorce comisionados cuyo organigrama estaría formado por un director, un contador, cuatro oidores de cuentas y ocho consejeros que tendrían un sueldo semanal sufragado mediante la recaudación dominical de fondos para el pósito. Se obligaba a los comisionados a tener un libro de cuentas en que se registrarán: *“las partidas que se depositan y hacerse después el reparto a justa y equitativa proporción de los comestibles”*. Además se fiscalizaría su actuación:

“Que los empleados como son Director, Contador y Consejeros devan cada seys meses juntar a los Comissionados y presentar un estado y relación de los caudales existentes, y enseres comprados y contratos hechos, en cuya asamblea concurrirán todos los cobradores de los Colegios, Gremios y Parroquias, para manifestar las listas de sus cobranzas y averiguar los nombres que se hubiesen encabezado y después salieron fallidos y se les ajustarán las cuentas de lo cobrado en los seys meses antecedentes y en caso de quedar alcansado o resultar no haver depositado cada mes lo que efectivamente huviere cobrado se pasará noticia a su respectivo cuerpo a fin de que nombre otro que con legalidad siga la cobranza”.

En nuestra opinión, y a falta de un estudio más profundo y que abarque hasta, por lo menos, el final del Antiguo Régimen, la ausencia del pósito en la *Ciutat de Mallorca* se debió a un factor clave: la oposición de la Administración regnícola. Las autoridades locales defendieron siempre el monopolio de la dirección de la política frumentaria. Esto se debe, entre otros factores, a dos causas:

1ª) Que el abastecimiento era la prerrogativa fundamental del gobierno local, ya que garantizaba, parcialmente, la estabilidad social, evitando motines y revueltas por falta de pan.

2ª) El cereal con el que se aprovisionaba la ciudad tenía, principalmente, dos orígenes: el excedente de la producción local y la importación desde otros mercados. Ambos tipos controlados, mayoritariamente, por las élites locales. Es decir, la instauración de un pósito bajo la autoridad real, podía poner en peligro, a la vez, uno de los sustentos de la primacía política de esas élites, así como, una parcela importante de su poder económico.

Conclusión

Partiendo de la importancia que el abastecimiento urbano tenía entre las prerrogativas y potestades de las autoridades municipales y regnícolas, se hace constante su explicitación en el espacio y en el transcurso de la acción política y de la vida cotidiana. Una de las manifestaciones más importantes del papel de los gobernantes de la ciudad era asegurar el almacenamiento y conservación del cereal que posteriormente era distribuido y transformado en pan. A lo largo del artículo se ofrecen algunos aspectos sobre la gestión

del almacenamiento y los lugares en que se llevaba a cabo. En el caso de la *Ciutat* de Mallorca entre finales del siglo XVI y el siglo XVII existieron una serie de espacios regidos por la Administración local que tenían por función guardar el cereal que posteriormente se vendía a la población. El almacén de mayor importancia era el denominado *Sitjar*, situado extramuros en el camino entre el puerto de *Portopí* y la Puerta de Santa Catalina. Los otros dos almacenes principales eran la Lonja, que recibía el cereal llegado al muelle y el Almudí, usado, principalmente, para dar respuesta a las necesidades de bizcocho de los navíos mercantes, las armadas reales y las embarcaciones que salían en corso desde el mismo muelle. A estos tres se les unían otros silos menores como los almacenes de la Plaza de la *Quartera* y sus alrededores, destinados a reunir el cereal que se pondría a la venta en ese mismo emplazamiento, el refectorio del convento de *Sant Francesc* a finales del siglo XVI y *els pajols de mar*. Las familias, el Hospital General y las instituciones eclesiásticas tenían también espacios privados para el depósito de cereal. Visto cómo funcionaba el sistema en la capital del Reino de Mallorca, se observan diferencias respecto a cómo se realizaba esta misma labor en los dominios peninsulares de la Monarquía Hispánica. La principal de ellas es la ausencia de una institución tan representativa del poder local durante la Época Moderna como era el Pósito. Esta ausencia se explica a partir del mantenimiento del sistema de provisión y gestión del cereal de origen bajomedieval. Éste estaba controlado por los miembros de los organismos de gobierno local del Reino. Los intentos desde el poder real de instalar un Pósito a finales del siglo XVII y la implicación de los gremios y particulares en 1768 en la creación de esta institución no tuvieron éxito frente a la oposición permanente la Administración regnícola.

FONTS DE FINANÇAMENT POSTTRIDENTINES. APORTACIONS DOCUMENTALS DE L'ANTIGA UNIVERSITAT I LA PARRÒQUIA DE SANT LLORENÇ DE SELVA (1587-1626)

Bartomeu Martínez Oliver

Universitat Autònoma de Barcelona

Resum: Una de les dificultats en la recerca històrica és la de conèixer tant l'existència com la ubicació de les fonts. La cronologia emprada en aquesta investigació se situa entre 1587 i 1626 (entre els bisbes Joan Vic i Manrique i Baltasar de Borgia Velasco) unes prelatures fonamentals per estudiar la Contrareforma, els seus efectes immediats i l'aplicació dels seus decrets conciliaris a la vila de Selva; un període pràcticament buit dins la historiografia local. Actualment, aquesta documentació es troba dipositada i ben conservada a l'Arxiu Diocesà de Mallorca (ADM) i bascula entre els aspectes referits a la societat (les seves identitats, conflictes, sociabilitat i cultura material) i la història eclesiàstica selvatgina (economia, art i demografia). Aquesta comunicació, humilment, pretén de ser un esglaió en aquest deure de tot investigador de posar a l'abast no solament els seus estudis sinó també les fonts utilitzades i la seva localització.

Paraules clau: Selva, Universitat, Jurats, parròquia de Sant Llorenç, beneficis eclesiàstics.

Abstract. One of the difficulties in historical research is to find both the existence and location of the sources. The chronology used in this study is between 1587 and 1626 (John Vic Manrique and Balthazar de Borgia Velasco) to study some fundamental prelatures the counter, its immediate effects and the implementation of their decrees in the town of Selva, a period in local historiography practically empty. Currently, this information is deposited and preserved in the Diocesan Mallorca (ADM) and tilts between the aspects related to the company (their identities, conflicts, sociability and material culture) and ecclesiastical history of Selva (economics, art and demographics). This communication humbly seeks to be a step in the duty of every researcher is to facilitate not only their studies but also the sources and location.

Key words: Selva, University, Juries, Parish of St. Lawrence, ecclesiastical benefits.

Rebut el 10 de gener. Acceptat el 25 de novembre de 2013.

Grup d'Art del Renaixement i Barroc (GARB), Universitat Autònoma de Barcelona. Testimoniari *ad personam* el meu agraïment al Batlle de Selva, Sr. Joan Rotger i Seguí, Mn. César Murillo Rademacher i el seu equip tècnic de l'Arxiu Diocesà Mallorca per la disposició complaent i bonhomiosa.

Abreviatures: ACM = Arxiu Capítular de Mallorca, ADM = Arxiu Diocesà de Mallorca, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca.

Bonae mentis soror est paupertas

(La pobresa és germana del talent)

Petroni (cortesà de Neró, 84.4)

Introducció

Entre el 1500 i el 1750, la població total de l'illa de Mallorca augmentà d'entre els 50.000 i 60.000 habitants a gairebé 120.000.¹ En el camí cap a una nova consolidació de l'estructura demogràfica mallorquina, la formació de possessions i l'expansió cerealista fructificaren en una societat rural on senyors i pagesos n'eren els protagonistes; malgrat que no podem obviar els biaixos que introduïren mercaders² i paraires³ selvatgins en aquelles relacions econòmiques.

En aquest context, l'acte de jurament dels privilegis i franqueses del Regne de Mallorca per part de Felip II marcà un punt d'inflexió. L'any 1598 morí el rei deixant la corona a un hereu adolescent que estava en mans del seu favorit, el duc de Lerma, que segons les interpretacions tradicionals, no es preocupà més de corrompre el monarca per deixar a la camarilla del ministre enriquir-se impunement.

Enmig d'aquesta hegemonia reial, la Universitat de Selva contribuï a la defensa dels interessos polítics, econòmics, socials i defensius del Regne de Mallorca.⁴

¹ JOVER, G.: "El món rural en els segles XVI i XVII. Societat rural i creixement agrari a Mallorca (1500-1750)", a DEYÀ, M. (dir.): *Història de les Illes Balears (1230-1715)*, II, Barcelona, 2004, p. 406.

² Les transaccions mercantils de Selva s'efectuaven mitjançant mercaders ciutadans i es limitaven pràcticament al producte oliu. Segons Jaume Albertí i Ramon Rosselló "el primer document mercantil de Selva que hem localitzat data de dia 2 de març de 1243, quan Berenguer Codony va reconèixer deure a Bernat Sabater de Selva, 4 sàrries de farina de blat de 18 quintars, valorades en 80 s., pel viatge fet a Eivissa en la barca de Sant Pol". Vegeu ALBERTÍ, J.; ROSSELLÓ, R.: *Història de Selva*, Selva, 2003, p. 150.

³ Per un plet entre el Col·legi de Paraires de Ciutat contra els de la Part Forana el 1584, en el qual els de Ciutat al·legaven que els dels pobles estaven obligats a contribuir a la confraria, sabem els diferents paraires de Selva: Pere Gamundi, Pere Miret, Perot Perelló i Antoni Suau; qui en concepte de cens, devien un total de 2 ll. 3 s. i 4 d. ARM, Reial Audiència, A-A541. Vegeu també LE SENNE A.: *Canamunt i canavall. Els conflictes socials a Mallorca en el segle XVII*, Palma, 1981; SERRA, J.: "El bandolerisme mallorquí postagermanat", *Mayurqa*, XX, 2000, p. 73-97.

⁴ Des de mitjan segle XVI fins al principi del XVIII, Catalunya, València i les Balears van ser terra de bandolers i de guerres privades. El bandoler era el seguidor d'un bándol o bandositat que duia a terme activitats armades, com ara salteigament de camins, bandidatge indiscriminat o altres accions derivades de la guerra privada entre famílies

Per exemple, l'any 1597 totes les vil·les es repartien les setmanes per fer les obres de fortificació a les murades de Ciutat. Consta que durant la setmana compresa entre els dies 23 i 29 de juny, hi feien feina jornalers de Selva com Ramon Martorell, Guillem Seguí, Guillem Albertí, Jaume Amer i Antoni Seguí, els quals cobraren els jornals a raó de 3s. i 6d.⁵

Posteriorment, el regnat de Felip III (1598-1621) va ser ric en reformes legislatives per al Regne de Mallorca. El monarca va potenciar, mitjançant les pragmàtiques de 1600 i 1614, el poder polític forà a fi de disminuir el dels grups urbans mallorquins, els quals durant el regne anterior havien mantingut polsos amb els portaveus del poder reial.⁶

Mallorca fou sempre un regne integrat a una monarquia, però un regne de segon ordre, amb un desenvolupament institucional inferior a la resta: la nostra illa mai va disposar de Corts,⁷ ni tampoc de representació en el Consell d'Aragó destacant les diferents representacions característiques fundacionals de la Reial Audiència mallorquina⁸ respecte a les Audiències dels altres regnes de la Corona d'Aragó.

senyoriais. La guerra privada era un conflicte armat entre senyors, normalment sancionat pel dret. L'any 1590 es produïren diversos enfrontaments entre els seguidors dels Rossinyol i dels Sanglada, faccions del bandolerisme mallorquí (Vegeu SERRA, J.: "El bandolerisme mallorquí del Barroc. Alguns punts de partida", *BSAL*, 50, 1984, p. 219-252). Per exemple, el dia 6 de juliol de 1595, el virrei nomenà comissari Jaume Vidal de Selva per perseguir bandejats amb facultat de portar armes (ARM, AH 354, f. 261v). Tot aquest clima de remor bèl·lica no suposava cap entrebanc pels avenços culturals i científics mallorquins: Francesc Terrades publicava el *Compendi de la pesta i de la precaució i de la curació d'aquella* (1592) i en el mateix any, el cartògraf Joan Oliva realitzava l'*Atlas de Messina*; Joan Binimelis, metge i prevere de Manacor redactà en llengua catalana els tres volums de la *Història del Regne de Mallorca* (1593); el 1598 el prevere Miquel Pascual copià un manuscrit que integrava 49 misteris, la majoria dels quals estan redactats també en la nostra llengua; i finalment, el pintor i escriptor Jaume d'Olesa (Ciutat de Mallorca, 1552-Valladolid, 1604) publicà en castellà el *Sacro Trofeo de Cristo* (1599), d'intencionalitat clarament contrareformista i deixà inèdits uns *Ejercicios Militares*.

5 ARM, RP 2.478, f. 4r. Tres anys després, el dia 7 de setembre de 1600, es publicà la nova pragmàtica per la qual el virrei i la Reial Audiència assumeixen una sèrie de funcions relacionades amb el bastiment i la consignació, competències que tradicionalment s'havien tractat des de la Universitat. S'institucionalitzà el fons de fortificació a les Illes Balears per pal·liar l'enorme despesa que suposen per a la Monarquia, les obres de fortificació (castell, torres de defensa, talaies de foc).

6 El Govern de Mallorca sota els Àustries quedà configurat de la següent manera: Administració reial (lloctinent general o virrei, procurador reial qui era el responsable del reial patrimoni; després de 1582 s'hi afegiren el lloctinent del mestre racional i el regent de la tesoreria); Reial Audiència (creada l'any 1571 per un regent, 3 oïdors, un jutge de cort i un advocat fiscal); Administració de la Universitat (6 jurats és a dir, un jurat en cap cavaller, dos ciutadans, dos mercaders i dos menestrals); Gran i General Consell (creat l'any 1447 estava format per vuitanta-quatre membres organitzats en vuit cavallers, setze ciutadans, setze mercaders, setze menestrals i vint-i-vuit forans); Hisenda de la Universitat (dos clavaris i un executor, un síndic, advocat i escrivà de la Universitat); finalment, l'administració municipal (oficials reials que eren el batle i el mostassaf, l'administració local formada per jurats i Consell). Vegeu més a JUAN, J.: *El sistema de gobierno en el Reino de Mallorca (siglos XV-XVII)*, Palma, 1996.

7 La mancança d'un sistema polític de Corts a la nostra illa, no es va veure minvat per una capacitat d'autogovern que li conferia la Cúria de la Governació, presidida pel governador, és a dir, per la màxima autoritat a l'illa després del Rei. La Governació estava composta bàsicament per l'assessor (més endavant serà anomenat regent) i per l'advocat fiscal. Aquesta institució era l'encarregada d'administrar la justícia en les causes més importants i rebia les apel·lacions d'altres cùries inferiors. El palau de l'Almudaina era l'edifici on s'ubicaven les oficines judicials-administratives de la Cúria de la Governació.

8 La Reial Audiència de Mallorca, creada per Felip II el 1571, fou un organisme de caràcter col·legiat que adoptava decisions en matèria de govern d'instància judicial superior. Pel que fa al municipi de Selva, Jaume Albertí i Ramon Rosselló han documentat "el cas de Francina, muller de Pere Carbonell, que es trobava malalt a l'hospital dels Messells. Aquest tenia plet amb Bernat Vallori de Mancor i el governador, dia 29 de juliol del 1567, manà que l'esmentat Vallori es presentàs per prestar declaració davant la Reial Audiència". ARM, AH 341, f. 47r-58v. Vegeu ALBERTÍ, J.; ROSSELLÓ, R.: *Història de Selva...*

A cada una de les vil·les foren sorgint jurats a partir del segle XIV configurant un nou sistema polític-administratiu: eren normalment quatre i la seva competència era el govern municipal.

Normalment, com succeïa a Selva a finals del XVI, el càrrec de jurat⁹ conferia ocupar-se del correcte avituallament de la localitat, la hisenda municipal, del repartiment de talles i contribucions, del manteniment i bon estat de la xarxa de camins, de les obres necessàries en el temple parroquial de Sant Llorenç, de l'abastiment d'aigua potable, dels pous, serveis municipals com l'escribania, les festes públiques i, finalment, de la beneficència.

El règim econòmic administrat pels jurats de Selva suposava tot un conjunt de recursos recaptats que conformaven el "fisc selvatgi".¹⁰ A la nostra illa la major part del fisc corresponia al rei, encara que l'Església de Mallorca i els senyorius feudals també se'n beneficiaven directament, i no hi havia distinció entre el patrimoni privat del sobirà i el de l'Estat o la corona.

Entre aquests sistemes de cobrament, la talla era un import directe que podia ser de caràcter ordinari o extraordinari. En el darrer cas s'acordava el pagament quan s'havia d'atendre una despesa extraordinària i econòmicament important. La talla es repartia entre la població no exempta de Selva, per focs i cases, i d'acord amb el seu patrimoni.¹¹

La persona que s'encarregava de cobrar la talla, anomenat llevador o collidor, amb una antelació havia comprat a l'administració local mitjançant subhasta pública la potestat de recol·lectar els diners, mentre que la figura del taxador era l'encarregat de fixar la quantitat que havia de pagar cadascuna de les persones que no estaven exemptes de contribució.

Aportacions documentals

En un document inèdit datat el dia 11 de març de 1587, conservat a l'Arxiu Diocesà de Mallorca i redactat pel notari Antoni Onofre Torelló davant els testimonis Bartomeu Guerrell, rector de Sant Jaume de Ciutat i Joan Barceló, teixidor de llana; els jurats de Selva demanden al prevere Miquel Sastre, rector de la parròquia de Sant Miquel de Ciutat, el pagament d'unes talles. Diu així:¹²

9 Convocaven l'ordre del dia del Consell local i eren elegits mitjançant el sistema insaculador d'entre els candidats habilitats prèviament. S'emprà el sistema instaurat el 1447 de *Sort i Sac* que regí totes les Universitats de Mallorca fins al 1715. Sabem el quadre de repartició de càrrecs de Selva de l'any 1564: jurats (dos de Selva i dos de fora), consellers (deu), taxadors (cinc), oïdors de comptes (tres), clavari (un), consellers de Ciutat (un) i mostassaf (un). Font: ARM, *Audiència*, lligall V, n. 88. Vegeu també ALBERTÍ, J.; ROSSELLÓ, R.: *Història de Selva...*, p. 104.

10 Podem destacar-ne el delme agrícola, un impost d'origen feudal que consistia en la desena part de la producció agrària bruta (hortalissa, blat, vi, oli i bestiar); la gabella de la sal, un impost creat el 1425 que consistia en l'obligació de comprar una determinada quantitat de sal o de pagar un tant damunt la que es treia dels magatzems on estava estancada. O els estims en els quals la fiscalitat reial acordà la pràctica d'estimació dels béns immobles de tots els habitants de Mallorca, perquè el ciutadà contribuís fiscalment en proporció al valor de les seves propietats.

11 Les talles extraordinàries havien de rebre el vistiplau del lloctinent general per a la seva repartició, atès el seu caràcter excepcional. Dia 20 de març de 1483, els jurats de Selva presentaren uns capitols a la màxima autoritat del rei a l'illa, per a la seva aprovació i posteriorment d'una talla de 400 ll. entre els selvatgins, per pagar els càrrecs i els deutes que patia la Universitat de Selva. Per aquesta finalitat s'elegiren cinc persones a sort i sac (ARM, AH S-38, f. 172r. Vegeu ALBERTÍ, J.; ROSSELLÓ, R.: *Història de Selva...*, p. 106). Dia 5 de maig de 1553, el donzell Felip de Pacs i Fuster, signà amb el síndic de Selva una concòrdia que feia referència a la contribució de talles d'una muntanya que havien comprat amb el seu pare Pere de Pacs, a més de Bernardí i Gabriel Alorda per preu de 25 ll. (ACM, *Pergamí*, n. 11.310).

12 ADM, 17/50/1, f. 9v-11r.

“En nom del Nostro Senyor Jesucrist Redemptor Nostre, Jo Marquesina Sastre vídua, muller deixada del Honorable Pere Nadal Sastre de la parròquia de Selva (...) detinguda en el llit per malaltia corporal de la qual tem morir vull béns nostro Senyor Déu a mi donats al vot meu disposar {f. 10r} fas e orden aquest meu últim i darrer testament en lo qual elegesc marmessors meus i d'aquesta meua i darrera voluntat execudors lo Rvnd. Miquel Sastre, doctor en Teologia i rector de la església parroquial de Sant Miquel (...) amb plena potestat i autoritat (...) Primerament elegesc la sepultura del meu cos feadora {f. 10v} en la dita església de Sant Miquel en lo vas de Nostra Senyora a més de 5 sous per als jurats de Selva” (...).

Un altre document desconegut dins la historiografia selvatgina ens dona compte de la compra per part dels jurats de Selva d'una campana¹³ “per a resoldre les necessitats de l'església”,¹⁴ procedent dels administradors del Sant Esperit de Roma, notòriament impagada pels jurats de la vil·la de Pollença¹⁵ el dia 2 de setembre de 1598.

La vídua de l'honorable campaner Miquel Homar, Caterina reclamà als jurats de Pollença 65 lliures en concepte de la fusió d'una campana que havia realitzat el seu difunt marit.

El procurador designat pel cas, per part dels jurats de Pollença fou Jaume Puig. Caterina declarà el següent: “Que el primer dia del mes de maig de 1597 fonc donat el encàrrec a mestre Miquel Homar de fer una campana als jurats de la vil·la de Pollença com consta a el albarà testimonial de mossèn Antoni Ferrer, prevere i vicari de dita villa”.¹⁶

Aquesta campana, comprada a Roma, havia de ser fusa i augmentada en 4 quintars de metall. Confiat mestre Miquel Homar que els jurats farien efectiu el seu compromís, va construir el forn i el motllo per a buidar dita campana “i tot lo necessari per a complir la obligació conforme a l'escriptura i el concert”.¹⁷

Els administradors de l'església del *cinquecento* del *Santo Spirito* de Roma in Sassia (temple on està enterrat el fundador de l'orde dels Hospitalers de l'Esperit Sant, el Beat Guiu de Montpel·lier) lliuraren i vengueren la seva campana a raó de 15 lliures el quintal.

Els jurats de Pollença relegaren a l'oblit els seus contractes i els jurats de Selva, sortosament, “compraren dita campana i resolgueren la necessitat de la església”.¹⁸

Cardinal fou el testimoni del vicari de Pollença Mn. Antoni Ferrer el diumenge 1 de maig de 1597. Davant els agents dels fets, els jurats pollencins Miquel Torrandell, Joan Llobera i els germans Jaume i Guillem Cifre; declarà el següent: “Que per complir les ordinacions del bisbe de Mallorca Joan Vic i Manrique [1573-1604] en relació a adobar la campana trencada, el rector avisaria al campaner Miquel Homar per a fer efectiu dit manament episcopal”.¹⁹

13 Les campanes tenien molta importància, tant amb referència al culte com a la vida quotidiana del poble o parròquia. Les campanes havien de tocar-se abans de l'alba, al migdia i al vespre. Si no es feia així, els feligresos es queixaven, ja que el treball rural a Selva no anava al ritme desitjat.

14 ADM, III-142/8; 17-66/20, f. 3r.

15 ADM, 17-66/20, f. 1r-20v.

16 ADM, 17-66/20, f. 2r.

17 ADM, 17-66/20, f. 2v.

18 ADM, 17-66/20, f. 3v.

19 ADM, 17-66/20, f. 4r.

A més a més, els jurats de la Universitat de Pollença havien de facilitar materials com l'argila, llenya i fil de ferro al mestre campaner.

Miquel Homar vingué a la parròquia, inspeccionà el mal estat de la peça i acordaren començar la feina pagant-li 30 ll. al començament i 30 més una vegada acabada la restauració.

Finalment, la sentència fou més que escrupolosa: el dia 16 de novembre de 1598 es condemnava a pagar la quantitat de 65 ll. per part dels jurats de Pollença²⁰ a la vídua de Miquel Homar.

Per altra banda, els administradors de la parròquia, els rectors, eren els caps eclesiàstics d'aquesta unitat religiosa que tenien cura espiritual dels parroquians. També s'encarregaven de l'administració econòmica i és, en aquesta línia que hem descobert el tercer document dipositat a l'ADM.

El vicari general de la diòcesi Antoni Joan Pascual, dia 5 d'octubre de 1588, duu a terme un extens interrogatori dins el Palau Episcopal de Ciutat a diferents preveres pel fet que la comunitat de capellans de Selva reclamava a Pere Tomàs, *olim* rector de Montuiri, un llegat de 9 sous amb els seus interessos corresponents, que rebé de Mn. Guillem Albertí mentre fou vicari de Selva.²¹

Julià Oliver, notari, actuà com a procurador de Mn. Guillem Albertí i sempre en presència de l'actual rector de Selva, Miquel Gelabert. El bisbe de Mallorca, Diego de Arnedo en la visita feta a Selva el dia 25 de setembre de 1563, i segons declarà el testimoni Miquel Bennàssar, prior del santuari de Lluc, "posà orde en tots els comuns de les esglésies talment que tot restà molt ben concertat i no està cosa alguna imperfecta".²²

El notari Oliver seguí la seva declaració afirmant que "les entrades i eixides no s'anotaven i que quan Mn. Bennàssar donà els diners a Mn. Tomàs, els negocis de l'església simplement no s'anotaven".²³

20 ADM, 17-66/20, f. 8r.

21 ADM, 17/147/2, f. 1r.

22 ADM, 17/147/2, f. 8r. El bisbe de Mallorca Diego de Arnedo visità Lluc en una ocasió (25-09-1563) i el seu delegat o vicari general Dr. Foncilles tres vegades més (30-01-1565; 16-09-1568; 05-09-1570). Vegeu per a més informació MARTÍNEZ, B.: "La *res sacrae* del santuari de Lluc a través de la visita pastoral del bisbe de Mallorca Joan Vic i Manrique de l'any 1586", a *Corona literària en honor a la Mare de Déu de Lluc (Mallorca) en el 125è aniversari de la seva coronació pontifícia (1884-2009)*, Santuari de Lluc (Escorca), (en premsa); *Visitatio rerum: el control del patrimoni artístic a través de les visites pastorals del bisbe Joan Vic i Manrique: el cas del santuari de Lluc, 1591-1599*, Lluc, 2010; MIR, J.: "Secuestro de los bienes y alhajas de Lluch y inventario de los mismos (1478)", *BSAL*, III, 1889-1890, p. 198-226. També l'estudi de PASCUAL, B.: "Trasllat de l'inventari de la capella de Madona Sta. Maria de Lluch (1417, 1420 i 1421)", *BSAL*, X, 1903-1904, p. 209-224. A continuació, PONS, J.: "Inventari d'or, argent, joyas e altres bens de la Casa de la Verge Maria de Lluc (1480)", *BSAL*, XXV, 1934, p. 185 i s.; ROTGER, M.: "Descripción histórica, topográfica y artística de la imagen, Colegio y santuario de Lluch, sus contornos y relación de sus principales hechos milagrosos", *Academia Bibliográfica Mariana*, Lérida, 1899, p. 143-296; ROTGER, M.: *Historia del Santuario y Colegio de Nuestra Señora de Lluch*, Palma, 1914; OBRADOR, J.: *Santa Maria de Lluch. Historia de su Colegiata*, Palma, 1952, p. 104. La transcripció completa es pot consultar a VICH, J.: "Primera visita pastoral a Lluch", *BSAL*, XXV, 1934, p. 192-199. Vegeu les transcripcions íntegres de les visites pastorals a Lluc a PÉREZ, L.: *Las visitas pastorales de Don Diego de Arnedo a la Diócesis de Mallorca (1562-1572)*, I-II, Palma, 1963-1969, p. 477-499; SANCHO, P.A.: "Ordenaciones del colegio de Lluch", *BSAL*, II, 1887-1888, p. 121-145; AMENGUAL, J.: *Història de l'Església a Mallorca*, II, Palma, 2002.

23 ADM, 17/147/2, f. 9r.

La resolució arribà tres anys més tard: el dia 18 de gener de 1591, davant els testimonis dels ciutadans Francesc Pardo i Miquel Martí, el vicari general de la diòcesi Mn. Miquel Sastre i el notari públic de Mallorca Antoni Joan Pascual, condemnaren a Pere Tomàs a pagar els 9 sous censals als preveres de Selva:²⁴

"Attento constat sufficienter per depositionem testium {f. 16v} examinerum pro parte presbiterorum dicti communis ecclesie ville de Selva, prefatum Rvnd. Petrum Thomas presbiterum recepisse propte totum illorum novem solidorum censalis de quibus improprocessu agitur (...) declaramus predictum Rvnd. Petrum Thomas fore et esse condemnandum prout cum presenti condemnamus ad solvendum et restituendum predicto communi proprietatem dictorum novem solidorum censalis".

El dret de percebre un conjunt de béns (delmes i censals) amb unes obligacions annexes com el cant de les hores canòniques, la celebració de misses i l'administració de sagraments; s'anomenà benefici eclesiàstic.²⁵ Els beneficis, fomentats per papes i bisbes, servien per al sosteniment dels clergues.

El bisbe conferia el benefici en una senzilla cerimònia en què entregava a l'afavorit el mateix anell.

El clergue quan prenia possessió de la prebenda, rebia, entre altres coses, les claus de l'església i el missal.²⁶

L'atorgament de beneficis podia originar discussions i plets entre els preveres que al·legaven tenir-hi drets.

La presentació dels candidats al benefici de vegades corresponia al qui l'havia fundat o als seus successors que heretaven el dret de patronat, situació que es prestava molt a favoritismes i abusos, ja que el patró no sempre elegia el més digne, "sinó el parent més acostat o un clergue amic, sense tenir en compte les seves qualitats".²⁷ Generalment aquestes discussions sorgien a causa de la defunció del prevere beneficiat.

Un altre document eclesiàstic referent a la parròquia de Sant Llorenç de Selva, rescatat de l'Arxiu Diocesà de Mallorca, constata com el dia 24 de setembre de 1590 el prevere Llorenç Mulet i el clergue Bartomeu Oliver pretenien el benefici de l'altar de sant Pere,²⁸ vacant per la defunció del prevere Jaume Albertí.²⁹

24 ADM, 17/147/2, f. 16v.

25 Vegeu amplament l'estudi de MOLTENI, G.: *L'amministrazione dei benefici ecclesiastici: autonomia della Chiesa e intervento dello Stato*, Milano, 1974.

26 Segons documenten J. Albertí i R. Rosselló, "Dia 25 de juliol del 1348, el bisbe de Mallorca concedí llicència al clergue Pere Mestre per tenir el benefici instituït a l'església de Selva pel difunt Bernat Coma. El benefici es trobava vacant per renúncia d'Antoni Coma, i aleshores, el bisbe manà al rector de Castelletx Bernat Magraner, que aquest fos posat en possessió personal del benefici" (ADM, Col·lacions, 1348-1349, f. 7v; ALBERTÍ, J.; ROSSELLÓ, R.: *Història de Selva...*, p. 185).

27 ALBERTÍ, J.; ROSSELLÓ, R.: *Història de Selva...*, p. 185.

28 Ubicada a la part de l'Evangeli és coneguda també per la capella, altar i retaule de la família Descatlar. Per a més informació vegeu FLORIT, L.: *Els retaules Barrocs de l'església parroquial de Sant Llorenç de Selva*, Selva, 2003, p. 54-55, 70-73.

29 ADM, 19/174/11.

Finalment, un mes després, dia 28 d'octubre, s'establiren les clàusules referents al dret de patronat. Transcrivim íntegrament les següents:

"1. En la present diòcesi sempre s'ha acostumat que els patronats dels beneficis, quan volen fan donació de la primera vacant a qui bé hi vol lliurament i purament; juren que en semblants donacions no hi ha intervingut simonia³⁰ ninguna; 2. En judici sempre s'han observat i tengudes per vàlides i fermes semblants donacions; 3. Que cessa esser ver que en dita donació hagi intervingut simonia ni altra gravetat alguna; 4. Que el Venerable Jaume Albertí, darrer possessor del dit benefici, ha mort de mort natural i no violenta".

La visita pastoral de 1616

Les visites pastorals són una excel·lent documentació per estudiar les parròquies, els seus edificis i espais religiosos (esglésies, capelles, cementiris, hospitals, rectories, etc.) i també la gent que hi viu, els preveres així com la feligresia, malgrat ser una font parcial o subjectiva, a partir de la mirada del bisbe.³¹ Fins pràcticament a finals del segle XVI, continuen emprant-se les dues parts de què constava la visita pastoral: la *visitatio rerum* i la *visitatio hominum*, separades ben distintament l'una de l'altra des de l'època medieval.

A Mallorca, al cap de molts d'anys de bisbes absentistes,³² les visites suposaren un primer contacte del bisbe amb el poble i un dels mitjans més importants de què se serví el Concili de Trento (1545-1563) per implantar dita reforma.³³

Les visites pastorals, per una banda, esdevenen un instrument eficaç de govern eclesiàstic del territori,³⁴ i per l'altra, "observen el funcionament de les obrieres, en estreta relació amb les universitats, així com les confraries parroquials, l'atorgament de diversos privilegis

30 És la compra o venda del que és espiritual per béns materials. Inclou càrrecs eclesiàstics, sagraments, sacramentals, relíquies i promeses d'oració. La reforma gregoriana va intentar eliminar la simonia i politització dels càrrecs i béns eclesiàstics.

31 COULET, N.: *Les visites pastorales*, Bèlgica, 1977; NUBOLA, C.: *Conocere per governare. La diocesi di Trento nella visita pastorale di Ludovico Madruzzo (1579-1581)*, Bolònia, 1993; PUIGVERT, J.M. (ed.): *Les visites pastorals dels orígens medievals a l'època contemporània*, Girona, 2003.

32 Segons L. Pérez "Encontramos entre los eclesiásticos, nombres de cardenales como Julio de Médicis (1517-18), Alejandro de Cesarinis (1519), Nicolás de Flisco (1524) (...) El absentismo de estos beneficiados, cuya lista podría aumentarse mucho más y a la cual tendríamos que añadir los nombres de aquellos, aunque eran de Mallorca, residían en la corte pontificia, causaba grave perjuicios no sólo de las almas, que pasaban muchos años sin conocer a su pastor, sino también a la economía del país, ya que los capitales totales de los beneficios salían fuera del reino de Mallorca". Vegeu PÉREZ, L.: *Las visitas pastorales de don Diego de Arnedo...*, p. 24-25.

33 Segons Giuseppe Alberigo "Se è vero che questo assetto del cristianesimo in Occidente trovava la sua origine remota nella riforma gregoriana dell'XI secolo, nella reazione al movimento conciliarista del XV secolo, e infine, nel riassetto deciso dal Concilio di Trento (1545-1563) come risposta al protestantesimo, è tuttavia indispensabile tenere presente il contraccolpo causato nella seconda metà del XIX secolo dalla fine del potere temporale della Chiesa". El cànon III corresponent al decret *De reformatione* (sessió XXIV) contribuí de manera determinant a modificar la fisonomia i l'impacte de la visita pastoral, l'acte administratiu de govern i del coneixement del territori de la diòcesi des del segle I d.C. Fou amb el concili tridentí que la visita pastoral s'institucionalitzà i estandarditzà: la situació material de les parròquies, les competències del visitador, la vigilància i l'ortodòxia de la doctrina, l'abús de les males costums i la conservació de les bones, el revifament de la pietat i la religiositat del poble, i el manteniment de la pau social. MARCOCCI, M.: *Il concilio di Trento. Istanze di riforma e aspetti dottrinali*, Milano, 1997.

34 Són un deure que va lligat al ministeri pastoral del bisbe (Ez. 34, 11-12) i al seu ofici doctoral. És dins la visita on s'exerceixen tots els poders del prelat: magisteri, jurisdicció i ordre. Vegeu TRENCHS, J.; CÁRCCEL, M.M.: "Les visites pastorals: metodologia d'estudi", *Quaderns Sueca*, 6, 1984, p. 10; MAZZONE, U.; TURCHINI, A.: *Le visite pastorali. Analisi di una fonte*, Bologna, 1985.

a les famílies benestants de les parròquies i, finalment, els mecanismes que s'arbitraven per afrontar les despeses extraordinàries derivades de la construcció de nous retaules, ampliació i construcció de nous temples".³⁵ La figura del rector es presenta definitiva en la caracterització de la institució parroquial: ara el pilar del nou temple jurídic no serà el territori ni la comunitat de feligresos sinó la novetat recau en què una part de l'administració de l'Església de Mallorca serà encomanada al rector.³⁶ Els rectors posttridentins de la parròquia de Sant Llorenç havien de ser ministres sol·lícits de culte, litúrgia i dels sacraments, cuidar amb gran mirament els béns de la parròquia, complir amb l'ofici de notari i, com veurem, dirigir l'escola parroquial de gramàtica.³⁷

Havia de ser bon pastor i caritatiu, obligacions i virtuts que es dedueixen de l'esperit que anima la *inquisitio* de les diferents visites pastorals que analitzarem en aquesta investigació. El rector de qualsevol parròquia mallorquina de mitjans segle XVI havia de ser bon pastor i zelós administrador.

A partir d'aquestes fonts documentals eclesiàstiques podem aproximar-nos al control dels arxius parroquials, a la redacció i conservació dels llibres; als aspectes referents a la situació religiosa, cultural, artística, econòmica i social (nivell d'instrucció religiosa i profana, treball i costums, devocions, espiritualitat i pietat); aspectes històrics, lingüístics i topogràfics, etc.

Tres eren els mitjans per controlar, corregir i esmenar la marxa de l'Església de Mallorca i dels cristians illencs: la visita pastoral, els sínodes i els concilis. Les visites pastorals mallorquines a l'època moderna esdevenen una poderosa arma de confessionalització. El seu objectiu serà múltiple i divers: la instauració d'un ordre social (amb l'Església i l'Estat a dalt de tot), l'establiment d'una religió homogènia i unitària, el control sobre la població, el coneixement del territori i l'estat de conservació de la *res sacrae*.

La visita pastoral que fra Simó Bauçà realitzà personalment el 8 de juny de 1616³⁸ ofereix un diagnòstic força clar sobre les estructures parroquials de Selva, ja siguin eclesiàstiques o laiques. Tot i que les visites pastorals són sempre més explícites a l'hora de definir càrrecs eclesiàstics, amb els seus deures i obligacions, no ho són tant a l'hora de completar l'organigrama parroquial.

El prelat i el rector Antoni Mas, acompanyats del batle reial i dels jurats Antoni Llompart i Joan Mulet juntament amb el poble de Selva, sortiren en processó de la rectoria sota el repic de campanes. Dins el temple, llegí els edictes generals a la trona i visità els Santíssims Sacraments reservats dins el sagrari o custòdia de plata ben conservada a l'altar major on féu les absolucions pels difunts.³⁹ Després de visitar les fonts baptismals, el document

35 PUIGVERT, J.M. (ed.): *Les visites pastorals...*, p. 33.

36 LLORCA, B.: "La reforma disciplinar en Trento", *Razón y Fe*, 131, 1945, p. 99-115. El cànon 519 de l'actual Codi Canònic ho defineix com el pastor propi de la parròquia a qui se li confia la cura pastoral de la seva comunitat sota l'autoritat del bisbe diocesà. També ROSSELLÓ, J.: "Archivos parroquiales: su organigrama", *Memoria Ecclesiae*, VIII, 1996, p. 297-313.

37 SASTRE, E.: "La formación archivística de los párrocos en los Manuales de procedimientos, teología pastoral y arqueología eclesiástica", *Boletín de ANABAD*, XLI, n. 2, 1991, p. 77-117.

38 ADM, Visites pastorals (1607-1679), f. 21r-23v.

39 ADM, Visites pastorals (1607-1679), f. 21r.

deixa pal·les l'estat de construcció d'altars i capelles "embargades de pedres per obres".⁴⁰

Fra Simó Bauçà manà repetir l'inventari de robes i ornaments deixant diferents ordinacions per algunes peces de l'aixovar litúrgic selvatgí: la casulla de domàs blanc, rompuda i gastada, s'havia d'adobar; i la dalmàtica blanca desapareguda juntament amb alguns pal·lis s'havien de refer en tres mesos per part dels jurats sota una pena de 3ll. A continuació, el bisbe imposà als responsables de la Universitat, una pena de 25ll. per no haver complert els manaments episcopals fins aleshores estipulats.⁴¹

Els laics o feligresos que estan al servei de l'església s'organitzaven entorn de l'obra o obreria parroquial. Aquestes microinstitucions religioses tenien l'objecte d'associar una representació de la feligresia -masculina- a l'administració dels temples, responsabilitzant-se del manteniment del culte i el temple de la gestió econòmica, de manera independent -i al marge- de les rendes dels beneficiats eclesiàstics. A Selva es manà elegir nous obrers per a l'obra de l'església sota pena de 3ll. i que cap d'ells o baciner no gastés cap lliure o sou sense consentiment del rector.

Al costat de les despeses ordinàries (pa, vi, oli, salaris) i extraordinàries (construcció o reparació de temples, capelles o retaules, compra de peces d'orfebreria o vestits litúrgics), cal tenir present l'activitat prestamista (l'ús de censals). En aquest sentit, el bisbe Bauçà ordenà als jurats de Selva aportar un llibre en el qual estiguessin inscrits tan sols els censals⁴² de les almoines sota una pena de 20ll.⁴³ A més a més els jurats no podien repartir dites almoines sense el consentiment del rector Antoni Mas.

Les formes d'elecció dels obrers evolucionen al llarg de l'època moderna, o difereixen segons les parròquies: insaculació⁴⁴ i cooptació,⁴⁵ amb la intervenció dels jurats, cònsols i del rector, aquest darrer com a obrer major.⁴⁶

No tothom era acceptat (els endeutats) ni tots estaven disposats a acceptar el càrrec, ja que comportava una sèrie de responsabilitats, feixugues i difícils de suportar (disposar de temps lliure, saber escriure i llegir, estar al dia dels preus, desplaçaments, pagaments de sous, plets, etc.). El bisbe Bauçà disposà fer nòmina i elecció per part del rector i dels jurats, entre "persones riques de bondat i confiança", dels obrers del Corpus i de sant Llorenç que concorregueren als oficis.⁴⁷

40 ADM, Visites pastorals (1607-1679), f. 21v.

41 ADM, Visites pastorals (1607-1679), f. 22v.

42 El capital es diversificava en béns immobles i en censals, és a dir els rèdits que produïa un capital esmerçat en un préstec-compra, entorn del 5%. Per la via dels donatius i compres, els bisbes arribaren a posseir uns capitals bastant considerables.

43 ADM, Visites pastorals (1607-1679), f. 23r.

44 Procediment d'elecció pel qual el nom de les persones idònies per als càrrecs era col·locat, en rodolins, en unes bosses corresponents als diversos càrrecs o oficis de l'obreria, i resultaven elegits els primers extrets per una mà innocent.

45 Admetre (algú) a formar part d'una corporació.

46 Però el rector no era l'amo absolut de la parròquia. Els obrers són, doncs, administradors de la fàbrica i béns de l'església, sempre sota l'antuència del rector, que té com a missió principal la cura de les ànimes. Eren un element de representació popular de gran importància.

47 ADM, Visites pastorals (1607-1679), f. 23r. Sovint els càrrecs requieien en els sectors més benestants de la pagesia i de la gent d'ofici, a canvi d'unes contraprestacions (privilegis i avantatges).

Finalment, la visita acabà amb el manament que el rector de Selva (titular únic de la parròquia amb jurisdicció sobre els batejats del territori parroquial selvatgí) en el temps del Jubileu i de la Pasqua tingués un confessor, capellà o frare per "oir lo poble" de confessió.⁴⁸ El Concili de Trento exposà amb tota claredat en què consistia la naturalesa del ministeri del rector: la missió era veritablement un ofici eclesiàstic amb un inherent i fonamental dret de propietat sobre la parròquia.⁴⁹

El sistema beneficial a Selva (1626)

Beneficis, capellanies i patronats són les possibles sortides que els membres del clergat tenien per viure i millorar la seva situació. A les diòcesis en què la totalitat o gran part dels beneficis són patrimonials, els seus titulars eren naturals del lloc on estava ubicat aquest benefici. El rèdit del capital s'entregava als beneficiats que assistien als oficis religiosos de la parròquia de Sant Llorenç en concepte de distribucions, i a través d'aquesta remuneració s'aconseguia l'assistència puntual dels beneficiats al temple i la millora del culte diví.

El rector havia de ser un bon pastor i administrador. Però l'estructura clerical -molt arrelada en cada una de les parròquies del nostre bisbat- estava basada en la institució denominada benefici, que segons el dret canònic antic "s'erigia a favor d'una persona a perpetuïtat per l'autoritat eclesiàstica competent".⁵⁰

El benefici constava d'un ofici (obligació d'uns actes) sagrat o eclesiàstic amb el dret a percebre les rendes d'un capital o possessions (terres o béns immobles) que anaven annexes a l'ofici esmentat. Els beneficis es distingien entre ells per la titularitat d'alguna advocació, per un sant o santa normalment establert en una capella o altar.

Com veurem en aquest document analitzat, el benefici no solament suposava una exigència del culte, sinó que pràcticament era l'únic suport econòmic, juntament amb els censals,⁵¹ gràcies al qual els rectors de Selva podien mantenir-se i subsistir.

El dia 20 de setembre de 1626, essent bisbe de Mallorca Mons. Baltasar de Borgia Velasco i rector de Selva Antoni Mas, el notari Bartomeu Ferro redactà una causa beneficial entre Antònia Vic Valls de Selva i Antoni Pont de la Terra i Vic *clericus* (tonsurat) a causa del benefici de la capella de Santa Catalina fundat per vacant i mort de Miquel Morro.⁵²

⁴⁸ ADM, Visites pastorals (1607-1679), f. 24v.

⁴⁹ Els drets del rector són els següents: administrar el baptisme de forma solemne; dur públicament l'eucaristia als malalts del territori parroquial; dur l'eucaristia als malalts amb viàtic i administrar l'extremunció; proclamar les publicacions (proclames) de les ordenacions, així com els matrimonis; assistir als matrimonis, que pot delegar només en casos singulars; impartir la benedicció nupcial als esposos; celebrar funerals; beneir les cases el Dissabte Sant (salpàs); beneir les cases els altres dies, segons els costums locals; beneir les fonts baptismals el Dissabte Sant i la vigília de Pentecosta (abans del Concili Vaticà II); i finalment, dirigir les processons fora de l'església i igualment impartir benediccions amb pompa i solemnitat.

⁵⁰ Cànon 1409. *Codi de Dret Canònic*, Madrid, 1962, p. 523.

⁵¹ L'objectiu inicial de l'església mallorquina era desenvolupar una renda que permetés la reproducció de la institució i dels seus membres. Els censals es crearen, doncs, tant per fundacions de misses i aniversaris (taules d'aniversaris o misses cantades que s'han de celebrar en els respectius dies de defunció, per a la celebració d'onomàstica o altres dies contemplats a l'acta de fundació) com per a pagaments d'obres.

⁵² ADM, Causa beneficial, sig. 19/174/7.

Com dèiem anteriorment, evidentment les clàusules del benefici, de necessari compliment, no eren tan sols de funcions sacerdotals, sinó també d'assistència al culte, com a la pregària i al cant de l'ofici diví, assistència a les misses de sufragis, resades especials per les ànimes dels difunts, etc.

Davant les repercussions tan vitals dels beneficis (vinculats a capelles i altars) per a la subsistència dels rectors, era lògic que aquests freqüentment litiguessin entre ells, o amb els fundadors o continuadors i patrons dels beneficis.

En el darrer testament d'Antoni Vic (difunt de mort natural), en poder del notari Jeroni Rosselló datat el 25 de novembre de 1604, disposà que el dret de patronat restaria en poder dels seus hereus amb l'obligació de presentar cada mes l'assignació del dit benefici.⁵³ Jaume Vic, pare d'Antoni, en el darrer testament en poder del notari Bartomeu Vicens del 30 d'agost de 1559, el fa hereu i, en cas de mort, que el dret passi a les seves filles Pràxedes, Francina, Jaumeta, Joana i Montserrat.

Els interrogatoris foren presos pel vicari general Dionís Montserrat i per exemple en foren Bernat Amer, mercader mallorquí qui declarà que el fundador del benefici Antoni Vic, casat a Sa Pobra "amb una tal Ferraguda",⁵⁴ no tingué descendència.

Finalment, la resolució i sentència firmada el 8 de gener de 1627 pel vicari general de la diòcesi Miquel Campamar es declinà a favor d'Antoni Pont de la Terra i Vic.

Conclusió

Al llarg d'aquesta investigació hem constatat com la religiositat popular "selvatgina", després del Concili de Trento (1563), s'implantà en diverses tasques pastorals que portaren endavant una sèrie de prelats posttridentins com l'aragonès Diego de Arnedo (1562-1572), el valencià Joan Vic i Manrique (1573-1604) fins a Baltasar de Borgia Velasco (1625-1630). La característica transversal de tots els episcopats anteriors fou l'establiment pels bisbes d'una pràctica parroquial uniforme i la conseqüent necessitat d'esqueixar les articulacions internes del sistema medieval.⁵⁵

Els documents escrutats han aportat notícies agradívoles, generoses, complaents i servicials vers la realització de visites pastorals a la parròquia de sant Llorenç. Aquestes fonts de govern servien als bisbes o visitadors per registrar l'estat dels temples i les funcions religioses/litúrgiques que tenien encomanades; altrament la correcta administració dels llibres sacramentals i les rendes de què disposaven.⁵⁶ En resum, sotjats aquests documents eclesiàstics que ens il·lustren la convivència de jurats i capellans en el

⁵³ ADM, Causa benefical, sig. 19/174/7, f. 2r.

⁵⁴ ADM, Causa benefical, sig. 19/174/7, f. 49r.

⁵⁵ Els estudis sobre la Reforma Catòlica, manifesta Ignasi F. Terricabras, "tant a Espanya com a França, insisteixen sobre la voluntat dels reformadors d'instaurar una uniformització de creences que afectà igualment a tots els segments de la societat". Vegeu FERNÁNDEZ, I.: "Éxitos y fracasos de la Reforma Católica. Francia y España (siglos XVI-XVII)", *Manuscrits*, 25, 2007, p. 129-156.

⁵⁶ Encara que el Concili de Trento no dissenyà el model de com havia de ser i actuar el clero parroquial, assegurà uns principis doctrinals, corregí abusos i enfortí els deures parroquials dels capellans. Els concilis provincials i els sinodes diocesans anaren configurant l'ideal sacerdotal: llum i mirall del poble, no tan sos en la honestetat interior sinó també en el comportament exterior.

darrer quart del segle XVI a Selva; els bisbes esdevindran el punt més alt de la jerarquia diocesana, el responsable de vetllar pel comportament dels sacerdots, els quals tindran la cura d'ànimes de la parròquia de Selva, consolidant-se així una estructura piramidal.

NUEVAS APORTACIONES SOBRE ANTONI VERGER *SCULPTOR*

Francisco Molina Bergas

Licenciado en Historia

Resumen: El maestro escultor Antoni Verger es conocido por ser uno de los escultores más relevantes de la historia de Mallorca de finales del siglo XVI y principios del XVII. A pesar de haber sido objeto de varios estudios, aún quedan muchos interrogantes sin resolver sobre la figura de tan ilustre escultor. Con el presente trabajo pretendemos dar a conocer nuevas aportaciones sobre la trayectoria profesional de éste destacado escultor mallorquín.

Palabras clave: Antoni Verger, Jaume Blanquer, Gaspar Oms, Catedral de Mallorca, escultura mallorquina.

Abstract: The master sculptor Antoni Verger is known for being one of the most excellent sculptors of the history of Majorca at late XVIth century and beginning of the XVIIth. In spite of having been an object of several studies, many questions remain withoutbeing solved or clarified on the figure of such magnificent sculptor. With the present work we try to present and acknowledge new contributions on the professional trajectory of this one out-standing Majorcan sculptor.

Key words: Antoni Verger, Jaume Blanquer, Gaspar Oms, Cathedral of Majorca, majorcan sculpture.

Rebut el 30 de maig. Acceptat el 13 de novembre de 2013.

Abreviaturas: ACM = Archivo Capitular de Mallorca, ADM = Archivo Diocesano de Mallorca, ARM = Archivo del Reino de Mallorca.

Introducción

Antoni Verger fue sin lugar a dudas un artista decisivo en la transición del siglo XVI al XVII, siendo un ejemplo espectacular del ascenso social de un artesano. Hijo de un zapatero de Palma, aparece documentado por primera vez en el año 1574, actuando como testimonio en el codicilo del pintor Mateu I López.

Su formación como escultor es todavía una incógnita; se especula con que se formara bajo la dirección de Gaspar I Gener, pero de momento no se conoce el nombre de su maestro. Lo que sí es evidente es que su trabajo radicaba en un gusto plenamente renacentista.

En el año 1588, Verger estuvo trabajando en la iglesia parroquial de Sineu, en la capilla situada bajo el campanario. En aquella época ya debía haber entrado en contacto con el que sería su gran valedor, el obispo de Mallorca, Juan Vich y Manrique,¹ quién depositó una gran confianza en él. Es probable que Verger interviniera en algunas de las obras pagadas por el prelado de la diócesis mallorquina. De hecho, a Verger se le atribuye la puerta de la sala capitular del convento de Santa Isabel de Hungría, decorada con un bajo relieve de la Tota Pulchra, datado en el año 1594.²

Esta buena relación con el obispo Juan Vich y Manrique desembocó en la que sin duda alguna sería su obra más celebrada, la construcción del portal mayor de la catedral de Mallorca, obra que lo consagró definitivamente como un artista de primer orden en el reino de Mallorca.

Los modestos orígenes de Verger, su padre era zapatero, no le impidieron hacerse con un considerable patrimonio, que ya en la segunda década del siglo XVII debía rondar las 7.000 libras.³ Las ganancias, fruto de su trabajo como escultor y, en mayor medida, de la construcción del portal mayor de la Seu, obra por la que Verger debió amasar una pequeña fortuna, le situaron en lo más alto de la jerarquía económica de los artistas mallorquines de la época.

De hecho, debió ser tal su capacidad económica por aquel entonces que llegó a invertir una gran suma de dinero, junto con el mercader de origen genovés Filippo Murta, en el arrendamiento que realizaron entre 1598 y 1601 de los frutos de la mesa episcopal. Lamentablemente, esta asociación parece que no acabó demasiado bien, ya que tanto Verger como Murta acabaron enfrentándose en los tribunales de la Porción Temporal de la Iglesia de Mallorca, al reclamarle el maestro escultor cerca de 6.000 libras al genovés.⁴ Curiosamente, el encargado de dirimir el pleito fue un recién llegado al cargo, el doctor en derecho Jaume Joan de Berga, quién había sido nombrado por el obispo Juan Vich y Manrique el 7 de enero de 1600 como baile mayor de la Porción Temporal.⁵

¹ Fue obispo de Mallorca desde 1573 hasta 1604. Ver: MATEU MAIRATA, G.: *Obispos de Mallorca*, Palma, 1985.

² AAVV: *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Illes Balears*, Palma 4, p. 364.

³ GAMBÚS SÁIZ, M.: "El trabajo artístico en Mallorca durante los siglos XVI y XVII", *BSAL*, 43, 1987, p. 157.

⁴ ACM, PT 3072, ff. 183v.

⁵ ACM, PT 3072, ff. 174r.: *Nombramiento de Jaume Joan de Berga como baile mayor de la Porción Temporal de la Iglesia de Mallorca*. "Die VII januarii MDC. Nos don Juan Vich y Manrich per la gratia de Deu y de la Santa Sede Apostolich bisba de Mallorca y del Consel de sa Majestat. Com lo present die sigue en vacantia lo balle maior de la Portio Temporal de la Iglesia de Mallorca y sia loch de provehir aquel, perso et alias confiats de la legalitat suficientia

Una obra polémica: la clave de bóveda de los Pacs de la Catedral de Mallorca

En el año 1573, la fábrica de la catedral de Mallorca, gracias en su mayor parte al impulso y al expreso deseo del obispo Juan Vich y Manrique, encaraba la reanudación de las obras. De esta forma se retomaban con ilusión los trabajos que durante tantos años habían quedado en un segundo plano y que apenas habían progresado desde finales del siglo XV. La falta de referencias documentales directas sobre la evolución de la obra y el lugar exacto en el que trabajaban los picapedreros, albañiles y carpinteros, hace que en algunos momentos sea difícil seguir con exactitud el ritmo de la fábrica.

Aun así, parece claro que entre los años 1573 y 1576 no sólo se debieron erigir todos los pilares que restaban por construir, sino que también se terminaron de levantar las naves laterales del templo que descansaban sobre dichos pilares. Las impresionantes bóvedas centrales, así como la fachada y el portal mayor, quedarían para la última etapa de construcción de la Seu.

Por tanto, vemos como en mayo de 1573⁶ ya se estaba trabajando en los pilares que había delante de la capilla de las *Ànimes del Purgatori*.⁷ La construcción de estos pilares y de las naves laterales se debió llevar a cabo con una considerable presteza. Así lo demuestra el hecho de que en agosto de 1574 se bendijera la última clave de bóveda de la nave lateral, que está situada en la parte del Evangelio frente a la capilla de *Nostra Senyora de la Concepció*,⁸ o que en enero de 1575 se entregaran 200 paños de oro al pintor Mateu López para que dorara y diera los últimos retoques a la nueva clave de bóveda ubicada frente a la capilla de *sant Sebastià* y que, según parece, al igual que la capilla había sido patrocinada por la *Universitat*.⁹ A pesar de no contar con referencias directas sobre la construcción de la nave lateral de la parte de la Epístola, es acertado pensar que durante estos años se debió trabajar simultáneamente en los dos costados.

Con las obras de los pilares y de las naves laterales ya finalizadas, el siguiente paso a seguir por el cabildo consistía en afrontar la fábrica del quinto tramo de la nave central, el cual sería conocido como "*la clau maior dels Pacs*", y que se tenía que levantar a la altura de los portales de la Almoina y del Mirador.

y bondat de vos misser Jaume Juan de Berga doctor en quiscun dret vos nomenam, elegim, cream y deputam balle maior de dita Portio de la Iglesia de Mallorca durant nostro beneplacit a vos dit misser Jaume Joan de Berga doctor en drets ab tot los privilegis prerogatives que semptra han acostumat usar semblants balles vostres predecesors. Vos empero jurau de administrar be e diligentment dit vostro ofici de balle maior de dita Portio administrant tota justícia tenint audientia quant parts devant vos tindreu, reservantnos lo nostre arrendador y lo procurador del molt reverent Capítol als quals volen que sens licentia vostre puguen proseguir quantre de qualsevols deutors tant en capture com en sequestra, lo demes apres que a vostre justícia ocorreran pugau provehir y mes jurau que servereu e servar fareu la jurisdicció de la Iglesia com a mare nostre, procurant de defensar aquella conforme teniu obligatio com a catholich y fael cristia y per tenir de vos tal confiança se us fa la present acte vuy que contam a VII dies del mes de janer any M DC".

6 ACM, FA 1824, ff. 87r: "Mes per tot maig [1573] doni per devuyt dotzenes de pedre de scalons del coll den rebasa per enforro dels pilars devant les Animes a rao dotza sous dotzena deu lliures setze sous".

7 La capilla de les Ànimes del Purgatori, estaba situada en la parte del Evangelio, inmediatamente después al portal de la Almoina. Hoy en día se la conoce como la capilla de San José.

8 ACM, FA 1825, ff. 33r: "Lo primer de Agost [1574] beneirem la clau devant la capella de nostre Señora de Conceptio dels señors Puig".

9 ACM, FA 1825, ff. 84r: "Mes [7 janer 1575] doni a mestre Lopis per 200 panys de hor per deurar la clau de la Universitat tres lliures y tornam vuyt sous y sis restan siquanta y nou y sis y [de mans] la feu per promesa".

Evidentemente, la consecución de esta fase de la obra se vio claramente condicionada por la disponibilidad de los fondos con los que contaba la administración de la fábrica de la Seu. Por este motivo, y como vino siendo habitual a lo largo de toda la historia de la fábrica de la catedral, las aportaciones y las donaciones de particulares fueron sumamente importantes y básicas para el desarrollo de la obra.

Uno de los grandes promotores privados que demostró una gran implicación con la fábrica de la catedral fue el magnífico señor Nicolau de Pacs. Hijo de Pere de Pacs y Unça Burgues de Sant Joan, fue sin lugar a dudas una figura muy respetada en la sociedad mallorquina de la época. En el año 1535 sirvió en Túnez con la armada imperial y entre 1571 y 1573 fue regente de la lugartenencia general del reino. Además, también fue a partir de abril de 1573 procurador real, cargo que ocuparía hasta su muerte acaecida el 20 de mayo de 1577.¹⁰

Todavía no conocemos muchos detalles sobre su relación con la catedral, pero lo cierto es que a raíz de su muerte, Nicolau de Pacs ordenó, a través de sus disposiciones testamentarias, que se legaran 1.000 libras a la fábrica de la Seu, concretamente para la construcción de “*una clau de les maiors*”. El 6 de septiembre de 1577 el cabildo fue informado de este hecho, así como de que los hijos y albaceas testamentarios del difunto caballero, los señores Pere y Miquel de Pacs, se encargaría de llevar a cabo los pagos en beneficio de la fábrica de la Seu. Unos meses más tarde, en diciembre de ese mismo año, encontramos un primer desembolso de 100 libras, realizado por los hermanos Pacs y que en cierta medida debió marcar el inicio de las obras de la nueva bóveda de la nave central.¹¹

La bóveda de los Pacs debió construirse aproximadamente entre los años 1577 y 1580, como hemos comentado anteriormente, una vez que las naves laterales ya estuvieron terminadas. Según parece el maestro mayor de la obra de la Seu, el maestro picapedrero Joan Amengual, se encargó de iniciar los trabajos de construcción de la bóveda, que fueron finalizados por el también maestro picapedrero Miquel García, quién le substituyó en el cargo al frente de la obra de la catedral a mediados del año 1578.¹² Son múltiples las referencias documentales en los libros de fábrica de cómo se extraía la piedra y era transportada desde Lluçmajor hasta la catedral para la obra del nuevo tramo de la nave central.¹³ Una vez concluidos los trabajos de los picapedreros y del maestro mayor de la obra, únicamente quedaba por rematar la fábrica con la clave de bóveda.

En éste punto fue cuando el maestro escultor Antoni Verger debió intervenir en la fábrica. A finales de 1581, Antoni Verger recibió el encargo por parte del *sotsobrero*¹⁴ de la Seu, el presbítero Jordi Reus, de esculpir, pintar y dorar la clave de la bóveda que en su mayor parte había costado la obra pía del señor Nicolau de Pacs. Reus, que actuaba en nombre

10 JUAN VIDAL, J.; SANCHEZ NIEVAS, E.: *Els Burgues una nissaga de poder*, Palma, 2003, p. 14.

11 ACM, FA 1828, ff. 58r: “A 14 de desembre [1577] he rebut per taula dels molt magnífichs señors lo señor Pera y Michel de Pachs cent liures per prinsipi de paga de les mil liures te dexades lo señor Nicolau de Pachs quondam per una clau de les maiors”.

12 ACM, AC 1632, ff. 162v.

13 ACM, FA 1828, ff. 128v: “A 10 de mars [1578] per una dotsena de pedras de Luchmaior per lo arch prinsipal trenta sous”.

14 El *sotsobrero* era un cargo puramente administrativo supeditado a los dos canónigos protectores de la fábrica. Solía ser una persona de sobrada confianza que se encargaba de realizar y llevar al día todos los pagos relativos a la obra de la Seu.

de los ya mencionados Pere y Miquel de Pachs, quienes se habían puesto en contacto con él como procuradores del testamento de Nicolau de Pachs, concertó personalmente con el maestro Verger la realización de la clave de bóveda.

Gracias a varios documentos custodiados en el Archivo Diocesano de Mallorca,¹⁵ tenemos constancia de todo lo que sucedió a raíz de éste encargo. Parece ser que en un primer momento y después de haber presentado previamente la traza de la clave de bóveda a los señores Pachs, Verger estipuló que el precio total de la obra de la clave estaría en torno a las 40 libras: 10 por los trabajos de esculpir, 20 por pintarla y dorarla y otras 10 libras por pintar cuatro ángeles en los brazos de la clave de bóveda.¹⁶

Por otra parte, la idea de pintar estos cuatro ángeles había nacido del *sotsobrero* Reus. Todo parece indicar que Verger debió quedarse corto en sus predicciones, ya que más tarde le hizo saber a Reus que había necesitado más paños de oro y que por tanto el precio era mayor al previsto inicialmente. Reus acordó con Verger que le pagaría 10 libras adicionales a las 30 libras por esculpir y dorar la clave si pintaba cuatro ángeles en los brazos o nervios de la bóveda.¹⁷

El desacuerdo entre los hermanos Pachs y el maestro escultor tuvo lugar cuando la clave ya estuvo acabada y quedaban por pintar los ángeles por los que Verger ya había cobrado. Los primeros mostraban su inquietud al no conocer la traza exacta de los ángeles que se debían haber pintado en los brazos de la bóveda.¹⁸ Todo ello motivó a los señores Pachs, como protectores y albaceas testamentarios de Nicolau de Pachs, a interponer una denuncia ante la curia eclesiástica de Mallorca para esclarecer la situación.

Uno de los testigos llamados a declarar fue el reputado pintor Gaspar Oms (Ciutat de Mallorca 1540-1614), quién se vio involucrado en la obra de la clave de bóveda. El pintor Gaspar Oms es conocido por ser el primero de toda una dinastía de artistas que se perpetuó durante cerca de trescientos años y sin la cual no podríamos entender la evolución de la historia del arte moderno mallorquín, sobretudo en cuanto a retabística se

15 Debemos señalar el elevado estado de degradación del documento que ha hecho que en algunos momentos la lectura del mismo fuera muy complicada. Agradecer al Archivo Diocesano de Mallorca todas las facilidades que desde un primer momento me ha dado para consultar su extenso fondo documental.

16 ADM, 17/131/3. "...Per poder provar los señors Pere de Pachs y Miquel de Pachs qualment la feu acordi en los mesos passats ab mestre Antoni Verger pintor de que li donasen quaranta liures per agravar la clau del ilustrisim quondam Nicolau de Pachs ço es feta en la Seu y per or y pintar dita clau y per los brassos de dita clau ço es deu liures per lo agravar y vint liures per or y pintar y [...] per pintar dits brassos quatre angels lo qual acordi se feu per medi de mossen Jordi Reus prevère..."

17 ADM, 17/131/3. *Testimonio del presbítero y sotsobrero Jordi Reus, 2 de junio de 1582*: "...E dix que dit capitol pose en veritat que dits señors Pere de Pachs y Miquel de Pachs germans me pregaren que concertas ab mestre Antoni Verger pintor y de tot lo que jo faria serien contents dits señors Pachs y axi conserti ab lo sobre dit mestre Antoni Verger per lo grevar de la clau deu liures y apres li digui que li donarien per [lor] y per pintar de la clau y dixma que nou poria dir fins y tant agues mirat quant or o quants panys y entreverien y apres passas dies nos consertaren tant [...] com per pintar per vint liures y com la aque pintade dixme que y antra mes or que nos creyan y quey perdria y aleshores jo digui que li afeguiran deu liuras y pintaria los brassos quey volia [...] fins quatre angels relevats y axi restaren y axi per tenir la cosa certa fiu fer bestiment havent acavade la clau per poder pintar los quatre angels en lo modo desus dit..."

18 ADM, 17/131/3. "Per quant dit angels no son stats tresats ni sap la part altre quins an de esser grans o xichs deurats o sens deurar per hont no es de [...] quey sia compres de fer feyna in certa per preu certs".

refiere.¹⁹ De hecho, a finales del siglo XVI, Oms se convirtió en el pintor más importante del reino, monopolizando los mejores encargos de retablos pintados.²⁰

De esta manera, encontramos como Oms testificó el 29 de mayo de 1582 en la villa de Algaida ante el mismo rector de la parroquia. Suponemos que esto se debió al hecho de que por aquel entonces el pintor se encontraba en Algaida enfrascado en los trabajos del retablo del *Nom de Jesús*.²¹ Oms nos da un testimonio de primera mano de cómo interactuaban dos de los grandes artistas del momento y, como en este caso, Verger buscaba el consejo del primero. El pintor, que vivía en unas casas de la parroquia de Santa Cruz, en la calle *dels Apuntadors*,²² recuerda como un día cuando iba de camino a la catedral se encontró con el maestro Verger, quién le pidió su parecer sobre cuántos paños de oro creía que necesitaría para dorar una clave de bóveda, respondiendo Oms que calculaba que unos 500 o 600. Oms también le sugirió que debía decorar la clave de bóveda de la forma acostumbrada y que necesitaría un par de aprendices, respondiendo Verger que había decidido que lo haría él mismo con uno de sus criados.²³

Desconocemos que sucedió en este punto, pero lo cierto es que Oms fue requerido en la catedral por uno de los canónigos protectores de la fábrica, el reverendo Abrines,²⁴ para que sustituyera a Antoni Verger, quién se encontraba convaleciente por una enfermedad. A pesar de su reticencia inicial, Oms acabó accediendo a las insistentes rogativas del canónigo y accedió a pintar los ángeles en los brazos de la bóveda. Oms mandó a Verger que hablara con los hermanos Pacs y que les pidiera como querían los ángeles y que él mismo hiciera la traza “*digau en aquexos senyors de Pachs quins angells volen sils volen petits o grans o vestits o despuats de la manera quels vollran trasau los*”.²⁵

19 CARBONELL BUADES, M.: “Els escultors barrocs de la família Oms: precisions biogràfiques i noves contribucions al catàleg”, *BSAL*, 63, 2007, p. 93-120.

20 AAVV: *Gran Enciclopèdia de la Pintura...*, 3, p. 367.

21 Esta referencia documental demostraría que ya el 29 de mayo de 1582, Gaspar Oms se encontraba trabajando en el retablo del Nom de Jesús de la iglesia parroquial de Algaida. Actualmente el retablo se data a partir de la fecha de finalización de la obra, el 30 de agosto de 1593. Para más información véase: CAPELLÀ GÁLMÉS, M.A.: *Els retaules de l'església d'Algaida*, Algaida, 1999, p. 37.

22 ARM, ER 1103, ff. 34r.

23 ADM, 17/131/3. *Testimonio del pintor Gaspar Oms, 9 de mayo de 1582*: “...lo que jo se es que un dia anave jo a la Seu y encontre a mestre Antoni Verger pintor a devant lo celler del señor Rey y dixme que sou de parer que eura menester de or y jo digui jo pense y eura de menester sinch centes fins en sis cents panyos de or y ell tembe fonch del metex parery jo apres diguili vos aveu de pintar la clau lo que las [a elles tenir] pintar ço es uns dracter en los brassos y [acamper] an ell fullatge y jo conegui ab ell que ell era content de pintar lo sobre dit porque [indicaven] que poria esser lo [...] de dalt la clau com una capella y jo li digui urs aveu manester un parell de fadrins per pintar lo sobre dit y ell ma dix jau fare jo ab un criat que tinch ell ja en mollra les collors y jau farem tots pero may [...] que li aguesen pintar angells...”.

24 A pesar de que la documentación no aclara de a que Abrines se refiere, ya que en aquella época coincidieron dos canónigos con el mismo apellido. Todo parece indicar de que se trataría del canónigo e inquisidor, el reverendo Joan Abrines.

25 ADM, 17/131/3. *Testimonio del pintor Gaspar Oms, 9 de mayo de 1582*: “...un die me vingue mestre Torrens fuster de la Seu y dix me que lo senyor canonge Abrines com a obrer de la Seu me demanave y axi y vaig anar y ell me dix si volia pintar uns angells an ells brassos de la Clau del senyor Pachs y jo li dix nou fera mestre Verger qui ha pintade la clau y allí era present dit mestre Verger y responegue aqui matex y dix que stave en poder de metge que prania tauletes y no era per axo y jo no tania ganes de fer ho y per lo que veyia que lo senyor canonge men pregave y per que la clau no romangués de aquella manera digui a dit mestre Verger digau en aquexos senyors de Pachs quins angells volen sils volen petits o grans o vestits o despuats de la manera quels vollran trasau los y si jo no tinch moltes feynes [...] y jo verho am ho fer ho an aquexs fadrins y ell fonch content de dir ho an els señors Pachs quin modo de

Gaspar Oms afirmó que llegó a subir a los andamios, que aún estaban montados, acompañado del maestro carpintero de la Seu, el maestro Jaume Torrens,²⁶ para inspeccionar personalmente la clave de bóveda. Una vez allí y conversando con Torrens, éste se ofreció para que en el día en que se tuvieran que pintar los ángeles él mismo le prepararía todos los andamiajes que necesitara para realizar el trabajo.²⁷ La figura del maestro Torrens y su trabajo en la catedral es realmente digna de mención, ya que además de las labores típicas de un carpintero, sobretodo centrado en la preparación de los andamios para la fábrica, en el año 1572 realizó una serie de arreglos en los retablos de San Onofre y San Alejo, así como en los bancales del coro en los que rehízo algunos respaldos que se encontraban en mal estado.²⁸

La afirmación final de Oms: “*y apres may men han tornat trectar de ninguna manera*” nos hace pensar que la clave de bóveda de los Pacs debió quedar tal como estaba y que finalmente no se debieron pintar los tan cuestionados ángeles, de ahí el desacuerdo entre los hermanos Pacs y el maestro escultor Antoni Verger.

Esta no sería la última intervención que se realizaría en la bóveda de los Pacs. Años más tarde, en febrero de 1593, el cabildo a instancias de su maestro mayor de la obra de la Seu, el maestro picapedrero Antoni Fornari, se vio obligado a tomar la decisión de desmontar toda la bóveda y rehacerla nuevamente.²⁹ Apenas hacía trece años que se había levantado la bóveda de los Pacs y ya amenazaba ruina. Todo parece indicar que la clave obrada por el maestro Verger se debió desmontar junto con el resto de la bóveda y fue instalada posteriormente una vez se finalizaron los trabajos de construcción de la nueva bóveda.

Antoni Verger, maestro de escultores. La formación de Jaume Blanquer

Como ya hemos comentado anteriormente, al maestro escultor Antoni Verger no sólo le debemos una de las obras artísticas y arquitectónicas más brillantes de finales del siglo XVI, como es el magnífico portal mayor de la catedral, sino que además a él también le debemos la tutela y formación de uno de los escultores más destacados de la historia de Mallorca, que tantas horas debió compartir con el maestro Verger en la casa de la obra de la Seu, nos referimos a Jaume Blanquer.

angels volien y may trectaren quin pagaria a mi per la dita feyna...”.

26 Jaume Torrens fue maestro carpintero de la Seu desde el año 1555, momento en el que sustituyó al maestro Bernat Aragany, y sirvió a la obra hasta el año 1590, fecha en la que fue reemplazado en el cargo por el maestro Rafel Poquet. Jaume Torrens debió morir al poco tiempo de abandonar su puesto como maestro carpintero de la Seu ya que fue enterrado el domingo 21 de abril de 1591 (ACM, SAC 1274, ff. 68r). Para conocer más información sobre Rafel Poquet véase, MARTÍNEZ OLIVER, B.; MOLINA BERGAS, F.: *Liber operum cathedralis. Els llibres de fàbrica de la Seu de Mallorca (1600-1602)*, Palma, 2012, p. 64.

27 ADM, 17/131/3. *Testimonio del pintor Gaspar Oms, 9 de mayo de 1582*: “...y pujaren alt en semps ab mestre Torrens y caminaren per lo bastiment per a veure la dita clau y mestre Torrens nos promates de fer nos bastiment molt bo solls fesan dits angells...”

28 ACM, FA 1823, ff. 82r: “Primo a vint de abril [1572] doni a mestre Jacme Torrens fuster mestre de lobre cent y hun sou y vint diners so es per dotza jornals y mig per hieroni son fill a rao 5 s. y per dotze jornals y mig de Cristophol son fill a rao 3 s. y vint dines per claus, y dits jornals son per adobar lo retaule de Sanct Onofre y lo retaule de Sanct Alex y les barrades de la empaliade avian rompudes y per adobar lo balcal del cor y fer respalle nou a hun altre balcal y enforarlo de reure y adobar lo balcal de la porta del cor ahont seuhan los señors canonges adobar lescaleta de fust de la trone de fust y per fer una truge nove a le campana qui toca lo combregar y per fer un carreto nou y altres adobs per lo letyam del moniment per tot lo sopre dit cent y hun sou”.

29 ACM, AC 1634, ff. 48r.

Jaume Blanquer, ampliamente conocido por ser el autor, entre muchas otras obras, del retablo de Corpus Christi en la capilla del mismo nombre en la catedral de Mallorca, fue sin lugar a dudas uno de los escultores mallorquines más notables del siglo XVII. Su elección para realizar las obras de adecuación de la capilla del Corpus Christi, así como la fábrica del nuevo retablo, no se debió a la casualidad. La calidad de sus obras, su amplia experiencia en otros trabajos de esa envergadura, su conocimiento de la catedral, así como sus buenas relaciones con algunos de los canónigos más influyentes dentro del capítulo catedralicio, fueron claves para su nombramiento y contratación.

Hijo del subastador Gabriel Blanquer y de su esposa Jerónima, nació alrededor del año 1579 en la Ciutat de Mallorca. Contrajo matrimonio en el año 1603 con Jerónima Macip, con la que tuvo una numerosa descendencia; ocho hijos alcanzaron la edad adulta, destacando Rafael, que fue escultor y que colaboró con él en la construcción del retablo de Corpus Christi, y Jaume, que se dedicó a la pintura.

Blanquer se dedicó a múltiples actividades artísticas, pero sobre todo a la escultura y la traza arquitectónica. Llegó a dirigir un taller realmente numeroso que perpetuaría sus lecciones. En otras palabras, Blanquer se convirtió en un empresario, que se dedicaba a la traza, al diseño y a la invención, dejando buena parte de la ejecución material a sus colaboradores.³⁰

En cuanto a su formación como escultor, el historiador del arte M. Carbonell ya apuntó la posibilidad de que Blanquer hubiera estudiado el oficio de escultor con el reputado maestro Antoni Verger o que, como mínimo, hubiera existido una estrecha colaboración entre ellos dos, ya que llegaron a entablar una gran amistad a lo largo de su vida y a colaborar en más de una ocasión en algunas obras.³¹

Lo cierto es que, efectivamente, Jaume Blanquer fue discípulo directo del maestro Antoni Verger, de quien aprendió el oficio de escultor y pintor. Así quedó estipulado en el contrato o *encartament* que firmaron su padre Gabriel Blanquer y el maestro escultor en el año 1593. Según dicho acuerdo, Verger aceptaba acoger bajo su tutela al joven Jaume, para enseñarle el oficio de escultor y pintor por un periodo de siete años. A cambio, Gabriel Blanquer se comprometía a hacerse cargo de los gastos de manutención (comida, bebida, calzado y vestimenta) de otro de los aprendices de Verger durante todo el tiempo que durara su formación; de este aprendiz únicamente conocemos su nombre, Antoni.³² Hay que valorar la posibilidad de que este tal Antoni realmente sea Jaume Blanquer y que se trate de un error del escribano.

De esta manera, Jaume Blanquer, que por aquel entonces apenas contaba con catorce años, pasaba a formar parte del equipo de aprendices del maestro Verger, entre los que tenemos constancia de que también figuraban Miquel Bagur y Miquel Quetgles.³³

30 CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell i relleu: escultura mallorquina del segle XVII*, Palma, 2002, p. 88.

31 CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell...*, p. 88.

32 ARM, AA Pleitos I, B nº14. *Gabriel Blanquer contra Antoni Verger*: "...Gabriel Blancher corredor de coll a temps de set anys ha encartat Jaume Blancher son fill de edat de 14 anys ab Antoni Verger scultor y pintor per efecte de aprendre lo seu offici de scultor y pintor y ab pacte que dit Blancher hagues de fer la despesa de menjar y beura calçar y vestir al dit Antoni famulo encartat ab pacte que dit Antoni Verger li hagues de ensenyar y monstrar an al dit Jaume Blancher be y lealment lo dit offici de scultor y pintor an al qual dit Verger ab dit enchartament sa obliga..."

33 CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell...*, p. 88.

Como hemos señalado anteriormente, esta etapa de aprendizaje de Blanquer estuvo marcada de forma directa por una de las obras arquitectónicas y artísticas más importantes del momento, los trabajos de construcción del portal mayor de la Catedral de Mallorca.

La fábrica del portal mayor de la Seu debió ser todo un acontecimiento ya que suponía el punto final a casi trescientos años de construcción del magno templo. Las obras fueron promovidas y sufragadas en su mayor parte por el obispo Juan Vich y Manrique, que tanto esmero puso siempre en cuidar el patrimonio de los templos mallorquines. Durante todo su mandato, Vich y Manrique fue uno de los grandes benefactores e impulsores de la fábrica de la catedral; de hecho bajo su prelatura no sólo se construyó el portal mayor, sino que también se edificaron las últimas capillas de la Seu, así como los tramos de la nave que quedaban por levantar. Aunque la primera piedra del portal fue bendecida en el año 1592, todo parece indicar que las obras no empezaron hasta el año 1594, concluyéndose en el año 1601. El maestro escultor Antoni Verger, quién trabajaría en diversas ocasiones para Vich y Manrique, fue el escogido para llevar a cabo tan notable obra, en la que se llegaron a invertir cerca de 15.000 libras.

El portal de Verger es una obra de transición entre el renacimiento y el manierismo. En dicho portal, el tema de los símbolos bíblicos de María se plasma monumentalmente en el tímpano rematado por una bóveda de casetones.³⁴

Volviendo a los primeros años de formación de Jaume Blanquer, hay que señalar que sus inicios como alumno del "*offici de imaginayra*" no estuvieron exentos de ciertos contratiempos. Su participación como aprendiz en los trabajos de construcción del portal mayor de la Seu provocó que en el año 1594 su padre interpusiera una denuncia contra su maestro, el escultor Antoni Verger. A juicio de Gabriel Blanquer, los trabajos que estaban llevando a cabo Verger y sus aprendices en la fábrica del portal, eran principalmente los de tallar piedra, trabajos que a su parecer eran labores propias de los picapedreros y no de los escultores. Además, Blanquer consideraba que, a raíz de las informaciones que había recopilado de algunos expertos en la materia a los que había consultado, éstos le habían asegurado que unas obras de tal envergadura podían demorarse hasta unos diez años aproximadamente, superando de esta manera el tiempo estipulado para la formación de su hijo; como consecuencia de todo ello, Verger no tendría tiempo de enseñarle el oficio de escultor y pintor. De hecho, acusaba directamente a Verger de haber tenido a su hijo desde el inicio de las obras del portal picando piedra y de no haber empezado a enseñarle el oficio de escultor.³⁵

No habría que pasar por alto la controversia que se desprende de la documentación en cuanto a qué marcaba la diferencia entre el trabajo propio de un picapedrero y el de un

34 MARTÍNEZ OLIVER, B.: "Las influencias artísticas foráneas en la isla de Mallorca. El mecenazgo del obispo Juan Vich i Manrique (1573-1604), impulsor del culto a la Inmaculada Concepción", *XVI Congreso Nacional de Historia del Arte*, I, Las Palmas, 2006.

35 ARM, AA Pleitos I, B nº14. *Gabriel Blanquer contra Antoni Verger*: "... cosa seguit que dit Verger per fer lo portal de la Seu de Mallorca ha hagut de fer offici de entratallador y [de res] al seu offici de scultor y pintor es tal manera que no te que obra ni ensenyar de dit offici de scultor y pintor fins que acabat sie lo dit portal de la Seu al qual a comuna opinio de persones enteses en semblants obres no se acabara de deu anys de manera que primer seran passats los dits set anys del dit enchartament que dit Verger no tindra de que ensenyar lo dit criat en dit ofici de scultor y pintor y sols entratengue aquell fent li picar pedres de dit portal de la Seu que es offici de picapedrer y no de scultor y pintor y de manera que antes de esser acabat dit portal de la Seu dit criat haura acabada la encharta sens esser estat ensenyat de dit offici de scultor y pintor al qual ensenyar sa ere obligat dit Verger en dit enchartament...".

escultor (*imaginayra*). Imaginamos que el hecho de que el maestro Verger en algunas ocasiones realizara trabajos asociados con el de los picapedreros o que incluso asesorara al cabildo junto con otros reputados picapedreros en trabajos propios de estos,³⁶ indujera al padre del joven Blanquer a pensar que su hijo no recibiría la formación específica en la que había invertido una importante suma de dinero.

A pesar de la buena disposición desde el primer momento de Antoni Verger para llegar a un buen entendimiento con Gabriel Blanquer sobre la formación de su hijo sin necesidad de llegar a los tribunales, los acontecimientos acabaron por precipitarse. De esta manera, Gabriel Blanquer retiró a su hijo de la fábrica del portal y exigió oficiosamente ante las autoridades pertinentes que Antoni Verger le abonara 500 libras como compensación por los daños sufridos.³⁷

Ante la ausencia de motivos de peso para dudar de la profesionalidad y del buen criterio del acreditado maestro en cuanto a la formación de sus aprendices, el 18 de octubre de 1594, el juez encargado de dirimir el pleito obligó a Blanquer a retornar a su hijo bajo la tutela y disciplina del maestro escultor así como a renunciar a una posible compensación económica, ya que no existían indicios claros para dudar de que Verger no fuera a enseñarle el oficio de escultor en el plazo previsto. Un mes más tarde, Gabriel Blanquer intentó apelar la resolución, aunque según parece sin mucho éxito.

Varios testigos fueron llamados a declarar por el doctor en derecho, el señor Miquel Miralles, en el auto de apelación sobre el buen hacer del maestro Verger. De esta manera se personaron ante el juez el pintor Jerónimo Xaverí, el pintor Gregori Ballester y un tercer pintor del cual desconocemos su nombre.³⁸ Sin duda, este último compareciente es el que más información nos aporta.

El anónimo pintor mantenía que Verger le había comentado en una ocasión que tenía como aprendiz a un hijo de Gabriel Blanquer y que tenía intención de enseñarle el oficio de escultor y pintor.³⁹ Además, afirmaba que tenía constancia de que Verger prestaba mucha atención a la formación de los aprendices, ya que lo había visitado algunas veces

36 El 4 de diciembre de 1610, se realizó un reconocimiento de la sexta bóveda de la nave central de la catedral, conocida como la "*clau del bisbe Vich*". En esta comisión participaron el maestro picapedrero Antoni Saura que a su vez era maestro mayor de la obra de la fortificación de la ciudad, el maestro escultor Antoni Verger que había construido el portal Mayor de la Seu, el maestro picapedrero Antoni Seguí que había levantado las últimas tres bóvedas de la catedral, el maestro mayor de la obra de la Seu Antoni Fornari, el maestro picapedrero Sebastia Fonollar y el también maestro picapedrero Joan Verger. Para conocer más información sobre Antoni Saura véase, SEGUÍ BELTRÁN, A.: "Els oficials de la Fortificació de Ciutat de Mallorca (1594-1610)", *BSAL*, 67, 2011, p. 183.

37 ARM, AA Pleitos I, B nº14. *Gabriel Blanquer contra Antoni Verger*: "...y dit criat e lo dit son pare restaran lesos frustats y decebuts en mes de 500 lliures per los danys rebran de no haver pogut en tot lo temps de dit enchartament esser ensenyat dit criat en dit ofici de scultor y pintor..."

38 En este punto la documentación se encuentra en muy mal estado y es completamente ilegible, lo que impide conocer el nombre del pintor que acudió a testificar. Posiblemente se trate de alguien próximo al círculo de amistades de Verger. Podríamos valorar la posibilidad de que se tratase de Gaspar Oms, ya que por aquella época se encontraba inmerso en la obra del retablo de San Jerónimo de la capilla homónima de la catedral de Mallorca (Circa 1593-1600).

39 ARM, AA Pleitos I, B nº14. *Gabriel Blanquer contra Antoni Verger. Testimonio pintor anónimo*: "Lo que see en dit capitol es que tinch entes a dir al dit Antoni Verger que te ancharta un fill de Gabriel Blancler per efecte de amonstrarli lo offici de imaginayre ço es escultor y pintor entench jo que lo present offici de pintor que ell diu li vol amonstrar es pintar deurar y encarnar las figuras que fa de bulto".

en la casa de la obra de la Seu, donde Verger estaba trabajando con ellos en la fábrica del portal, y había podido comprobar de primera mano como Verger les instruía.⁴⁰

Por su parte, el pintor Gregori Ballester reconoció que si bien conocía que Jaume Blanquer estaba aprendiendo el oficio de escultor y pintor bajo la dirección de Verger, desconocía que trabajos había estado realizando durante ese año en la casa de la obra de la Seu, ya que él no lo había visto en persona.⁴¹

El tiempo acabaría dando la razón al juez y quitándosela al pobre Gabriel Blanquer, ya que en el año 1603, apenas tres años después de la finalización de su etapa como aprendiz de Verger, Jaume Blanquer se examinó de maestro escultor presentando la figura de un Cristo a los mayordomos y prohombres de la cofradía de escultores, actuando como jueces de su prueba los escultores Gaspar Gener II y Joan Antoni Bonet. Los dos testigos del acto fueron el carpintero Antoni Socies y el pasamanero Jaume Macip, éste último suegro del mismo Jaume Blanquer.⁴²

Por otro lado, habría que señalar que la participación de Blanquer en la construcción del portal mayor en calidad de aprendiz, supuso el inicio de una estrecha colaboración entre el escultor y el cabildo de la catedral, que desembocaría con el paso de los años en la consecución de su obra más celebrada y reconocida, el retablo de la capilla del Corpus Christi.

Los trabajos de Blanquer en la catedral durante aquellos años fueron muy variados. Por encargo de la sacristía de la Seu, desde 1613 hasta 1635, Blanquer se ocupó de forma ininterrumpida de pintar algunos de los cirios que se quemaban por orden del virrey y del obispo en las festividades más destacadas en la catedral, además de los de la familia Salas, que se quemaban en el altar mayor. En abril de 1622, arregló junto al platero Lluç Marçà el relicario de la Vera Cruz, que había sufrido considerables desperfectos al caerse durante una procesión de rogativa de lluvia.⁴³ No sería la única vez que Blanquer y Marçà trabajarían juntos, de hecho D. Zaforteza ya documentó unos pagos por una desaparecida Inmaculada de plata para el convento de la Concepción (1627-1628), en la que ambos artistas colaboraron conjuntamente.⁴⁴

En agosto de 1608 destaca la obra de dos pilas para el agua bendita que se le encomendó desde la fábrica de la Seu y por las que Blanquer cobró la nada desdeñable cantidad de

40 ARM, AA Pleitos I, B n°14. *Gabriel Blanquer contra Antoni Verger. Testimonio pintor anónimo*: "Et dixit jo noi vel lo contingut en dit capitol perque see jo que dit Antoni Verger te molt cuydado en ensenyar los criats que te y ho he vist jo dit testimoni alguns vegades que fo entrat en la casa de la obra de la Seu y see com se tracte ab aquells fent los fer feyna conforme lo que aquells saben y entenen".

41 ARM, AA Pleitos I, B n°14. *Gabriel Blanquer contra Antoni Verger. Testimonio pintor Gregori Ballester*: "Et dixit, lo que see en dit capitol que see jo dit testimoni com mestre Antoni Verger a pres ancharta un fill de mestre Gabriel Blanquer tinch jo per cert que per ensenyar li offici que es escultor y pintor entenen de pintor ço es pintar y deurar las figuras de bulto. / Et dixit, jo no puch dir res en dit capitol perque nou he vist".

42 CARBONELL BUADES, M.: "Jaume Blanquer y el retablo del Corpus Christi", en PASCUAL, A. (coord.): *La Catedral de Mallorca*, Palma, 1995, p. 135.

43 ACM, FA 1304, ff. 133r y 140r: "A 15 de abril he despes per los gastos sa son fets per adobar la Vera Creu ço es vidra y compar lo goma trementina mans de mestre Blanquer esmatginayre tots trenta sis sous y deu: 1 ll. 16 s. 10 d. / Mes dit dia ha donat a mestre Luch Mersa argenter devuyt lliuras y quatorza sous per or argent y mans de adobar la Santissima Vera Creu la qual sa rompe a la processo sa feu per aygua qui ana en lo Hospital: 18 ll. 14 s.".

44 ZAFORTEZA MUSOLES, D.: "Una obra de Jaime Blanquer, desconocida", *BSAL*, XXVII, 1937-38, p. 65-69.

50 libras.⁴⁵ No fue el único encargo que se le realizó desde la fábrica de la catedral. En noviembre de 1611, Blanquer llevó a cabo una serie de importantes reparaciones y arreglos de algunas figuras del portal mayor, que tan bien conocía de su etapa de aprendiz.⁴⁶ Esta intervención se realizó prácticamente con un año de retraso desde que el cabildo resolvió tomar las medidas pertinentes para reparar dichas figuras.⁴⁷ Por otro lado, en el año 1621 Blanquer también cobró cerca de 14 libras por una traza que realizó para la obra de la catedral. Lamentablemente, la documentación no nos aporta más detalles sobre a qué obra se refiere.⁴⁸ Aún así, todo parece indicar que esta traza está relacionada con algún tipo de intervención que se realizó en aquella época en la fachada principal de la catedral y que tantos problemas estructurales daría al cabildo.

Fig. 1 Escudo de armas de Miquel de Pacs, como procurador real del reino de Mallorca (ARM, AH 601, portada)

Fig. 2 Clave de bóveda de la familia Pacs en el quinto tramo de la nave central de la catedral de Mallorca (Fondo fotográfico catedral de Mallorca)

45 ACM, FA 1857, ff. 31v: "Jo Jaume Blanquer escultor e rabut del reverent mossen Christofol Ginart prevere quinze lliuras per polisa y son acompliment de sinquanta lliuras e fetas dos picas per la obra de la Seu, fet a 26 de agost 1608. Mes me fas creditor en trenta y sinch lliures he pagades a lo sobre dit Blanquer per compte de las sobre ditas picas de aygua beneida, fet up supra".

46 ACM, FA 1860, ff. 31v: "Jo Jaume Blanquer escultor e rabut del reverent Christofol Ginart prevere sots obrer de la Seu deu lliuras, y son per la manufactura y bastretas dels adobs y reparar las figuras del portal major de la Seu, fet a 11 de novembra 1611".

47 ACM, AC 1635, ff. 251v.

48 ACM, FA 1867, ff. 32v: "Mes [4 agost] he pegat a mestre Jaume Blanquer per la trasa ha feta a la obra, present un parell de gallines: 13 ll. 14 s. 8 d.".

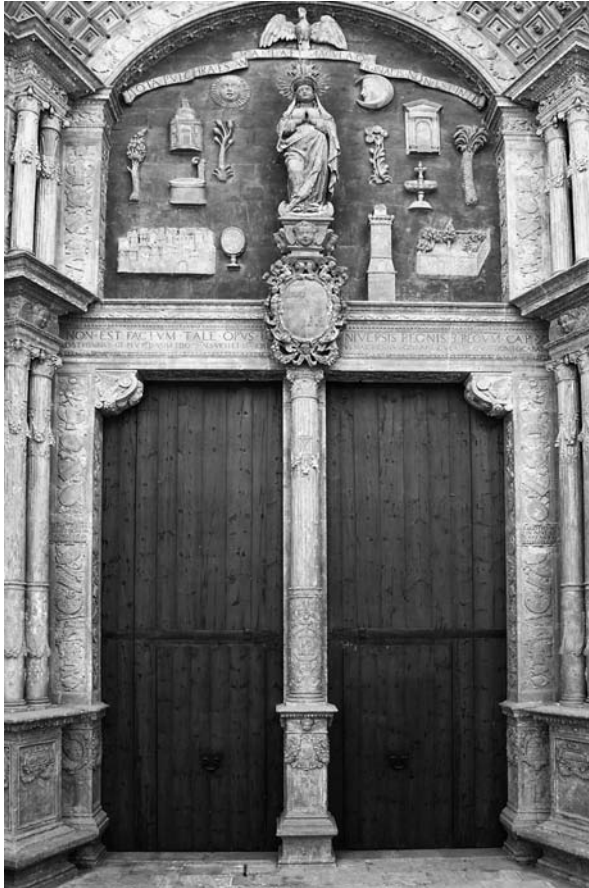

Fig. 3 Portal mayor de la Seu de Mallorca,
obra del maestro escultor Antoni Verger
(Fondo fotográfico catedral de Mallorca)

EL REVESTIMIENTO CERÁMICO DEL CONSULADO DE MAR (MALLORCA). LA ORIGINALIDAD DE UNA PRODUCCIÓN SEISCENTISTA

Concepció Bauçà de Mirabò Gralla

Universitat de les Illes Balears

Resumen: La presente investigación se centra en un conjunto de azulejos hallados en el Consulado del Mar de Palma que configuró uno de los revestimientos cerámicos más representativos de las Islas Baleares, hoy desaparecido. El estudio documental contribuye a contextualizar las series identificadas en el marco constructivo del edificio seiscientista y las tendencias decorativas del momento. La originalidad de unos diseños de encargo, las particularidades morfológicas de las piezas y los resultados provisionales del estudio arqueométrico realizado apoyan la hipótesis de una producción mallorquina de azulejería policroma en época moderna, novedosa frente a la predominante importación documentada.

Palabras clave: Consulado del Mar, azulejería, Seiscientos, Historia del Arte, estudio científicotécnico de materiales.

Abstract: The current research is focused on a set of tiles found in the Consulate of the Sea in Palma, which feature as one of the most representative ceramic coatings of the Balearic Islands, nowadays disappeared. The documental research contributes in the contextualisation of the series identified in the constructive frame of the 16th century building and the decorative tendencies of the moment. The originality of custom design, the morphological particularities of the pieces and the provisional results of the study of archeometric design support the hypotheses of a Majorcan production of polychrome coating in the modern period, a novelty considering the predominance of documented imports.

Key words: Consulate of the sea, Ceramic coating, Sixteenth century, History of Art, Scientific study materials.

Rebut el 30 de maig de 2012. Acceptat el 31 d'octubre de 2013.

Grup de Conservació del Patrimoni Artístic Religiós

HAR2009-09929 "Diagnosis por imagen e interpretación históricoartística en los procesos de recuperación de la decoración mural. Islas Baleares".

Abreviatures: AH = Archivo Histórico, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, LDM = Llibre de diners de la mercaderia.

1. Introducción: objetivos y estado de la cuestión

El presente estudio se centra en un conjunto de azulejos policromos hallados en el Consulado de Mar de Palma de Mallorca, que debieron configurar uno de los revestimientos cerámicos más significativos y originales de las Islas Baleares, hoy desaparecido. Durante la última restauración del edificio en 1980, se halló en el primer piso, bajo el pavimento actual de la logia, una escombrera de materiales cerámicos y pétreos.¹ Las hipótesis establecidas sobre la procedencia de parte dicha azulejería explicaron dos posibles orígenes para ella: uno catalán o una hipotética fabricación mallorquina que supondría una novedad respecto a la mayoritaria importación de azulejería policroma documentada en Baleares durante la época moderna.

El estudio historicoartístico de la azulejería procedente del Consulado, y del contexto arquitectónico que centran la presente investigación, persiguen ampliar el conocimiento de la cerámica de época moderna hallada en Mallorca. Además el trabajo interdisciplinar realizado gracias al Ministerio de Ciencia e Innovación en el proyecto: HAR2009-09929 “Diagnosis por imagen e interpretación historicoartística en los procesos de recuperación de la decoración mural. Islas Baleares”,² aporta datos interesantes al respecto. La construcción del edificio como sede del colegio de la Mercadería, ligado a la Lonja de Palma, data de 1614. La documentación conservada, aunque abundante, presenta lagunas. Las fuentes archivísticas consultadas se ciñen especialmente a los libros del *diner de la Mercaderia* que recogen una parte de la edificación de la sala capitular y la logia adyacente, donde se concentró la mayor representatividad. Se ha vaciado el periodo comprendido entre el primer libro que se conserva, de 1626 hasta 1676, aunque ninguno incluye citas respecto a la azulejería estudiada. Tampoco la recogen las fuentes bibliográficas y gráficas, desde las primeras recopilaciones de datos históricos referidos a la Lonja y al Consulado, publicadas en el *BSAL*,³ hasta las escuetas descripciones, grabados y fotografías de finales del siglo XIX y principios del XX.⁴ Los escasos estudios que analizan el edificio han abordado el análisis estilístico de su arquitectura, aspectos

1 Agradezco a Frederic Soberats Liegey su inestimable ayuda en el desarrollo del presente trabajo, la posibilidad de acceder a los restos hallados y al material derivado de su estudio: “Diario de excavaciones de la galería del Consulado del Mar (1980)”, “Cerámica del Consulado del Mar”. Vid. SOBERATS LIEGEY, F.: “Azulejos del antiguo pavimento de la sede de “Els defenedors de la Mercaderia” de la Ciutat de Mallorca”, en *Transferències i comerç de ceràmica a l'Europa mediterrània, (segles XIV-XVII)*, Palma, 1997, p. 249-268.

2 Investigación realizada en colaboración con el grupo de investigación: *Cultura Material y Arqueometría* (AR/QUB) de la Universitat de Barcelona, encargado del estudio arqueométrico de los materiales. Se ha desarrollado en los siguientes proyectos: “Recuperación de la decoración mural en la arquitectura religiosa de las Islas Baleares” (HUM2006-07725); acciones especiales: “*Estudis científicotècnics per a la redacció d'un pla d'intervenció en els revestiments murals (ceràmics i esgrafiats) de la Cartoixa de Valldemossa*”, “*Estudis científico-tècnics per a la investigació de la producció rajolera mallorquina. Tipus de fabricació i materials*”, concedidas por la Direcció General de Recerca, Desenvolupament Tecnològic i Innovació del Govern de les Illes Balears; publicaciones: BAUÇA DE MIRABÓ GRALLA, C.; GAMBÚS SAIZ, M.; TOMÁS RUBIO, M.: “La degradación y pérdida del pavimento cerámico de la iglesia de la Cartuja de Valldemossa (Mallorca). Criterios de restauración y conservación”, *La restauración en el Siglo XXI. Función. Estética. Imagen*, IV Congreso GEIIC, Madrid, 2009, p. 249-260,

3 FRAU I PONS, A.: “La Lonja de Palma”, *BSAL*, I, 1885-1886, núms. 14, 16, 17, 18, 19 a 23, 25, 29, 32.

4 HABSBURGO LORENA, L.S.: *Las Baleares descritas por la palabra y el dibujo*, Palma, 2001, (1897) p. 306-307; *La ciudad de Palma*, Palma, 1954, (1882), p. 58-59; PONS I FÀBREGAS, B. et alii: *Mallorca artística, arqueológica y monumental*, Palma, 1994; BYNE, A.; STAPLEY, M.: *Casas y jardines de Mallorca*, Palma, 1982, (1928), láms. 158, 159, 173, 186-187.

particulares como la reforma decimonónica, la evolución de sus usos, el jardín u otros de carácter más general.⁵

La azulejería del Consulado de Mar se conoció pues a partir de su hallazgo, en el contexto de la bibliografía especializada en el tema cerámico. Por ello, muchos aspectos de las piezas estudiadas deben trabajarse en clave de hipótesis.

2. Estudio historicoartístico

2.1. Las series de azulejería halladas

En la galería del Consulado se recuperaron fragmentos de azulejos polícromos pertenecientes a doce diseños distintos, entre piezas de muestra, de “a cuatro”, cantoneras y cenefas. Se trataba de un conjunto poco unitario desde el punto de vista de sus tipologías formales y medidas, con piezas que oscilaban entre los habituales 140 mm de lado hasta los extraordinarios 250 mm de algunas series, a las que añadir un azulejo circular de gran originalidad. Por otro lado, los diseños variaban entre un primer grupo inédito, de gran variedad cromática (perfiles en manganeso, azul, verde, naranja y amarillo sobre blanco), hasta un modelo de gran difusión bícromo (azul y amarillo sobre blanco). Con todo, la unidad de algunas pastas, de tonalidad ocre rosada, y ciertas deficiencias de la policromía, junto a unos diseños deudores de la tradición tardorenacentista, otorgaban cierta unidad al conjunto. El grosor, motivos y policromía de las piezas establecieron una cronología que oscilaba entre finales del siglo XVI, según J. Coll y comienzos del siglo XVII, según F. Soberats y E. González.⁶ Ello añadió a las particularidades descritas, una mayor singularidad en el contexto de la azulejería conservada en Mallorca, mayoritariamente de tipo barroco, y más aun considerando que el hallazgo se efectuó *in situ*.

Entre los modelos hallados por F. Soberats, éste destacó en primer lugar seguido de la historiografía citada, los tres azulejos inéditos, originales por su temática, forma y medidas. Dos muestran los escudos de la Universidad del Reino de Mallorca (Fig. 1) y de la Casa Real de Aragón (Fig. 2), que tanto en la Lonja como en el Consulado suelen acompañar el emblema del colegio: el ángel de la Mercadería, evidenciando una realización destinada expresamente al edificio, con vocación identificativa y conmemorativa. Sus medidas de 250 x 250 mm no son frecuentes en el ámbito de la azulejería. Los escudos, inscritos en un cuadrado en losange, están rodeados por motivos de tradición renacentista. Representan

⁵ GAMBÚS SAIZ, M.: *El Manierismo en el arte mallorquín: siglos XVI y XVII*, tesis doctoral presentada en el Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts (UIB) en 1986, UIB, 1998, p. 578-581; GAMBÚS SAIZ, M.; MASSANET GILI, M.: *Itinerarios arquitectónicos de las Islas Baleares*, Palma, 1987, p. 96-97; CANTARELLAS CAMPS, C.: *La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración*, Palma, 1981, p. 192-194; PIÑA HOMS, R.: *El Consolat de Mar: Mallorca 1326-1800*, Palma, 1985; *El Consolat, Seu del govern de les Balears*, Palma, 1995; MURRAY, D.G.; LLABRÉS, J.; PASCUAL A.: *Jardines de Palma. Historia e imágenes*, Palma, 2008; SEBASTIÁN LÓPEZ, S.; ALONSO FERNÁNDEZ, A.: *Arquitectura mallorquina moderna y contemporánea*, Palma, 1973, p. 32-33; “Consolat de Mar, Capella de sa Llotja”, en LUCENA, M. (coord.): *Palma. Guia d’Arquitectura*, Palma, 1997, p. 80.

⁶ SOBERATS LIEGEY, F.: “Azulejos del antiguo pavimento...”, p. 252-254 y GONZÁLEZ GOZALO, E.: “Cerámica medieval (ss. XIV-XV) y postmedieval (ss. XVI-XVIII) de importación en Mallorca, en su contexto arqueológico urbano”, en *Mallorca i el comerç de la ceràmica a la Mediterrània*, Barcelona, 1998, p. 62; COLL CONESA, J.: “Mallorca: Moviments i corrents comercials a través de la ceràmica”, en *Mallorca i el comerç de la ceràmica a la Mediterrània*, Barcelona, 1998, p. 118.

la institución, ligada desde el siglo XV a la corona.⁷ En este punto cabe recordar azulejería heráldica en edificios civiles relacionables desde la época medieval, como la de Manises del Castel Nuovo de Nápoles, (1445-1458),⁸ los escudos de la ciudad en el consistorio de Valencia (1421),⁹ los de la casa de la ciudad de Barcelona (S. XV-XVI), los del castillo de Vullpellac (S. XVI),¹⁰ o numerosas piezas talaveranas. Probablemente el caso más significativo lo constituye el encargo de los *consellers* de Barcelona en 1559, compuesto por cuatrocientos azulejos con las armas reales, seiscientos con el escudo de la ciudad y el resto, hasta seis mil, formado por azulejos de muestra.¹¹ En definitiva, un esquema temático similar al del Consulado.

También la Mallorca del siglo XV contó con pavimentos protagonizados por azulejos heráldicos, como los valencianos de Can Burgues-Safortesa o Can Óleo (Palma),¹² y ya en 1506 los de la casa de Tomàs Desbach.¹³

El tercer diseño del Consulado, basado en lacerías de origen mudéjar y traducción renacentista, derivado del típico motivo de “cadeneta curvilínea”, es de forma circular (Fig. 3). Esta morfología tan poco frecuente tiene, entre sus escasas muestras, las primeras en la Europa del siglo XIII, cuando presumiblemente surgió como evolución del mosaico.¹⁴ La pavimentación compleja y costosa que requiere explica su escasez. En el Consulado este aspecto se resolvió mediante la incrustación de los azulejos circulares en piezas de piedra arenisca cuadrangulares, halladas en la galería, siguiendo una técnica de origen medieval.

Este primer grupo se completa con otros dos, más habituales. En primer lugar una serie también policroma de “a cuatro” de influencia talaverana (Fig. 5), semejante a las fabricadas en Valencia y localizadas en el salón principal de la Generalitat de aquella ciudad en 1575, en el convento *dels Àngels* de Barcelona y en el museo de Lluch.¹⁵ En segundo lugar “la rosa de los vientos”, (Fig. 6) un diseño bícromo “manierista” de amplia difusión que se fabricaba en Toledo, Cataluña y Valencia, donde ya aparece en 1607 en el monasterio

7 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*, Palma 2006, p. 115.

8 ÁLVARO ZAMORA, M.I.: “La emblemática en la cerámica”, *Emblemata*, 11, 2005, p. 352.

9 Un ejemplo es el inventariado como CE1/02320 en el Museo Nacional de Cerámica González Martí.

10 LLORENS, J.: *Les rajoles catalanes. Segles XIII al XIX*, Palma, 1980, p. 42, 50, 57.

11 BATLLORI I MUNNÉ, A.; LLUBIÀ I MUNNÉ, L.: *Ceràmica catalana decorada*, Barcelona 1974, 23, 127.

12 CANTARELLAS CAMPS, C. *et alii*: *La ceràmica de la col·lecció Marroig*, Palma, 2006, p. 30-31; RIERA FRAU, M.M. *et alii*: “Estudi preliminar de les rajoles decorades de la Societat”, en *La societat Arqueològica lul·liana. Una il·lustració que perdura (1880-2006)*, Palma, 2006, p. 199.

13 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Terrissa. Dades documentals per a l'estudi de la ceràmica mallorquina del segle XV*, Palma, 1996, p. 199.

14 Un análisis de esta morfología y un repaso a los ejemplares existentes lo realizó, al hilo del hallazgo del Consulado SOBERATS LIEGEY, F.: “La forma circular en el mundo de la azulejería policroma”, en *Estudis de Prehistòria, d'Història de Mayurqa i d'Història de Mallorca dedicats a Guillem Rosselló i Bordoy*, Palma, 1982, p. 269-279. Pertenecientes al siglo XVI destacan el pavimento del oratorio de S. Caterina (Siena), el molde de azulejo heráldico de Bayreuth, (Alemania) del Victoria and Albert Museum, los azulejos heráldicos circulares hechos en Sevilla del mismo museo y la pieza bizcochada circular combinada con romboidales esmaltadas de Manises del Museo González Martí.

15 PÉREZ GUILLÉN, I.: *Ceràmica arquitectònica valenciana*, II, Valencia, 1996, 12-13.

de San Miguel de los Reyes.¹⁶ La popularidad de este último se evidencia también en el contexto mallorquín, donde cuenta con numerosas variantes.¹⁷ Ambos muestran en el Consulado defectos o simplificaciones, producto de un obrador poco especializado.

Finalmente se hallaron tres diseños más, pertenecientes a una misma serie bícroma de cenefas y cantoneras, protagonizada por elementos vegetales entrelazados de tradición manierista (Fig. 7). Se trata de una serie conocida en Mallorca aunque de procedencia no identificada.¹⁸ Para terminar, un último grupo de azulejos policromos de diseño irrecuperable.

2.2. Ubicación e instalación

Como ya se ha apuntado, la heráldica representada en algunos azulejos y la costosa colocación que requirieron otros sugieren un lugar representativo para su ubicación, que seguramente corresponda a la sala capitular en la que se reunían los miembros del colegio.¹⁹ Si a ello se añade el hallazgo de los restos en un espacio colindante a dicha sala, utilizados como material de relleno y nivelación del nuevo pavimento de la logia, la hipótesis resulta más que factible.

La sala capitular, citada en la documentación como *sala de longe* o *sala superior de longe*, por la consideración del edificio como dependencia anexa a la Lonja, se conoce con cierto detalle a partir de 1626, con los primeros libros de la Mercadería que se conservan legibles.²⁰ En 1627 la sala ya estaba terminada pues se decoraba con una cornisa pintada. En ese momento es factible, cronológicamente hablando, que los azulejos ya se hubieran instalado como parte de un hipotético revestimiento cerámico, aunque la laguna documental anterior a 1626 impide concretarlo.

En los años siguientes se documentan obras decorativas en la sala y reparaciones en el tejado. En 1655 se registran las siguientes partidas:

Més fas fe com Francesc Gelabert ha rebut per compta dels dits 15 l. a compliment de 135 l. que li fonch donade la scarade de fer lo pahiment de la sala de llonga, fer aportar lo pradeny de Santany, fer lo portal de la sala [...] 15 l.

Més fa fe com Francesc Gelabert ha rebut per compta dels dits 30 l. per tantas ne han pagades bastretas per los nòlits de una barca guixera qui aportà la pedra de Santany per ops del collegi, fet ut supra 30 l.

Més fas fe com Francesc Rossalló ha rebut per compta dels dits 29 l, 9 s. i això és 20 l. per 40 jornals de fusters, a raó 19 s. per sarrar las pedras de Santañy [...].²¹

16 PÉREZ GUILLÉN, I.: *Cerámica arquitectónica...*, p. 29; COLL CONESA, J.: *La cerámica valenciana. Apuntes para una síntesis*, Valencia, 2009, p. 156.

17 CABOT ESTARELLAS, J.; MULET, B.: *Rajoles policromes a Mallorca*, Palma, 1990, p. 51, CANTARELLAS CAMPS, C. et alii: *La cerámica...*, p. 51.

18 CABOT ESTARELLAS J., MULET, B.: *Rajoles policromes...*, p. 69; SOBERATS LIEGEY, F.: "Azulejos del antiguo pavimento...", p. 253; RIERA, M.M. et alii: "Catàleg de la col·lecció de rajoles decorades de la SAL", en *La Societat Arqueològica Lul·liana...*, p. 228.

19 SOBERATS LIEGEY, F.: "La forma...", p. 269-279; "Azulejos del antiguo pavimento...", p. 249-268.

20 ARM, AH, 1082 B, LDM 1626-1628, [...] *per tota la feina en la sala de longe e en lo ort de longe, fet a 7 de octubre de 1626*, f. 9; A Nadal Torrens picapadrer [...] *per feina en la sala de longe*, f. 14; [...] *feina a la sala de longe*, f. 14v; A Nadal Torrens [...] *per una dotzena de mitjans que han servit per a tapar lo buyt de la sala de la longe a 3 abril 1627*, f. 17.

21 ARM, AH-1113, LDM 1654-1655, ff. 8v-9v.

La pavimentación se realiza en el contexto de una sala capitular ya terminada y en uso desde 1627, junto a la erección de un nuevo portal, decorado por Joan Antoni Homs. La trascendencia de estas obras merece un estudio pormenorizado que excede el interés de estas líneas, por el momento abierta en el marco de la evolución constructiva del edificio que estamos estudiando.²²

Volviendo al tema cerámico, es indiscutible que la fecha de 1655 resulta tardía respecto a los azulejos hallados, catalogados entre finales del siglo XVI y principios del XVII. No es posible que las partidas transcritas correspondan a una hipotética sustitución del presunto pavimento de azulejería anterior a 1627 por otro exclusivamente de piedra en 1655, pues la galería donde se localizaron los restos reveló un contexto arqueológico cuya datación más tardía correspondía a fines del siglo XVIII. Debió ser la reforma de principios del siglo XIX la que eliminó el revestimiento cerámico, debido al mal estado de conservación de algunas piezas.²³

Resulta más probable, siempre en clave de hipótesis, que la pavimentación transcrita incluyera, obviados, elementos que no merecían consignarse en los albaranes al no tener que pagarse; es decir, azulejos preexistentes, adquiridos entre 1614 y 1626, no documentados debido a la laguna documental de ese período. De esta forma, la noticia citada correspondería con toda probabilidad a las piezas de piedra arenisca halladas en la galería, “serradas” para adecuarse a las medidas necesarias y para alojar los azulejos incrustados, seguramente rescatados de una instalación anterior. (Fig. 4). Ello explicaría en gran medida las particularidades de la pavimentación argumentadas por F. Soberats. Éste expuso cómo diversos tipos de azulejos habían sido unificados en un mismo revestimiento, según los restos hallados y la equivalencia métrica conseguida a partir de las grandes piezas cuadradas de piedra de 280 mm. Además de reunir azulejos poco habituales: heráldicos de 250 mm (Fig. 1, Fig. 2), circulares (Fig. 3) y desconocidos, las piedras sirvieron para combinar éstos con al menos una serie de complemento de 140 mm (Fig. 5) y probablemente con el resto (Fig. 6, 7).²⁴ En definitiva, entre los doce diseños hallados, cinco se usaron en un mismo pavimento, según evidenciaron los restos pétreos incrustados.

La variedad de diseños y su presencia desigual entre el material encontrado se explicaban según F. Soberats, por una falta de planificación unitaria causada por las demoras de la obra. Al hilo de las noticias documentales, es posible que ello se debiera a la reforma de 1655, que reunió piezas anteriores lo suficientemente representativas como para ser conservadas, gracias a una nueva y particular instalación. Los azulejos heráldicos por su carácter identificativo y los circulares por su originalidad, constituyen indudablemente piezas merecedoras de una hipotética reutilización.

En cuanto a la instalación, cabe recordar que en los frecuentes pavimentos cerámicos de los reinos de la Corona de Aragón y también de Mallorca en época bajomedieval y renacentista, la azulejería solía dibujar cenefas, franjas o dameros sobre fondos de baldosa bizcochada. Y, aunque menos frecuente, también existió la combinación de piedra y azulejería engastada, en pavimentos de algunas casas señoriales de Palma: *Enrajolats*,

22 Investigación en curso por parte del *Grup de Conservació del Patrimoni Artístic Religiós*.

23 SOBERATS LIEGEY, F.: “Azulejos del antiguo pavimento...”, p. 257.

24 SOBERATS LIEGEY, F.: “Azulejos del antiguo pavimento...”, p. 225-226.

*pocs, combinats amb lloses, de dibuixos blaus sobre blanc lletós, vernissats, o de colors apagats, mostrant escuts. [...] En el pis de l'estudi de Can Oleo (carrer de l'Almudaina) estaven engastats en lloses de Santanyí, policromats i indiscutiblement de fabricació àrab.*²⁵

También la Cartuja de Valldemossa pavimentó su iglesia con azulejos, de Manises y piedra negra de Deyá en 1596.²⁶ En definitiva, este tipo de instalación documentada desde el siglo XV en la isla, se puso también al servicio de la representatividad del edificio consular.

Por otra parte los distintos niveles de desgaste observados en los azulejos apoyan la reutilización de materiales ya expuesta, pero también podrían sugerir la existencia de distintos pavimentos o de hipotéticos arrimaderos. Éstos proliferaron en la Península a partir del quinientos. De hecho, entre los azulejos del Consulado los hay conocidos por su utilización mural, como el que se repite en la Generalitat de Valencia (Fig. 5), o el tema heráldico, que también se da allí.²⁷ Para esclarecer este punto sería necesaria una excavación sistemática, en el subsuelo de la sala capitular. Hasta el momento la documentación del Consulado habla de muros decorados con pintura mural y tapices; la hipótesis de uno o varios pavimentos se dibuja como la más factible. Además el contexto mallorquín ha documentado o conservado numerosos arrimaderos de época moderna en el contexto religioso, pero no una tradición semejante en el ámbito civil.

2.3. Una hipotética fabricación local

Las noticias que conciernen a los ceramistas de la época han contribuido a dibujar una producción centrada en la obra común y la opinión tradicionalmente aceptada de que los productores de azulejería policroma en la isla tuvieron durante la época moderna escasa o nula representatividad.²⁸ Los estudios documentales han contribuido a cimentar la hipótesis que restringe la producción del gremio entre los siglos XIV y XVIII a las piezas comunes, mientras las más elaboradas eran importadas a los principales centros productores peninsulares: Valencia, Cataluña, Toledo...²⁹ Si bien es cierto que muchos edificios mallorquines representativos de época moderna cuya azulejería está documentada revelan la importación o repiten diseños fabricados en centros peninsulares, es factible que pudieran haber existido producciones propias, a imitación de las peninsulares, para revestir espacios importantes de forma más económica. Algunos ejemplos que se han citado al

²⁵ FERRÀ I PERELLÓ, B.: *Ciutat ha seixanta anys (1850-1900)*, Palma, 1996, 107; RIERA FRAU, M.M. *et alii*: "Estudi preliminar...", p. 199.

²⁶ BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, C.: *La Real Cartuja de Jesús de Nazaret de Valldemossa. Formación y evolución de su patrimonio histórico-artístico*, Palma, 2008, p. 246-247. Al respecto cabe recordar la relación que mantuvieron Cartuja y Consulado durante el siglo XVII.

²⁷ Según M.I. Álvaro la heráldica constituyó un motivo más utilizado en frontales y arrimaderos que en solerías a partir del siglo XVI, aunque pervivió en éstas últimas. ÁLVARO ZAMORA, M.I.: "La emblemática...", p. 356.

²⁸ *No és possible definir quines foren les rajoles confeccionades a Mallorca i si les documentades són vidriades o simplement bescuitades. Les rajoles vidriades localitzades a Mallorca, a nivell de col·leccionistes, possiblement hagin arribat a l'illa per via comercial i moderna. No hi ha constància arqueològica de la seva presència in situ, deixant de banda les de la capella de la Trinitat de la Seu de Mallorca, i molt manco de la seva fabricació fins a inicis del segle XIX. [...] la fabricació de rajoles decorades no fou habitual a l'illa, encara que aquesta hipòtesi es fonamenti, endemés, en la manca de notícies textuais sobre la seva fabricació.* BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Terrissa...*, p. 190.

²⁹ BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Terrissa...*, p. 190. GONZÁLEZ GOZALO, E.: "Cerámica medieval (ss. XIV-XV)...", p. 56.

respecto de hipotéticas fabricaciones locales los constituyen la citada capilla de la Trinidad de la catedral mallorquina, la capilla de San Marcos del Castillo de Bellver, o la capilla de Santa Ana del Palacio de la Almudaina.³⁰ Pero para la época estudiada, no hay ejemplos identificados de una hipotética fabricación local.

Al respecto se ha citado la instalación de ceramistas foráneos en Mallorca, conocida ya desde la segunda mitad del siglo XV y protagonizada por artífices valencianos.³¹ A partir de 1560 se renueva, debido a la inexistencia de producciones de calidad, de forma que los recién llegados se ofrecen a iniciar nuevas técnicas y a difundirlas entre los artesanos locales. Diego de Alarcón procedente de Toledo, Francesc Casasús de Barcelona y Julio Grisso de Génova, documentados por E. Aguiló y E. Fajarnés,³² fueron ya reivindicados por F. Soberats, J. Coll³³ o A. Ray como los introductores en Mallorca de la cerámica de lujo. Éste último se aventuró incluso a relacionar con el Consulado al toledano Diego de Alarcón, quien había propuesto introducir en Mallorca una producción al estilo de Manises y Sevilla. En concreto relacionó el azulejo circular (Fig. 3) con una producción conocida, elaborada ya por Picolpasso a partir de un diseño de cuerdas conocido como “nudos”. Sobre el azulejo en particular explica:

Aparentemente es el único azulejo redondo de este periodo pero en el siglo XVI tales formas debían ser muy comunes y un producto estándar de los azulejeros toledanos. Es significativo que Juan de Vera hiciera azulejos de este tipo en Toledo para el Escorial y que a Diego de Arcón, también de Toledo se le otorgara el privilegio de hacer cerámica y azulejos del tipo “Sevilla” en Mallorca en 1560. Él, o su taller seguramente pudieron haber hecho los azulejos para el Consulado del Mar.³⁴

La historiografía posterior no ha llegado a concretar una posible fabricación local de azulejería. Tanto la exhaustiva investigación documental realizada por M. Barceló, como los restos arqueológicos estudiados por G. Rosselló, les hicieron desestimar la supuesta revitalización de la cerámica de calidad en Palma, si bien matizaban la posibilidad de su existencia en base a las influencias italianas localizadas en ciertas piezas de Inca.³⁵ Más pesimistas se mostraban M. Bernat y J. Serra, al considerar que los intentos de renovación por parte de los maestros foráneos fracasaron y que las producciones locales se habían ocupado exclusivamente de la obra común.³⁶

30 SOBERATS LIEGEY, F.; CARRERAS ESCALAS, J.; COLL CONESA, J.: “Noticia para el estudio de la producción azulejera en Mallorca: Siglos XVIII-XIX”, *BSAL*, 38, 1980, p. 596-620; GONZÁLEZ MARTÍ, M.: *Cerámica del levante español: siglos medievales*, III, Barcelona, 1952, p. 194; GONZÁLEZ GOZALO, E.: *La colección de cerámica del Museu Diocesà de Mallorca*, Palma, 2005, p. 65-67; CANTARELLAS CAMPS, C.: *La cerámica...*, p. 26.

31 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Terrissa...*, p. 192.

32 AGUILÓ, E. K.: “Industrias mallorquinas: Fabricació de obra fina (1560)”, *BSAL*, 4, 1891-1892, p. 47; FAJARNÉS, E.: “Fer y envernçar de tots colors, obre prime per L. Grisso, genoues: 1598”, *BSAL*, 6, 1896, p. 139-140; “Fabricació de obre de terre per diego de Larchon”, *BSAL*, 6, 1896, p. 173.

33 SOBERATS LIEGEY, F.; CARRERAS ESCALAS, J.; COLL CONESA, J.: “Noticia...”, p. 605; COLL CONESA, J.: “Mallorca: moviments...”, p. 80.

34 Traducción de RAY, A.: “Sixteenth-century pottery in Castile: a documentary study”, *Burlington Magazines*, CXXXII, 1991, nota 41.

35 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Terrissa...*, p. 7-8.

36 BERNAT I ROCA, M.; SERRA I BARCELÓ, J.: “Gerrers, ollers i teulers a Ciutat de Mallorca (segles XVI-XVIII)”, en ROSSELLÓ, G. (coord.): *Transferències i comerç de cerámica a l'Europa mediterrània (segles XVI-XVII)*, Palma, 1997, p. 458, 466.

Sin embargo el azulejo circular (Fig. 3) y uno de los diseños heráldicos del Consulado (Fig. 1), fueron catalogados por Jaume Coll en torno a 1590, como de procedencia catalana, aunque especificando: *La policromia de l'exemplar és difícil de comparar amb altres obres, si més no recorda alguns elements d'arrel talaverana de finals del segle XVI. Donat el moviment de ceramistes talaverans com Lorenzo de Madrid, caldria fins i tot pensar en una producció mallorquina.*³⁷

En definitiva, la hipotética fabricación local, impulsada por maestros foráneos, quedaba de nuevo replanteada en torno a los talleres de Talavera, a partir de la rica policromía de algunos de los ejemplares del Consulado.

En este punto es indispensable recordar el auge de las producciones talaveranas y en concreto de las realizadas con la técnica del gran fuego entre finales del siglo XVI y el XVII.³⁸ Durante este período tuvieron gran fama los llamados azulejos “manieristas”, conocidos por sus diseños deudores de la tradición renacentista y por haber alcanzado Talavera la mayor calidad técnica y artística, erigiéndose sus alfareros como proveedores exclusivos de la Casa Real española.³⁹ La azulejería talaverana recogía la influencia de italianos y flamencos a través de los grabados que inspiraban sus zócalos y paneles. Su amplia paleta compuesta por ocre, amarillos, azules y verdes delimitados por contornos en manganeso,⁴⁰ fue exportada desde los palacios nobiliarios, iglesias y conventos castellanos al resto de la Península, al ser llamados sus ceramistas para trabajar en edificios tan representativos como el Escorial en Madrid (1570), la Generalitat (1575) y el colegio del Corpus Christi de Valencia (1595-1605) o el Palau de la Generalitat de Barcelona (1596). Las exportaciones talaveranas se extendieron por gran parte de la geografía española y la emigración de sus artífices entre finales del siglo XVI y el XVII provocó que incluso centros productores tan famosos como Sevilla imitaran sus producciones.

Volviendo al Consulado y pese a la ausencia de noticias referidas a la azulejería, la investigación documental ha aportado datos sobre la adquisición de cerámica. Los libros de la Mercadería registran el suministro de piezas al colegio por parte de Gaspar Vidal gerrer. Los pagos efectuados a su taller abarcan el periodo comprendido entre 1626 y 1665⁴¹ e incluyen cantidades considerables de *teules, canons, canonets, canals, canaletes, cadufos, cadafos, gerres, alfàbias*. En definitiva se trata de la típica obra común. Entre las partidas de gasto destinadas al taller de Vidal se lee:

37 Catalogados como nº 79 y 80. COLL CONESA, J.: “Mallorca: moviments...”, p. 118.

38 Así se conocen las producciones caracterizadas por una paleta amplia compuesta de azul (cobalto), negro (manganeso), amarillo (antimonio), naranja (óxido de hierro) y verde (óxido de cobre). PADILLA MONTOYA, C.: *Historia de la cerámica en el Museo Arqueológico Nacional*, Madrid, 1997, p. 29.

39 PLEGUEZUELO HERNÁNDEZ, A.: “Luces y sombras sobre las lozas de Talavera”, en PLEGUEZUELO HERNÁNDEZ, A. (coord.): *Lozas y azulejos de la colección Carranza*, Toledo, 2002, p. 231-272, 250; SÁNCHEZ PACHECO, T.: “Cerámica de Talavera de la Reina y Puente del Arzobispo”, *Summa Artis*, XLII, Madrid, 1997, p. 313.

40 MARTÍNEZ CAVIRO, B.: *Cerámica de Talavera*, Madrid, 1984, p. 16, 25, 29.

41 ARM, AH-1084 *Llibre de diner del moll*, 1626, f. 15v; ARM, AH-1089, *LDM 1634-1635*, sin foliar; AH-1091, *LDM 1635-1636*, f. 11v; AH-1092, *LDM 1636-1637*, f. 9; AH-1093, *LDM 1637-1638*, f. 7; AH-1097, *LDM 1641-1642*, ff. 4, 7v, 11v, AH-1098, *LDM 1642-1644*, f. 6v, AH-1102, *LDM 1643-1646*, ff. 6, 8, 32, 38, AH-1106, *LDM 1647-1648*, f. 5v, AH-2144, *LDM 1630-1668*, ff. 10, 13, 18, 20, 25, 34, 43, 59, 77, 80, 81, 88, 92, 95, 100, 117, 176.

Més fas testimoni com mestre Gaspar Vidal gerrer ha rebut per conta dels magnífichs senyors deffanadors honse lliures y set sous, diem 11 l., 7 s. i són, çò és 2 l., 16 s. per lo valor de 400 teullas a raó 14 s.; més 4 l., 4 s. per lo valor de 28 dotsanes rajoles a raó 4 s.; més 12 s. per 8 jeras, i 4 cadaffos; més 1 l., 11 s., 6 d. per 215 taulles a raó 14 s.; més 19 l., 6 d. per vuit canals, que tot són dites 11 l., 7 s.; tot lo qual ha servit per sarvai del collegi [...]»⁴²

La adquisición de más de trescientas *rajoles* es significativa en nuestro contexto, aunque tanto la nomenclatura utilizada como el precio de las piezas indican baldosas comunes, habituales en cualquier obrador. Así pues, la responsabilidad del taller local de Gaspar Vidal respecto a la azulejería hallada en el Consulado no puede demostrarse a raíz de la documentación. Con todo, la dependencia del colegio respecto a un mismo taller cerámico destacado, aprovisionador de cerámica arquitectónica y de forma, es patente durante cuatro décadas. En ese lapso de tiempo aparecen otros miembros de la saga familiar trabajando para el Consulado como *Joseph* y *Nadal Vidal*.⁴³

La información referida a esta familia resulta sumamente interesante en el contexto del gremio de *gerrers*. Se sabe que la saga de los Vidal fue relevante durante la baja Edad Media y la época moderna. Se hallan documentados como ceramistas a partir de 1466, habitando en la parroquia de Santa Eulalia, donde se encontraba el barrio de *Sa Gerreria*, que agrupaba los obradores cerámicos de la ciudad.⁴⁴ Dos de sus miembros figuran como adictos a las Germanías en 1523 y aparecen como uno de los cuatro linajes predominantes en las primeras *ordinacions* del *col·legi de gerrers*, datadas en 1628. Una de las reformas introducidas por esta institución, referida a la regularización de las medidas de las baldosas documenta a Josep Vidal como custodio de las nuevas piezas “patrones”. Además el taller suministró tejas a la Catedral de Mallorca entre 1594 y 1629.⁴⁵ Finalmente, la saga familiar continuaba con su establecimiento abierto en 1690 a pesar de la fuerte contracción registrada en Palma con la crisis del oficio, durante la segunda mitad del siglo.⁴⁶ Así pues el Consulado contó con uno de los obradores más importantes del momento para aprovisionarse de cerámica. Puntualmente aparece otro taller en la documentación. En 1640 se pagaba a Ramon Llull *gerrer*⁴⁷ y entre 1656 y 1665 Gabriel Llull *gerrer* continuaba surtiendo al colegio con la producción acostumbrada, dedicada mayoritariamente a las conducciones de una nueva fuente para el huerto.⁴⁸

En definitiva, dos talleres fueron los responsables de aprovisionar el colegio durante la primera mitad del siglo XVII: el de los Vidal, con una consolidada tradición de más de dos siglos, constantemente documentado en el Consulado entre 1626 y 1665, y el de los Llull, menos frecuente, entre 1640 y 1665.

⁴² ARM, AH-1102, *LDM 1643-1646*, f. 32.

⁴³ ARM, AH-1107, *LDM 1649-1650*, f. 4v, ARM, AH- 2144, *LDM 1630-1668*, f. 111.

⁴⁴ BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Terrissa...*, p. 196, 200, 218, 300-301.

⁴⁵ ACM, Fábrica 1842, 1594-95, 63; ACM FA 1840, 1611-12, 32v, ACM, FA 1682, 1613-14, 1613, FA 1875, 1629-1630, 23.

⁴⁶ BERNAT I ROCA, M.; SERRA I BARCELÓ, J.: “Gerrers...”, p. 458, 461, 467.

⁴⁷ ARM, AH- 2144, *LDM 1630-1668*, f. 64.

⁴⁸ ARM, AH-1115, *LDM 1657-1658*, f. 5, AH-1116, *LDM 1659-1660*, ff. 12, 16v, 20, AH-2144, *LDM 1630-1668*, f. 125, 134, 140, 142, 144, 146, 147, 152, 155.

Dada la imposibilidad de identificar documentalmente la procedencia local de la azulejería del Consulado, se planteó de forma complementaria el estudio arqueométrico de los materiales. Realizado por el grupo de investigación *Cultura Material i Arqueometria (ARQ/UB)* del Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, dicho estudio se concentró en cuatro de los doce diseños hallados en el Consulado en 1980.⁴⁹ La selección se hizo a partir de algunos de los principales grupos que diversificaban el conjunto, junto a otras piezas de la época y contexto insular. Se analizaron dos de los azulejos inéditos policromos cuya influencia talaverana ha sido expuesta (Fig. 2), el modelo deudor de la Generalitat valenciana (Fig. 5) y una muestra procedente de la serie policroma, poco conocida y de procedencia indeterminada (Fig. 7).

Los resultados de este estudio se encuentran pendientes de publicación, por lo que únicamente se citará un breve resumen de las tendencias que sugirieron. Por una parte se hizo evidente la existencia de dos grupos de pastas distintos en el Consulado (Fig. 8), destacando el diferente contenido en diversos elementos en cada uno. El primer grupo reunió uno de los diseños heráldicos (Fig. 2) y el similar a la Generalitat (Fig. 5), ambos policromos. El segundo estaba constituido por el azulejo policromo circular inédito (Fig. 3) y la serie conocida bicroma de procedencia desconocida (Fig. 7). Es decir, dos pastas diferenciables a partir de dos procesos de preparación.

Por otra parte, con el objetivo de identificar el origen de las producciones analizadas, y a partir del análisis de conglomerados el ARQ/UB realizó una asociación de patrones que comparó los resultados, en condiciones equivalentes, con un total de 731 individuos cerámicos de tipos y cronologías similares procedentes de yacimientos tanto peninsulares como de las islas Canarias y de Mallorca. Las conclusiones del informe emitido por dicho grupo de investigación incidieron en la probable procedencia local del conjunto analizado del Consulado de Mar.⁵⁰

En cualquier caso, se trata de resultados provisionales no concluyentes a falta de análisis más completos. En este sentido se abre la posibilidad de realizar nuevas comparativas extensibles en el futuro a otras producciones cuya producción local esté asegurada. Desde este punto de vista, el estudio realizado en el Consulado constituye un punto de partida con expectativas esperanzadoras en cuanto a la producción local.

3. Conclusiones

El estudio arqueométrico contempló la posibilidad de una producción de azulejería policroma local ligada al Consulado de Mar. En segundo lugar puso en evidencia que el/los taller/es cerámico/s responsable/s de dicha producción se sirvieron de dos yacimientos distintos a la hora de aprovisionarse de materia prima. Al respecto cabe recordar canteras de arcilla vigentes en la Mallorca seiscentista como por ejemplo las de Mandrava y Xorriego.⁵¹

Es un hecho que no podemos concretar a día de hoy la autoría de dichas producciones a partir de la caracterización de los materiales o técnicas utilizadas, pero tampoco desde

⁴⁹ "Caracterización arqueométrica de cerámicas procedentes del Consolat de Mar (Mallorca, Illes Balears)", Informe realizado por Noemi Prats, Llorenç Vila Socias, Jaume Buxeda, ARQ/UB.

⁵⁰ ARQ/UB "Caracterización arqueométrica...", p. 6.

⁵¹ BERNAT I ROCA, M.; SERRA I BARCELÓ, J.: "Gerrers, ollers...", p. 464.

el punto de vista documental. A pesar de todo, el conocimiento de los maestros foráneos establecidos en Mallorca ya durante la segunda mitad del siglo XVI y su permanencia en la isla siguen constituyendo a día de hoy la hipótesis más factible para explicar algunos de los azulejos del Consulado, extraordinariamente originales en el contexto insular.

La dependencia que muestra el colegio de la Mercadería respecto a un mismo taller cerámico documentado, conocido y consolidado, durante cuatro décadas entre 1626 y 1665, podría señalarlo como el hipotético receptor de técnicas aprendidas, desarrolladas excepcionalmente por encargo. Ello contribuiría a explicar la escasa especialización que reflejan los azulejos analizados. En cualquier caso y dada la imposibilidad de esclarecer este punto, parece que son fruto de producciones locales restringidas, ligadas a fábricas concretas y de poca trascendencia y continuidad, según refleja el predominio de la obra común documentada y la escasez de ejemplares similares.

El Consulado muestra finalmente la utilización de la cerámica al servicio de la función representativa que encarna el edificio, como un elemento más dentro del programa simbólico y decorativo que éste desarrolla. De esta forma la heráldica muestra un papel primordial dentro del conjunto edilicio perteneciente al colegio de mercaderes y se extiende desde las bóvedas góticas de la Lonja, hasta el presunto pavimento de la sala capitular seiscentista, reinstalado a mediados del siglo XVII. Ello demuestra la pervivencia de una tradición medieval y renacentista conocida en Mallorca, de la que conocemos pocos ejemplos.

La inspiración talaverana de algunos de los azulejos estudiados debido a su policromía, y la coincidencia de otros con ejemplares conocidos en Valencia y Cataluña, demuestran una vez más hasta qué punto el intercambio de influencias se dio en Mallorca, no solamente debido a la importación sino también al establecimiento de ceramistas foráneos. Aunque no pueda concretarse la conexión entre aquellos maestros o más especialmente entre el influjo talaverano y el Consulado de Mar más allá de razones estilísticas y técnicas, la inspiración peninsular esconde interesantes novedades.

Mientras las principales obras arquitectónicas de la Península alejadas de centros productores se surtían de material importado para sus revestimientos cerámicos, en Mallorca el elevado coste del transporte aconsejaría probablemente la fabricación propia. Con toda seguridad la nueva sede del colegio de la Mercadería constituyó, a principios del siglo XVII una de las obras más importantes de la ciudad. La azulejería hallada, conjugando diseños novedosos con otros conocidos, concuerda con las tipologías manieristas que aún perduraban en la época inicial del edificio. Su presumible reinstalación en 1655 puede deberse a la voluntad de conservar algunas de las piezas más representativas de aquella etapa, combinadas con otras, mediante una pavimentación que constituye una de las diversas obras decorativas que enriquecieron la sala capitular entre 1614 y 1669.

Por otra parte, frente a la falta de especialización técnica típica de las producciones ocasionales, los azulejos del Consulado incluyen piezas inéditas de gran originalidad y particular instalación. Los azulejos circulares y la solución utilizada para combinarlos con otros rectangulares mediante losas de piedra muestran seguramente, más allá de la solución a un problema técnico debido a la falta de uniformidad del material, un pavimento único en el contexto insular y también en el español. El característico uso de la piedra en Mallorca se extendió en el suelo junto a los alizares, en sustitución del tradicional barro bizcochado, contribuyendo a señalar el edificio, una vez más, como uno de los más representativos de su época.

Con todo, no existe constancia de la influencia posterior que ejerció el Consulado. Las producciones novedosas, normalmente realizadas para fábricas importantes, solían provocar demandas similares destinadas a obras menores. El ejemplo más cercano lo brinda Valencia, cuando la producción de origen castellano contratada para la Generalitat se amplió a algunos palacios de personajes allegados al gobierno público.⁵² En cambio, la azulejería del Consulado constituye a día de hoy la única de tradición manierista hallada en su contexto en Mallorca y un ejemplo singular en el marco de la arquitectura civil, frente a una tradición predominantemente barroca, conservada en parroquias y conventos.

Parece probable que la fabricación de cerámica arquitectónica policroma, conocida en Mallorca especialmente a partir del siglo XIX, existiera también en el seiscientos ligada a fábricas destacadas como la que nos ocupa. Frente al vacío documental constatado la originalidad de los diseños, el encargo de algunos de ellos, las particularidades morfológicas de los azulejos y los resultados provisionales del estudio arqueométrico realizado constituyen los principales argumentos para sostener una presumible autoría local ligada al Consulado de Mar.

52 COLL CONESA, J.: *La cerámica...*, p.155.

Fig. 1 Azulejo de muestra 250 x 250 x 17 mm. Perfiles en manganeso, azul, verde, naranja y amarillo sobre blanco estannífero. Reconstrucción a partir de fragmentos. F. Soberats Liegey

Fig. 2 Azulejo de muestra 250 x 250 x 17 mm. Perfiles en manganeso, azul, verde, naranja y amarillo sobre blanco estannífero. F. Soberats Liegey

Fig. 3 Azulejo de muestra 180ø x 17 mm. Perfiles en manganeso, azul, verde, naranja y amarillo sobre blanco estannífero.
F. Soberats Liegey

Fig. 4 Piedra de Santanyi con azulejo incrustado 280 x 280 x 70 mm

Fig. 5 Azulejo de a cuatro 140 x 140 x 17 mm. Perfiles en manganeso, azul, naranja y amarillo sobre blanco estannífero. F. Soberats Liegey

Fig. 6 Azulejo de cenefa 140 x 140 x 17 mm. Perfiles en manganeso, azul y amarillo sobre blanco estannífero. F. Soberats Liegey

Fig. 7 Azulejo de cenefa 140 x 140 mm. Perfiles en manganeso, azul y amarillo sobre blanco estannífero Reconstrucción F. Soberats Liegey

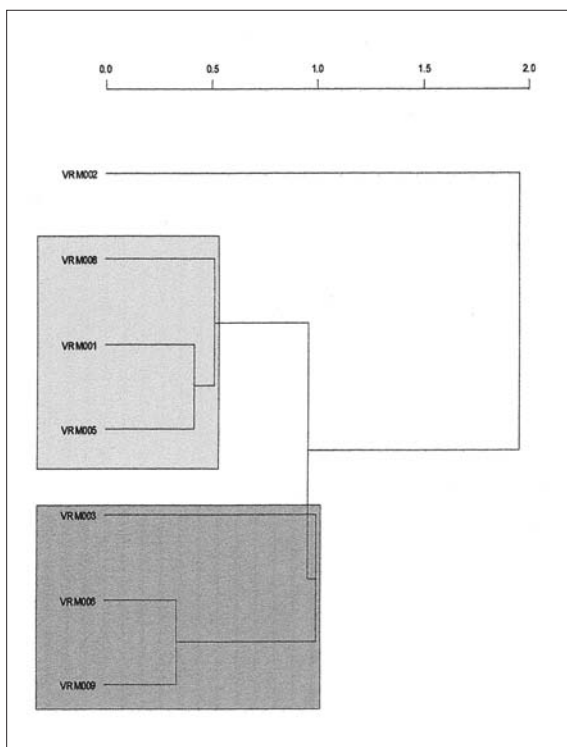

Fig. 8 Dendrograma del análisis de conglomerados que explica la existencia de dos grupos cerámicos en el Consulado de Mar.
ARQUB, Cultura Material y Arqueometría, Universitat de Barcelona

ASTROLOGÍA EN LA FACULTAD DE VALENCIA EN 1636 SEGÚN EL MÉDICO MALLORQUÍN LLORENÇ FE

Antoni Contreras Mas

Licenciado en Medicina

Resumen: Algunas noticias que aparecen en la correspondencia que Llorenç Fe mantuvo con su padre mientras realizaba su formación médica en la facultad de Valencia, nos permiten la aproximación a la realidad de sus estudios e intereses. Entre estos últimos la astrología se menciona en diferentes ocasiones, ya que la materia formaba parte del programa de estudios de la facultad. Sus palabras atestiguan el interés que la astrología despertó en algunos futuros médicos, a pesar del entredicho que para su estudio y ejercicio suponían las diversas y frecuentes prohibiciones eclesiásticas publicadas hasta entonces. Sus noticias mencionan al profesor que imparte la asignatura, así como las necesidades prácticas que se planteaban para la realización de un horóscopo o pronóstico de un sujeto concreto.

Palabras clave: Astrología, medicina, Mallorca, Valencia.

Abstract: Some news that appear in the correspondence that Llorenç Fe had with his father while he was carrying out his medical training at the University of Valencia, allow us to approach the reality of his studies and matters of his interest. Among the latter, astrology is mentioned on different occasions as the subject that formed part of the studies programme in medical school. His words are witness to the interest that astrology aroused in some future physicians, despite being questionable that for its study and practice the diverse and frequently published ecclesiastical bans would suppose up till then. Llorenç Fe's letters mention the Professor who teaches the subject, as well as the nuts and bolts which arose in order to make a horoscope or forecast of a particular individual.

Key words: Astrology, medicine, Mallorca, Valencia.

Presentamos algunas noticias acerca de la formación astrológica impartida a los estudiantes de medicina que adquirían su formación en Valencia a comienzos del segundo tercio del siglo XVII. Proceden de las cartas enviadas por un estudiante de medicina mallorquín a su padre, mientras recibía su formación médica, como Bachiller y Doctor, en la Facultad de Medicina de la Universidad de Valencia por aquellos años.¹ Esta correspondencia nos permite saber algo sobre el transcurso de buena parte de la realidad cotidiana, durante los años de residencia de un joven mallorquín en Valencia, mientras adquiría su formación universitaria en medicina. Sin duda esos avatares de sus años de aprendizaje tuvieron mucho en común con los del relativamente importante número de estudiantes mallorquines que acudieron en ese período a la ciudad del Turia, para adquirir formación académica en Medicina.²

Dichas cartas fueron publicadas en 1905, por el benemérito Estanislau de Kostka Aguiló en el *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*. Totalizan una docena de misivas de distinta entidad, mediante las cuales Llorens Fe informa a su padre sobre los avatares de todo orden por los cuales atraviesa durante el ciclo de sus estudios. Su autor era uno de los hijos del Dr. Alfonso Fe, el cual ejercía su profesión de médico en Mallorca.³ Ambos formaron parte de toda una dinastía de médicos mallorquines de ese apellido, como mínimo desde el siglo XVI. Están redactadas entre 1635 y 1637 y corresponden a los años durante los cuales Llorens Fe permaneció en Valencia, estudiando su carrera de médico en la correspondiente Facultad de dicha capital. Tal vez procedan de algún archivo privado, aunque su transcriptor no lo especificó al publicarlas, ni en el texto se proporcionan detalles para establecer su origen. Las páginas del texto impreso apenas alcanzan la veintena, pero aun así constituyen una verdadera crónica de los sucesos de todo orden experimentados por el futuro médico Llorens Fe durante esos años.

Ésta interesante correspondencia ha sido ignorada por todos los que se han ocupado de ese período de la Historia de la Medicina en Mallorca, excepto Sureda i Blanes.⁴ No hay alusiones a esta documentación en el segundo volumen de la *Historia de la Medicina de Mallorca*, de J.M. Rodríguez Tejerina,⁵ que comprende el período del Barroco, ni en la monografía sobre los *Aspectes sanitaris de Pollença. Segle XVII*, de Antón Pujol Bertran.⁶ Tampoco se utilizó en el capítulo que dedicaron a la historia de esta materia durante los

1 Sobre los estudios de medicina en Valencia en ésta época, puede verse mi artículo: "Aprender medicina en Valencia: los estudios del mallorquín Llorenç Fe (1635-1637)", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 21, 2011, p. 63-78 y la bibliografía allí citada.

2 FELIPO ORTS, M.A.; MIRALLES VIVES, F.: *Colación de grados en la Universidad valenciana foral. Graduados entre 1580-1611*, Valencia, 2002, p. 139-168.

3 AGUILÓ, E. DE K.: "Cartes de Llorens Fe, estudiant de medicina a Valencia, a son pare el Dr Alfonso Fe, metge de Mallorca. Any 1635-1637", *BSAL*, XI, 1905, p. 109-127.

4 SUREDA I BLANES, J.: *Las academias médicas de Mallorca: 1788-1831*, Palma de Mallorca, 1960 y del mismo autor: *Estado sanitario de la payesía mallorquina a fines del siglo XVIII*, Discurs llegit en la sessió inaugural celebrada per la Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Palma de Mallorca el dia 26 de enero de 1961, Palma de Mallorca Impr. Mossén Alcover, 1961.

5 RODRÍGUEZ TEJERINA, J.M.: *Historia de la Medicina en Mallorca: Del Barroco a la Ilustración*, 2, Palma de Mallorca, 1984.

6 PUJOL BERTRAN, A.: *Aspectes sanitaris de Pollença, segle XVII*, *Anuari: Ajuntament de Pollença*, any III, nº 2, Pollença, 1992.

siglos XVI y XVII, en la *Història de la Ciència a Mallorca*, el mencionado Antón Pujol y el que suscribe.⁷

ASTROLOGÍA Y MEDICINA

Una de las disciplinas mencionadas en buen número de ocasiones en las cartas que nos ocupan es la astrología. La importancia que nuestro corresponsal atribuía a esta asignatura para su formación médica, se revela paralelo al experimentado por otras áreas de la medicina. Su afán por procurarse algunas obras de materia astrológica, a la cual equipara en importancia con los textos de medicina, se expresa al notificar a su padre cómo se ha ingeniado para conseguir acceder a determinadas obras selectas de ambas. En su carta del 14 febrero de 1636 le relata cómo para conseguirlas ha cultivado la amistad de ciertos eruditos personajes, propietarios de las mismas:

Dende que estoy assi e robado muchissimas cossas, tanto de medicina como de estrologia; escritos que haunque me los pagassen con oro no los daría. I digo robados porque no ago amistad sino con gente docta para que me dechen trasladar o me den el puro oro...

Su interés por esta materia hace ver cómo en la época en que adquiría su formación médica en la universidad de Valencia, la astrología seguía siendo una de las herramientas utilizadas por la medicina con diversos objetivos. Respondía a la concepción cosmológica sustentada desde la teología que implicaba el dominio de los cielos y en última instancia del cielo empíreo, donde se encontraba a Dios, sobre el mundo y las cosas que en él se encuentran. Esta creencia suponía a las diversas partes del cuerpo bajo el influjo de concretos planetas y signos zodiacales, tal como podemos verla representada en las imágenes del *Homo astrologicus*. Tal influencia motivaba la asociación de ciertas posiciones o conjunciones astrales de estos últimos, con determinadas predisposiciones patológicas o con la indudable presentación de enfermedades por los órganos o partes corporales que estaban bajo su dominio. Dicho planteamiento hacía que el saber astrológico fuera considerado un conocimiento decisivo para establecer cuál era el mejor momento en el que debía aplicarse un tratamiento médico o realizar determinada intervención quirúrgica.

Las técnicas de predicción están basadas en propuestas de Ptolomeo y otros autores griegos de la época helenística, retomadas por los árabes y asimiladas después por las universidades cristianas, donde eran utilizadas de manera corriente gracias a las efemérides impresas. En las universidades medievales su enseñanza estaba englobada en la ciencia de los juicios (*scientia judiciorum*) o astrología, que comenzará a distinguirse de la ciencia de los movimientos de los astros (*scientia motus*) o astronomía. Ésta última era un recurso necesario, ya que la formulación de un horóscopo requería conocer la posición exacta del Sol, la Luna y los planetas, en el momento preciso del nacimiento del individuo, así como del lugar de nacimiento.

En este sentido van las concepciones del médico y astrónomo aragonés Pedro Alfonso (s. XII) que señala:

siendo la medicina la más útil y muy necesaria, no se puede tener un conocimiento pleno de ella sino gracias a la astronomía, porque merced a ésta se conocen las permutaciones de

⁷ CONTRERAS MAS, A.; PUJOL BERTRAN, A.: "La medicina als segles XVI i XVII", en BONNER A.; BUJOSA HOMAR, F. (eds.): *Història de la ciència a les Illes Balears*, vol. II: *El Renaixement*, Palma de Mallorca, 2006, p. 111-128.

*los tiempos antes de que ocurran ... Este conocimiento se llama ciencia de las estrellas y se divide en tres partes: la primera es el conocimiento de la calidad y cantidad de los círculos del firmamento y de lo que en él existe, a lo que se llega por la geometría, el número y la medida. La segunda es el conocimiento de los movimientos de los círculos del firmamento y de las estrellas, que se puede calcular por el número. La tercera es el conocimiento de la ciencia de las estrellas y su influencia en las cosas terrenas, se adquiere por la experiencia.*⁸

La práctica de la astrología había sido relativamente bien tolerada por la Iglesia y cultivada regularmente por los médicos durante la Edad Media. El teólogo y matemático aragonés Pedro Sanchez Ciruelo (1470-1548) en su *Reprovación de supersticiones y hechicerías* (1530) refleja la aún relativa tolerancia existente por entonces con ciertos tipos de astrología. En uno de los capítulos de dicha obra, al ocuparse de la falsa astrología, hará notar:

*Y porque los cielos y las estrellas alterando el ayre y la tierra: también alteran a los hombres y a las otras animalias que moran en la tierra y en el ayre y en el agua: y ansi los cielos causan en nuestros cuerpos diversas calidades: complexiones pasiones y enfermedades... Pues el verdadero philosopho que conosce las virtudes y propiedades de las estrellas: podrá por ellas conocer los efectos sobredichos en los elementos y en los hombres...*⁹

Esta situación se modifica sustancialmente a partir de la segunda mitad del quinientos. Por esos años se hará efectiva la condena del Concilio de Trento (1545-1563) a la astrología judiciaria de nacimientos, interrogaciones y elecciones, por condicionar el porvenir, al cual se entendía dependiente del libre albedrío del hombre y de la fortuna que pueden depararle los acontecimientos. Su relación de libros prohibidos aparecerá en 1564.¹⁰ Un observador estricto de las directrices emanadas del concilio tridentino, e incluso más riguroso, será el inquisidor español Gaspar de Quiroga (1512-1595). Sus conocidos “índices” de 1582 y 1583,¹¹ precisaban de manera exhaustiva las obras relacionadas con las prácticas mágicas que debían ser perseguidas por los tribunales eclesiásticos de la Inquisición española. Su relación determinaba de forma minuciosa *todos los libros tractados y escriptos, en la parte que tratan y dan reglas y hacen arte o ciencia para conocer por las estrellas y sus aspectos lo porvenir que está en la libertad del hombre*. A pesar de esta rigidez en aspectos concretos, exceptuaba de la prohibición de manera explícita:

*las partes de la astrologia que tocan el conocimiento de los tiempos y sucesos generales del mundo ni las que enseñan por el nacimiento de cada uno a conocer sus inclinaciones, condiciones y cualidades corporales, ni lo que pertenece a la agricultura y navegación y medicina y las elecciones que cerca de esas cosas naturales se hacen.*¹²

⁸ LACARRA, M.J.: *Pedro Alfonso*, Zaragoza, 1991, p. 62-68.

⁹ CIRUELO, P.: *Reprovación de supersticiones y hechicerías*, Introducción y edición de Alva E. Ebersole, 1, Valencia, 1978, p. 56: *Capítulo tercero de la falsa astrología*.

¹⁰ *Index librorum prohibitorum, cum Regulis confectis per Patres a Tridentina Synodo delectos, auctoritate Sanctiss. D.N. Pii III, Pont. Max. comprobatus*. Romae, Apud Paulum Manutium, Aldi F. MDLXIII, in aedibus populi romani.

¹¹ *Index et Catalogus librorum prohibitorum, mandato Illustriss. ac Reverendiss. D.D. Gasparis a Quiroga Cardinalis Archiepiscopi Toletani, ac in regnis Hispaniarum Generalis Inquisitoris, denuó editus. Cum Consilio Supremi Senatus Sancta Generalis Inquisitionis*, Madriti, Apud Alphonsum Gomezium Regium Typographum, Anno M.D.LXXXII. *Index librorum expurgatorum. Illustrissimi ac Reverendissimi D.D. Gasparis Quiroga, Cardinalis & Archiep. Toletani Hispan. Generalis Inquisitoris, iussu editus*. De Consilio Supremi Senatus S. Generalis Inquisit. Matriti, Apud Alphonsum Gomezium Regium Typographum. Anno M.D.LXXXIII.

¹² Cit. por COBOS BUENO, J.M.: “La medicina en un manuscrito de astrología del siglo XV”, *Llull*, 23, 2000, p. 265-294, 271-272.

La *Constitucion veynte y vna...* de la bula *Caeli et Terrae creator* de Sixto V, fechada en 1585, mantendrá idéntico criterio por lo que respecta a la astrología vinculada a estas tres últimas ramas del conocimiento. Sus disposiciones permitían expresamente tan solo las aplicaciones de la astrología a la navegación, agricultura y medicina, condenando todas las demás. Esta bula no será publicada en España hasta 1612 y una nueva bula papal de Urbano VIII promulgada el año siguiente no varió apenas la situación legal eclesiástica de la astrología.¹³ Esta aparente tolerancia no impidió la condena inquisitorial de diversos médicos por prácticas judiciales, acusados de ser *adivinos de enfermedades*, durante todo el siglo XVII. A pesar de ello sabemos de la aceptación que disfrutaron esas actividades entre los médicos. Podemos verla reflejada en el considerable número de profesionales de esa centuria que fueron autores de obras donde se estudiaban eclipses y cometas y se ofrecían pronósticos.¹⁴

En esta ambigua e incierta situación, debemos situar las informaciones aportadas sobre ésta cuestión por las cartas del médico mallorquín. Su valor reside esencialmente en que proceden del entorno social popular, de la calle diríamos hoy, proporcionando testimonios directos de la auténtica realidad cotidiana en la que se desarrollaba la vida de un estudiante de medicina. Esa procedencia distancia claramente sus informaciones de las que puedan proceder de los textos literarios o legislativos oficiales y de las obras de idéntico marchamo redactadas por los teólogos o los médicos, bien detractores o defensores de la práctica astrológica.

NATIVIDADES Y EFEMÉRIDES

Noticias de nuestro estudiante sobre esta materia en su facultad, aparecen en la carta del 14 febrero de 1636. En ella se recoge su intención de cursar esa asignatura al año siguiente, señalando que *El maestro de astrologia es o se llama Vicente Vázquez*. Seguramente se refiere al autor de este nombre, natural de Valencia, que publicó *Residencia General del año 1636 a instancia de nuestro meridiano*. Dicho texto se editó en Valencia, por la viuda de Juan de Garriz, en 1636.¹⁵ Debía haber sido nombrado para el puesto docente citado en ese mismo año, ya que Navarro Brotons señala a Onofre Pelechá como catedrático de astronomía entre 1632 y 1635.¹⁶

Más adelante indica a su padre que *El año que viene leerán de Natividades, materia muy curiosa*. Las “natividades” son los mapas del cielo en el momento del nacimiento de cada persona, los cuales constituyen la herramienta imprescindible para poder establecer el auspicio de su futuro. Dicha previsión astrológica sobre la vida de un individuo se basa

13 SARRIÓN MORA, A.: *Médicos e Inquisición en el siglo XVII*, Cuenca, 2006, p. 185: *Y aunque ya ha días que por las reglas del índice de los libros vedados, hecho por mandato del sagrado general Concilio Tridentino, entre otras cosa, fue determinado que los Obispos proveyesen diligentemente que los tales libros de Astrologia ludiciaria, tratados e índices, que se atreven a afirmar haber de suceder con certidumbre algo de futuros contingentes, sucesos, casos fortuitos, o de aquellos hechos que dependen del hombre, no se leyesen ni tuviesen dexando permitidos los juicios, y observaciones naturales que estén escritas para efecto de ayudar a la navegación, agricultura y arte de Medicina...*

14 SÁNCHEZ GRANJEL, L.: *La medicina española del siglo XVII*, Salamanca, 1978, p. 122-123.

15 HERNÁNDEZ MOREJÓN, A.: *Historia Bibliográfica de la Medicina Española*, 7 vols., Madrid, 1842-52, p. 250.

16 NAVARRO BROTONS, V.: “Matemáticas y astronomía”, *Historia de la Universidad de Valencia*, Vol. I: *El Estudio General*, València, 1999, p. 206.

en el horóscopo de su nacimiento, es decir la lista, en forma de carta celeste, de las posiciones de los planetas en ese momento concreto. Un horóscopo, por tanto, requiere el conocimiento preciso de la fecha del nacimiento y de su hora.¹⁷ A partir de esa información puede obtenerse una imagen esquemática, pero precisa, de las posiciones respectivas de la esfera celeste fija de referencia y de la esfera celeste móvil. Es decir, situar los signos del zodiaco y los planetas en referencia al horizonte del lugar. Fijar la posición ocupada por los astros en ese momento, es una determinación imprescindible para permitir el abordaje del pronóstico de los quince capítulos o casas que acostumbraban a explorarse de forma regular. Comprendían la complexión, la familia, el intelecto, la fortuna, los honores, el oficio, el matrimonio, los hijos, los enemigos y amigos, los viajes y la muerte.

Ese interés es el que acaso hace que cuando nuestro estudiante hubiera adquirido ya destreza en esa práctica, se le despertase el deseo de realizar sendos mapas celestes que aventurasen su pronóstico personal o el de su hermano. Esta intención parece ser la que el 20 de mayo de 1636, le hace solicitar a su padre:

Lo que jo querria de v. m.^d es que me hiziesse m.^d de embiarme mi nacimiento o lo de mi hermano y si jo he nacido de día o de noche, que es cosa que me importa mucho.

Conocer la fecha y hora exactas de un nacimiento era imprescindible para poder hacer el comentario del pronóstico de manera válida. En primer lugar porque los días astronómicos van de mediodía a mediodía, existiendo una diferencia de doce horas con el calendario civil, bien de adelanto bien de retraso. En el siglo XIII la tendencia era a menudo retrasar los días astronómicos medio día, pero contrariamente a esa norma, las tablas alfonsinas lo adelantaban. En cambio algunos de los autores que publicaron los cálculos de sus tablas, preferían incluso retrasar los días astronómicos, como era el caso de Regiomontano en sus *Ephemerides*.

Saber la hora del nacimiento era también fundamental, ya que el movimiento del zodiaco es tan rápido que en algunos minutos varios signos pueden cambiar de posición o casa, entrañando un cambio radical de las previsiones astrológicas. No obstante debemos recordar que a menudo la extrema precisión con que se indica una hora de nacimiento es ficticia. Recae solamente en una regla astrológica llamada del *annimodar*. Esta regla la determina el planeta que en el momento de una conjunción o de una oposición del Sol y de La Luna, es el “señor” del grado o signo zodiacal donde tiene lugar esta conjunción u oposición. Una vez determinada la figura del cielo en el instante de la conjunción, la elección del *annimodar* o planeta-señor del momento es puramente astrológica. De ella dependerá la valoración de las fuerzas contradictorias o convergentes que los planetas ejercen sobre el grado de la conjunción según sea su posición respectiva sobre el zodiaco.¹⁸

La finalidad de la concreción de su pregunta, según podemos apreciar, está encaminada a permitirle determinar la situación de los signos del zodiaco y los planetas en referencia al horizonte del lugar. Esta última no acostumbraba a ser el resultado de una observación directa del sujeto que realizaba el horóscopo, sino que tales informaciones eran prácticamente

¹⁷ POULLE, E.: “Depuis quand connaît-on les dates de naissance?, Temps des naissances”, *Le temps, sa mesure et sa perception au Moyen Âge*, Caen, 1992, p. 205-213; *Astronomie planétaire au Moyen Âge latin*, Aldershot Hampshire, 1996, p. 2.

¹⁸ POULLE, E.: “Horoscopes princiers des XIVe et XVe siècles”, *Bulletin philologique et historique du Comité des travaux historiques et scientifiques*, 1964, p. 793-831; repr. *Astronomie planétaire...*, p. 65-68.

en todos los casos obtenidas a través de tablas astronómicas. Mediante ese recurso se conseguía sin demasiado esfuerzo ni especiales conocimientos precisos de observación astronómica, un conjunto suficiente de indicaciones correspondientes a un momento de un día determinado, con lo que podía permitirse fijar la *figura coeli* del momento del natalicio.

Esa necesidad concreta de disponer de unas tablas adecuadas al efecto, aparece reflejada en la misiva del 14 de febrero de 1636. En ella menciona la previsible necesidad de un texto sobre “efemérides”, a fin de poder efectuar el obligado pronóstico u horóscopo, cuya confección práctica debía solicitarse en la asignatura mencionada:

Jo si oigo estrologia es el casso que el año que viene tengo [que] embiar muy trenprano vn prognostico echo de mi mano y jugado por mi mente; solamente me faltan Ephemerides, ques lo mas importante, y no se allan.

El nombre de *Ephemerides* se refiere a un “Almanaque” para proporcionarse la posición de cierto número de planetas, en especial la Luna, para cada día del año. Las tablas con sus posiciones, junto con las tablas de los eclipses, de las conjunciones y de otros eventos astronómicos eran esenciales para los astrónomos, y sobre todo para los astrólogos y los médicos. El primer texto de este tipo que se imprimió fueron las *Ephemeris ad XXXII annus futuros*, de Regiomontanus (Johann Müller, 1436-1476). A su primera impresión de Nuremberg, en 1474, le sucedió una segunda veneciana diez años más tarde. Las tablas que ofrecían algunos de éstos tratados permitían efectuar cálculos solo en unas coordenadas determinadas. Así ocurría en el caso de la obra de Francisco Suárez de Argüello (1608) cuyos cálculos correspondían a las coordenadas de Madrid.¹⁹ Otro ejemplo son las destinadas a estos mismos fines en Roma, realizadas por Andrea Argoli (1621).²⁰

Lo exiguo del título mencionado por el futuro médico, no permite identificar con seguridad a que obra se refiere cuando se queja de carecer de *Ephemerides* para establecer sus pronósticos. Cabe considerar además la posibilidad de que no se trate de una parte del título de la obra, sino de una forma genérica de referirse a un tipo determinado de manual astrológico. Esto impide o hace notablemente difícil establecer con certeza razonable de que texto pudo servirse nuestro corresponsal. Por ello nos limitaremos a señalar libros de este tipo, entre los y que, conservando esa palabra en el título, pudieron circular con más frecuencia por la Península Ibérica, durante esos años.

No parece referirse a las *Ephemerides nouae et exactae*, conjunto de tablas con las posiciones planetarias y las casas astrológicas obra Johann Stade (1527-1579) conocido sobre todo por su latinización en Joannes Stadius. Sus previsiones abarcaban de 1554 a 1570,²¹ por lo que cabe pensar en otro listado que corresponda a su momento cronológico.

¹⁹ *Ephemerides generales de los mouimientos de los cielos por doze años, desde el de MDCVII hasta el de MDCXVIII: segun el serenissimo rey don Alonso en los quatro planetas inferiores, y Nicolao Copernico en los tres superiores que mas conforma con la verdad y observaciones, como se dira en el prologo, al meridiano de la villa de Madrid, que tiene de latitud 40 gr. 26 min*, Impresso en Madrid: por Iuan de la Cuesta: vendese en casa del autor..., 1608.

²⁰ *Ephemerides ... ad longitudinem ... Romae ab anno ... MDCXXI usque ad MDCXL ... supputatae ... Solaris motus ephemerides 1621, 1622, 1623, 1624 ... De revolutionibus annuis supputandis ... Tractatus circa artem medicam*, Rome, G. Facciotti, 1621.

²¹ *Ephemerides nouae et exactae ... ab anno 1554. ad annum 1570.... Coloniae Agrippinae: apud Haeredes Arnoldi Birkmanni*, 1556. HURTADO TORRES, A.: *La astrología en la literatura del siglo de oro. Índice bibliográfico*, Alicante, 1984, n.º 436.

Tampoco cabe pensar que fueran las de Giovanni Antonio Magini (1555-1617) autor del cual poseía también otro texto, ya que sus cálculos solo abarcaban los años 1581 a 1620,²² ni la continuación de las anteriores, que alcanza tan solo a 1630.²³ Acaso se interesaría por sus *Supplementum ephemeridum* de 1614,²⁴ donde su autor ya utiliza para la elaboración de las tablas las nuevas reglas keplerianas, que permitían una mayor precisión y exactitud.²⁵ La misma razón de límite cronológico obliga a descartar las obras de este título de Johannes Kepler (1571-1630)²⁶ o la de Antoine de Villon.²⁷ Aunque por su proximidad cronológica, se imprimen en 1611, resulta sugerente pensar en las del médico y matemático Nicolaus Mulerius, consideramos que deben descartarse ya que estaban exclusivamente calculadas para los Países Bajos.²⁸

En la Península era de uso relativamente habitual el almanaque de Abraham ben Samuel Zacuto (1452-ca. 1515) en su edición de Luca Gaurico (1476-1558) de la cual se produjeron varias impresiones.²⁹ Su versión veneciana de 1533, ofrecía cálculos de las posiciones astrales solo hasta 1552,³⁰ lo que parece también eliminarla. Mejores posibilidades tiene también la obra dirigida por el alemán Johannes Stöeffler en la Universidad de Tubinga, aunque los años para los que permitía efectuar sus cálculos, 1532 a 1552, la descartarían

22 *Ephemerides coelestium motuum Io. Antonii Magini patavini, ad annos xl. Ab anno Domini 1581. vsque ad annum 1620. secundum Copernici hypotheses, prutenicosq; canones, atq; iuxta Gregorianam anni correctionem accuratissimè supputatae. Ad longitudinem gr.32.30. sub qua incluta vrbs Venetiarum sita est. Addita est eiusdem in Stadium animaduersione, qua errores eius quàmplurimi perpenduntur. Item tractatus quatuor absolutissimi, nempe Isagoge in iudiciariam astrologiam, De vus ephemeridum, De annuis reuolutionibus, & De stellis fixis ...*, Venetiis, apud D. Zenarium, 1582.

23 *Continuatio ephemeridum coelestium motuum Io. Antonij Magini Patauini ... Ab anno Domini 1620. vsque ad annum 1630. iuxta Copernici observationes accuratissimè supputatarum ... Quibus addita sunt eiusdem supplementum isagogicarum ephemeridum, ... Astrologicae circa agriculturam, & nauigatoriam obseruationes, & praecepta. De mutatione aëris libellus*, Venetijs: apud hæredem Damiani Zenarij, 1607.

24 *Supplementum ephemeridum, ac tabularum secundorum mobilium, Io. Antonii Magini ... in quo habentur ratio, & methodus perfacilis promptissimè supputandi verum motum Solis, Lunae, & Martis ex nouis tabulis secundum Tychonicas obseruationes, nunc primum accuratè constructis...*, Venetiis : apud haeredem Damiani Zenarij. 1614.

25 VOELKEL, J.; GINGERICH, O.: "Giovanni Antonio Magini's "Keplerian" tables of 1614 and their implications for the reception of Keplerian astronomy in the seventeenth century", *Journal for the History of Astronomy*, 32, 2001, p. 237-62.

26 *Ephemerides novae motuum coelestium ...*, Lincij Austriae, 1617-1630.

27 *L'usage des ephemerides; avec la methode de dresser et corriger toute forte de figures coelestes, & iuger par le moyen d'icelles des diuerses constitutions des temps & saisons de l'annee, & de toutes les autres choses qui en dependent, comme sont guerres, pestes, famines, mortalitez, & autres. Et encores de tous les accidens qui peuuent arriuer aux hommes, tant à raison du corps que de l'esprit. Le tout sans preiudice de la liberté, conformement aux constitutions de l'Eglise catholique, apostolique & romaine. Diuisé en deux tomes / par Antoine de Villon*, Paris: I. Moreau, 1624.

28 *Tabulae frisiae lunae-solares quadruplices: è fontibus Cl. Ptolemaei, Regis Alfonsi, Nic. Copernici, & Tychonis Brahe, recens constructae ...* Almariae: excudebat Iacobus Meesterus typographus ... ; Veneunt Amstelrodam: apud Wilhelmum Ianssonium, 1611.

29 *Almanach perpetuum siue tacuinus Ephemerides [et] diarium Abraami zacuti hebrei; Theoremata aut Joannis Michaelis germani budure[nsis]: cum L. Gaurici doctoris egregij castigationibus [et] plerisq[ue] tabellis: nup[er] adiectis quoru[m] index est...*, In Iaribus Venetis...: Lucas Antonius [Giunta] Florenti natus in vrbe calcographus ..., 1525. *Almanach perpetuum exactissime nuper eme[n]datu[m] omniu[m] celi motuum cum additionib[us] in eo factis tenens complementum*, Venetijs: per Petru[m] Liechtenstein ..., 1528 die 15 iulij.

30 *Ephemerides recognitae et ad vngvem castigatae per Lvcam Gauricum Neapolit, Eiusdem schemata & praedictiones ad annum vsq[ue] virginei partus, 1552. Eiusdem Isagogicus in totam ferme astrologiam libellus...*, [Venetijs] 1533.

asimismo.³¹ Sin embargo sus efemérides fueron las más difundidas en la Península durante todo el siglo XVI y primera mitad del XVII, conociéndose las con el nombre de “almanaque de Estoflerino”. La popularidad que les proporcionó esa importante difusión, motivó su mención por escritores como Cervantes, Lope de Vega³² o Quevedo, quienes las citaron alguna vez o aludieron a su autor en tanto que gran astrónomo o certero astrólogo.³³ Podrían ser alguna de las dos tabulaciones hechas por el francés Noël o Natalis Duret (1590-c. 1650) cosmógrafo de Luis XIII de Francia y del Cardenal Richelieu, pero están calculadas para París.³⁴

A MODO DE CONCLUSIONES

Las noticias proporcionadas por la correspondencia de Llorens Fe mientras realizaba su formación médica en la correspondiente facultad valenciana, aportan la visión que un estudiante deseaba proporcionar a su padre acerca de sus estudios e intereses. Entre estos últimos la astrología aparece mencionada en diferentes ocasiones.

Sus palabras aportan un nuevo testimonio del interés despertado por la astrología en algunos futuros médicos, superando el entredicho que para su estudio y ejercicio suponían las diversas y frecuentes prohibiciones eclesiásticas emitidas hasta entonces. A pesar de ello, no cabe duda de su integración en el conjunto de asignaturas de la facultad y del atractivo que su estudio ejercía, si bien dicho interés puede no ser tan destacado ya que la materia formaba parte del correspondiente programa de estudios de su facultad.

Además de la mención concreta de quién imparte su enseñanza, aparece citada la aplicación práctica del conocimiento adquirido, mediante la realización de un horóscopo o pronóstico de un sujeto concreto. Tal vez con esa finalidad, en una ocasión posterior, solicita a su padre que le proporcione con exactitud la fecha y hora de su nacimiento y la de su hermano. Esa información era la base para poder efectuar los cálculos necesarios para establecer el mapa celeste y augurar el pronóstico de un cierto número de aspectos de la vida del sujeto. Dicha *figura coeli* permitía poder fijar las posiciones de cada cuerpo celeste en el momento del nacimiento y levantar su correspondiente horóscopo.

Para realizarlo se requerían necesariamente unas tablas astrológicas o efemérides, de las cuales refiere no disponer, ni haber podido encontrarlas en el entorno universitario a pesar de ser textos relativamente comunes. Acaso su falta sea un reflejo de la persecución inquisitorial a que se veían sometidos estos textos. Hemos tratado de identificar cuales pudieron o debieron ser las efemérides o tablas astrológicas utilizadas, pero lo escueto y ambiguo de la información proporcionada por la carta y el amplio número de textos dedicados a este menester, no ha permitido establecer su título con seguridad.

31 *Ephemeridum opus Ioannis Stoeffleri ... à capite anni redemptoris Christi M.D.XXXII in alios XX. Proximè subsequentes, ad veterum imitationem accuratissimo calculo, elaboratum.* Tubingae : per Hulderrichum Morhart, [15]31. Kal. Sept.

32 A Lope de Vega le realizó un horóscopo su cuñado Luis de Rosicler, que fue publicado en 1618. MILLE Y GIMÉNEZ, J.: *El horóscopo de Lope de Vega*, Buenos Aires, 1927.

33 VV.AA.: *Libros de Astronomía en la Biblioteca Complutense. Exposición bibliográfica en la Biblioteca Histórica de la Universidad Complutense de Madrid* (3 Noviembre 2009-29 Enero 2010), Madrid, 2009, p. 49-50.

34 *Novae motuum caelestium ephemerides Richelianae annorum 64 ab anno 1637 incipientes atque in annum 1700 desinentes(.) quibus accesserunt. 1. Isagoge in astrologiam. 2. De aeris mutatione. 3. Doctrinae primi mobilis*, Paris, G. Alliot et chez l'auteur, 1637. *Primi mobilis doctrina, duabus partibus contenta, ephemeris ab anno 1638, ad annum 1648*, Paris, 1638.

EL RETAULE MAJOR DE SANT NICOLAU DE PALMA I ALTRES OBRES DE L'ESCUPTOR MATEU JOAN I VAQUER (PALMA, 1677 c.-1723)

Marià Carbonell i Buades

Universitat Autònoma de Barcelona

Resum: Per primera vegada s'interpreta el procés de construcció del retaule major de l'església de Sant Nicolau de Palma. S'analitzen els diferents projectes presentats i es contextualitza l'obra en l'escenari del barroc local. A més, s'ofereix informació inèdita sobre alguns importants artistes mallorquins del primer Set-cents: J. de Berard, G. Mesquida, J. F. Aragón, Mateu Joan, Bernat Marimon.

Paraules clau: Retaule, barroc, Palma, J. de Berard, G. Mesquida, J. F. Aragón, Mateu Joan, Bernat Marimon.

Abstract: For the first time, this article offers an interpretation of the process of construction the high altarpiece of the S. Nicola's Church in Palma, we analyse the different projects presented and, finally, we contextualize this work in the landscape of local Baroque. In addition, we provide unprecedented information on some important artists of the first Settecento in Mallorca: J. de Berard, G. Mesquida, J. F. Aragón, Mateu Joan, Bernat Marimon.

Key words: Altarpiece, Baroque, Palma, J. de Berard, G. Mesquida, J. F. Aragón, Mateu Joan, Bernat Marimon.

Al llarg del segle XVIII totes les esglésies parroquials de Palma renovaren llur retaule major, en substitució dels anteriors gòtics, llevat del de Santa Eulàlia, que era renaixentista. És clar que el mateix es podria dir de la catedral i d'alguns edificis conventuals (franciscans, mercedaris, agustins del Socors, agustines de Santa Margalida, etc.), però ara m'interessa d'assenyalar una coincidència que uniforma les cinc antigues esglésies parroquials de Ciutat de Mallorca. El fet no és explicable només per raons de gust, sinó també per la necessitat objectiva de renovar un mobiliari litúrgic que es considerava obsolet i que en més d'un cas devia trobar-se en un estat de conservació com a mínim precari, o, encara, perquè es volia dotar de retaules escaients uns temples que simultàniament s'anaven renovant o reconstruint. Seguint l'ordre cronològic, la parroquial de Sant Miquel presenta un retaule ideat l'any 1708 per Francesc Herrera Garcia i obrat per ell mateix i per Joan Antoni Oms Batlle, en bona part subvencionat pel bisbe Francisco A. de la Portilla i per l'ardiaca Miquel Sastre Palou, paradoxalment dos enemics polítics;¹ la de Santa Eulàlia optà per un original moble rococó (1749-1751), dissenyat i obrat per l'escultor Gregori Herrera, fill del suara esmentat Francesc Herrera;² i la de Santa Creu, l'any 1784 encarregà el retaule a l'escultor Joan Borràs, àlies "Cabell", que fou ajudat pel fuster Miquel Ripoll, una obra que va ser subvencionada pel tinent general de l'Armada Antoni Barceló.³ Del retaule major de Sant Jaume ningú n'ha publicat gairebé res, llevat que va desaparèixer arran de les reformes que experimentà la decoració interior al segle XIX; tot i així sembla que fou acabat l'any 1764 pel pintor Joan Muntaner i l'escultor Nicolau Ponç, el qual va instar un plet contra el rector per qüestió d'honoraris davant la cúria eclesiàstica.⁴ Això no obstant, hi ha indicis que també hi participaren els escultors Josep Sastre, Gabriel Bennàsser i Pere Joan Obrador.⁵

Finalment, del retaule major de Sant Nicolau, no menys monumental que els ja esmentats, se sabien poquíssimes coses. Per exemple, que és un moble del segle XVIII pagat per

1 CARBONELL, M.: "Els escultors barrocs de la família Oms: precisions biogràfiques i noves contribucions al catàleg", *BSAL*, 63, 2007, p. 93-120. El moble fou contractat per 950 lliures.

2 MUNTANER BUJOSA, J.: "Para la historia de las Bellas Artes en Mallorca", *BSAL*, 32, 1965, p. 394-409, doc. 167; CALDENTEY, R.: *Santa Eulalia. La parroquia más antigua de Palma*, Palma, 1979, p. 25. L'obra s'adjudicà per 800 lliures. L'any 1753 el mateix artista en començava la dauradura. Després de la publicació del contracte entre els obrers i Herrera (*segons la planta per vós feta y nos haveu ensenyada*), l'antiga atribució a fra Albert Borguny és indefensible. Tampoc no és admissible l'atribució de les pintures a Guillem Mesquida. Ara com ara s'han de deixar en l'anonimat.

3 MUNTANER BUJOSA, J.: "Para la historia de las Bellas Artes en Mallorca", *BSAL*, 31, 1962, p. 143-150, doc. 54. NICOLAU, J.: *L'església parroquial de Santa Creu de Palma. Guia histórico-descriptiva*, Palma, 2002, p. 129. L'obra va ser contractada per 1.000 lliures. Va ser beneïda l'any 1793. En el contracte es parla d'una imatge de la titular de mig relleu, però la definitiva és exempta.

4 ADM, III/26/29; 1764, 16 de maig. Agraïixo la informació cordialment i amb recança a la desapareguda Cristina Alcover. El pintor devia ser Joan Muntaner i Upé, acadèmic de San Fernando des del 1760. Aquesta documentació ja era coneguda per altres autors; per exemple J.A. Mesquida, investigador principal del projecte de recerca Càtedra Alcover-Moll-Villangómez 2007, "Terminologia artística en català a la Mallorca dels segles XVI al XVIII", com consta en la corresponent *Memòria d'activitats 2010*, p. 14-18 (accessible a través d'Internet). Probablement, la localització del document es deu a Andreu J. Villalonga, autor d'una tesi de doctorat inèdita titulada "Plets i art religiós a Mallorca (segles XVI-XVIII). La sèrie documental *causes civils* com a font per a la història social de l'art", UIB, 2002.

5 Les escultures exemptes, com ara la de sant Pere, eren obra d'Obrador segons FURIÓ, A.: *Diccionario Histórico de los Ilustres Profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Palma, 1946 (1839), p. 219 i p. 261. Quan en aquesta mateixa obra escriu sobre Josep Sastre, Furió afirma: "Unido con Juan Muntaner tomó la empresa del cuadro mayor de la Iglesia parroquial de San Jaime de esta Ciudad" (p. 166).

la família Verí -el qual escut cimeja la fornícula principal-, que incorpora com a imatge titular una taula gòtica que el P. Gabriel Llompart ha atribuït a Miquel d'Alcanís II⁶ i que presumptivament les escultures dels sants Pere i Pau són obra de Pere Joan Obrador, datades l'any 1780.⁷ Aquesta última dada no passà desapercebuda a S. Sebastián i A. Alonso, que aprofitaren l'avinentsa per adjudicar al mateix artista tot el moble: *bien pudiera atribuírsele el ensamblaje del retablo, con influencia de Pozzo en la planta y de Dardarón en los efectos verticales de la calle central*.⁸ Defensaven, doncs, l'ascendent del P. Pozzo en un disseny que en el primer cos incorpora carrers laterals còncaus i una fornícula central en forma de baldaquí, a més d'observar-hi un ressò dels esquemes vertiginosos que solia usar el milanès Giuseppe Dardanone en els alçats dels carrers centrals. Qüestió atributiva a banda, són observacions encertades: el moble es distingeix per l'ondulació de la planta i la hipertròfia del carrer central, tant en l'amplària com en l'impuls vertical, i s'allunya definitivament del protagonisme dels ordres arquitectònics i de l'esquema compositiu de caselles tan característics del Siscent. Més que per allotjar escultures, els carrers laterals serveixen de contrapunt del carrer central, que es confirma com una enèrgica línia de força visual -i també psicològica i/o espiritual- unint el sagrari (encara que l'actual és modern), la pintura del titular (encoberta per un espectacular baldaquí; com en un joc barroc de miralls: un temple, el baldaquí, dintre d'un temple, l'església) i l'aèria o, millor dit, ennuvolada Mare de Déu del vèrtex.

En realitat, la fabricació del retaule no es pot desvincular de la reconstrucció que a inicis del segle XVIII va experimentar l'edifici gòtic, que havia estat construït a la segona meitat del segle XV, i del qual resten els fonaments, els murs exteriors, la base del campanar i les dues belles portades de tradició sagreriana (la lateral, aixoplugada per un emmarcament classicista de l'any 1713), a més dels basaments d'algunes pilastres que sostenen els arcs d'accés a les capelles laterals, com ara la de la Puríssima. Per motius de gust i sobretot estructurals, el comú de preveres va decidir renovar l'edifici a finals del segle XVII. A mitjan 1695 obrers i parroquians aprovaven un tall de dues mil lliures per resoldre la ruïna del temple.⁹ Gràcies a l'acapte, tres anys més tard ja es podia aixecar l'airós campanar -insolítament annexionat a la capçalera, prolongant l'eix longitudinal del temple, una solució que també apareix a la parròquia de Petra, posem per cas- i uns anys més tard es podia

6 LLOMPART, G.: "Alcanys II, Miquel de", *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, 1, Palma, 1996, p. 24. És raonable pensar que la pintura presidia el desaparegut retaule major gòtic.

7 La referència a Obrador data de mitjan segle XIX, encara que no en conec l'origen exacte (en tot cas, la font no és Antoni Furió). Vegeu CABANELLAS, J.: *Le Cicerone français à Palma de Majorque*, Palma, 1845, p. 28 (*les statues du maître-autel de Pedro Juan Obrador*). I també MEDEL, R.: *Manual del viajero en Palma de Mallorca*, Palma, 1989 (1849), p. 59 (*las estatuas de S. Pedro y S. Pablo que hay en el altar mayor se atribuyen a Pedro Juan Obrador*). Sobre aquest escultor, vegeu C[ARBONELL], M.: "Obrador, Pere Joan", *Gran Enciclopèdia de la Pintura...*, 3, p. 354-358. Per error, hi afirmo que l'actual retaule major del convent de mínims de Santa Maria del Camí és l'antic retaule major de Sant Jaume de Palma. Procedeix, en efecte, d'aquella parròquia, però no n'era el retaule major (o no és segur que ho hagués estat); conserva les imatges originals dels sants Julià, Tomàs de Villanueva i Lluís Bertran: CAPÓ, J.: *El convent de la Soledat de Santa Maria del Camí*, Palma, 1993, p. 195.

8 SEBASTIÁN, S.; ALONSO, A.: *Arquitectura mallorquina moderna y contemporània*, Palma, 1973, p. 121-123. El relat més actualitzat el devem a MOREY CARBONELL, B.: *Parroquia de San Nicolás de Bari. 700 años de andadura, 1302-2002*, Palma, 2003, p. 122 s. Les notícies que siguin provenen d'aquesta publicació, a menys que s'indiqui el contrari. Les escultures dels sants Pere i Pau foren restaurades per Miquel Arcas (1944-45), mentre que la taula del titular ho va ser per Arturo Cividini (1965).

9 ARM, Protocols, M-1830, f. 214 i f. 256; 1695, 10 de juliol.

començar la reconstrucció de l'interior. El mes d'octubre de 1712 les obres devien estar avançades, perquè es beneïren l'altar major i sis capelles, mal que la fàbrica continuà fins al 1746, sense comptar la sagristia, que s'endarrerí deu anys més.

La tipologia arquitectònica és la més habitual a la Mallorca barroca: nau única, capelles laterals allotjades entre els contraforts, volta de canó de mig punt amb llunetes, alçat articulat mitjançant pilastres que enllacen directament amb els arcs faixons -molt marcats, d'altra banda-, capelles laterals que baden a la nau per arcs de mig punt i que estan cobertes amb canó també de mig punt, tribunes superiors tancades amb balustrada -substituídes a finals del segle XIX per un pastitx de trifori romànic-, a més d'una galeria de finestres neogòtiques al capdamunt, afegides també al segle XIX. Val a dir que la reforma vuitcentista, dirigida per Joan Miquel Sureda i de Verí, no resultà gaire reeixida: poc respectuosa amb l'obra barroca i alhora d'un neomedievalisme massa cohibit, hi introduí elements tan heterogenis que impossibilitaven un resultat global harmoniós.¹⁰

La reconstrucció barroca no havia estat exempta de debat. El 10 de juny de 1710, després de la visura efectuada per un grup nombrós de mestres d'obres (Antoni Verdum, Joan Torrandell, Miquel Oliver, Sebastià Bauçà, Gregori Lledó, Gabriel Ponç, Joan Baptista Mateu, Miquel Garcies i Pere Joan Ferrer), els obrers de la parròquia decidien tancar la nau amb una volta *rodona*, és a dir de canó de mig punt, coberta exteriorment de teula:¹¹

...y ben vista y lealmente regoneguda la ruyna que amenasse dita Iglesia han dit que vistos per ells los fonaments de la paret mestre de la part del carreró de la Rectoria, han concordat que en manera alguna patexen dits fonaments, ans bé són suficientes y hábils per a que sobre de ells se puegueda edificar la obra que se intenta fer, y que solamente el dany que ha patit dita Iglesia és estat a causa del pes tenia de sobre, que era la taulade encallade [és a dir, subjectada amb morter], y así judican y tenen per cert segons las reglas de son Art de Picapadrer que pujant los peus a plom y fent la volta de dita Iglesia redona, coberta de taulade, y un arch des de rafe a rafe [és a dir, de contrafort a contrafort¹²], guarnint las rafes a la part externa baix de les guarnises, reforsant el campanar ab un peu a cada part de la paret, estirà dita Iglesia fort y sens perill algú...

Tanmateix, poc després qualcú avançà la possibilitat d'aixecar-hi una cúpula, que els documents anomenen *cimbori* potser en previsió que pogués tenir forma cilíndrica o prismàtica. La finalitat era concedir *més espay, claridad y adorno a dita Iglesia*. S'havia d'alçar *immediate de lo nou fabricat (...)* *comprentint consequativament dos capellas a cada part*, de la qual cosa es pot deduir que la idea era definir un fals transsepte adjacent al presbiteri.¹³ Per això el 9 d'agost de 1711 s'engegà una discussió sobre el tema, en la qual participaren el rector, Martí Alemany, els obrers i dues persones expertes, diguem-ne independents, els *senyors* Jeroni de Berard i Guillem Mesquida, a més dels picapedrers

¹⁰ Deia J.M. Bover que l'església es veia *empañada groseramente* per la volta actual i que *toda su fábrica es mala y poco sólida*. *Cuanto en ella se ha querido mejorar y reparar ha servido para degradarla*. Vegeu DAMETO, J.; MUT, V.; ALEMANY, G.: *Historia General del Reino de Mallorca*, II, Palma, 1841, p. 1011-1012. Les reformes també han fet desaparèixer les dues tribunes de fusta daurada, situades sobre les capelles adjacents al presbiteri, que l'any 1786 Nicolau Brondo i de Villalonga va encarregar per mil lliures a l'escultor Francesc Tomàs i Rotger. La notícia era coneguda, però ara s'ha localitzat el contracte: ARM, Protocols, 2132, f. 47; 1786, 7 d'octubre. La supressió de les tribunes va possibilitar refer les dues capelles, uniformant-les en forma i alçària, amb la resta.

¹¹ ARM, Protocols, S-1390, f. 212v. (repetit a Protocols, 6808).

¹² El mateix sistema que s'observa a les parroquials de Petra, Sineu, Muro, Algaida, Artà, Lluçmajor, etc.

¹³ No cal dir que un transsepte sobresortit era inviable, atesos els condicionants urbanístics.

Antoni Verdum, Joan Bauçà, Joan Torrandell, Antoni Rosselló -mestre major de les obres reials-, Antoni Seguí, Antoni Torrents, Antoni Canet i Andreu Serra.¹⁴ Ja es veia que, en cas de bastir-se la cúpula, el cost seria major, però es confiava en la Providència i, a més, es volia aprofitar la necessitat peremptòria que hi havia de refer els contraforts laterals. Un mes després, però, vuit mestres d'obres exposaren llur opinió negativa. De fet, les respostes eren més aviat ambigües o evasives, encara que al final se'n podia deduir una impressió força unànime: Antoni Seguí, Miquel Garcies i Andreu Serra, adduïen l'argument econòmic per rebutjar el projecte cupulat, tot i assegurant-ne la viabilitat; Antoni Verdum i Antoni Torrents hi contraposaven raons de seguretat; encara, Sebastià Cerdà i Antoni Cerdà al·legaven la més que probable dilatació dels terminis d'execució.¹⁵ En resum, la idea de construir el *cimbori* va ser definitivament descartada.

Com veurem immediatament, la participació de Berard i Mesquida no era casual. El primer, Jeroni Boix de Berard i de Berard (Palma, 1679-1750) es dedicà a la carrera militar conforme a la seva condició nobiliària -durant la guerra de Successió va ser un declarat filipista-, però tenia afeccions artístiques, sobretot escultòriques o de modelat. Ens ho recorda A. Furió, que també n'assenyala la faceta de col·leccionista de pintura.¹⁶ Quant a Guillem Mesquida Munar (Palma, 1675-1747), que gaudeix d'abundant bibliografia, només caldrà recordar que la seva presència en el debat arquitectònic de Sant Nicolau s'inscriu en la visita efímera -i això no obstant, fructífera- que va efectuar a Mallorca entre 1710 i 1711, abans de tornar a Venècia, on residia habitualment.¹⁷ La construcció d'una cúpula, un cop ja s'havien iniciat les obres de reforma de la capçalera i estava decidida la conservació dels murs perimetrals de l'antic edifici, hagués resultat una operació estructuralment delicada, si no perillosa. I, en qualsevol cas, hagués exigit una despesa molt considerable. Tot i que no passa de ser una hipòtesi, no és impossible que els autors de la idea haguessin estat els mateixos Berard i Mesquida, que també devien pensar en les possibilitats de fer ressaltar el nou retaule gràcies a l'espai centralitzat i la il·luminació zenital que podia proporcionar una coberta cupulada. I és que la traça del moble era seva, com aclareix el contracte subscrit el 18 de setembre de 1710 entre els responsables de l'obra -el rector, el batlle de Ciutat i els obrers- i l'escultor Mateu Joan i Vaquer:¹⁸

...donam a vós mestre Matheu Juan scultpor lo concert y manifiatura del quadro major de la dita Iglesia Parroquial que vuy dia present havem resolt y concertat, segons y conforme la planta de aquell, que vós dit mestre Matheu Juan haveu de treballar conforme dita planta, y a direcció del senyor don Hieronim Berard y del senyor Guillem Masquida, directors de

¹⁴ ARM, Protocols, 6800, f. 245v.

¹⁵ ARM, Protocols, S-1390, f. 245 i S-1391, s. f.

¹⁶ FURIÓ, A.: *Diccionario Histórico...*, p. 93-95. Recorda un cap de sant Joan Baptista, enviat a un dels germans Cotoner a Malta (encara que en realitat anava destinat al Gran Mestre Ramon Despuig), i una Mare de Déu dels Dolors en terracota de mida natural, lliurada al convent de franciscans d'Alcúdia (però que després recuperà el seu nét, el més conegut Jeroni de Berard i de Solà, autor del *Viaje a las villas de Mallorca* de l'any 1789); a més, *trabajaba con suma perfección en cera, y muchas casas de esta Ciudad conservan con aprecio varias figuras que demuestran su pericia y privilegiados talentos*. El personatge també és citat per Jovellanos i Vargas Ponce, sobretot per la seva intervenció en el retaule major de Sant Francesc de Palma. Vegeu GAMBÚS, M.; GENESTAR, C.; PALOU, J.; REIG, A.: "El retaule major de l'església conventual de Sant Francesc (Palma 1734-1742)", *Estudios Baleàrics*, 66/67, 2000, p. 27-46.

¹⁷ CARBONELL, M. (com.): *Guillem Mesquida, 1675-1747*, catàleg d'exposició, Palma, 1999 (amb exhaustiva bibliografia).

¹⁸ ARM, Protocols, 6799, f. 114.

dit quadro, y a gust de mí senyora Dª Francina Çaforteza y de Verí, v^a del noble senyor D. Pedro de Verí y hereva usufructuària de aquell, y del lltre. Senyor don Gregori Quint Çaforteza prevere, sacrista y canonge de la Santa Iglesia...

Encara que Berard i Mesquida només hi apareixen com a directors del projecte, del text s'infereix que endemés n'eren els tracistes. En tot cas, ho afirma un document posterior: *segons y conforme la planta feta y dirigida per lo Sr. Geroni de Berard y G[uille]m Mesquida*. No deixava de ser un cas d'intrusisme professional, almanco formalment, si tenim en compte la normativa draconiana del gremi de pintors i escultors, perquè ni l'un ni l'altre mai no s'hi afiliaren ni varen efectuar el preceptiu examen de mestria. No eren l'única excepció: en aquell temps també actuaven com a tracistes autònoms el prevere Joan Quintana i el militar (però també pintor) milanès Giuseppe Dardanone.

El retaule major de Sant Nicolau es podia fabricar gràcies a la generositat de Pere de Verí i Despuig (1623-1700), cavaller d'Alcàntara (1677) i jurat en cap (1672), habitant a la veïna Can Verí, que va deixar un llegat testamentari de mil lliures amb aquella precisa finalitat (*Per amor de Déu y special devoció que tinch a sant Nicolau dexa a la sua Iglesia Parrochial mil lliures moneda de Mallorca en ayuda del retaule que se espera de fer de dit sant en la dita Iglesia, pagadoras ditas mil lliures dins sinch anys, a rahó de doscentes lliures cada any*¹⁹). Atès que el benefactor ja era mort, el representaven la vídua i usufructuària, Francina Safortesa i d'Olesa, que estava obligada a lliurar els doblers del producte de l'usdefruit, i el cunyat Gregori Quint-Safortesa, canonge i sagristà de la Seu.

Segons diu el contracte, l'escultor Mateu Joan era el responsable de proporcionar tot el llenyam. Al cap d'un any havia de tenir acabats el basament i el primer ordre, inclosos el sagrari daurat i la pastera del titular, *bosellada y deurade y perfetament acabade segons la direcció dels dits senyors* [Berard i Mesquida], *cuyo deurat y panys de or y demás bestretes serà tot també a vostres costas; los gloriosos sants colleterals sant Pere y sant Pau també acabats y posats, y tot lo demás fins a la guarnisa sens deurar, perquè solament segons lo concert tindreu obligació deurar lo dit secrari y pastera*. En una segona fase, per Nadal de 1712, *tingau obligació y degau donar y posar vós y los vostros enterament lo dit quadro, conforme dita planta y direcció de dits senyors, anyadint-se en dita plante a la definició del quadro dos Àngels ab corona imperial de Nostra Senyora Santíssima de Concepció*. A canvi, l'artista podia aprofitar el sagrari vell i havia de cobrar a terminis les mil lliures promeses, quatre-centes de les quals va obtenir tot seguit. Signava com a fiador el seu germà Bartomeu Joan, batedor d'or.

La fabricació del retaule degué començar aviat, però la conjuntura històrica, marcada per la calamitosa crisi bèl·lica, no era gens favorable, de manera que el projecte es va tòrcer. Potser hi tenia a veure la lleialtat botiflera dels Verí en un regne governat per austriacistes. El cas és que no en tenim més notícies fins el 6 de juny de 1718, consolidat el nou règim borbònic, quan es concerta un segon contracte entre l'escultor Joan i el fill i hereu del primer donant, Ramon de Verí i Safortesa (+1750), regidor perpetu de Palma.²⁰ En primer lloc, el

¹⁹ ARM, Protocols, M-1838, f. 181; 1696, 18 d'octubre: penúltim testament de Pere de Verí; ARM, Protocols, S-1869, f. 113; 1700, 17 d'octubre: últim testament de Pere de Verí. L'inventari del noble va ser parcialment publicat per PASCUAL, A.: "Para el estudio de las casas de aristócrates y mercaderes en la Ciudad de Mallorca durante el siglo XVII", *Estudios Baleàrics*, 34, 1989, p. 115-147.

²⁰ ARM, Protocols, 6810, f. 87.

client manifestava el seu desacord amb el disseny del primer projecte: *sabent més avant y atenent que lo executat per dit mestra Matheu Juan escultor, segons y conforme la planta referida, no ha aparegut en el meu gust* [tatxat: *y de diferents persones...*]. Considerant, però, la devoció que sentia per sant Nicolau manifestava la intenció d'acabar el projecte i, fins i tot, d'esmerçar-hi una major quantitat de doblers, fins a mil set-cents lliures.²¹ Això sí, calia canviar-ne la traça:

Primerament és pacte acordat y resolt que vós dit mestra Mateu Juan hagueu vós y los vostros de fer, treballar y executar lo dit quadro major de dit gloriós Sr. Sant Nicolau segons y conforme la nova planta feta y treballada per D. Juan de Aragón pintor, perfesionant dita obre conforme dita planta y a la sua direcció y aprobassió...

A més d'una qüestió de gust personal, sembla que s'havia detectat un problema global de proporcions o, millor dit, una defectuosa diferència d'escala entre les escultures i el conjunt del retaule, perquè Verí exigia que es refessin les imatges dels sants Pere i Pau i, després de repensar-s'ho, que es modifiquessin els pedestals ja fabricats:

...les figures de los Apòstols St. Pere y St. Pau que vós teniu treballades segons la primera planta no pugen servir en esta nova [tatxat: *per judicar no serian ditas Stes. figures preportionades en ella*], [al marge: *ans bé degau fer-las segons la medida y proporció de la nova planta*], *bé enperò pugeu servir-vos y se vos dóna en ajude de coste tota la madera se troba en dit quadro tenieu treballat de antes* [al marge: *y que los pedestals se havien treballat en la primera planta los degau proporcionar y dispondrer y segons y de la manera requiereix la nova planta que se ha ideade a vostras costas*], [tatxat: *quedant los pedestals en la mateixa forma que se troben al present per aver-se entrat en consideració en este nou concert*].

Com he dit, el client oferia mil set-cents lliures, encara que calia descomptar-ne sis-cents vuitanta-sis que l'escultor ja havia rebut, de la qual cosa es conclou que l'estructura del primer projecte estava força avançada, deixant de banda que estigués muntada o no. Del destí final dels dos apòstols de Mateu Joan no se'n sap res més, però el més plausible és que fossin descartats a favor dels que s'atribueixen a l'escultor Obrador. D'aquest últim es conserven també els sants homònims del retaule major de la parroquial de Santa Maria del Camí, allotjats en l'espectacular retaule traçat per fra Albert Borguny, però no són un referent estilístic del tot fiable, ja que són una vintena d'anys anteriors, i, encara que de factura molt digna, no assoleixen la monumentalitat de les imatges del retaule de Palma.

La documentació disponible no permet precisar el percentatge d'obra fabricada per l'escultor Joan en el moment de la substitució de la traça, més enllà de les dues estàtues rebutjades i dels pedestals que calgué modificar. En tot cas, fins a l'aparició de nous documents, si és que existeixen, hem de creure que el retaule actual és el resultat de la traça d'Aragón, aprofitant alguns elements arquitectònics del primer projecte, incloses potser les columnes del primer cos.

²¹ Un cosí germà del seu pare, Francesc de Verí i Villalonga, mort l'any 1713, va llegar un mínim de 300 lliures per fabricar sis canelobres de plata amb les armes de Verí destinats a l'altar major de Sant Nicolau, però no consta que s'haguessin fabricat mai. Els fideïcomisos d'aquesta branca familiar foren heretats precisament per Ramon de Verí i Safortesa, el qual potser va augmentar els fons per al retaule major per compensar l'antiga deixa del seu parent: ARM, Protocols, 6819, f. 62; 1712, 23 d'octubre: testament de Francesc de Verí. Un document essencial per a l'estudi de l'economia familiar dels Verí és el cos hereditari o càlcul dels successius fideïcomisos entre 1563 i 1772, arran de la reclamació d'una neboda, filla del marquès de Vivot: ARM, Protocols, O-330, f. 151 s.

A primera vista i en bona lògica, el baldaquí central pertany a la traça d'Aragón, encara que no es pot assegurar taxativament. Tampoc no és possible ara com ara saber en quin moment es va decidir la substitució d'un titular de talla exempta per una pintura gòtica reaprofitada, però que estava prevista una estàtua del titular es pot deduir del disseny tridimensional del baldaquí, a la manera de cambril, deixant de banda que fos o no accessible als feligresos. Degué ser al mateix segle XVIII, perquè l'emmarcament de la pintura quatrecentista s'ajusta al repertori ornamental setcentista de la resta del retaule. En canvi, el sagrari actual és modern. D'altra banda, la taula gòtica apareix acompanyada per dues teles laterals, poc visibles des de la nau, que figuren miracles del titular: *Sant Nicolau rescata Deodat d'una família sarraïna*, és a dir, quan un nen captiu és traslladat a la casa familiar, literalment volant, gràcies a un miracle pòstum del sant de Bari, que l'agafa pels cabells; i *la Mare de Déu imposa a sant Nicolau els ornaments pontificals*, els quals havien estat confeccionats per àngels quan el protagonista era a la presó -ben mirat, són els mateixos àngels qui fan la investidura. Per raons estilístiques, amb molt bon criteri, totes dues pintures foren atribuïdes, encara que no publicades, per Jeroni Juan a Francesc Mesquida Massoni (Venècia, post 1702-Palma, 1786 c.), prevere, fill i deixeble fidel del més famós Guillem Mesquida.²² En aquest cas, han de ser posteriors a l'any 1739, quan la família retorna definitivament a Mallorca. Com a hipòtesi de partida, no és inversemblant que datin de devers 1780, de quan el moble va ser completat amb les escultures de Pere Joan Obrador.

Sigui com vulgui, l'escultor Mateu Joan es va comprometre per contracte a tenir acabada l'obra per la festa de sant Nicolau de l'any 1721 i, mentrestant, oferia com a fiador un cunyat forner, Antoni Crespi. L'any 1723 el retaule es devia trobar en procés de dauradura, perquè a l'inventari de l'esmentat daurador Bartomeu Joan apareix consignat un debitori de Ramon de Verí per valor de seixanta-dues lliures, que raonablement podem relacionar amb aquesta obra. A manca d'altres suports documentals, en particular èpoques o anotacions de pagaments, no podem avaluar l'abast exacte de la feina realitzada per Mateu Joan si no és mitjançant una aproximació estilística.²³ Fins a l'aparició de noves dades, hem de suposar que és el responsable de tot el moble, si exceptuem la pintura gòtica del titular, les talles dels dos apòstols i les pintures barroques del cambril.

El tracista del projecte definitiu era Joan Francesc Aragón i Garcies, actiu entre 1701 i 1754, un enigmàtic personatge que els documents fan enginyer, matemàtic, arquitecte, pintor i tracista de retaules, a més de parroquià de Sant Nicolau.²⁴ Tots els seus retaules

²² JUAN, J.: "La pintura mallorquina (siglos XVI al XVIII)", a MASCARÓ PASARIUS, J. (coord.): *Historia de Mallorca*, V, Palma, 1972, p. 193-241, en particular p. 233; CARBONELL, M.: *Guillem Mesquida...*, p. 192-213.

²³ C[ARBONELL], M.: "Juan, Els", *Gran Enciclopèdia de la Pintura...*, 2, p. 369-372. Sobre Mateu Joan i Serra, vegeu també CARBONELL, M.: *Art de cisell i de relleu. Escultura mallorquina del segle XVII*, Palma, 2002, p. 120.

²⁴ PASCUAL, A.; LLABRÉS, J.: "La configuración del jardín artístico en el siglo XVIII: Gabriel de Berga y la reforma barroca de Alfàbia", *Estudios Baleàrics*, 66/67, 2000, p. 91-112; PASCUAL, A.; LLABRÉS, J.: *Alfàbia: història dels jardins i del patrocini artístic dels seus promotors (1740-1860)*, Palma, 2001, p. 27-33. En el testament, el nostre tracista declara ser fill del Sr. Juan Francisco Aragón, de la ciutat de Segòvia, i de la mallorquina Joana Garcies. Com a hipòtesi provisional, el pare podria haver estat militar o funcionari. De moment, no hi ha explicació plausible al tractament aristocràtic de *don* que rebia l'artista. Per altra part, cal preguntar-se si era parent de l'argenter Pedro Aragón del Arco, natural de Salamanca i domiciliat a Segòvia, fill (casualment?) d'un Juan Francisco Aragón; vegeu: MONTALVO, F.J.: "Dos plateros barrocos segovianos: Pedro Aragón del Arco y su hijo Diego Aragón Fernández Chavida", *Estudios Segovianos. Boletín de la Real Academia de Historia y Arte de San Quirce*, LI/108, 2008, p. 519-

documentats fins ara daten d'una fase tardana, de manera que el de Sant Nicolau es converteix de moment en el primer del catàleg. De fet, fins llavors només té documentada una pintura de santa Teresa de Jesús per al convent de carmelitanes de Palma (1710) i una altra tela de Santa Maria del Camí per a l'església parroquial homònima (1718); això no obstant mai no apareix entre els assistents a les reunions del gremi anteriors al 1718, com a mínim. Cal afegir-hi una obra que ha passat més desapercebuda: l'estofadura i l'encarnació de les talles del retaule major de Sant Felip Neri, construït entre 1713 i 1716 per l'escultor Andreu Carbonell Santandreu (Manacor, c. 1680-Palma, 1764) i que conté pintures de Miquel Pont Cantallops (Sant Llorenç des Cardassar, 1678-Palma, 1755). Anys després, Aragón va proporcionar traces de retaules fabricats per Carbonell, com ara el de Sant Joan Baptista per al convent de Santa Caterina de Sena o el major de la vila de Santa Margalida, una concurrència que fa sospitar lligams professionals continuats.

Ja hem vist més amunt que sovint s'assenyala la dependència d'Aragón envers models del P. Pozzo (és evident en el retaule de la Puríssima de la catedral, que copia l'esquema compositiu del retaule de sant Lluís Gonzaga de l'església romana de Sant'Ignazio), fet que s'ha confirmat amb l'exhumació de l'inventari *postmortem* del mateix Aragón, on apareix esmentat el tractat del jesuïta, juntament amb el de Serlio. Ara bé, no és segur que l'any 1718 Aragón comptés amb un llibre de tan recent aparició a la impremta romana (en dos volums, de 1693 i 1698). Segui com vulgui, en el retaule de Sant Nicolau les afinitats amb els models de Pozzo són palesament genèriques: carrers laterals còncaus i fornícula-baldaquí del primer cos, trencament de l'entaulament del coronament. Al meu parer, el retaule -almanco el cos principal- s'inspira més aviat en obres locals i, en particular, en solucions compositives de Francesc Herrera (1673-1733), introductor en la retaulística mallorquina d'una nova sensibilitat escenogràfica i d'un decidit esperit dramàtic que en el seu cas -recordem que Herrera procedia de Roma- no depenen de Pozzo, sinó d'un estudi acurat de la poètica de Bernini. Si el retaule de sant Sebastià de la Seu (1712) és molt convencional, arrelat en la tradició siscentista local (potser a causa de la modificació de la traça original per part del mateix Mateu Joan i Vaquer que ara ens ocupa), els altres seus retaules catedralicis conservats (sant Antoni de Pàdua, 1716-1720; i sant Martí de Tours, 1723) posen de manifest la filiació berniniana i una vocacional vena retòrica. El desaparegut retaule de sant Bernat de la Seu també s'inspirava en el geni romà, reproduint al cim la *cathedra Petri* sostinguda per Doctors de l'Església, a imitació de l'espectacular arquetip vaticà. Anys més tard, un esquema compositiu semblant al del retaule de Sant Nicolau -encara que d'estabilitat més convencional i de fuga vertical menys accelerada- es farà servir en els retaules majors de Sant Francesc de Palma i de la vila de Santa Margalida, obres traçades pel mateix Aragón (hipotèticament, el primer; amb suport documental, l'altre). Quant al segon cos del nostre retaule els models són diferents, però tampoc procedeixen necessàriament de Pozzo. L'impuls ascensional del coronament i la imprescindible ruptura de l'entaulament suggereixen parentiu amb la producció de Giuseppe Dardanone, baldament les obres documentades de l'italià siguin

543. O bé, si tenia alguna relació de parentiu amb el Juan Francisco Aragón, fill d'un procurador homònim de Segòvia, que l'any 1663 s'encartà per cinc anys amb el conegut pintor Antonio de Pereda (i del qual no se'n sap res més); vegeu AGULLÓ, M.: *Más noticias de pintores madrileños de los siglos XVI al XVIII*, Madrid, 1981 i, a més, ANGULO, D.; PÉREZ SÁNCHEZ, A.E.: *Pintura madrileña del segundo tercio del siglo XVII*. Pereda, Leonardo, Rizi, Madrid, 1983.

posteriors al projecte d'Aragón (sobretot, el retaule major de la Seu, traçat l'any 1726).²⁵ En definitiva, no es tracta de negar de pla la possible influència de Pozzo en Aragón, si més no pel que fa al retaule de Sant Nicolau, però tampoc no es pot acceptar una mecànica relació causal; després de tot, tant Guillem Mesquida com Francesc Herrera, entre altres artistes mallorquins o instal·lats a l'illa, havien residit a Roma i podien haver aportat solucions alternatives.²⁶

El discurs iconogràfic del retaule és senzill i entenedor, perquè les imatges es redueixen al titular (l'efígie pictòrica i els dos miracles), els dos apòstols fundadors de l'Església romana, la Mare de Déu i alguns àngels amb atributs al·legòrics i hagiogràfics. La imatge mariana encarna una Puríssima -als seus peus s'endevinen una mitja lluna i el Diable-, tal com exigia el primer contracte, però alhora representa una Maria *Regina Coeli* o si es prefereix una *Regina angelorum*, elevant-se sobre un núvol, enmig d'una glòria radiant i coronada per dos angelets. Tot plegat, és una imatge amfibològica, que fusiona dos tipus iconogràfics diferents, per bé que puguin resultar complementaris: ensems, la Immaculada Concepció i la Coronació de la Mare de Déu. L'àngel del costat esquerre subjecta una creu (la qual només conserva la part inferior del braç més llarg) i un calze, que simbolitzen la Fe, mentre que el del costat oposat sosté un colom -a més d'haver perdut sens dubte l'àncora que subjectava amb l'altra mà-, significat la virtut de l'Esperança. Els dos angelets que descansen sobre les volutes del frontó central ostenten dos atributs del sant titular, una mitra i una creu patriarcal -encara que a Occident és més freqüent una crossa episcopal. Resulta enigmàtic un objecte que serveix d'enllaç entre els dos cossos del retaule. En efecte, coronant la fornícula central, just davall de la glòria del coronament, el moble exhibeix un temple de significació incerta. Té planta quadrada, mostra l'interior mitjançant una porta en forma d'arc de mig punt i presenta coberta cupulada de forma prismàtica. Si vol representar un edifici, llevat que es tracti d'un cas singular, cosa molt improbable, no es podria interpretar com un atribut de sant Nicolau (que en canvi sol anar acompanyat de símbols trinitaris i de l'Evangeli, aquí absents), sinó de sant Agustí, que en aquest context no té cabuda. També es pot pensar que figuri la Casa Santa de Natzeret, però llavors caldria associar-la a la Mare de Déu de Loreto, una solució també inviable: ni consta la devoció lauretana al llarg de la història de la parròquia ni en parla la documentació fins ara exhumada ni probablement ho admetria la imatge mariana del segon cos, semànticament ja tan densa. Hi ha altres dues possibles solucions: la més plausible, que es tracti senzillament d'una solució compositiva, és a dir, del tancament arquitectònic del cambril (de fet, el temple està perforat per la base, un detall que reforça aquesta idea, és a dir, que es tracta senzillament d'un cimbori que cimeja el nínxol principal) o, la menys creïble, que metafòricament vulgui al·ludir a l'Església en sentit genèric. Fins i tot, totes dues hipòtesis no són excloents.

L'elecció de Mateu Joan no havia estat del tot casual, ja que l'escultor era un vell conegut dels parroquians; de fet, ell també n'era, atès que residia a tocar de Can Verí. Hi ha indicis que la decoració de l'absis, en particular la volta apetzinada és responsabilitat seva i d'un

²⁵ Per a una visió de conjunt, vegeu CARBONELL, M.: "L'art de les Illes Balears del segle XVIII als nostres dies", en DURAN, M.; MARIMON, A.: "Del segle XVIII borbònic a la complexa contemporaneïtat", a BELENGUER, E. (dir.): *Història de les Illes Balears*, III, Barcelona, 2004, p. 463-525.

²⁶ He tractat el tema en més d'una ocasió. Vegeu, en particular, CARBONELL, M.: *Miquel Pont Cantallops, 1678-1755, un pintor llorenç entre Mallorca i Roma*, Sant Llorenç des Cardassar, 2005.

mestre Nadal.²⁷ Però, a més, ja l'any 1709 havia contractat el, fins ara anònim, retaule de sant Antoni abat del mateix temple. Se sabia que la capella i el corresponent retaule havien estat subvencionats per Jerònima Gili, vídua del ciutadà militar Jeroni Mellines, morta l'any 1674 i molt devota de sant Nicolau. I que, gràcies al seu llegat, es restaurà la capella del sant eremita (1697), es fabricà la imatge del titular (1709), es pintaren les teles del retaule (1714), que figuren sant Bernardí de Siena i santa Caterina d'Alexandria, i s'hi afegiren més tard alguns detalls ornamentals (1791).²⁸ En el seu testament, la donant nomenava hereu el seu únic fill, també anomenat Jeroni Mellines, llavors absent del Regne, però a la mort d'aquest, esdevinguda a Barcelona l'any 1679, el llegat matern va revertir a la parròquia de Sant Nicolau.²⁹

Ara, la localització del contracte descobreix el nom del tracista i fabricant del moble i de la imatge del titular.³⁰ En efecte, el 5 de febrer de 1709 els administradors de l'obra pia de l'esmentada Jerònima Gili declaraven que

és precis y simpliciter necessari fabricar-se de novo el quadro de dita capella de Architectura de Bulto y Esculptura per la sua molta antigüedad y que vós mestre Matheu Juan scultor nos haveu ensenyat un dibuix qui conté expressament la direcció y forma de dit Altar, el qual vist per nosaltres y demés preveres de dit Reverend Comú, y axí matex per diferents perçonas perites en lo Art de Sculptura, als quals ha aparegut molt proporcionat a lo àmbito de dita capella, en vista de lo qual lo dit nostron Reverend Comú nemine discrepante ha resolt que nosaltres dits Jaume i Rosselló, preveres, en dits noms donen a escarade el fabricar dit Quadro just a la forma de dit dibuix y per lo preu en la susdita determinació de Consell specificat (...) Donam y concedim a escarade la fàbrica de dit Altar de Sant Antoni de Viana a vós dit mestre Matheu Juan scultor...

La traça, per tant, era del mateix Joan i calia respectar-la (*ab la matexa conformitat y prespectiva que lo haveu ensenyat en lo susdit dibuix*). S'estipulava un termini d'execució de dos anys i un preu de dues-centes cinquanta lliures; un cop més, li feia de fiador el germà Bartomeu. En el tracte anava inclosa la talla del titular:

Item és pacte que la figura del gloriós sant Antoni de Viana, que també va compresa en la present escarada, degua ser de madera, perfetament acabada dins lo matex termini de dos anys, de altària de nou palms, ab la pastera proporsionade a dita altària, deurada y acolorida de tal manera que se pugue perpètuament conservar segons dispose lo Art de Sculptura.

27 Potser es tracta de Nadal Batlle, especialista en treballs de marbre. Vegeu FURIÓ, A.: *Diccionario Histórico...*, p. 90-91.

28 MOREY, B.: *Parroquia de San Nicolás...*, p. 106-108. D'autor desconegut, les santes Dorotea i Lúcia de la predella daten del segle XIX. Es conserva un retrat de la donant en una dependència de l'església. S'ha publicat que l'escut correspon a Jeroni Gili i Mellines (escrit Mellinas); vegeu DE QUIROGA, M.: "Catálogo de la heráldica gentilicia en los retablos de las iglesias de Palma", *Vè congrés de patrimoni. El nostre patrimoni cultural: el patrimoni menor*, Palma, 1999, p. 273-348, en particular p. 328.

29 ARM, Protocols, S-1046, f. 261; 1674, 30 de març: testament de Jerònima Gili. Els marmessors eren el fill i els cirurgians Antoni i Esteve Castillo, pare i fill. La testadora va morir el 17 de desembre del mateix any. Era de família de mercaders, mentre que el seu marit procedia d'una família de notaris (a l'ARM se'n conserven dos protocols, encara que hi apareixen catalogats amb el llinatge Molines; en un d'ells s'esmenta un tal Joan Mellines de la ciutat de Villena). Aquest Jeroni Mellines era el notari de confiança del noble Joan Baptista Despuig. Tant els Gili com els Mellines residien a la parròquia de Santa Creu, al carrer d'Apuntadors. Vegeu, a més, ARM, Protocols, S-1042, f. 325; inventari de Jerònima Gili; ARM, Hospitals, H-589, Compte de l'heretat Mellines (Jeroni de Mellines i Gili va nomenar hereu l'Hospital General de Mallorca); AA-67 (1623-1624), f. 373v; 1625, 8 de juny: plet entre els germans Jeroni i Beatriu Mellines.

30 ARM, Protocols, S-1390, f. 166v.

L'estructura del moble és força tradicional, amb un cos principal de tres carrers i un coronament d'un sol carrer; encara presenta columnes de fust helicoidal de gust siscentista emmarcant la fornícula central. Això sí, la qualitat de l'execució és molt correcta i la talla del titular prou digna, baldament resti un xic empetitida per les imatges pintades dels sants Bernardí i Caterina d'Alexandria que l'escorten, encara anònimes.

El catàleg de Mateu Joan Vaquer (Palma, 1675 c.-1723) és exigü, ja que només va treballar una vintena d'anys -s'havia examinat de mestre l'any 1702-, i ens deixa orfes de suficients referències per a la confrontació estilística. En resum, sabíem que l'escultor va continuar el retaule major de les Tereses (1702-1703), a la mort del seu pare; que assumí feines menors a la capella del Gonfanó de Santa Eulàlia (1707); que és responsable de la modificació de la traça de Francesc Herrera i de l'execució de la primera fase del retaule de sant Sebastià de la Seu (1712-1713); que devers 1713 degué treballar en una obra no identificada a Artà, ajudat per Sebastià Pou, que li reclamà una part del salari davant l'Audiència; que és l'autor del sagrari de l'altar major del convent de dominics de Manacor (1716); que devers 1720-1721 va fabricar el desaparegut retaule de Sant Serampi per a la capella del capità genovès Giovanni Battista Visconti a l'església del Carme;³¹ i que l'any 1723 ja havia acabat el retaule de santa Rita (i potser també el de sant Josep, ara dedicat a sant Nicolau de Tolentí, molt semblant al d'aquella santa) per a la capella fonda del convent del Socors de Palma.

A aquest provisional inventari cal afegir una nova obra que ens pot servir de mirall estilístic, ja que és totalment autògrafa. El cas és que el 6 de març de 1717 l'escultor Joan contractava el retaule de sant Josep de l'església parroquial de Sóller per a la família Ballester del Port, amb traça del pintor Bernat Marimon. L'escultor es va comprometre a fabricar-lo per quatre-centes lliures en poc més de cinc mesos, encara que l'època final fou signada a finals de desembre del mateix any.³² El retaule solleric, de composició semblant a la del retaule major de les Tereses, permet assegurar que a més de l'estructura, totes les escultures del retaule major de Sant Nicolau, exclosos els apòstols, són obra de Mateu Joan. La comparació dels àngels és especialment il·lustrativa: reiteren la iconografia, les postures, el drapejat, les expressions, etc. Els angelets més petits i el repertori ornamental també admeten una comparació exitosa amb els del retaule de Santa Rita del convent del Socors. Es tenen poques notícies del tracista del moble solleric, Bernat Marimon Roig (mort prematurament l'any 1718), un pintor sense cap altra obra documentada, que s'havia format amb Gregori Aleix, un valencià domiciliat a Mallorca. Això no obstant, alguns documents de caire biogràfic permeten assegurar que

31 ARM, Protocols, 3644, f. 306v; 1721, 29 d'octubre: segona visura del retaule efectuada per Francesc Herrera i Joan Antoni Oms, assegurant que el retaule estava conforme amb la traça dibuixada pel Rnt. Joan Quintana, prevere i doctor en teologia. Per tant, havia existit una primera visura poc favorable. La capella havia estat concedida al patró genovès el 2 de juliol de 1720, com consta en el mateix protocol notarial. El Dr. Quintana també és el tracista del retaule major de Santa Caterina de Sena (1708), amb una ja arcaica estructuració encasellada, en la línia de Joan Antoni Oms, Pere Pou, els Pinya, etc. El moble de les dominiques va ser fabricat per Andreu Carbonell: PASCUAL, A.; LLABRÉS, J.: *Santa Catalina de Sena. Memòria històrica d'un convent (1659-1966)*, Palma, 2001. Tampoc deu ser casual que Quintana oficiés el matrimoni del pintor Miquel Pont, en presència del testimoni Andreu Carbonell.

32 ARM, Protocols, S-736, f. 319 i f. 428. Les cinc pintures que allotja el retaule són encara anònimes: potser del mateix Marimón que aportà la traça de tot el moble? No ho sé en el cas dels àngels, però la imatge del titular només és parcialment de fusta (cap i mans de sant Josep, figura del Nen Jesús), i la resta de tela enguixada i encolada. Vegeu MORELL GONZÁLEZ, J.M.: *La catedral de muntanya. La parròquia de Sant Bartomeu de Sóller*, Sóller, 1993, p. 80-82.

va ser un estret col·laborador de Francesc Herrera, la qual cosa explica l'aire de família que tenen tots aquests retaules.

Mentrestant, l'escultor Joan havia anat assumint altres feines. Per exemple, l'acabament de dos retaules de la vila de sant Joan, encàrrec dels administradors de l'obra pia d'Antoni Salom, àlies Miquela. La visura efectuada el 3 d'agost de 1717 per l'escultor Andreu Carbonell i el pintor Miquel Pont, en aquell moment majordoms del col·legi de pintors i escultors, computà el treball realitzat en 842 lliures:³³

és a saber, en la capilla de Nra. Sra. Santíssima de la Concepción, la definición de dicha capilla de escultura y la tela que es figura de la Coronación de Nra. Sra. de pintura, la Salutación del Ángel, las figuras de Sta. Apolonia y Sta. Lusía que ha hecho pintar dicho Matheo Juan, y el trabajo de dorar todo el retablo de dicha capilla y el valor del oro por su doradura, y en la capilla del Smo. Nombre de Jesús el trabajo de dorar toda dicha capilla, y el importe del oro por ella, y juntamente el valor de la tela, que es figura de la Transfiguración del Señor que azi mismo hizo trabajar dicho Matheo Juan, el importe de todo el oro de la doradura y assimismo el valor de las teles con las arriba referidas, que todo nos ha parezido se halla bien trabajado según nuestro arte y buena disposición por el Culto Divino hallamos según nuestras consensias...

Per desgràcia, el document no esmenta el nom del pintor subcontractat per Mateu Joan, el qual signà el rebut final uns dies més tard.³⁴ Hem de pressuposar que fos Bernat Marimon? El galà retaule del Nom de Jesús s'ha conservat sense modificacions, llevat de la fornícula de la predel·la (1815) i conserva en bones condicions la pintura de l'àtic, que ara podem datar amb seguretat l'any 1717.³⁵ El moble i els relleus que conté són obra, però, de l'escultor inquer Pere Antoni Pasqual i Corró (Palma, 1633 c.-1686).³⁶ A primera vista, el destí del retaule de la Puríssima no va ser tan favorable; el moble que veié Jeroni de Berard a finals del segle XVIII encara no estava daurat, mentre que una descripció vuitcentista tampoc no concorda amb el que se sap d'aquell primer retaule, la qual cosa pot induir a creure que ja havia desaparegut; a més, l'actual retaule immaculadista va ser fabricat per Lluís Font l'any 1883.³⁷ Tanmateix, la parròquia conserva l'antic retaule de sant Sebastià, obrat per Pere Joan Pinya, que es pot identificar fàcilment amb el que ara ens interessa: no només sabem que durant un temps va estar dedicat a la Puríssima, i després a sant Josep, sinó que conserva a la predel·la les pintures de l'Anunciació i de les santes Apol·lònia i Llúcia. Per acabar de confirmar-ho, no admet dubtes l'escut daurat que llueix al cim, amb la inscripció *ex operibus piis Antonii Salom, 1717*. En canvi, la pintura original de l'àtic ha estat substituïda per un sant Pere penitent i així mateix són posteriors les teles de Ramon Llull i sant Nicolau de Bari.³⁸

33 ARM, Protocols, 6805, f. 158.

34 ARM, Protocols, 2011, f. 124; 1717, 22 d'agost. A més, ARM, Protocols, 2006, f. 225v; 1717, 14 de febrer: l'escultor tenia en el seu poder 300 lliures procedents de la venda de béns del promotor dels retaules. Hi apareix com a testimoni el deixeble Gabriel Grimalt.

35 ESTELRICH, J.: "Les capelles de l'església vella de Sant Joan. IV. Capella del Santíssim Nom de Jesús (abans, de Santa Anna)", *Damunt Damunt*, 16, 1992, p. 28-30.

36 CARBONELL, M.: *Art de cisell...*, p. 114.

37 ESTELRICH, J.: "Les capelles de l'església vella de Sant Joan. IX. Capella de la Puríssima Concepció (abans de Sant Antoni i Sant Sebastià, i de Santa Anna)", *Damunt Damunt*, 22, 1993, p. 24-26.

38 ESTELRICH, J.: "Les capelles de l'església vella de Sant Joan. III. Capella de Sant Josep (abans de Sant Sebastià, i de la Puríssima Concepció)", *Damunt Damunt*, 15, 1992, p. 20-22.

En aquestes empreses, Mateu Joan havia de ser ajudat necessàriament per un taller sòlid. Coneixem el nom d'alguns deixebles de l'escultor (Miquel Estaràs, Gabriel Grimalt, Pau Roca i Miquel Ripoll), però no sabem el temps que durà llur col·laboració. A més, tot indica que mantenia una estreta relació de treball amb el germà Bartomeu, de professió batedor d'or i daurador, bé i que en uns codicils ell mateix afegeix "i abans escultor".³⁹

El mestre no gaudia de bona salut. Ens ho indica la redacció d'un primer testament el 17 d'octubre de 1719, estant malalt.⁴⁰ Aviat, el 21 de febrer de 1720, afectat "de leve enfermedad corporal", dictava un nou testament, que s'ha conservat incomplet.⁴¹ Finalment, tant ell com el germà Bartomeu morien prematurament l'any 1723.

³⁹ ARM, Protocols, T-357, f. 18; 1723, 12 de març.

⁴⁰ ARM, Protocols, 6820. Un dels marmessors era el Dr. Bartomeu Fonollar, rector de Sant Nicolau, a la qual parròquia volia ser enterrat. Entre els testimonis apareix el deixeble Miquel Ripoll.

⁴¹ ARM, Protocols, T-359.

Fig. 1 Joan F. Aragón (traça), Mateu Joan i altres (execució), B. Joan (dauradura):
retaule major de l'església de Sant Nicolau, Palma

Fig. 2 Retaule major de l'església de Sant Nicolau, Palma (detall del coronament)

Fig. 3 Retaule major de l'església de Sant Nicolau, Palma (detall del coronament)

Fig. 4 Francesc Mesquida (atribució): Sant Nicolau rescata Deodat d'una família sarraïna. Retaule major de l'església de Sant Nicolau, Palma

Fig. 5 Francesc Mesquida (atribució): La Mare de Déu imposa els ornaments pontificals a sant Nicolau. Retaule major de l'església de Sant Nicolau, Palma

Fig. 6 Pere J. Obrador (atribució antiga), 1780: Sant Pere.
Retaule major de l'església de Sant Nicolau, Palma

Fig. 7 Pere J. Obrador (atribució antiga), 1780: Sant Pau.
Retaule major de l'església de Sant Nicolau, Palma

Fig. 8 Mateu Joan (traça i execució), 1709; pintor anònim, 1714: Retaule de sant Antoni abat. Església de Sant Nicolau, Palma

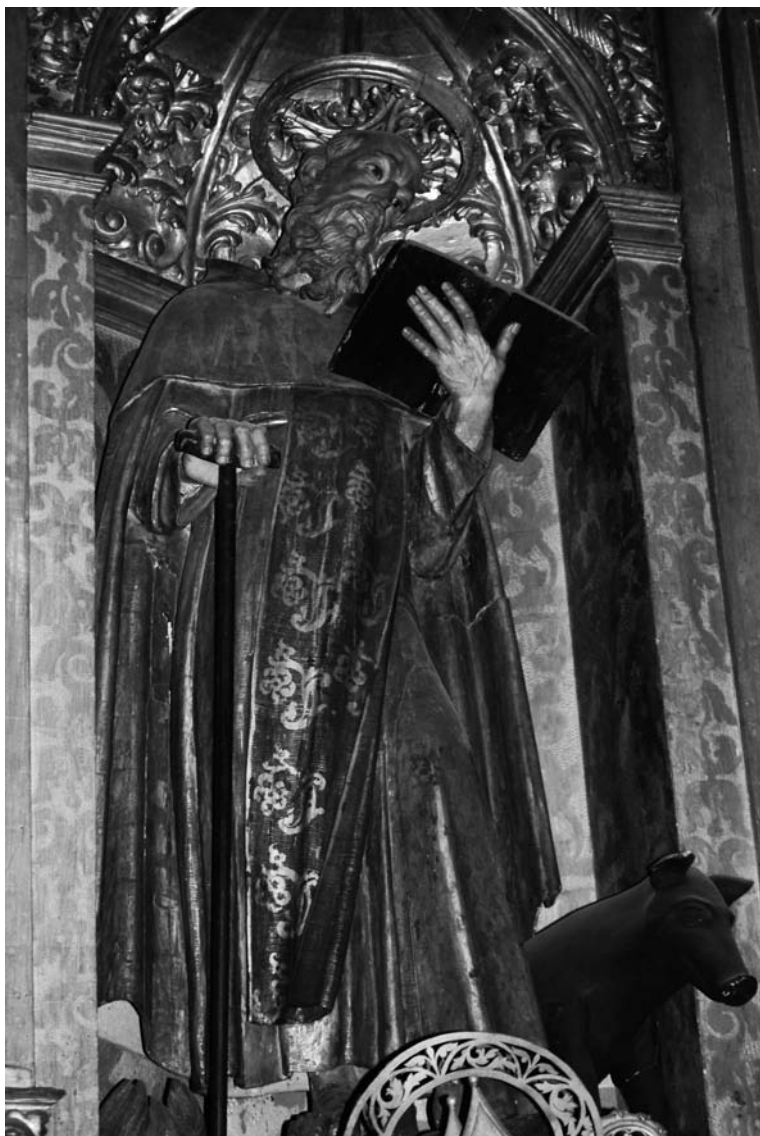

Fig. 9 Mateu Joan, 1709: talla del titular del retaule de sant Antoni abat.
Església de Sant Nicolau, Palma

EL GREC AL SEMINARI CONCILIAR DE SANT PERE DE MALLORCA: ELS CERTÀMENS

Alexandre Font Jaume / Mª Rosa Llabrés Ripoll

IES Joan Maria Thomàs

Resum: El present treball es proposa estudiar la presència del grec al Seminari Conciliar de Sant Pere de Mallorca a través d'un instrument molt escassament utilitzat pels investigadors: els certàmens. Es comença per tractar la importància d'aquesta matèria als diferents plans d'estudis civils i a la formació religiosa del seminari, per continuar amb una acurada descripció dels certàmens de grec.

Paraules clau: Grec, Seminari Conciliar de Mallorca, certamen.

Abstract: The present article aims to the study of the presence of Greek at the Conciliar Seminary of San Pedro in Mallorca through an instrument very sparsely used by researchers: the contests. We begin dealing with the importance of Greek in different civil curricula and in the religious instruction of the Seminary, to continue with a careful description of the Greek contests.

Key words: Greek, Conciliar Seminary of Mallorca, contest.

Tot i la importància del grec per a l'Església, per diversos motius¹ no sempre aquesta matèria figurava als corresponents plans d'estudi dels diferents centres de formació. El Seminari Conciliar de Sant Pere de Mallorca, a partir del 1899, a més de disposar d'una assignatura de grec comptava també amb uns certàmens, és a dir, amb uns concursos anuals per premiar els millors treballs dels alumnes sobre uns temes prèviament proposats. Versaven sobre aspectes relacionats amb les diferents matèries, entre elles el grec, sense formar part pròpiament del *curriculum* de l'assignatura. La presentació de treballs, que es feien durant l'estiu, era voluntària, de manera que la participació era més aviat escassa, i reservada, en la pràctica, als millors alumnes; no obstant això, constitueixen un instrument imprescindible per a l'estudi del grec al seminari, que fins ara no s'ha tractat i resta inèdit, raó per la qual el present treball es proposa la descripció, el més acuradament possible, dels diferents elements que configuren els certàmens de grec (temes, textos, anàlisi, traducció, comentaris, bibliografia emprada etc.) deixant per a una altra ocasió els aspectes didàctics i d'implicació en el *curriculum* del curs. Es parteix per a aquest treball d'una forçosament breu mirada a la situació de l'assignatura de grec als plans d'estudi civils i del seminari.

El grec als plans d'estudis de l'ensenyament secundari

A la legislació "civil" tampoc no és constant la presència del grec a l'ensenyament mitjà, sinó més aviat l'excepció, almenys fins a les reformes franquistes, com evidencia un ràpid repàs de la situació.

Fora de les bones intencions d'alguns plans,² no s'estableix l'estudi d'aquesta assignatura fins al del 1845, amb la reforma de Pedro José Pidal;³ a partir d'aquí, el grec passarà per algunes èpoques a les quals s'estudiarà al batxillerat, i per altres, una majoria, en què s'eliminarà d'aquesta etapa. Dos anys després del pla Pidal, el 1847, la reforma de Pastor Díaz el suprimeix,⁴ i els estudis de les llengües clàssiques entren en tal estat de decadència que el pla de González Romero, del 1852, insistint en la necessitat del llatí, arriba a dir: *no es aventurado asegurar que, continuando así por algún tiempo, serían pronto entre nosotros, como la comisión observa, tan raros los que entendiesen a Cicerón y a Virgilio,*

¹ Entre els quals trobaríem la persistència de la prevenció tradicional contra aquesta llengua, clau per interpretar els evangelis, i la falta de professorat competent.

² Com el *Plan literario de estudios y arreglo general de las Universidades del Reyno*, de Francisco Tadeo de Calomarde (art. 27 de la R.O. de 14 d'octubre de 1824, *Gazeta de Madrid* del 9 de novembre) o el *Plan general de instrucción pública* del duc de Rivas (art. 32 § 2 del R.D. del 4 d'agost de 1836, *Gazeta del 9*). El primer preveia l'erecció de càtedres de grec a les universitats que no en tinguessin *cuanto antes sea posible*, i el segon establia que a la instrucció secundària superior *se enseñará el griego, árabe y hebreo según convenga*.

³ El grec s'havia d'impartir a la secundària de *ampliación*, després dels 5 anys d'educació elemental. El pla pretenia donar a les humanitats la importància que havien perdut *haciendo de ellas la base principal de la enseñanza*, tot afirmant que *las lenguas antiguas serán siempre, por más que se diga, el fundamento de la literatura y de los buenos estudios [...] Sólo ellas saben comunicar ese amor de lo bello, ese don de la armonía, esa sensibilidad exquisita y ese gusto perfecto, sin cuyas cualidades toda producción del ingenio es deforme*. "Exposición a V. M", R.D. de 17 de setembre de 1845 (*Gazeta del 25*).

⁴ R.D. de 8 de julio de 1847 (*Gazeta del 12*). Els plans de Bravo Murillo (R.O. de 14 d'agost de 1849, *Gazeta del 16*) i Seijas Lozano (R.D. de 28 d'agost de 1850, *Gazeta del 3 i del 4*) mantenen l'exclusió, aquest darrer amb evident hipocresia, perquè afirma que *la lengua griega debiera ser una de las bases de esta enseñanza [secundaria] [...] pero desgraciadamente no se conoce entre nosotros el sistema de la enseñanza simultánea del latín y del griego, por lo que el exigir el estudio de este último idioma como necesario, sería señalar un término demasiado prolongado en esta instrucción, lo que produciría graves inconvenientes*.

*como los que saben el griego y el caldeo;*⁵ això no obstant, no implanta l'estudi del grec. La situació canviarà amb la coneguda "lleí Moyano", del 1857, que crea una càtedra de *rudimentos de griego* i torna a integrar el grec a l'ensenyament secundari, si bé amb una presència limitada.⁶ Transitòriament, perquè el 1868 la reforma de Manuel de Orovio limita aquest tipus d'estudis sols al llatí, tot i que insisteix en la ruïna dels estudis clàssics, de la qual fa culpables la incompetència i ignorància dels professors. Tot i que es presenta com *el último y decisivo esfuerzo para salvar en España la base de los estudios clásicos que dolorosamente decaen*, dissocia el grec de les llengües clàssiques, ja que *el conocimiento del latín es la puerta única que da paso a los tesoros de la Antigüedad*.⁷ Haurem d'esperar a la reorganització dels estudis d'Alejandro Groizard, el 1894, per trobar una altra vegada el grec al batxillerat com a assignatura instrumental;⁸ per molt breu temps, per cert, perquè el novembre del mateix any l'adaptació de López Puigserver deixa fora del pla el grec, que fins al s. XX no torna a formar part de l'ensenyament secundari.⁹

Falta històricament, per tant, una tradició d'estudi del grec, llengua que, quan convé, es dissocia del llatí i es considera "exòtica" en alguns plans, i no hi ha tampoc una concordança amb el tractament dels estudis clàssics a Europa, on amb el triomf de la ciència moderna es produeix un debat apassionat entre una formació "moderna", "científica" o "realista" -amb major contingut de matèries tecnocientífiques, per dir-ho així, a més de llengües vives- i una formació "clàssica" o "humanista", amb major pes de les llengües clàssiques. Els diversos països opten en general per dissenyar dos batxillerats diferents, especialitzant els centres.¹⁰ A Espanya la tradicional falta de pressupost per a l'educació ha servit de pretext per rebutjar l'especialització dels centres,¹¹ de manera que es troben batxillerats unitaris, d'orientació més aviat humanística (però sense que això impliqui la inclusió del grec, com s'ha vist) i, sobretot, solucions mixtes. Al respecte cal dir que els governs més "progressistes" tenen preferència pels batxillerats més científics, mentre que els més "conservadors" valoren més els humanístics. Exemples molt clars són el pla d'estudis de la revolució setembrina de 1868, que, entre altres coses, afirma en el seu pròleg: *Tiempo es ya de que la enseñanza pública satisfaga las necesidades de la vida moderna, y tenga por principal objeto no formar solo latinos y retóricos*,¹² i la reorganització dels estudis de la primera República, que *excluye aquel carácter predominantemente clásico que la segunda enseñanza ha tenido hasta ahora*.¹³ A l'altre extrem, la reforma de Pedro Sainz Rodríguez del 1938, no acabada encara la Guerra Civil, dissenya un batxillerat amb quatre cursos de grec (el màxim a la història del

5 Preàmbul del R.D. de 10 de setembre de 1852 (Gazeta del 17).

6 Art. 12, 13 i 15 de la *Ley de Instrucción pública* de 9 de setembre de 1857 (Gazeta del 10).

7 R.D. de 9 d'octubre de 1866 (Gazeta del 12).

8 R.D. de 15 de setembre de 1894 (Gazeta del 18).

9 R.D. d'11 de 30 de novembre de 1894 (Gazeta de l'1 de desembre); vegeu també el R.D. de 12 de juliol de 1895 (Gazeta del 13), el R.D. de 13 de setembre de 1898 (Gazeta del 13) i el R.D. de 26 de maig de 1899 (Gazeta del 30).

10 DÍAZ de la GUARDIA BUENO, E.: *Evolución y desarrollo de la Enseñanza Media en España de 1875 a 1930. Un conflicto político-pedagógico*, Madrid, 1988, p. 80-83.

11 Vegeu al respecte el preàmbul del R.D., de 13 de setembre 1898 (Gazeta del 14), i el R.D. de 19 de juliol de 1900 (Gazeta del 22).

12 D. de 25 d'octubre de 1868 (Gazeta del 26).

13 D. de 3 de juny de 1873 (Gazeta del 8).

sistema educatiu espanyol), tot desitjant el retorn al *ser auténtico de España, de la España formada en los estudios clásicos y humanísticos de nuestro siglo XVI, que produjo aquella pléyade de políticos y guerreros -todos de formación religiosa, clásica y humanística- de nuestra época imperial, hacia la que retorna la vocación heroica de nuestra juventud.*

El grec al Seminari Conciliar de Sant Pere de Mallorca

L'ensenyament del grec als seminaris (al nivell corresponent a la secundària) corre parell a l'educació civil. La documentació vaticana palesa la decadència dels estudis de llatí i de grec als seminaris espanyols, fins a la Guerra Civil. El 1893 el papa Lleó XIII qualifica la situació de “desastrosa”;¹⁴ d'altra banda, l'opinió del nunci Mariano Rampolla sobre aquests centres a Espanya és demolidora,¹⁵ situació que arriba al primer terç del s. XX, ja que l'informe dels visitadors que Pius XI, impulsor dels estudis eclesiàstics, envià als seminaris el 1933-34 per conèixer la seva realitat és desesperançador; la falta de formació clàssica i literària, com afirma V. Cárcel Ortiz, es notava *después entre los sacerdotes, pues era frecuente encontrar alguno de ellos que, a pesar de haber obtenido brillantes calificaciones en los exámenes, no era capaz de escribir una carta sin faltas de ortografía y errores gramaticales [...]. Las lenguas modernas eran ignoradas, se estudiaba poco y mal el francés. Algo semejante ocurría con el latín y el griego e incluso con el castellano.*¹⁶

Pel que fa al Seminari Diocesà de Sant Pere i deixant ara de banda els processos de fundació, posada en funcionament i la primera etapa de la seva història,¹⁷ ens interessien sobretot els esdeveniments corresponents a mitjans i finals del s. XIX.

A mitjan s. XIX continuaren el declivi de la formació humanística, enmig de la decadència general dels estudis eclesiàstics, i la inseguretat jurídica que provocaven els constants canvis de plans i de règim jurídic d'aquests estudis. El 16 de març del 1852 es va firmar un concordat entre la Santa Seu i Espanya, que en l'article 28 atribueix als bisbes la competència per a la creació de seminaris i formació de plans d'estudis a l'àmbit de cada diòcesi, d'acord amb els decrets tridentins. N'és conseqüència directa el pla d'estudis de setembre del 1852, que recull aquest dret.¹⁸ No obstant això, el recel de l'Estat a acceptar un ensenyament secundari fora del seu control i amb validesa a l'àmbit civil, limita les atribucions dels bisbes pràcticament al règim d'alumnat i professorat; el setembre d'aquest

¹⁴ *Cladem* és el terme utilitzat pel papa. “Epistola SSmi D. N. Leonis Papae XIII ad Episcopos Hispaniae; de Urbano clericorum hispaniensem collegio erigendo”, *Acta Sanctae Sedis*, XXVI, 1893-94, Romae, 1969 (reimp.), p. 201.

¹⁵ Vegeu l'informe del secretari de la nunciatura d'A. Vico, “Sobre la situación de los seminarios en España hasta el 31 de diciembre de 1891”, *Seminarios*, 26, 1980, p. 289. Vegeu també CÁRCEL ORTIZ, V.: “La visita apostólica de 1933-34 a los seminarios españoles”, *Anuario de la Historia de la Iglesia*, 2, 1993, p. 146; la bibliografia és abundant.

¹⁶ CÁRCEL ORTIZ, V.: “Decadencia de los estudios eclesiásticos en la España del s. XIX”, *Hispania Sacra*, 33, 1981, p. 19-92. Vegeu també, d'aquest autor, “Estado material, académico y moral de los seminarios españoles durante el s. XIX”, *Seminarios*, 77-78, 1980, p. 267-276

¹⁷ Ens ho permet l'existència de diverses publicacions sobre aquest tema. Li ha dedicat una tesi doctoral, inèdita, minuciosa i documentada, ROSSELLÓ LLITERAS, J.: *Formación literaria del clergat de Mallorca. El Seminario de San Pedro y sus antecedentes*, Palma de Mallorca, UIB, Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts, 1986-87, especialment vol. IV. Vegeu també: ALCINA, L. *et alii*: *Seminari major*, Palma de Mallorca, 1986; BAUÇA OCHOAVIA, M.: “Els plans d'estudi del seminari de Mallorca en el segle XIXe”, *Comunicació, Revista del centre d'estudis Teològics de Mallorca. Restauració teològica a Mallorca*, 17, 1981; ROTGER CAPLLONCH, M.: *El seminario de San Pedro. Estudio histórico sobre la enseñanza eclesiástica en Mallorca*, Palma de Mallorca, 1900.

¹⁸ R.D. de 21 de maig de 1852 (Gazeta del 3 de juny).

mateix any 1852, davant la “necessitat” d’uniformar i homogeneïtzar l’ensenyament a tots els seminaris, el ministre González Romero publicà un pla d’estudis d’àmbit general, que preveu dos cursos de grec, de mitja hora diària, com l’hebreu.¹⁹ Tanmateix el pla mai no es complí totalment, i poc temps després, el setembre de 1855, s’eliminava la possibilitat que els seminaris cursassin l’ensenyament mitjà, tot lamentant que *se haya comprometido a niños de nueve o diez años a consagrarse sin remedio a la Iglesia, para lo que tal vez no tienen ni vocación ni verdadera voluntad, o a perder los años académicos de la segunda enseñanza cuando se encuentran frecuentemente en una edad en que no pueden comenzarlos de nuevo*,²⁰ possibilitat novament concedida gairebé un mes després.²¹

De l’any 1852 daten les primeres notícies segures de grec al seminari de Sant Pere, que es manté amb poques variacions impartit en dos cursos, un de *Principios -o Rudimentos- de la lengua griega* i un altre d’*Ejercicios -o Traducción- de griego* fins al curs 1869-70, quan se suprimeix el valor civil dels estudis fets al seminari.²² El grec s’elimina de l’ensenyament fins al curs 1896-97, en què apareix com a assignatura reservada als cursos de teologia, és a dir, fora del que correspondria a l’ensenyament mitjà.²³

No es pot dir, per tant, que la diòcesi mallorquina tengui un especial interès pel grec. Amb tot, l’informe Vico, del 1891, al qual abans ens hem referit, no és especialment crític amb el seminari diocesà de Mallorca, ni respecte a les condicions materials (*nada que advertir sobre la comida, el vestido, la limpieza*) ni sobre els professors (*Los profesores de la facultad mayor son estimados como competentes; los otros menos. Todos son diligentes y virtuosos*), ni sobre la disciplina, però sí respecte als mitjans (no hi havia pati i els laboratoris eren deficients) i l’hàbit de treball. En parlar de la biblioteca, diu que *es buena y se perfecciona, pero no se frecuenta. Ni el clero ni los seminaristas son aficionados al estudio*.²⁴

La situació de l’ensenyament al seminari canviarà radicalment quan a les darreries de segle promocioni al bisbat de Mallorca Pere Joan Campins, que iniciarà la renovació més important dels estudis eclesiàstics. El 20 de setembre del 1898, tres mesos després de ser consagrat bisbe, publicà una nova *Ratio studiorum servanda in Seminario Conciliari Sti. Petri Dioceseos Majoricensis*.²⁵ És un pla que vol respondre als reptes que presenten els nous temps, que exigeixen del clergat una formació suficient per fer front al “modernisme” i als avanços de la ciència i del protestantisme, en la línia de les orientacions de Lleó XIII.²⁶

¹⁹ R.D. de 28 de setembre de 1852 (Gazeta del 30).

²⁰ R.D. de 29 de setembre de 1855 (Gazeta del 10 d’octubre).

²¹ R.D. de 25 d’octubre de 1856 (Gazeta del 25); veg. també el R.D. de 10 de setembre de 1866 (Gazeta del 12).

²² La revolució setembrina havia implantat la llibertat d’ensenyament i derogat la reforma d’Orovio abans citada (art. 3r del D. de 21 d’octubre de 1868, Gazeta del 22).

²³ Dades tretes dels volums segon a sisè del *Libro de matrículas del Seminario conciliar de S. Pedro*.

²⁴ VICO, A.: “Sobre la situación...”, p. 346-347.

²⁵ *Boletín Oficial Eclesiástico del Obispado de Mallorca*, 30, de 20 de setembre de 1898, p. 264-267, a més d’una *Tabula Studiorum, lectionum Textuum et Professorum*.

²⁶ Les darreres abans de la publicació de la nova *ratio*, contingudes en un document que tindrà força influència en l’ànim del bisbe Campins: la Carta-encíclica als arquebisbes, bisbes i clergues de França *Depuis le jour*, de 8 de setembre del 1899. Aquest document recomana vivament l’estudi de les literatures grega i llatina, *dépositaires des chefs-d’oeuvre de science sacrée que l’Eglise compte à bon droit parmi ses plus précieux trésors*, però s’oblida totalment, després, del grec.

Per això el nou pla inclou matèries de llengua i literatura de Mallorca, història natural i astronomia, i l'escolasticisme de la filosofia es completava amb nocions de física, prestant una major atenció als laboratoris. L'orientació del nou pla era la d'un humanisme cristià en la línia pedagògica preconitzada per J. Balmes i R. Ruiz Amado. Pel que fa a les llengües clàssiques, es potenciava l'estudi del llatí, però el grec seguia limitat als dos cursos tradicionals, al primer i segon any;²⁷ de qualsevol manera el nivell d'exigència de grec no devia ser alt, com indica l'escàs nombre d'alumnes suspesos.²⁸

El concordat del 1953 posà l'educació als seminaris exclusivament en mans de l'autoritat eclesiàstica (art. XXX), i al seu empar el bisbe Enciso Viana dictà una nova *ratio studiorum* que conservava dos cursos de grec a Humanitats, els anys IV i V, als quals cal afegir un altre curs als estudis de Filosofia i una Història de la literatura grega, llatina i mallorquina.²⁹

La reforma empresa pel bisbe Campins es complementava amb la creació d'uns certàmens científics i literaris,³⁰ com s'ha dit al començament, amb el doble propòsit de contribuir a la formació dels seminaristes davant l'embat de la ciència, i ocupar el seu oci estiuenc, considerat perillós. Però amb aquests concursos, que s'anirien celebrant cada any, fins el 1967,³¹ el bisbe Campins tenia una altra finalitat propagandística: donar la imatge d'una església preparada i moderna, com proven la solemnitat amb què se celebraven, amb presència de l'autoritat civil i militar, i la repercussió mediàtica que tenien.³² No sempre s'observaren aquestes formalitats, sobretot durant el pontificat de J. Miralles; Guillem Bibiloni, tot lamentant l'*extremada sencillez y prisa inconcebible* del certamen de 1942, escrivia:

*Estoy persuadido de que el Certamen es, en el aspecto cultural, uno de los actos más relevantes, si no el que más, de nuestro Seminario. ¡Cuántos alumnos, gracias a él, han aprendido a redactar! ¡Cuántos le deben al Certamen el dominio que han alcanzado sobre una determinada materia! Da pereza embarcarse en una aventura de esas, por el calor estival, por las dificultades inherentes a todo proyecto intelectual, por la escasez de medios y recursos, etc., pero vale la pena hacerlo.*³³

27 Al primer curs s'impartia grec un dia a la setmana, el dijous a les 8:30 del matí. I a segon, tres dies: el dimarts i dissabte a les 3 de l'horabaixa, i el dijous a les 8.30 del matí. L'encarregat d'impartir aquesta assignatura era Miquel Maura, home de vàlua indiscutible, substituït, a la seva mort, per Bartomeu Bosch (curs 1915-1916 al 1920-1921), Sebastià Torrens (1921-1922), Francesc Frontera (1922-23 al 1935-36), Miquel Munar (1936-1937) i Pere Amorós (des del 1937-1938).

28 Així, per exemple, del curs 1898-99 al 1902-1903 sols un alumne, matriculat d'assignatures soltes obté un *reprobatus*; la majoria rep un *meritus o benemeritus*, molt pocs un *meritissimus* (*Libro de matrículas...*, VI).

29 *Boletín Oficial del Obispado de Mallorca*, 7, julio 1956, p. 299-316.

30 *Boletín Oficial del Obispado de Mallorca*, 21, 21 de juny de 1899, p. 187-190.

31 *Els Certàmens del Seminari Conciliar de Sant Pere*, Palma, 2005.

32 Els certàmens, sobretot els primers, es convertiren en un esdeveniment cultural, de què se'n feien ressò la premsa (*La Almudaina*, *Diario de Palma*, *La Gaceta de Mallorca*, *el Correo de Mallorca*, segons els anys), i del primer, almenys, va sortir una publicació amb els certàmens premiats.

33 BIBILONI, G.: *Mis años de seminario. Diario de un aprendiz de filósofo*, Palma de Mallorca, 1981, p. 91 i *A la luz temblorosa de una vela. Los gozos y las sombras de un estudiante de teología*, Palma de Mallorca, 2004, p. 127.

Els certàmens de grec

El grec es troba present en els *Certàmenes científico-literarios* des del seu inici l'any 1899. Hem analitzat preferentment per al present article una mostra anual dels conservats fins a l'any 1967. Es conserva el premiat i/o l'accessit de cada any, amb l'excepció dels treballs entre el 1912 i el 1920, a més d'alguns altres;³⁴ malgrat aquestes mancances, es pot seguir bé la seva evolució al llarg del temps i, per la indicació del nombre del certamen, podem saber que van celebrar-se ininterrompudament al llarg de tots aquests anys.

Els autors proposats anualment a concurs pertanyen majoritàriament a l'Antic i Nou Testament o bé a la patristica grega dels primers segles, com és d'esperar pel context d'estudis eclesiàstics en què se celebraven. Hi ha, però, alguns exemples interessants d'autors clàssics profans, més abundants sobretot als primers certàmens celebrats, amb l'excepció de tres de posteriors; molt probablement devien ésser textos presents a les antologies escolars que manejaven els alumnes, i, per tant, en principi els eren més fàcils d'obtenir. Així, entre els primers certàmens es troben treballs sobre sentències i consells d'Isòcrates (1899); sobre els lusitans i les Illes Balears (1905); sobre Dèdal (1906); sobre la invasió de Grècia segons Heròdot (1907); sobre la fidelitat d'un ca i un celtíber (1908). Entre els bastant més tardans trobam Xenofont, amb l'*Apologia de Sòcrates* (1950) i l'*Anàbasi* (1957), a més del *Critó* de Plató (1951). Amb posterioritat al 1957 els textos tornen a ésser d'autors cristians.

Aquests darrers autors, bíblics o de la patristica, es troben tot al llarg de la història dels certàmens. El més freqüent és Sant Lluç, passatges de l'*Evangelí* del qual figuren en 8 ocasions. Llavors, textos dels *Fets dels Apòstols*, en quatre dels certàmens. També en quatre figuren els *Psalms*: l'11, el 22, el 23; i els 129, 23 i 107 (tots en un treball), en versió dels Setanta. Trobam l'*Evangelí* de Sant Mateu, la *Carta I als corintis*, la *Carta als filipencs* de Sant Pau i textos de Sant Joan Crisòstom en tres ocasions, i l'*Oració sacerdotal* de Sant Joan en dues. I amb una figuren l'*Evangelí* de Sant Marc, el text de Sant Basili sobre els autors profans, algunes profecies d'Isaïes, la *Carta I* de Sant Pere, la carta de Sant Pau A Filemó, la de Sant Ignasi *Als romans*, la de Sant Climent *Als corintis*, la de Sant Policarp *Als filipencs*, la *Didaché*, un text sobre el suposat martiri de Sant Climent Romà, l'*Apologia* de Sant Justí, l'*Apologia* d'Aristides, i escrits sobre el Concili de Jerusalem i de Ciril d'Alexandria sobre l'eucaristia. Els textos, que inicialment semblen presos d'antologies escolars, posteriorment provenen de diferents edicions que s'especifiquen oportunament a l'inici dels treballs.

Exceptuant el certamen I (1899), a més de dos dels darrers que tenim, el 153 bis-1 (1965)³⁵ i el 154 bis-16 (1967), que estan mecanografiats, tots els certàmens estan escrits a mà amb tinta. El primer volum va ésser imprès i enquadernat en pell; conté els treballs premiats en totes les categories, el grec inclòs. A partir del 1902 s'observa una clara evolució en el suport material dels treballs, que al principi es tracta d'uns pocs plecs sense enquadernar o enquadernats de manera molt rudimentària, fins i tot amb presència de rengleres tortes i ratlladures. Del 1910 en endavant, aquests quadernets són més acurats, grapats i amb tapa, algun amb fins dibuixos. Del 1920 tenim un treball (el 23-6) en forma de llibre enquadernat en pell, de 227 pàgines més un índex. Aquest tipus de presentació es generalitza a partir, aproximadament, del 1930; el nombre de planes sol estar entre cent i dues-centes, però algun exemplar supera

³⁴ Els del 1901, 1904, 1909, 1925, 1933, 1937, 1940, 1947, 1953, 1962 i 1964.

³⁵ Citam els exemplars dels certàmens per la seva numeració a la Biblioteca Diocesana del Seminari de Mallorca.

les tres-centes. Moltes vegades hi ha títols i fulls de separació escrits amb lletres artístiques; es troben pergamins simulats, orles, dibuixos en negre o bé en diferents colors, i fins i tot, algun conté plànols i mapes.

La referència als llibres consultats per a l'elaboració del treball comença l'any 1922 i va normalment a l'inici, després del títol. Abans se citen ocasionalment els autors utilitzats en nota a peu de plana; així ho fan, per exemple, el 5-2 (1903) citant una *Sintaxis griega* sense més informació i el *Curso de análisis y traducción griega* d'Ortega; el 8-1 (1906) parlant de Curtius, Zenoni,³⁶ Inama³⁷ i Ortega (*vid. infra*); o el 23-6 (1920) enumerant el diccionari d'Alexandre, el *Lexicon* de Leopold i les gramàtiques de Curtius, Veruela (*vid. infra*) i Janssens.³⁸

Els altres treballs a partir del 1922 citen autor i obra, però només en una ocasió (109-2, 1951) l'editorial; en una altra es troba un breu comentari sobre el caràcter del llibre (43-7, 1929). Les obres consultades en total són realment nombroses, i algunes en llatí i en francès. Quant als autors, es pot observar que en una proporció notable pertanyen a la Companyia de Jesús.³⁹ Podem dividir la bibliografia consultada en els següents grups:

Llibres de gramàtica:⁴⁰

CURTIUS, J.: *Gramática Griega Elemental*. Traducida de la 15^a y última edición alemana, por Enrique Soms y Castellín. Con un prólogo de D. Marcelino Menéndez Pelayo, Madrid, 1886. És la més utilitzada, en 31 ocasions.⁴¹

Gramática de la lengua griega compuesta por los Profesores del Colegio de Ntra. Sra. de Veruela de la Compañía de Jesús, Madrid, 1910. Citada en 25 treballs. En tres se cita un *Epítome de la gramática griega* dels mateixos autors.

HERNÁNDEZ E.; RESTREPO F.: *Llave del griego*, Friburg, 1912. Citada 14 vegades.

GOÑI Y ATIENZA, B.: *Gramática griega*, Pamplona, 1912. Citada en 12 treballs, com també BERENGUER AMENÓS, J.: *Gramática griega*, Barcelona, 1942.⁴²

³⁶ Podria ésser una traducció del ZENONI, G.: *Manuale teorico pratico di sintassi greca*, Venècia, 1901.

³⁷ Probablement INAMA, V.: *Gramática elemental griega*, Florència, 1903.

³⁸ JANSSENS, J.: *Grammaire grecque*, Brusel·les, 1895.

³⁹ Veg. en aquest aspecte O'NEILL, CH.E.; DOMÍNGUEZ, J.M.: *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús: biográfico-temático*, Madrid, 2001.

⁴⁰ Hem completat les referències bibliogràfiques que apareixen incompletes als certàmens, adaptant-les a la normativa del BSAL. Anotam la data de la primera edició del llibre o la més antiga que hem pogut trobar. Els alumnes els utilitzaren en diverses reedicions.

⁴¹ Aquesta era considerada la millor gramàtica entre les escolars; per a M. Menéndez y Pelayo es tracta d'un *libro elemental, de un libro para las escuelas (Schulgrammatik) donde el autor ha aspirado a condensar los últimos resultados de la ciencia en la forma más clara posible, atendiendo más a la utilidad del estudiante que a su propio lucimiento. Así ha conseguido hacer un libro profundamente científico y profundamente didáctico*, ja que es proposa que els alumnes llegeixin els textos en la llengua original com abans millor, abandonant disquisicions complicades. En canvi, la *Gramática* d'Alonso Ortega, citada més avall, és, per al mateix autor, *resumen brevísimo y superficial de la doctrina de Matthiae*. Veg. "Miscelánea y notas para una bibliografía greco-hispana", *Bibliografía hispano-latina clásica*, X, Madrid, 1902.

⁴² Ha conegut almenys 34 reedicions i encara s'utilitza actualment en molts de centres d'ensenyament secundari.

ALONSO ORTEGA, C.M.: *Gramática de la lengua griega*, Valladolid, 1860 (probablement els alumnes utilitzaren les edicions de Gaviria a partir del 1895). Malgrat ésser el llibre de text, només 6 treballs la citen, potser per massa òbvia. Del mateix autor hi havia un *Curso de análisis y traducción griega* (Valladolid, 1862), del qual els participants en els certàmens dels primers anys van agafar textos (ho indica expressament el de 5- 2 del 1903 com a font del text de Sant Basili).

OLEZA J.M. de: *Lengua griega* (en tres cursos), Barcelona; els dos primers cursos són del 1941 i 1942, respectivament. Citada en 5 ocasions.

CHASSANG, A.: *Gramática griega comparada (Nouvelle grammaire grecque d'après la méthode comparative et historiques)*, Paris, 1888. Apareix en 4 treballs. Igualment citada es troba PETISCO, J., S.J.: *Gramática griega*, Villagarcía, 1759, amb text castellà, grec i llatí; Madrid, 1928.

ERRANDONEA, I.: *Gramática sucinta de la lengua griega*, Barcelona, 1939. Apareix en 3 dels treballs. I altres tres gramàtiques es troben citades només una vegada.⁴³

Diccionaris:

ALEXANDRE, CH.: *Dictionnaire grec-français*, Paris, 1859. Consultat en 24 ocasions.

LEOPOLD, E.F.: *Lexicon graeco-latinum manuale*, Leipzig, 1852; O. Holtze, 1869. Apareix 16 vegades.

BAILLY, A.: *Dictionnaire grec-français*, Orleans, 1894; diverses reedicions a París. Citat en 12 treballs.

CHASSANG, A.: *Dictionnaire grec-français*, Paris, 1865. Citat 10 vegades. Del mateix autor es parla una vegada d'un *Diccionario grieco-francés reducido*.

RODRÍGUEZ-NAVAS, M.: *Diccionario completo de la lengua española*, Madrid, 1906.⁴⁴ Consultat en 7 treballs, com també ESEVERRI-HUALDE, C.: *Diccionario etimológico de helenismos españoles*, Burgos, 1945.

Citats en 5 ocasions es troben: ALEXANDER SAALFELD, G.: *Thesaurus Italograecus. Dictionnaire des mots latins d'origine grecque*, Viena, 1884 i PABÓN, J.M.; ECHAURI, E.: *Diccionario griego-español*, Barcelona, 1942.⁴⁵

BOISACQ, E.: *Dictionnaire étimologique de la langue grecque*, París, 1916. Consultat en 3 ocasions. Hi hem d'afegir altres quatre diccionaris citats sols una vegada.⁴⁶

⁴³ GRANDÍA, M.: *Gramática griega para el uso de los seminarios, estudiantados regulares y otros centros de enseñanza*, Sevilla, 1899. BERGUES DE LAS CASAS, A.: *Gramática griega-castellana*, Barcelona, 1847; RAGON D'E.; RENAULD, E.: *Grammaire complète de la langue grecque*, Paris, 1929.

⁴⁴ Comentat per ALVAR EZQUERRA, M.: *Los diccionarios generales del español en el siglo XX*, Madrid, 2005.

⁴⁵ Amb nombroses reedicions a diferents editorials, encara s'utilitza actualment.

⁴⁶ HEDERICUS, B.: *Lexicon graeco-latinum et latino-graecum manuale*, Londini, 1766; Leipzig, 1825. HANNOURY A.F.: *Dictionnaire grec-français* (no n'hem trobat informació). PILLON, A.: *Vocabulaire grec-français des noms propres historiques, mythologiques et géographiques*, Paris, 1858. ZORELL, F., S.J.: *Lexicon Graecum Novi Testamenti*, Paris, 1911.

Edicions de textos i obres especialitzades:

LE CAMUS, Mons.: *Los orígenes del cristianismo* (diversos volums), traducció de la 7ena. edició per J. B. Codina, Barcelona, 1909. És el consultat més freqüentment, 15 vegades.

FILLION, L.C.: *La Sainte Bible. Texte latin et traduction française*, París, a partir de 1889, és el segon més consultat, 9 vegades. Del mateix autor se cita una *Vida de Ntro. Sr. Jesucristo*, Barcelona, ca. 1930.

Apareixen citats 3 vegades: MERK, A.: *Novum Testamentum graece et latine*, Romae, 1933. *Novum Testamentum D. N. Jesu Christi. Textum graecum cum brevi apparatu curavit E. BODIN*, Textus Vulgatae iuxta editionem P. Hetzenauer, Paris, 1918. SIMON, H.: *Praelectiones biblicae*, probablement del *Novum Testamentum* en 2 vols., Madrid, 1920.

El *Nuevo Testamento en griego y español*, sense més informació -podria ésser el de la B.A.C. (Biblioteca de Autores Cristianos)- és mencionat en dues ocasions, i en una altra com a *Nuevo Testamento* de Nácar-Colunga, Madrid, 1944.

Consultats en dos treballs tenim: *Padres apologistas griegos del siglo II* (Madrid, 1954). VILARIÑO, R.: *Vida de Ntro. Sr. Jesucristo*, Bilbao, 1929. *Los Padres Apostólicos*, Madrid, 1950. BOVER, J.M. (ed.): *Novi Testamenti biblia graeca et latina*, Madrid, 1943. *Textos eucarísticos primitivos*, 2 vols. (Madrid, 1952-1954). RÖSCH, C.: *La carta de la alegría y la bondad. Pablo a su Iglesia predilecta de Filipos*, (trad. F. PLANAS, Palma de Mallorca, 1938). I en una sola ocasió es menciona una considerable varietat de títols.⁴⁷

Revistes:

Sols se cita dues vegades *Verbum Domini*, del Pontificio Istituto Biblico, en un treball del 1930 i un altre del 1931.

⁴⁷ CORNELY, R.; MERCK, A. *Introductionis in S. Scripturae libros compendium*, Paris, 1927. *Nuevo Testamento*, rev. L.A. Schökel, trad. J.M. Valverde (Madrid, 1966). *Biblia Vulgata* (podria ésser *La Bíblia vulgata Latina traducida en español: y anotada conforme al sentido de los santos padres, y expositores cathólicos*, Madrid, 1815. *Biblia de Montserrat* (publicació iniciada el 1929). *Bible de Jérusalem*, Jerusalem, 1956. *La Sagrada Escritura*, Madrid, 1967. LEAL, J. *Sinopsis concordada de los cuatro Evangelios*, Madrid, 1961. LEÓN-DUFOUR, X.: *Los Evangelios y la historia de Jesús*, Barcelona, 1966. PETISCO, J.: *Nuevo Testamento traducido de la Vulgata latina teniendo a la vista los textos originales*, Madrid, 1944. GOMÀ, I.: *El Evangelio explicado*, 4 vols., Barcelona, 1940. OBIOLS, S.: *El grec del Nou Testament*, Monestir de Montserrat, 1928. *Historia de la Pasión de Jesucristo*, de M. Mir (1893). LAPIDE, C.A.: *Commentarium in quatuor Evangelia*, vol. 1: *Complectens Commentaria in Matheum et Marcum* (Baviera, 1681). Vol. 2: *Complectens Expositionem Litteralem Et Moralem in SS. Lucam Et Joannem* (Baviera, 1712); *Commentaria in omnes Divi Pauli epistolas* (Baviera, 1679). KNABENBAUER, J.: *Commentarium in Evangelium secundum Matheum*, París, 1922; *Commentarium in Evangelium secundum Lucam*, París, 1926; *Commentarium in Evangelium secundum Ioannem*, París 1925 i *Commentarium in Actus Apostolorum*, París, 1899. MARX, J.: *Compendio de la Historia de la Iglesia*, trad. P. RUIZ AMADO, Barcelona, 1919. Unes Notes P. Izquierdo, S.J. (no n'hem trobat informació). PÉREZ DE URBEL, J.: *Vida de Ntro. Señor*, Madrid, 1941. PLATÓ: *Diàlegs*, I, traducció de J. CREXELLS, Barcelona, 1924. *El Critón y final del Fedón*, texto griego y traducción literal por D. MAYOR, S.J., Santander, 1941. ZERWICK, M.: *Analysis Philologica Novi Testamenti Graeci*, Roma, 1953.

Pròlegs dels treballs

Alguns treballs tenen una petita nota preliminar que sovint consisteix només en una *captatio benevolentiae* adreçada al jurat que atorga els premis, al·legant els pocs mèrits personals i la dificultat que els ha suposat la tasca, pregant que només es valori l'esforç aplicat, etc. Però també hi ha notes que constitueixen un vertader pròleg on s'explica el pla del treball i es fan observacions interessants sobre la llengua grega i la utilitat del seu estudi.⁴⁸ Així, l'autor del 30-5 (1924), després d'explicar l'estructura del treball afirma que vol contribuir a promoure l'estudi de la llengua grega i que el voldria veure florent al seminari, ja que ho exigeix l'exegesi del Nou Testament i dels Pares grecs, i no prendre-hi part seria una afronta per als teòlegs espanyols. En la importància del grec com a font del Nou Testament coincideixen quasi tots els pròlegs; als citats hem d'afegir els de 128-2 (1959), 146-1 (1963), 153 bis 1 (1965) i altres.

Més endavant, el certamen 102-4 (1949) justifica la importància del grec degut als grans autors (filòsofs i Homer) que hi van escriure, al fet d'ésser fonamental per a la creació del llenguatge tècnic, però sobretot perquè és la llengua de gran part de les Sagrades Escripures. En un treball dedicat al *Critó*, el 109-2 (1951), es parla de la importància de Plató com a filòsof i se n'inclou una biografia, a més d'un comentari sobre el tema i estil del diàleg. El 116-3 (1954) en una "Advertència preliminar" subratlla l'interès de l'estudi del grec per a la formació dels vocables, i que *enseña a pensar y a investigar*. Un altre participant en els certàmens, el de 118-6 (1955), explica que amb el seu treball ha aconseguit, a més d'exercitar-se en la constància, apreciar la gran importància que té la llengua grega per aclarir el significat dels mots i conèixer millor el propi idioma. El 153 bis 1 (1965) entre altres lloances recorda que el grec va conservar l'esplendor des de l'inici al final amb una estructura insuperable i una elegància il·limitada, i el 154-6 (1966) cita una frase d'André Chénier sobre la sonoritat i dolcesa d'aquesta llengua, a més d'atribuir als autors grecs la creació dels diferents gèneres literaris.

En un altre sentit és remarcable l'observació que fa l'autor del 91-4 (1941), que els sacerdots avui no sols han de predicar a gentes humils, sinó que han de tenir una erudició que els permeti refutar els errors dels qui ataquen el catolicisme, principalment la crítica "impia" dels racionalistes que anivellen el cristianisme amb les antigues religions; és una observació en la línia de les que feia ja el bisbe Campins quan va fundar els certàmens. Finalment recordarem que un dels treballs (78-6 del 1942) du una *Praefatio* (introducció) en llatí.

Anàlisi morfològica

El primer pas dels treballs dels certàmens de grec és l'anàlisi morfològica de les paraules del text, dita *análisis analógico* segons la terminologia del llibre de text,⁴⁹ seguit generalment del significat de cadascuna. També és general la indicació del tipus d'accentuació que porten; el treball 1-11 (1899) hi dedica una atenció especial. L'anàlisi és generalment

⁴⁸ Probablement estan preses de les introduccions de diferents gramàtiques. Per exemple, la de Blas Goñi titula el pròleg de la primera edició "Importancia del estudio del griego en los Seminarios", amb reflexions semblants a les que fan els alumnes.

⁴⁹ Només en el 109-2 (1951) i en el 135-3 (1961) trobam la denominació *análisis morfológico*.

correcta, pràcticament sense errades excepte a l'1-10 (1899), probablement degut al fet que és un dels quatre d'aquest any que es conserven sense haver estat premiats, a part del que obtingué el premi. En general els participants en els certàmens demostren un coneixement molt complet de la morfologia.

Els primers anys l'anàlisi morfològica és molt simple: gènere, nombre i cas dels substantius, adjectius i pronoms; temps, mode, persona i nombre dels verbs. No supera allò que seria un exercici de classe. Únicament algun afegeix més detall, per exemple el 5-2 (1903), que parla dels adjectius verbals; el 7-2 (1905), que inclou les regles de contracció de vocals als verbs contractes, o el 9-1 (1907), que, pel fet d'estar dedicat a Heròdot, explica formes pròpies del dialecte jònic d'aquest autor. Aquesta és la tònica general, aproximadament, dels primers vint anys de celebració dels certàmens.

A partir del 1920 l'anàlisi és més completa incloent explicacions de tipus gramatical, en alguns de manera més esquemàtica i en altres més detallada. Començant pel 25-3 (1921), observam que, per exemple, explica la rel del verb *eimí* ("ésser") en relació amb el llatí *sum*, i la de *femí* ("dir") amb la de *fama*. El 26-7 (1922), que parla ja d'un *anàlisi filològic*, assoleix en aquest un nivell considerable explicant la variació de rels, tant a la morfologia nominal com verbal, en les paraules que la presenten, al·ludint a la pèrdua de fonemes i a l'alternança vocàlica com a origen de les variacions.

Però el més usual des dels anys 20 fins, aproximadament, al 1935 és un tipus d'anàlisi en què es proporcionen explicacions gramaticals limitades al que és fonamental. Així, en morfologia nominal s'expliquen generalitats, terminacions i desinències de les declinacions; també a vegades s'inclou la declinació completa de l'article o d'algun pronom. Quant a morfologia verbal, apareix comentada sobretot la conjugació del verb *eimí* (ésser) i s'expliquen esquemàticament les particularitats dels verbs contractes, en oclusiva, en líquida i els diferents temes dels verbs amb rels múltiples. Algun inclou formes homèriques. En la morfologia de les paraules indeclinables (adverbis, preposicions, conjuncions) es resumeixen, per exemple, les diferències entre els principals adverbis de negació, els usos de la conjunció condicional i els aspectes fonamentals del significat de les preposicions amb els diferents casos. Aquesta manera d'analitzar també es presenta, de tant en tant, en alguns certàmens premiats després del 1940. En canvi, alguns de més primerencs (entre el 1926 i el 1931) aprofundeixen més en l'anàlisi.

Malgrat això, podem dir que el nivell filològic dels treballs augmenta d'una manera considerable a partir del 1936, sobretot tenint en compte que els alumnes han estudiat grec només durant dos cursos. Les explicacions són semblants al que hem dit en l'apartat anterior, però més complexes i detallades. En morfologia nominal es recorda, entre altres, l'origen de l'article en un antic demostratiu (el 78-6 del 1942 dedica dues planes a explicar-ne els usos; el 91-4 del 1941 n'hi dedica 4, a més de 5 al demostratiu *outos*); es mencionen els diferents usos del pronom *autós* ("mateix") amb exemples; el 127-6 (1958) explica les alteracions de les rels o temes de les paraules, a vegades comparant diferents dialectes del grec, a més de diferents significats i modes de construcció quan cal. Quant als verbs, s'expliquen els canvis fonètics que tenen lloc en els verbs contractes, en oclusiva i líquida; també el perfet aspirat propi dels en oclusiva. Es detalla així mateix la conjugació d'alguns verbs que presenten variacions a la rel, com ara *gígnomai* ("esdevenir") fent referència a l'alternança vocàlica, o bé *légo* ("dir") acudint a les diferents rels en origen (*leg-*, *Fer-*, *Fep-*,

etc.); aquest darrer verb es comenta exhaustivament en el treball 81-5 (1945). Dins l'apartat de paraules indeclinables es presta especial atenció als usos de *kaí* com a conjunció ("i") i com a adverbi ("també"), a les locucions que forma i a les diferències amb *dé* ("i", "però"), així com als usos de les preposicions amb els diferents casos, tot acompanyat d'exemples segurament presos dels diccionaris consultats.

A més de l'anàlisi morfològica pròpiament dita, els treballs a partir del 1920 inclouen etimologies en castellà de les diferents paraules del text, alguns amb una notable extensió, com ara el 30-5 (1924); el 26-7 (1922), llistant derivats de les diferents rels de *légo*, "dir", i el 146-1 (1963), que dedica 5 pàgines als derivats de les diferents rels del verb *oráo*, "veure". A més del castellà, com podem observar, els treballs que presenten un major nivell sovint citen derivats d'una determinada rel dins el propi grec. També, a vegades, en llatí; així ho fan, per exemple, el 109-2 (1951) i el 125-1 (1957), que els exposen en forma de clau. Fins i tot un (112-5, del 1952) fa una comparació amb mots de l'anglès i l'alemany. Destacarem, a més, que el 135-3 (1961) comenta detalladament l'origen etimològic del grec *theós* ("déu"), citant diferents teories dels autors de diversos diccionaris.

Anàlisi sintàctica

Pràcticament tots els treballs realitzen l'anàlisi sintàctica del text, normalment per paràgrafs o versicles. En alguns dels primers certàmens se li dona alguna vegada el nom d'*anàlisi lògico-sintàctic*. Aquesta anàlisi només manca en algunes ocasions, per exemple en alguns dels primers certàmens o bé el 23-6 (1920) i el 30-3 (1924). El 127-6 (1958) diu que no el fa per manca de temps i perquè no s'exigeix. La complexitat sintàctica dels textos, en general, no és molt elevada; tot i així, hi ha algunes petites errades d'interpretació, més freqüents que en l'anàlisi morfològica. D'entre els textos analitzats, els de tipus apològic són els que presenten una major dificultat, ja que es tracta d'un estil retòric.

El 25-3 (1921) du l'anàlisi sintàctica en apèndix al final. A partir del 1922 és usual fer l'anàlisi sintàctica després de cada subdivisió del text per períodes oracionals, indicant principals i subordinades i els elements de cada oració (el 135-3 del 1961 inclou un esquema de cada paràgraf indicant en diferents colors l'oració principal, les subordinades primàries i les secundàries, així com els signes de coordinació i subordinació). A vegades la indicació de la funció de cada mot és incompleta. Després de l'anàlisi sintàctica, en alguns treballs es fa una *construcción* o *composición*, una reordenació de les paraules del text prèvia a la traducció. Així en el 7-1 (1905) i en altres de posteriors.

Traducció literal i literària

Des de l'inici dels certàmens els treballs inclouen, com és d'esperar, la traducció del text motiu d'anàlisi, normalment per frases, versicles o paràgrafs, i a vegades també tot seguit. Figura en tots la traducció literal; en alguna de les tres primeres dècades és excessivament aferrada al text fins al punt que resulta forçada en castellà (en el 30-5 del 1924, el 35-2 del 1926 i altres).⁵⁰ L'1-4-3 (1912) tradueix els psalms en llatí, a més del castellà. Moltes vegades

⁵⁰ La llengua dels treballs dels certàmens de grec és el castellà pràcticament en la totalitat, amb algunes excepcions que s'indiquen més endavant.

es dóna també una *versión literaria* o *más libre*, que en algunes ocasions no canvia gaire respecte de la literal. En quatre dels treballs (116-3 del 1954, 153 bis 1 del 1956, 131-1 del 1960, 154-6 del 1966) s'indica que la versió literària procedeix de la B.A.C. El 97-6 (1948) fa la traducció literal en castellà i català ("mallorquí") a més d'una altra de més lliure en castellà, i el 109-2 (1951), inversament, aporta una versió literària en català presa del volum I de Plató de la Fundació Bernat Metge, vora la versió literal en castellà.

El treball 154 bis 16 (1967) mereix un comentari a part. Es titula *Traducció de l'Evangeli de Sant Marc de l'original grec al mallorquí popular*. Els autors⁵¹ expliquen en el pròleg la pretensió de reflectir el llenguatge simple de Sant Marc en un mallorquí popular. Afirmen que han fet la versió directament de l'original i no n'han copiat cap altra. Volen ésser fidels al text grec, però anoten a continuació una sèrie de punts en què han evitat una literalitat excessiva (alguns participis de passat resolts en una oració temporal, els presents històrics conservats només quan van bé a la redacció, etc.). Han demanat opinió quant a la llengua d'arribada i "havem arribat fins a lo que hem cregut que era el mallorquí popular".⁵² En conseqüència, l'ortografia catalana del treball és la normalitzada i generalment correcta, però optant per les variants dialectals mallorquines (article "es-sa", possessiu "nostro", etc.). En la bibliografia, a part d'alguns llibres dels que hem assenyalat en l'apartat corresponent, figuren la gramàtica i el promptuari d'ortografia de F. de B. Moll, juntament amb alguns diccionaris castellà-català.

Finalment cal fer notar que alguns treballs (26-7 del 1922, 81-6 del 1943, 84-4 del 1944), vora la versió literal aporten la de la Vulgata, indicant ocasionalment variacions (per exemple el 74-1 del 1939, que indica que opta per la traducció literal), però sense tractar punts conflictius. El cas més patent és el del 23-6 (1920), que després d'anotar el significat de la paraula *télos* segons diferents diccionaris⁵³ assenjala en nota una discrepància entre l'hebreu i la Vulgata sobre aquest mot i corregeix la traducció d'aquesta.

Comentari

Una part, aproximadament una trentena, dels treballs examinats presenta, a més de l'anàlisi, un comentari històric, literari o exegetíc.⁵⁴ Alguns duen aquest comentari com a introducció (així, l'1-4-3 del 1912; el 23-6 del 1920, que inclou una nota a l'inici tractant de la divisió dels psalms segons diferents autors; el 109-2 del 1951, que resumeix la biografia de Plató i comenta el contingut i estil del diàleg *Critó*, amb notes a peu de plana, i altres). El 40-2 del 1928 adjunta dins l'anàlisi, vora la paraula *loséph*, la biografia de Josep d'Arimatea. Cosa semblant, però amb més detall, fa el 153 bis 1 (1965), que, a part de dur una introducció amb el contingut i estil del text, comenta dins l'anàlisi paraules com ara *Pétros* (biografia de

⁵¹ Són dos companys que han fet ambdós una primera traducció de tot el text i llavors les han confrontades per a arribar a una versió definitiva.

⁵² Aquest treball podria correspondre a la importància donada pel Concili Vaticà II (iniciat el 1962) a la llengua del poble en la litúrgia.

⁵³ Segons el diccionari de Bailly: acompliment, resultat, final, finalitat, premi, resolució, pagament, tropa, ple poder i d'aquí autoritat, magistratura (aquesta darrera accepció és l'adoptada per l'autor del treball).

⁵⁴ Possiblement suggerit per la convocatòria del certamen de l'any corresponent. Per exemple, el del 1934 du com a títol "Colección de textos del Nuevo Testamento griego que ofrecen alguna particularidad filológica o arqueológica".

sant Pere), *apóstolos* i altres.

Però usualment el comentari va al final del treball i tracta preferentment temes històrics (a vegades amb detalls arqueològics) o religiosos. Assenyalam els que inclouen frases en grec o algun comentari terminològic: el 35-2 (1926), que du uns apunts històrics sobre la predicació de Sant Pau a Atenes, descrivint la ciutat en aquell temps i al·ludint als corrents filosòfics del moment, a més de comentar alguns termes; el 51-3 (1931), que aporta unes notes sobre l'evangeli de Sant Lluc citant frases en grec; sobre el mateix evangeli parla el 57-2 (1936), fent referència al significat del mot "evangeli" i altres; el 66-5 (1936) du una discussió històrico-arqueològica sobre les temptacions i alguns miracles de Jesucrist alhora que comenta les paraules *basilikós*, *pais* i altres; també inclouen frases en grec el 74-1 (1939), el 97-6 (1948) i el 102-4 (1949).

De l'anàlisi d'aquests treballs premiats als certàmens de grec del seminari podem concloure que van complir bé el seu objectiu d'estimular l'interès per l'estudi i la capacitat de treball dels alumnes, tot i que entre una minoria selecta d'ells. Hem de pensar que amb els certàmens de les altres matèries -que no hem analitzat perquè no era el nostre propòsit- succeïa el mateix. Hem vist com la qualitat general dels treballs anava augmentant al llarg dels anys fins a assolir nivells que, en l'aprofundiment de l'anàlisi, superarien l'exigut en un ensenyament mitjà per apropar-se a l'universitari. Per tant, creim que es poden considerar un element significatiu de la millora en els estudis del Seminari Conciliar de Sant Pere de Mallorca a partir de la reforma empresa pel bisbe Campins.

PRIMERS LLIGAMS ENTRE CINEMA I TURISME. EL DOCUMENTAL *MALLORCA* (JOSEP MARIA VERGER, 1927)

M. Magdalena Rubí Sastre

Universitat de les Illes Balears

Resum: El present article versa sobre el documental *Mallorca*, realitzat per Josep Maria Verger el 1927 amb la intenció de promocionar l'Illa com a destinació turística. En primer lloc es presenta una breu contextualització de la situació que es donava a Espanya durant els anys vint referent a les connexions existents entre cinema i turisme. Seguidament s'exposa un estudi del documental realitzat des d'una doble perspectiva: per una banda s'explica el projecte ideat per Verger i la difusió que va tenir la filmació, i per altra costat s'analitza la pel·lícula per tal de conèixer la imatge turística que transmet de Mallorca.

Paraules clau: Cinema, turisme, imatge de destinació, documental, Mallorca.

Abstract: The aim of this paper is analyze the documentary film *Mallorca*, directed by Josep Maria Verger in 1927. This movie was made in order to promote the island of Mallorca as a tourist destination. Firstly is presented a short introduction about the situation that existed in Spain regarding the connections between the cinema and the tourism during the twenties. Then is presented a study about the documentary film in two ways: on the one hand is explained the project devised by Verger and the exhibitions of the movie, on the other hand the film is analyzed in order to know the tourist image of Majorca that the film shows.

Key words: Film-induced tourism, Destination image, Documentary film, Majorca.

Rebut el 23 de maig. Acceptat el 5 de novembre de 2013.

El present article s'emmarca en la tesi doctoral en curs "La construcció de la imatge turística de les Balears a través del cinema (1898-1999)", que es duu a terme gràcies a la beca predoctoral FPI concedida per la Conselleria d'Educació, Cultura i Universitats del Govern de les Illes Balears, seleccionada en el marc d'un programa operatiu cofinançat pel Fons Social Europeu.

Abreviatures: AFTM = Arxiu del Foment del Turisme de Mallorca, AGCM = Arxiu General del Consell de Mallorca, PNT = Patronat Nacional de Turisme.

Cinema i turisme els anys vint. Introducció al cas espanyol

En la dècada de 1920 el cinema s'havia convertit en un mitjà que arribava a tot tipus de públic i estaments socials. A més, amb l'experiència dels documentals propagandístics sorgits arran de la Primera Guerra Mundial es comprovà que era una eina eficaç per induir les masses a determinades idees i comportaments.¹ Atenent aquests factors, alguns mandataris, especialment de règims dictatorials, s'adonaren del potencial del cinema i començaren a utilitzar-lo de cara als seus propis interessos.

En el cas d'Espanya, el sorgiment definitiu d'aquesta tendència d'instrumentalització del cinema es donà durant la Dictadura de Primo de Rivera. Una de les grans preocupacions del règim tenia a veure amb la importància d'oferir una bona imatge del país cap a l'exterior, ja que era vist com un lloc endarrerit, brut, pobre i dotat de males infraestructures; amb aquest propòsit s'emprengueren campanyes que ajudarien a recuperar el prestigi.²

Una de les mesures que es dictà tenia a veure amb el cinema i consistí a prohibir l'exhibició de pel·lícules que donaven una imatge negativa d'Espanya. El Govern pretenia dur a terme una censura al escala mundial per evitar la projecció d'aquestes filmacions en tots els països. Ja el 1924 s'ordenà als representants diplomàtics que vigilassin els films que es projectaven a l'estranger per si n'hi havia que perjudicaven la visió del territori espanyol.³ Amb referència a aquest tema, un dels casos més radicals fou quan, el 14 d'octubre de 1927, el ministre de Governació prohibí a Espanya la projecció de totes les pel·lícules de la Metro Goldwyn Mayer com a reacció a la nefasta imatge que en donaven dos dels seus films de ficció (*El clavel de España*, 1926, i *Romanza española*, 1927). Davant la pressió i amb l'amenaça de no poder distribuir més a Espanya, la companyia nord-americana finalment decidí retirar tot d'una les dues filmacions en tots els països; a més, es comprometé a no tornar a realitzar produccions d'aquestes característiques.⁴

Aquests fets donen a entendre que la societat espanyola del moment era conscient del paper que podia arribar a tenir el cinema sobre la imatge del país. Es veu com la censura va ser un mètode que serví per controlar aquesta situació, però també sorgirà una altra iniciativa que ajudarà a projectar unes idees positives d'Espanya: la realització de produccions cinematogràfiques pròpies que servissin els interessos de les autoritats i del país.

Durant els anys vint la producció nacional de documentals propagandístics començà a fer-se de cada vegada més important i pràcticament tots giraven al voltant de temes afins o que interessaven als polítics. Per la temàtica, es poden agrupar en tres grans grups: els referents a la qüestió colonial, els que mostraven personalitats del món de la política i els turístics i/o regionals.⁵ En relació amb aquesta darrera tendència, s'ha d'indicar que la Dictadura de

1 PAZ, A.: "La propaganda turística gubernamental en España. Inicios y primera utilización del cine (1928-1931)", *Italia Contemporánea*, 245, 2006, p. 71-92.

2 PAZ, A.: "La propaganda turística...", p. 71-92.

3 DÍEZ PUERTAS, E.: *Historia social del cine en España*, Madrid, 2003, p. 235 i 236.

4 DÍEZ PUERTAS, E.: *Historia social del...*, p. 237.

5 FERNÁNDEZ COLORADO, L.: "Visiones imperiales: documental y propaganda en el cine español (1927-1931)", *Cuadernos de la Academia*, 2, 1998, p. 98.

Primo de Rivera va pretendre fer del turisme una activitat econòmica destacada per obtenir ingressos; però alhora, com ja s'ha apuntat, hi havia el problema del concepte nefast que es tenia d'Espanya a l'exterior.⁶ Una de les estratègies per millorar-lo i per atreure turistes fou impulsar filmacions propagandístiques a través del PNT, creat el 1928.⁷ La idea era fer documentals de promoció turística que mostrarien les belleses arquitectòniques, els paisatges, les festes i els costums d'arreu d'Espanya.⁸ El PNT no solia promoure filmacions, sinó que normalment s'encarregava de comprar documentals ja realitzats. Aquests podien tenir dos orígens: 1. Fets per productores, entre les quals destacaven l'Emérita Films de Barcelona i la madrilenya Informaciones Cinematográficas Españolas; 2. Realitzats per particulars que havien rebut alguna subvenció o ajuda d'organismes locals.⁹ Però a través de la productora España Films, que havia estat creada per decret del Consell de Ministres el 1928, el Patronat realitzà directament alguns documentals.¹⁰ El punt culminant de la producció de documentals turístics relacionats amb el PNT coincidí amb les dues exposicions Internacionals dutes a terme a Espanya l'any 1929: la de Barcelona i l'Exposició Iberoamericana de Sevilla.¹¹ Pel que fa a la temàtica es realitzaren dos tipus de pel·lícules, per una banda aquelles que es filmaren a les exposicions i, per altra banda, les que mostraven diferents regions o ciutats espanyoles, les quals foren exhibides a les mostres.¹²

Però abans del sorgiment del PNT les autoritats i institucions del país semblaven poc propenses a posar en marxa filmacions per atreure visitants al país. D'aquesta manera, cap a 1927 algunes productores i persones particulars coincidiren a prendre la iniciativa i filmaren pel seu compte una sèrie de documentals que mostraven monuments naturals i artístics de distintes regions espanyoles que començaven a erigir-se com a destacats centres turístics.¹³ És en aquest context on sorgeix el documental objecte del present estudi, *Mallorca* (Josep Maria Verger, 1927).

El documental *Mallorca* (Josep Maria Verger, 1927). El projecte i la difusió del film

El 31 de març de 1927 arribava a la Diputació Provincial de Balears una instància mitjançant la qual Josep Maria Verger Llinàs, funcionari de la mateixa Diputació i redactor del diari

⁶ PAZ, A.: "La propaganda turística...", p. 71.

⁷ L'abril de 1928 es creà en l'àmbit estatal el PNT. Dependent del Consell de Ministres, venia a substituir la ineficac Comissaria Règia de Turisme, que estava en marxa des de 1911. El PNT nasqué amb la voluntat de canviar la mala situació que existia a Espanya en qüestions turístiques, per la qual cosa realitzà una gestió vertaderament seriosa del turisme i treballà en favor de tots els seus vessants: gestió d'hotels, formació de professionals, elaboració d'estadístiques i confecció d'un catàleg artístic i monumental, sense oblidar la propaganda. MORENO GARRIDO, A.: *Historia del turismo en España en el siglo XX*, Madrid, 2007, p. 117-132.

⁸ PAZ, A.: "La propaganda turística...", p. 79-80.

⁹ FERNÁNDEZ COLORADO, L.: "Visiones imperiales: documental...", p. 98.

¹⁰ BLOT-WELLEN, C.; SOTO VÁZQUEZ, B.: "Producción cinematográfica al servicio de la propaganda política. El legado del Patronato Nacional de Turismo", *PH Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, 56, 2005, p. 112-113.

¹¹ CAL, R.: "Apuntes sobre algunos documentales cinematográficos de propaganda de Estado durante el reinado de Alfonso XIII", a NÚÑEZ DÍAZ-BALART, M. et alii (coord.): *Libro-homenaje a José Altabella*, Madrid 1997, p. 297.

¹² BLOT-WELLEN, C.; SOTO VÁZQUEZ, B.: "Producción cinematográfica al...", p. 112-113.

¹³ FERNÁNDEZ COLORADO, L.: "La realidad de la duda. El cine español de propaganda en los albores de la Segunda República", *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 23, 2001, p. 133.

Correo de Mallorca,¹⁴ demanava suport material i moral per dur a terme una filmació documental sobre Mallorca que servís com a mitjà de promoció turística.¹⁵ El segon paràgraf del document resumeix molt bé les seves intencions:

Teniendo en cuenta que el medio de propagada más eficaz es hoy, como han comprendido ya diversos países, el cinematógrafo, a él quiero yo consagrar mi proyecto a favor de nuestra isla; proyecto que consiste en exponer lo que es Mallorca, en reproducirla, darla a conocer, en una palabra, en sus diferentes aspectos, principalmente en el monumental y artístico y en el panorámico, sin olvidar el musical y costumbrista, por medio de bien dirigida y bien impresionada película, para lo cual no regatearé medios, apelando para lo primero a nuestros valores regionales y para lo segundo a reputada casa filmadora.

Al text exposa alguns exemples que donen a entendre i demostren que el cinema és una fórmula que funciona perfectament a l'hora de promocionar destinacions turístiques. Segons diu, malgrat els esforços que s'han anat fent a Mallorca en qüestions propagandístiques, hi ha una marcada diferència respecte a altres països que duen a terme fortes campanyes que inclouen la realització de documentals. A la instància menciona dos casos concrets, una pel·lícula sobre l'Argentina i una sobre distintes regions espanyoles. Curiosament, aquests exemples que exposa no són arbitraris, ambdós van ser subvencionats pels respectius governs, cosa que l'ajuda a justificar per què demana suport a la Diputació Provincial per realitzar la pel·lícula que té al cap. Per ell, l'èxit aconseguit per les dues filmacions esmentades s'entén per l'ajuda oficial que van tenir. Exposar que aquest tipus d'iniciativa propagandística no es pot assumir exclusivament des d'un vessant particular, atesa la gran quantitat de capital que s'ha d'invertir per posar en marxa una empresa així. A més, expressa que és quelcom que hauria d'interessar a les autoritats pels abundosos beneficis que reportaria al territori aquest tipus de publicitat cinematogràfica.

En el mateix punt Verger recorda que la pel·lícula argentina s'havia projectat a Palma i que a conseqüència d'aquest esdeveniment la premsa local del moment havia demanat que es fes una filmació semblant sobre Mallorca. Els fets dels quals parla van ocórrer durant el mes de febrer de 1925.¹⁶ Per tant, arribats a aquest punt és interessant fer un parèntesi per tornar enrere en el temps i detenir-se en els esdeveniments que menciona Verger, ja que és molt probable que inspirassin la seva idea.

El mencionat documental argentí, que es titula *Tierras argentinas*, fou exhibit al Teatre Líric de Palma el 5 de febrer de 1925 durant un homenatge que es reté al país sud-americà.¹⁷ Abans ja s'havia projectat a Madrid davant la família reial, autoritats i altres integrants de

¹⁴ "Origen de la suite "Aires y danzas de Mallorca" de Baltasar Samper", *Diario de Mallorca*, 12 de febrer de 1961, p. 8.

¹⁵ A l'AGCM es conserva un expedient que conté documentació sobre la pel·lícula: la instància de Josep Maria Verger amb la qual demana ajuda moral i material a la Diputació Provincial per dur endavant el projecte, la carta mitjançant la qual la Diputació Provincial informa Verger de la conformitat de donar suport a la seva proposta, una carta escrita pel president de la Diputació Provincial en què demana al comissari regi de Turisme que l'ajudi a difondre la pel·lícula a Madrid i telegrames diversos enviats per Verger des de Madrid en què informa de l'èxit obtingut a la capital. La referència de l'expedient complet és: AGCM, Diputació, Serveis, Cultura, Expedients de cultura, Subvencions per activitats culturals, X-942/18.

¹⁶ "Homenaje a la República Argentina", *El Día*, 1 de febrer de 1925, p. 3.

¹⁷ "Homenaje a la...", p. 3.

l'alta societat espanyola.¹⁸ A Palma s'organitzà un acte semblant, però evidentment adaptat a un àmbit local, ja que també suposà un esdeveniment social al qual assistiren membres de les famílies més destacades, així com totes les autoritats civils i militars mallorquines.¹⁹ La pel·lícula anà precedida per un discurs pronunciat per Antoni Vidal Isern, que duia per títol "Mallorca en la Argentina". A aquest parlament el seguí la recitació, per part de Luís Obrador, de la poesia "Canto a la Argentina", escrita per Eduardo Marquina.²⁰ L'acte central de l'homenatge fou l'exhibició del documental que estava dividit en diverses parts que tractaven diferents temàtiques relacionades amb el país: la primera estava dedicada a les principals ciutats, la segona mostrava la indústria, seguidament un apartat amb els costums del país (balls tradicionals, festes populars, etc.), la quarta part estava dedicada als esports i, finalment, unes escenes mostraven diferents indrets de la capital, Buenos Aires.²¹ Per acompanyar la pel·lícula, una cantant interpretà cançons típiques de la cultura del país.²²

Pot semblar que aquestes informacions siguin secundàries, però totes les activitats realitzades a l'acte tingueren una forta influència en la idea projectada per Verger que, com més endavant s'exposarà, no només era l'enregistrament d'un documental.

Pocs dies després de l'homenatge a l'Argentina, *El Día* publicà un article d'opinió en el qual s'instava a realitzar una pel·lícula sobre Mallorca seguint el model argentí.²³ En aquest text, encertadament titulat "Para fomento del turismo", es manifestava la idea que el documental exhibit al Líric hauria de constituir un exemple a seguir de cara a la promoció turística de l'illa. Segons l'article, les imatges mostrades permetrien als espectadors imaginar-se com devia ser el país sud-americà, per tant, s'indicava que el cinema constituïa el millor dels reclams. Per això s'insistia que Mallorca no podia deixar d'aplicar aquesta fórmula de promoció tan eficaç, sobretot si es tenia en consideració que l'illa constituïa un lloc privilegiat de cara al turisme. Finalment s'apuntava que, si bé el Foment del Turisme de Mallorca realitzava una tasca important de divulgació mitjançant cartells i fullets, estaria bé que també incorporàs el cinema entre els seus mitjans de promoció. D'aquesta manera s'intensificaria la propaganda i s'atrauria més turistes.

Aquells anys el Foment del Turisme de Mallorca semblava poc interessat en el cinema. Revisant les actes de la Junta directiva corresponents a la dècada dels vint s'hi veuen poques referències en aquest sentit. Puntualment oferien suport a determinades produccions que demanaven ajuda a la institució, però no s'hi troba cap al·lusió referida a filmacions sorgides per iniciativa del mateix Foment del Turisme.²⁴

Tot i això, l'illa de Mallorca, pràcticament des dels inicis del cinema, havia estat filmada en nombroses ocasions. Fins i tot, just després de la publicació de l'article d'*El Día*, es posaren en marxa destacades produccions locals sorgides per iniciatives particulars, com *Flor de*

¹⁸ "Homenaje a la...", p. 3.

¹⁹ "El homenaje a la Argentina", *El Día*, 5 de febrer de 1925, p. 3.

²⁰ "El homenaje a...", p. 3.

²¹ "El homenaje a...", p. 3.

²² "El homenaje a...", p. 3.

²³ "Para fomento del turismo", *El Día*, 15 de febrer de 1925, p. 1.

²⁴ AFTM, *El Llibre d'actes de la Junta directiva del Foment del Turisme de Mallorca (1913-1929)*.

espino (Jaume Ferrer, 1925) o *El secreto de la Pedriza* (Francesc Aguiló, 1926), que tenien entre els seus objectius promocionar Mallorca. Però no seguien estrictament l'exemple que proposava la premsa, ja que eren pel·lícules de ficció. Tampoc no es pot dir que abans del projecte de Verger no s'haguessin fet filmacions documentals que tinguessin l'illa com a protagonista. Però pel que es veu no devien presentar l'ampli esquema que seguia el documental argentí; a més, segons les notícies que es tenen de l'època, la majoria de vegades eren realitzades per productores foranes.

Amb tot, va ser el mallorquí Josep Maria Verger qui prengué nota dels suggeriments de la premsa i, inspirant-se en l'homenatge a Argentina, ideà un ambiciós projecte propagandístic que giraria entorn d'una filmació.²⁵ El documental en si, que segons la instància presentada a la Diputació Provincial hauria de constar de còpies en espanyol i en altres idiomes, havia de ser molt complet; es dividiria en diverses parts que tractarien diferents aspectes representatius de Mallorca: el tipus de vida, els monuments i el paisatge. La projecció hauria d'anar precedida d'una conferència sobre Mallorca pronunciada per algun destacat escriptor illenc. Seguidament es recitaria una poesia igualment al·lusiva a l'illa. En finalitzar es durien a termes balls regionals per part d'artistes amb els vestits típics de pagesos.

Per acompanyar la projecció, Verger proposà la composició *ex professo* d'una peça musical, basada en la música tradicional mallorquina. El pintor Pere Barceló, que havia estat assignat com a director artístic de la pel·lícula, explicà en un article publicat al *Diario de Mallorca* la història de la banda sonora.²⁶ En un primer moment Verger havia pensat a encarregar l'empresa a Antoni Pol, un músic aficionat i gran coneixedor de les cançons populars mallorquines. Pol ja havia treballat en la partitura d'acompanyament d'un film de ficció enregistrat a l'illa pocs anys abans, *Venganza isleña*, també conegut com *Un drama en Baleares* (Manuel Noriega, 1924).²⁷ Però Barceló el descoratjà i li recomanà Baltasar Samper, un músic professional mallorquí que havia treballat al *Cançonero popular de Catalunya* recollint i estudiant la cultura tradicional de l'illa. Samper acceptà i d'aquí sorgí la suite *Aires y danzas de Mallorca*, que més tard fou ampliada per a gran orquestra i que també serví de música de fons per a posteriors documentals de Mallorca.²⁸

La Diputació Provincial comprengué la importància que tindria per al territori la campanya de propaganda ideada pel funcionari i concedí una subvenció de 5.000 pessetes. Les tasques d'enregistrament es posaren en marxa i per dur-les a terme es contractà Jaume Piquer Soler, operador barceloní de la companyia Gaumont.²⁹

²⁵ Curiosament, es té documentat que, al mateix temps que *Mallorca*, s'estava enregistrant un altre documental que, segons la premsa, també anava enfocat al turisme i seguiria un esquema molt semblant al proposat per Verger. Aquest duia per títol *Mallorca científica, industrial y panorámica* i fou realitzat per Rafel Babi i el seu fill Francisco. Malauradament no es tenen notícies de la seva localització actual. "Babi Film Mallorca", *El Día*, 18 de juny de 1927, p. 6.

²⁶ "Origen de la suite "Aires y danzas de Mallorca" de Baltasar Samper", *Diario de Mallorca*, 12 de febrer de 1961, p. 8.

²⁷ "Una película filmada en Mallorca", *La Almudaina*, 9 d'octubre de 1923, p. 1.

²⁸ Els documentals següents també foren acompanyats per la partitura de Samper: *Isla de Mallorca* (Antoni de Prunera, 1932) i *Una visión de las Baleares* (Josep Estelrich, 1935).

²⁹ "La película de Mallorca", *La Almudaina*, 28 de juny de 1927, p. 7.

La pel·lícula, que fou titulada *Mallorca*, ja estava acabada el gener de 1928 i el dia 17 del mateix mes se'n féu la prova oficial al teatre del Cercle d'Obrers Catòlics, a Palma. El públic assistent era molt selecte: diputats, regidors, músics i escriptors.³⁰ El film es va projectar amb la música de Samper i primer Josep Tous i Maroto féu una explicació sobre les finalitats que perseguia el documental.³¹

El febrer del mateix any s'exhibí a Madrid, on fou un èxit. La Diputació Provincial de Balears s'encarregà que fos així; el president, Josep Morell, envià una carta al comissari regi de Turisme per demanar-li ajuda per projectar la pel·lícula a la capital espanyola. L'acte, que tingué lloc al Teatre Infanta Beatriz el dia 7 de febrer, fou un gran esdeveniment social; hi assistiren importants personalitats com el general Weyler i les infantes Isabel i Maria Lluïsa, així com comtes, ducs i bona part de la colònia mallorquina resident a Madrid.³² El film es projectà com s'havia fet a Palma: acompanyat amb la partitura *Aires y danzas de Mallorca*. Tous i Maroto recità una poesia que havia fet anomenada "Mallorca y Castilla" i es llegiren unes paraules dedicades a l'illa escrites per Llorenç Riber.³³ La infanta Isabel quedà entusiasmada i realitzà les gestions oportunes per tal que tota la família reial el pogués veure. Així doncs, fou projectat el dia 11 de febrer al Palau Reial davant el rei Alfons XIII, la seva dona Victòria Eugènia, la reina mare Maria Cristina i les infantes Isabel i Maria Lluïsa. L'endemà fou vist per la resta d'infants.³⁴

No es té constància que tornàs a projectar-se. Segons Pere Barceló, després de l'experiència madrilenya Verger guardà la filmació fins que en una ocasió, cap als anys cinquanta, decidiren exhibir-la al Saló Rialto, de Palma, i s'adonaren que havia quedat antiquada.³⁵ La cinta restà en mans de la família de Verger fins que el gener de 2001 la dipositaren, junt amb la partitura de Samper, a l'Arxiu del So i de la Imatge de Mallorca.

Anàlisi de la filmació: la imatge de Mallorca

El documental, que té una durada de 85 minuts, consta de cinc parts i d'un epíleg. Cada una de les parts s'agrupa en temàtiques diferenciades, encapçalades per un text que les explica resumidament. Alhora, l'organització interna de cada grup temàtic és molt senzilla, ja que es basa en la projecció d'imatges precedides per rètols que indiquen el que es mostrarà seguidament. Normalment hi ha pocs moviments de càmera, ja que aquesta sol enregistrar les escenes des d'una posició fixa.

La filmació segueix un esquema molt ordenat, que es detalla tot seguit:

30 "Prueba de una película sobre Mallorca", *La Almudaina*, 18 de gener de 1928, p. 1.

31 "Proyecto realizado. Mallorca", *El Día*, 18 de gener de 1928, p. 3.

32 "Balears fuera de Balears", *La Almudaina*, 8 de febrer de 1928, p. 7.

33 "Balears fuera de...", p. 7.

34 "Proyección de la película "Mallorca" ante los Reyes", *La Almudaina*, 12 de febrer de 1928, p. 7.

35 "Origen de la...", p. 8.

1. La primera part està dedicada exclusivament a la ciutat de Palma i consta dels subapartats següents:

- a) Presentació general de la ciutat. Es mostren diverses panoràmiques de Palma preses des de diferents indrets: de l'Arenal, de l'entrada del port, de l'Hotel Victòria i de la Bonanova. Aquest primer contacte amb la ciutat apunta un aspecte característic de Palma, la marcada presència d'edificis historicoartístics, una qüestió que s'anirà desenvolupant en els següents punts del film.
- b) El conjunt monumental de la Seu, l'Almudaina i el Palau Episcopal. Sense deixar la badia, l'atenció se centra en aquests tres edificis i les imatges els mostren en conjunt i en detall. Serveixen d'excusa per presentar molt breument els distints pobles que han passat per la ciutat (romans, musulmans i cristians).
- c) Les esglésies. Un altre element que caracteritza la ciutat de Palma és la gran quantitat d'arquitectures religioses, les quals manifesten un dels aspectes que defineixen la societat mallorquina, la seva fe.
- d) La ciutat antiga. En aquest punt l'atenció se centra a mostrar els carrers del nucli antic, on s'ubiquen les cases senyorials. D'aquestes se n'enregistren façanes i patis; no es degué tenir accés a les estances interiors, però se cercà una solució per poder exhibir-les: es filmaren una sèrie de fotografies que mostraven aquests espais.
- e) Altres edificis d'interès historicoartístic. Dins aquesta ciutat antiga tampoc no es deixen de mencionar les construccions que el documental anomena com a *edificios artísticos*. Es tracta d'arquitectures emblemàtiques de la ciutat i representatives dels estils gòtic, renaixentista i barroc.
- f) La ciutat moderna. A banda de la ciutat antiga definida fins ara, farcida de testimonis que hi ha anat deixant la història al llarg dels segles, també existeix una Palma que segueix avançant en el temps. És la Palma contemporània, la de l'eixample i la dels edificis més moderns.

2. Pel que fa a la segona part, aquesta està dividida en les temàtiques següents:

- a) Indrets situats als voltants de Palma. En aquest cas les imatges són heterogènies, ja que representen monuments com el castell de Bellver, zones del camp amb pagesos treballant i arquitectures de tipus popular, com grans cases de possessió ubicades a les immediacions de la ciutat, molins de vent i una humil casa de pagesos. Tanca aquest subapartat el torrent de la Riera, vist des de la seva arribada a baix del baluard de Sant Pere.
- b) Indumentària i oficis tradicionals. Aquesta secció aporta una valuosa informació de caràcter etnogràfic, ja que mostra escenes de diferents oficis artesans i tasques relacionades amb el món rural que indiquen amb quin instrumental es treballava i de quina manera es desenvolupaven aquestes feines. Les activitats estan preses del natural. Tot i això, enmig d'aquestes imatges s'insereixen escenes de dones vestides amb el típic vestit de pagesa. Es veu clar que es tracta de reconstruccions que pretenen fer creïble que les mallorquines van vestides d'aquesta forma.
- c) Escenes corresponents a la processó de la beata Santa Catalina Thomàs, a Valldemossa.

3. La tercera part se centra exclusivament en els pobles que no formen part de la serra de Tramuntana. Al documental surten descrits com a pobles del pla (*villas y pueblos del llano*) i es mostren o bé a partir de vistes generals dels nuclis de població o bé a través dels llocs i edificis més característics i representatius del municipi. Però en primer lloc es projecta una col·lecció de creus de terme i una sèrie de vistes del camp, del qual es diu que presenta variats aspectes.

4. Els focus d'atenció de la quarta part són els nuclis de població de la serra de Tramuntana, que són denominats com a pobles de muntanya. En aquest cas igualment estan representats amb algunes vistes generals, amb detalls o amb indrets o monuments d'interès localitzats als distints municipis. També hi ha detalls del paisatge muntanyenc.

5. Per altra banda, la cinquena part es divideix en tres subtemes:

- a) Espais d'interès natural com el gorg Blau i el torrent de Pareis.
- b) Altres monuments destacats situats en indrets paisatgístics: castells roquers, santuaris i ermites.
- c) Algunes danses i festes típiques de l'illa. Aquí ocupa un espai important la festa de la verema de Binissalem. Estan enregistrats els distints actes dels quals es compon aquesta celebració: l'anada a les vinyes, la trepitjada del raïm per fer vi i el ball amb el qual se celebra el final de la verema.

Finalment, les paraules de l'epíleg deixen ben clar quin ha estat l'objectiu de la filmació, donar a conèixer l'illa amb la intenció d'atreure turistes: *Tal es Mallorca. Sólo una sombra, la pálida y fugaz visión ofrendada. Si ha resultado una grata evocación para los que la conocéis, al mismo tiempo que una invitación al viaje para cuantos ignorábais sus áureas riberas, quedará cumplida la finalidad de esta película.*

Una vegada descrita l'estructura del documental i sabent que aquest es va fer amb una finalitat expressa de promoció de l'illa, es fa necessari concretar els distints atributs que s'hi mostren. Per dur a terme aquesta tasca s'ha optat pel mètode seguit per Galí i Donaire, consistent a identificar i classificar en distintes categories fixades els atributs que van apareixent i que ajuden a construir conceptes sobre el lloc.³⁶

La distribució resultant queda reflectida a les taules següents:

36 En el present treball s'han ampliat les categories respecte a les proposades per Galí i Donaire. El seu estudi es basa en quatre: 1. Paisatge i natura, 2. Cultura, 3. Serveis i 4. Lleure. Però aquí s'ha cregut convenient afegir-n'hi una altra: la referent a la societat, ja que igualment es pot considerar important de cara a la formació de la imatge turística d'un lloc. Per altra banda, Galí i Donaire només estableixen subcategories a l'apartat de cultura. Aquest aspecte també s'ha volgut ampliar; així, totes les categories que es proposen aquí se subdivideixen amb la intenció de detallar i perfilar al màxim els distints tipus d'atributs individuals. GALÍ, N.; DONAIRE, J.A.: "The social construction of the image of Girona: a methodological approach", *Tourism Management*, 26, 2005, p. 777-785.

ATRIBUTS HISTÒRICS I CULTURALS	
Patrimoni material	La Almudaina, la Seu, Palau Episcopal, murades de Palma, esglésies de Palma -oratori de Sant Llorenç de l'església de Santa Creu, Santa Eulàlia, Santa Clara, Sant Miquel, Montis-sion, Sant Nicolau, Sant Francesc-, cases senyoriales de Palma -patis, façanes i interiors-, la Llotja, Cort, casa de l'Almoïna, Consolat de Mar, claustre de Sant Antoni de Viana, Palau Diputació Provincial, Teatre Principal, edificis d'ensenyança de Palma, castell de Bellver, cases de possessió dels voltants de Palma -Bendinat, Son Vida, Son Berga, Raixa, Alfàbia i Son Verí-, casa pagesa, molins de vent, sínia, creus de terme, ajuntament de Santa Maria del Camí, molinar d'Inca, església de Selva, torre de ses Puntes de Manacor, monument a Juniper Serra a Petra, casa natal de Juniper Serra a Petra, Santuari de Sant Salvador d'Artà, monestir de Santa Maria de Bellpuig a Artà, Torre Cega de Capdepera, Torre de Canyamel a Capdepera, murades d'Alcúdia, Calvari de Pollença, interior cases de Sóller, marjades de Banyalbufar, Torre de les Ànimes de Banyalbufar, Casa de Santa Catalina Thomàs a Valldemossa, cartoixa de Valldemossa, cases de possessió de Valldemossa -Son Gallard Vell, Miramar, Son Moragues, ca'n Costa-, cases de possessió d'altres municipis serra de Tramuntana -Solleric a Alaró, Sa Granja d'Esporles, Son Fortesa de Puigpunyent-, castells roquers -d'Alaró, d'Artà, castell del Rei a Pollença, Santuari a Felanitx, castell de Capdepera-, santuaris -Puig de Maria a Pollença, Sant Salvador a Felanitx, santuari de Nostra Senyora de Gràcia a Llucmajor, santuari de Nostra Senyora de Cura a Algaida, santuari de Lluc a Escorca-. Indumentària tradicional.
Patrimoni immaterial	Cavalcada en honor a la beata Santa Catalina Thomàs a Valldemossa, balls tradicionals -cossiers de Montuiri, ball de la cisterna, mateixes, boleros-, la festa de la Verema de Binissalem.
Museus	-
Nuclis urbans	Palma -referències generals, casc antic, badia de Palma, carrer Colom, plaça d'Espanya, el Molinar-, Alcúdia, Inca, Maria de la Salut, Manacor, Artà, Sóller, Llucalcari, Banyalbufar, Fornalutx, Pollença, Estellencs, Andratx, Valldemossa, Deià, Cala de Deià.
Fets històrics, personatges i espais on s'indica expressament que van ocórrer fets històrics	Reis de Mallorca (referències generals), Jaume I, Jaume II, Jaume III, arxiduc Lluís Salvador d'Àustria, Frédéric Chopin, Santa Catalina Thomàs, Ramon Llull, cardenal Despuig, fra Juniper Serra, camps de Llucmajor on perdé la vida Jaume III, el Secar de la Real.
Altres	-

ATRIBUTS NATURALS	
Paisatge (referències generals)	Muntanya, pla, camp, aigües.
Monuments i espais naturals	Torrent de la Riera, l'Albufera, torrent de Sóller, torrent de Pareis, Gorg Blau, coves, l'Horta de Palma, serra de Tramuntana untana -referències generals-.
Clima	Llum
Flora i fauna	Vinyes, oliveres, ametllers, pinars.
Altres	-

ATRIBUTS DE LLEURE

Les subcategories proposades són: Llocs d'esplai, Excursions, Fires i mercats, Esports, Festivals i concerts, Lleure nocturn, Altres.

A la filmació no hi ha cap referència a cap d'elles.

ATRIBUTS DE SERVEIS

Acomodació	Hotel Reina Victoria a Palma, Hotel Rico a Andratx.
Mitjans de transport	Tramvia, cotxes.
Accessibilitat a la destinació	-
Restauració	-
Altres	-

ATRIBUTS DE SOCIETAT

Mode de vida	Labors tradicionals -pescador, filadora, tasques agrícoles, obra de palma, corders, arranjament de velers.
Caràcter	Habitants de Palma, mallorquins (referències generals).
Altres	-

Després d'haver identificat els atributs que es mostren a la filmació, s'ha quantificat el nombre de vegades que van aparèixer. Es tracta de saber quins tenen més pes a l'hora de construir la imatge de l'illa. Els resultats obtinguts queden resumits als gràfics de l'apèndix.

Conclusions

El documental *Mallorca* va contribuir a cobrir un aspecte que durant els anys vint es començava a considerar important: l'ús del cinema com a mitjà de promoció turística. El seu impulsor, Josep Maria Verger, en veure la manca d'iniciativa de les institucions respecte a aquesta qüestió, decidí posar en marxa un documental que servís de propaganda de l'illa, un lloc que començava a despuntar com a destinació turística.

El fet que es conegui la localització actual del film ha permès analitzar-ne el contingut amb la intenció d'estudiar la imatge de l'illa que transmet. En els resultats obtinguts s'observa com les idees projectades a la filmació concorden perfectament amb les intencions expressades per Verger. Com s'ha vist a la instància presentada a la Diputació Provincial de Balears, el funcionari apuntava que volia donar a conèixer la part més monumental del territori, així com també els seus aspectes paisatgístics. Precisament, ambdós temes són els que destaquen més en tot el documental.

Es dedueix que Mallorca compta amb un gran nombre d'elements monumentals, els quals es concentren sobretot a la ciutat de Palma i els seus voltants. Entre tots guanyen pes els edificis religiosos (esglésies i santuaris) i les cases de possessió. Seguint amb els atributs històrics i culturals, els nuclis de població constitueixen la segona opció més representativa. De nou, Palma és el nucli que es mostra més a la pantalla, seguida dels pobles situats a la serra de Tramuntana (Valldemossa, Deià, Banyalbufar, Pollença, etc.). En menor mesura, però també és important assenyalar-ho, es troben determinades personalitats relacionades amb l'illa: majoritàriament reis i alguns personatges religiosos.

El paisatge natural és l'altre aspecte destacat, tot i que té una representació bastant menor respecte als atributs històrics i culturals. Pel que fa a les referències generals, que són les

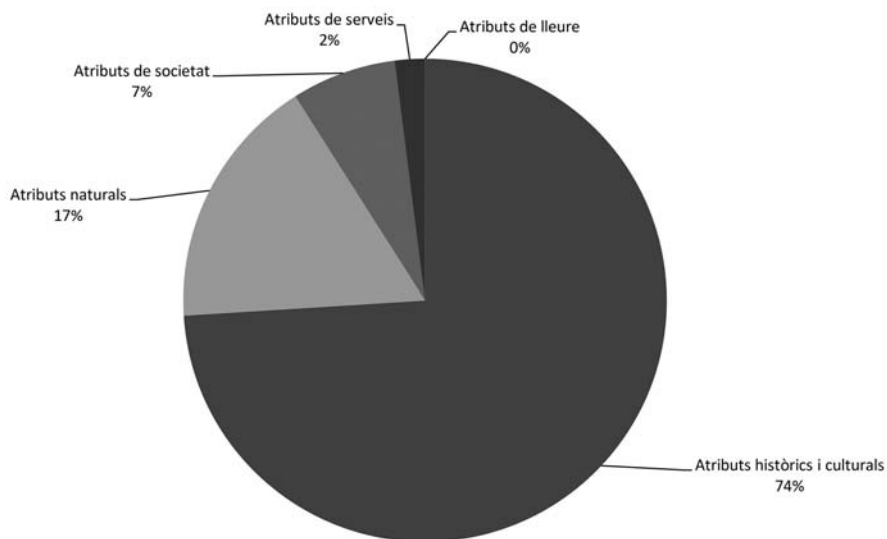
més nombroses, el paisatge del pla comparteix protagonisme amb el de muntanya.

Igualment, la idea de Verger era mostrar el mode de vida i els costums dels habitants de Mallorca. En aquest sentit, la filmació aconsegueix de nou l'objectiu del seu ideòleg. Els oficis tradicionals i les labors agrícoles hi són ben representats, de la mateixa manera que els balls i les festes populars. D'altra banda, la qüestió musical quedà ben resolta amb la composició feta per Samper, que s'inspirà en cançons populars.

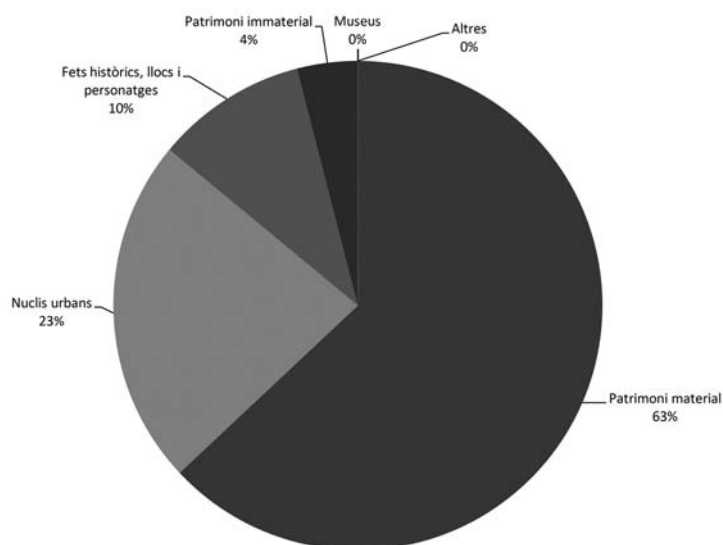
Es veu clarament com a Verger no devien interessar-li ni la part referent a les activitats de lleure de les quals podrien gaudir els turistes ni els serveis que aquests podien trobar una vegada instal·lats. Uns aspectes que segurament també haurien funcionat de cara a l'atracció de visitants, ja que haurien abocat més informació sobre el lloc.

Malauradament, sembla que les intencions de dur a terme una àmplia distribució del documental no es compliren. No es té constància que se'n fessin còpies en altres idiomes que no fossin el castellà per dur-lo a altres països, tal com apuntava el projecte presentat a la Diputació. A més, seguint les notícies del moment, només es projectà a Palma i a Madrid. Uns fets que xoquen si es té en consideració que la finalitat del film era la propagandística.

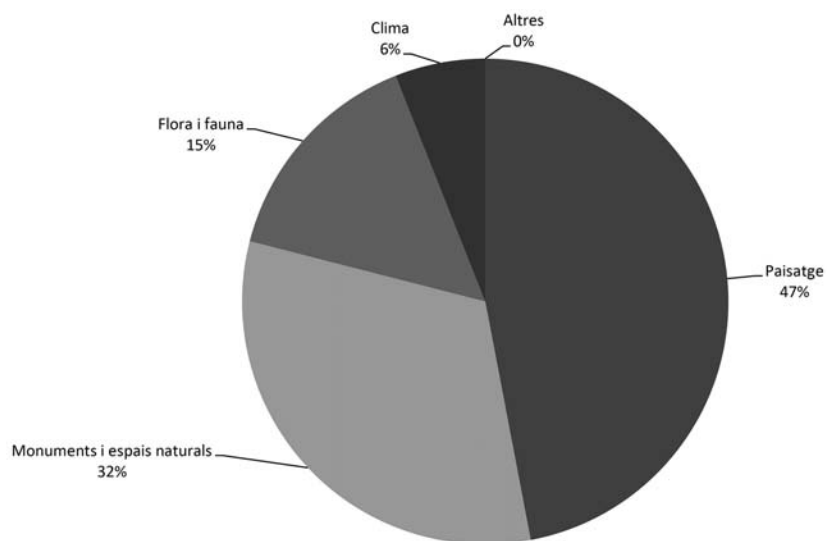
Amb tot, no s'ha d'oblidar que *Mallorca* és un dels primers exemples d'instrumentalització del cinema de cara a la promoció turística i en aquest sentit s'ha de reconèixer el mèrit de Verger. A més, vist des d'una perspectiva actual, és indubtable que el film constitueix un document de gran valor a l'hora de conèixer certs aspectes del passat relatius a l'illa.

Gràfic 1 Resultats generals

Gràfic 2 Resultats específics sobre els atributs històrics i culturals

Gràfic 3 Resultats específics sobre els atributs paisatgístics i naturals³⁷

37 De la resta de categories, com que són tan poc representatives, no s'ha cregut convenient desglossar-ne els resultats concrets.

DOCUMENTS

INVENTARI DEL BOTIGUER PERE YLARI (1465)

Maria Antònia Segura Bonnín / Maria Barceló Crespi

Universitat de les Illes Balears

Resum: L'inventari de 1465 d'un botiguer a una plaça de referència de la Ciutat de Mallorca, la de Cort, forneix informacions sobre el comerç tardomedieval de teixits tant per la natura de les teles com per la procedència i pel lèxic. Així mateix, se'n dedueix l'estructura d'una casa que té la botiga incorporada amb tot el parament. Ambdós tipus de dades permeten l'estudi individual o comparatiu d'aquest negoci i habitatge. Finalment, és interessant l'elenc dels documents relatius al patrimoni familiar.

Paraules clau: Botiguer, inventari, teixits, Mallorca.

Abstract: An inventory dated 1465, established by the owner of a shop situated on the square of Cort, one of the main squares in the City of Mallorca, provides us with information regarding the trade of fabrics during the late middle ages, with details associated to the nature of the fabrics, their origins and the related terms. It is also useful for the understanding of the structure of a shop incorporated within the house with all its accessories and furniture. Both types of data allow us to carry out the individual or comparative study of this shop attached to a house. Furthermore, the set of documents related to the family's assets is in itself of great interest, as well.

Key words: Shopkeeper, inventory, fabrics, Majorca.

L'inventari dels béns del difunt Pere Ylari es féu a instàncies de la filla i hereva, Margalida Ylari, el dia 10 de desembre de 1465 davant el notari Pere Martorell, poc després de la mort de sa mare, Caterina, fins llavors propietària. S'especifica que Margalida era molt jove, menor de vint-i-cinc anys i major de catorze.

Les cases, residència i botiga del tender Pere Ylari eren propietat de la família i s'ubicaven a la plaça de Cort, parròquia de Santa Eulàlia.¹ Reunien dues cases en una sola i afrontaven amb les de Nicolau Martí i amb tres carrers públics. L'immoble tenia tres càrregues de lluïisme i censals.

L'inventari de tota la casa -vuit estances, descomptant la botiga- només ocupa set pàgines, mentre que l'elenc de la botiga n'ocupa onze i mitja. En la distribució de l'habitable, cal tenir en compte que 'casa' significa 'habitació'.

A peu de carrer:

El menjador

Per la quantitat de mobles que hi havia i per la varietat dels objectes que s'hi trobaven, el menjador tenia una bona mida i bé podia ser una sala d'usos múltiples.

La casa de la cambra

La situació i l'atuell de la cambra fan pensar que hi dormia la persona de la família que tenia el negoci a càrrec seu. Són de notar, entre els mobles, dos cofres amb objectes valuosos, un arquiabanc de dues caixes estibat de roba de llar i un moble escriptori.

La botiga

Amb entrada interior per l'obrador del cotó i amb porta a la carrera. Tenia un pilar que dividia l'espai en dos. L'interès de l'inventari rau sobretot en ella per la quantitat i diversitat d'objectes que s'hi trobaren, de manera especial, les teles. S'hi acaramullaven:

Teixits. Peces senceres o escapolons de teixits gruixuts o bastos: burell, parella, cànem, fustani, xarpellera, teles per màrfegues. O de teixits fins: vels, seda i terçanell, velluts i "bristo" (<Bristol), teixit de llana anglès. I també els de Flandes, que rebien el nom de tela d'"ustade" (<Ostende) o d'Holanda. Així mateix, drap i tela d'Alemanya, de Calàbria, de Gènova i de Nàpols, lli d'Alexandria, cotonia de Xipre.

Articles de merceria. Vetes, didals, quantitat d'agulles de cap i agulles de cosir o per a mantell, flocadures, trena d'or per a casulles, cabdells de fil -de Borgonya, de Nàpols, de Niça-, barrets, capells i capirons, gandalles, guants i mitons, clauers, tisoires, quantitat de sivelles per a sabater, corretges i cinyells, mocadors, pintes, cabeços i platons, bosses de Messina. O bijuteria: rosaris, collars, una tovallola de cap de lliit amb argenteria per a parteres.

Articles de ferreteria. Quantitat de claus, ganivets i coltellines, beines, tatxes estanyades o negres, capçanes per a capirons, balances, cadenats.

Eines o peces com dogues de bóta, fil per a ballestes, debanadores, corda de cànem, llata,

¹ Sobre tenders i botiguers, veg. SEGURA BONNÍN, M.A.: "Notícia d'un plet d'apotecaris i sucrers contra els tenders de Palma", *Francesc Riera Montserrat. Des de l'abundància del cor*, Palma, 2012, p. 138-144.

alenes de sabater o selleter, ancles de teixidor, cadenats, canallers per ordir, cardes de paraire, sapons o caveguells, xebrons, sedassos, rateres.

Armes. Broquer, golondart.

Recipients. Alfàbies, barrals, gerres, barrils, bótes de mena, carretells.

Peces de vestir. Roba confeccionada de dona, com els brians, cambuixos, albaneques, vels, cossets de seda amb argenteria, gandalles, midons. O roba d'home, com camises. I també calçat: borseguins, espadenyes.

Mesures. Són tan migrades que semblen d'ús de la botiga: una cana de fust, un quartó. Diverses balances: de pes de florí, sense bras, petites i altres petites guarnides.

Documents i llibres. Denou documents individualitzats -testament, escriptures de compravenda- i moltes cartes i escriptures sense especificar. Cinc llibres: dos llibres de comptes d'albarans, dades i rebudes; dos llibres de comptes vells de la botiga i un altre llibre d'albarans que no s'especifica si és només de dades o també de rebudes.

Altres objectes. Escacs, un drap de pinzell amb les figures d'Adam i Eva, sàrries o beaces, coves, un sac de forment, una caixa de navegar.

L'inventari d'un tender contemporani a Pere Ylari -Pere de Viana, 1467- es considerarà notable per la quantitat d'objectes penyorats que tenia la botiga, fet que es repeteix en aquest.²

A mitjan escala:

El pastador

Que possiblement estava a una algorfa entre el menjador i la cuina. Pels objectes que s'hi identifiquen, es tracta d'un obrador de pa que adesiara feia de rebost i de magatzem.

Al pis de dalt:

El porxo

Estava situat a la part superior de la casa, i hi havia dos mobles -un arribanc i una caixa- amb diferents objectes d'ús domèstic.

La cambra de l'esclava

Només s'hi trobaren quatre peces de poc valor, d'acord amb la condició social de la usuària: una dona d'uns trenta anys, de nom Maria i de nació de tàrtars. Segurament era la mare del nin de vuit anys, Joan, que apareix inventariat com a bord.

La cambra de Pere Terrassa

Un tal Pere Terrassa -el nom del qual coincideix amb el del jurista canonista- tenia, o havia tengut, habitació pròpia a la casa.³ Ignoram si era parent de Tomàs Terrassa, paraire

² LLOMPART, G.: "Botiguers i quincallaires a la pagesia de la Mallorca medieval", *BSAL*, 52, 1996, p. 179-207.

³ Un tal Pere Terrassa, apareix l'any 1447 com a jurista a PLANAS ROSSELLÓ, A.: "Los juristas mallorquines del siglo XV", *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics*, 7, 1997, p. 51.

-esmentat dues vegades a l'inventari com a oncle de l'hereva- o del mercader Berenguer Terrassa, també citat a la introducció. En tot cas, l'aixovar de la cambra era modest.

La cuina

S'hi troben els estris necessaris d'una cuina menjador familiar, tant per preparar els aliments com per menjar-los. Així mateix, els propis d'una bugada, com els cossis i el lleixiu.

La casa del cotó

Hi havia certes matèries primeres d'aquesta fibra, algunes obrades, i uns quants estris per treballar-les.

En conclusió, és un inventari ric en objectes, especialment els que pertanyen a l'àmbit dels teixits, fet en una casa benestant amb botiga, propietat del botiguer, situada en una plaça de referència de la ciutat. Se'n pot deduir que era una botiga important.

A través d'ell, es poden conèixer molts aspectes de la vida quotidiana de la Ciutat de Mallorca a la segona meitat del segle XV així com dels objectes que consumia la societat del moment, molts d'ells procedents de Flandes o dels territoris de l'actual Itàlia i, en menor mesura, d'Alemanya, França, Anglaterra i d'Alexandria, Xipre o Esmirna.⁴

A la vista d'aquest inventari resten per trobar i estudiar més inventaris de botiguers per poder encarar molts d'aspectes que resten en l'aire, uns més immediats i directes, altres més instrumentals i esbiaixats. Per exemple:

Cercar i estudiar els documents esmentats al final de l'inventari -especialment ric en referències- per endegar l'entrellat econòmic i les relacions de la família del botiguer amb tots els que hi apareixen.

Una aproximació al preu de les peces que hi ha a la venda i a l'import total de les mercaderies de la botiga que, en aquest cas, són d'un volum que permetrien igualar el botiguer a un mercader: importava i venia també a l'engrós Pere Ylari?⁵

Determinar el que és un botiguer i què un tender, termes sovint sinònims, així com identificar les diferències entre ells i un mercer. I entre aquells i un mercader.

Un repertori, per èpoques, dels objectes més habituals que es venen a les diferents botigues per mirar d'establir-ne eventuais tipologies.

Confeccionar un glossari de termes.⁶

⁴ D'aquests dos darrers llocs procedia la cotonia o damita, tela blanca de cotó que data del segle XVII. Veg. DÁVILA CORONA, R.M.; DURAN PUJOL, M.; GARCÍA FERNÁNDEZ, M.: *Diccionario Histórico de telas y tejidos castellano catalán*, Salamanca, 2004, p. 72. De qualitat ordinària, procedia d'Esmirna (Turquia) o de Xipre. El DCVB diu de la cotonia que és un teixit de cànem -apte per a roba d'abric grollera o per a veles- o de fil de lli.

⁵ Per fer-se una idea de la gran vàlua de les mercaderies d'aquesta botiga, tengui's en compte que cinquanta-quatre anys després -el 8 d'agost de 1519, a Ciutat de Mallorca- Perot Bonnín, botiguer, havia de pagar 31 lliures i 6 sous a Pere Segura, mercader de la mateixa ciutat, només per una peça de xamellot blau, dues canes i mitja de vellut negre i mitja cana de tafetà blau. ARM, Prot. M-798, f. 75. La quantitat d'algunes peces era enorme: 12.000 agulles de cap petites, 4.000 civelles de sabater, etc.

⁶ Tant per a les paraules no documentades com per a les conegudes, la data de documentació de les quals es pot avançar. És el cas, per exemple, del "demito", esmentat a la nota 4.

Comparar totes aquestes dades amb altres botigues, i tendes de pobles o ciutats, de la Corona d'Aragó o d'altres indrets.

Transcripció

1465, desembre, 10. Ciutat de Mallorca.
Inventari dels béns de Pere Ylari, tender.
ARM, Prot. M-242, f. 188v-197v.

[188v]

In dei nomine, et eius gracia, amen.

Nouerint uniuersi quod cum heredes, tutores et curatores ac omnes hii qui alienam geriunt administrationem teneantur facere inuentarium seu repportorium de bonis quorum administracionem hauent idcirco.

Ego, Margarita, domicella, filia uenerabiliis Petri Ylari, botigerii Maioricarum, et domine Caterine, coniungum defunctorum, ac heres dicte domine matris mee prout in eius ultimo testamento facto et firmato in posse notarii infrascripti sub die uicesima nona mensis nouembris proxime lapsi et que dies suos clausit extremos dia tricesima dicti mensis...de iure meo comuni.

Etiam,⁷ uolens et cupiens iuxta legis consilium hereditatem et bona \dicte matris mee/ cum beneficio inuentarii adhirc de consilio, consensu et uoluntate ac interuento uenerabiliis Petri Terrassa in decretis licenciaque Bernardi Duran, presbiterorum, Berengarii Terrassa et Andree Botonat, mercatorum, michi in consiliariorum et administratorum per dictam dominam matrem meam, quondam, assignatorum prout dicto testamento continetur ne ultra uires hereditarias creditoribus dicte hereditatis uel aliis teneat. Et ne ipsa nostra bona perdi perire uel occultari ualeat temporis occursu obliuione, uel alio modo, sed ut beneficium per confectionem inuentarii illud conficientibus debitum et concessum michi conseruetur omnisque doli macula et sinistra suspicio penitus euictetur presens, facio inuentarium seu repportorium in et super omnibus bonis dicte hereditatis prout ad mei deuenerunt noticiam que quidem bona cum omnia diligencia scribi et repponi, feci in hoc presenti inuentario incohato secundum usum et consuetudinem huius regni Maioricarum ante tamen posito per notarium infrascriptum in iussu meo signo uenerande Sancte cru+cis.

E, primerament, atrobí en la dita heretat hun alberch o cases scituat dins la Ciutat de Mallorques, en la parròquia de Sta. Eulalia, al deluant de la Cort, tingut per la porció d'en Nono Sans, qui are és del Senyor Rey, per lo quall són tingudes a size de luísme e a cens de quorante e vuyt sols, pegadors cascun any en la festa de Sta. Lucia. E més, són tingudes per lo spital de Sent Andreu, los quals ara reb l-Espital General, vuyt sols cascun any, pagadors a la festa de Pascho. Mes, són tingudes per l-honorable en Pasqual Cama, a cens de sinch llibres dotze sols cascun any, pegadors en dos térmens, ço és la mitat a Nostra Dona de ffabrer e l'altra mitat a Nostre Dona de agost.

E affronta lo dit alberch o cases, qui solien esser antigament dos stages, de una part ab les cases de la heretat den Nicholau Mertí e, de tres parts, ab tres careras públicas. Dins les

⁷ "Etiam" apareix al marge esquerre del foli.

quals cases, atrobí les coses següents:

[189r]

E primerament, en lo menjador, atrobí les coses següents:

Primo, una taula mitgancera ab sos petgas.

Item, hun banch de fust derera la taula.

Item, dues cadiras mitganseras de barber.

Item, altre cadira de xiprés mitgensera.

Item, una taula redona.

Item, una lanse manescha.

Item, hun artibanch de dues caxes, ab panys e claus, en la una de las qualls atrobí les coses següents:

Primo, hun lamsol de tres teles de bri e stopa oldà.

Item, altre lamsol de bri e stopa de tres telles squinsat.

Item, altra lamsol de tres tels de stopa oldà.

Item, altra lamsol squinsat de stopa de tres teles de pocha velor.

Item, una tela de lamsol de stopa.

Item, altre tela de lamsol squinsade.

Item, hun cànem squinsat.

Item, en l'altre caxe del dit artibanch on se té pa.

Item, hun cofre vell embotit, sens pany ne clau, atrobí les coses següents:

Primo, hun lamsol de stopa de tres teles oldà.

Item, altre lamsol de bri e stopa de quatre teles oldà.

Item, altre lamsol de stopa de quatre teles oldà.

Item, altre lamsol petit de cànam de tres teles oldà.

Item, altre mig lamsol squinsat de pocha vàlua.

Item, hun cuxí ab se cuberta, ab hondes de seda negra entorn.

Item, hun lamsol de bri e stopa de quatre teles competent.

[189v]

Item, un brial de cotonina de la dita deffuncta.

Item, altre lamsol de estopa de quatre teles oldà.

Item, altra lamsol de bri e stopa de quatra teles mitgenser.

Item, hun brial de mi, dita hereva, de pocha vàlua.

Item, una roba de bristo folrade de blanquet.

Item, huns parells de stivals petits de cabrit.

Item, un parell de calses negres de miyó oldanes.

Item, dues berretas blaves oldanes.

Item, dues robes de bristo petites, oldanes, folrades de blanquet.

Item, dos parells de calses de miyons folrades de blau.

Item, dues gaquetas de miyó blenquinoses, oldanes oldanes.

Item, une venovata de bres de obre de milarasos.

Item, hun tros de canamàs vel.

Item, hun parell de stivals petits de cabrit.

Item, hun pagés de fust.

Item, hun banch de fust.

Item, hun paner de verduch per lavar pa de taule.

Item, dues geres de aram petites, una amb broch e l'altre sens broch.

Item, una xuga mans.

Item, hun stillador ab griffo.

Item, una garba de ganivetes en què havie tres ganivetes.

Item, un cuxí vermel.

Item, un arti banch de quatra caxas sens panys ne claus en las quals atrobí hun pitser de stany e hun cadaff de aram.

Item, hun libre apellat de Sent Agostí, petit.

Item, en l'altre caxe, atrobí les coses següents:

Primo, dues tovelloles blanques oldanes.

Item, pedasos de pocha value.

Item, un sach petit dins lo qual avia:

[190r]

Item, sis greselets d'estany.

Item, una tovellola d'estopa grossa.

Item, onze stormies de palme.

Item, dos oratoris petits.

Item, una lanta an son gorniment.

Item, un torn de filar lane ab se agula.

Item, hun spiador de stam.

En la case de la cambre atrobí les coses segents:

Primo, hun lit encaxat boxelat, mitgenser, ab se màrfaga de cànam plena de palla.

Item, hun matalaf de cànem verd oldà.

Item, altre metalaf vermel e negra, la cara e la sotana de cànam blanch.

Item, hun traveser ple de plome.

Item, hun perel de lansols de bri e stopa, de quatre teles cascú.

Item, dos coxins sens cuberta, plens de ploma.

Item, una flasade de borra oldane.

Item, una vârove de obre de roses.

Item, un cortinatga de quatre peses, ab son sobre cell vermelles, ab le flocadura blancha e vermella.

Item, hun benchal de la dita obra de dues caxas, ab panys e claus, en la una de las quals atrobí les coses següents:

Primo, un cofret en lo qual atrobí les coses següents:

Primo, dos fils de patre nostres de coral en una capseta blancha.

Item, set culleras de argent.

Item, hun drapet embarasat en lo qual havia hun cap e civela petit de argent e quatre platons, L aneletes tot de argent, e dues de argent.⁸

Item, hun parch de coratga vermell ab vores de ceda blancha als mig.

Item, hun tavelolí e hun capell.

Item, hun altra parx de velut carmesí ab or.

Item, una bosa de velut carmasí ab XXV botons de perles manudes.

Item, una coratga de argent ab lo parx violat ab cap e civela e dotse platons,

⁸ Darrere "dues" hi ha un espai en blanc que correspondria a un substantiu omès.

tot de argent.

Item, dues coretgas morades ab flocadura verda, la una sens civela ab VIII platons. L'altra, ab cap e sivela e set platons, tot de argent.

[190v]

Item, una altre coratga, lo perx negra, cap, e sivella, e V platons tots de argent.

Item, una coratga ab lo parx morat, trencat, cap e sivella, e VII platons, tot de argent.

Item, hun sagell de argent ab marcha de hun falchó, lo qual sta penyora.

Item, dues turqueses de or ab la una pedra grossa; l'altre, petita; dos segells de or; hun robinet; altre robí petit; hun diamant; dues vergatas de or.

Item, una cadena de or petita e una creuata de argent ab la ab le una part, e l'altre Nostra Dona.⁹

Item, hun nocelet ab frasquets de pocha vàlua.

Item, una cuberta de coxí petita dins la qual avia set cubertas de coxí.

Item, altre cuberta de coxí en la qual havia camises, cosets, albanecas, e frasques de mi, dita hereva.

Item, hun scapoló de drap de Alamanya qui tirà VIII canes e mitga.

Item, dues capsetes ab certas medexes de fil de or.

Item, en l'altre caxa del dit artibanch atrobí les coses següents:

Primo, dues tovalesses listades ab listas blaves.

Item, dues tovalles blanques.

Item, una pesa de tovalons larchs ab listas blaves.

Item, XXV torchabochas petits blanques.

Item, tres peses de tovelons lonchens ab listes blaves.

Item, dos axugamans ab listas blaves amples.

Item, altra axugamà ab listas stretas blaves.

Item, dos tovelons blanchens de una cana.

Item, sinch tovalles largas blanques.

Item, XII tovalloles noves de stopa.

Item, XVIII tavellols primes ab rande e dues primes sens rande, la una és affegide per mig.

Item, una cuberta de coxí ab una toveloleta e trosos de drap de pocha vàlua.

Item, una cabalera de seres per tenir puntas.

Item, una banchata de dues caxes buides.

Item, una cadireta ab pany e clau buide.

Item, hun paner de verduchs per donar pa als morts.

Item, hun parell de lensols de bri e stopa de tres teles cascú.

Item, hun drap de pinsel ab figures de Adam de e Eva.

Item, dues catifes oldanes e hun drap listat, lo qual sta penyora.

Item, hun coffre deurat bell en lo qual atrobí lo qui-s segueix:

Primo, una roba de drap negre desforade.

Item, altre coffre consemblant en lo qual atrobí lo qui-s segex:

Primo, una capsa redona en lo qual havia un sinyel de or, ab floch de or e

⁹ Després de "de argent ab la" hi ha un espai en blanc on manca el nom de la imatge que hi havia a l'altra cara.

de seda.

[191r]

Item, dos gipons de ustade negra petits e dos salós de drap negre petits.
 Item, hun stox de cànam negre.
 Item, hun orinal ab serpelera.
 Item, hun spolsador
 Item, una làntia ab son gorniment.

Item, en lo scriptori atrobí les coses següents:

Primo, dues copes de argent de pes de.¹⁰
 Item, una tassa de argent bolada, la qual sta penyora per lo sagell de les grameles.
 Item, hun broquer.
 Item, una spase la qual té en Pentinat per vendre.
 Item, unas parts velles.
 Item, hun baral amb ayquo de donzell.
 Item, hun caratalat mig de vin blanch de cuyt.

Item, en lo porxo demunt atrobí les coses següents:

Primo, un artibanch de dues caxes vell, ab panys, en la una de las quals atrobí les coses següents:
 Primo, dues tovalles de pastar.
 Item, una mànaga de clareya.
 Item, dos canamasos grosos.
 En l'altre caxe, havia segí e frasques.
 Item, un siti de bova e una corbeta.
 Item, un canelobre de ferro.
 Item, tres xebrons vells.

Item, en una cambra de la sclava atrobí:

Hun lit de posts ab dos banchs, ab una marfagata plena de palla.
 Item, hun ~~lensol~~ traspontí de cànem blanch.
 Item, hun lensol de sepo vell.¹¹
 Item, hun cubertor vermel e negra molt vell.

Item, en una altre cambra, ha on jau lo dit mossèn Pera Tarasse, en la qual atrobí les coses següents:

Primo, hun llit encaxat, vel, ab se màrfa de cànem plena de palla.
 Item, hun traveser ple de ploma.
 Item, una vànove de mila rasses oldana.
 Item, hun parell de lensols de stopa, de tres teles cascun, oldans.

[191v]

10 No s'especifica el pes.

11 No hem accentuat "sepo" perquè desconeixem la paraula. Es semblant a "sapó", caveguell, però el sentit no hi té res a veure.

Item, hun punta peu, devant lo dit lit, qui no-s obre.
Item, una taula unise ab sos petgas.

Item, en la casa de la cuyna atrobí les coses segents:

Primo, hun artibanch scalfat de dues caxas buyt.
Item, hun morter de coura ab se mà.
Item, quatre lumaners de ferro.
Item, dues ralles.
Item, quatre oles e una casolla, tot de terra.
Item, dues olles de coura.
Item, una paella ab se giradora.
Item, hun ast de ferro gran; altre, petit.
Item, uns ferros de foch.
Item, una caldera,
Item, una caldera gran; altra, mitgensera; altre, petita.
Item, una conqueta.
Item, dos besins de leutó e dues bacinetes.
Item, dos cosis de terra.
Item, tres escudeles de stany ab oreles grans e una xique.
Item, tres greselets de stany, dues petenes, quatre plats, totes tres mitgenses, e hun gran.
Item, tres scudeles, tres plats de terra.
Item, tres teledors de fust.
Item, un morter de terra ab tres boxos.
Item, dues gerres de terra.
Item, una alfàbie per tenir aygua e una per tenir lexiu.

Item, e la una casa del pestador, qui sta a mitga scala, atrobí les coses següents:

Primo, una pastera de fust.
Item, tres sedasos oldans.
Item, dues posts de pastar.
Item, una caxe vella per tenir ferina.
Item, hun tros de pelissa e hun cobribanch per cobrir lo pa.
Item, una alfàbia buyde per tenir sagó.
Item, una gerra per tenir olives buyde.
Item, hun caratel buyt.
Item, una scala de fust.
Item, un cove e una ratera.

[192r]

Item, una sària ab carbó.
Item, sinch gerres olieres trencades.
Item, una alfàbia buyde per tenir oli.
Item, dos parells de cardes velles.
Item, un baral de tenir vi buyt.
Item, hun saquet de cànem dins lo qual havie entorn mitge barcela de sall.

Item, en la case del cotó:

Entorn XX lliures de cotó arcagat.

Item, dues mitges saques de cotó sens arcagar.

Item, dues debenadores sens peu.

Item, atrobí, en la botiga devall, un taulell de fust ab dos caxons sens pany e clau dins lo qual atrobí les coses segents:

Primo, XVIII capels de feltre dolents e ya usats.

Item, un nocelet de scapolons de canamasos negres, verts, grochs e vermels; entre tot, VIII canes VI pams.

Item, dos scapolons de fustani senrós qui tiraven VIII canes e mitga.

Item, en l'altre caxa, atrobí les coses segents:

Primo, un parell de borsequins blanchs oldans.

Item, un plech de trosos de cànem.

Item, certes penyores stans en lo dit taulell, les quals son scrites en lo libre de deutes, al qual o rametan.

Item, entrant en la botiga per la porta de la carrera, ha sinch penastatges, en lo pus alt de los quals atrobí les coses segents:

Primo, una pesa de cri arnade.

Item, dues pesas de romillo per màrfagas qui tiraren XXXXV canes.

Item, en l'altra penestratga, atrobí les coses següents:

Primo, dues peses de vilatga xerloé de nombre de XX e altre de XVIII.

Item, dues peces de dit xerloé, la una de VIII, l'autre de VII.

Item, dos trosos de burch qui tiraven XXXXV canes sinch palms.

Item, dues peses de verdum qui tiraren XXXVIII canes.

Item, dotse plechs de beretas de colós.

Item, tres canes del dit verdum.

Item, hun scapolò de burch qui tirà XXVI canes e mitga.

Item, un altre qui tirà VIII canes e mitga.

Item, hun fil de ganivets en que na.¹²

Item, una dotsena de beynes ab ses oletas.

Item, dues dotsenes de oletes de beynes.

[192v]

Item, XXII coretges de stam de diverses colós de pocha vàlua.

Item, divuit boses de cuyro de pocha vàlua.

Item, sis dotsenes de cordons blanchs ab caps.

Item, tres fils de patre nostres negres e hun fil de oliveta.

Item, quatre peses e mitga de veta de sede de cabès de diverses colors.

Item, sis peses de veta streta.

Item, hun trosell on havia sis camises de home e sis payos de drap groser.

Item, en lo quart penastatga atrobí les coses segents:

Primo, una capseta en que havia entorn dues grosses de ancles de texidor.

¹² La frase acaba talment com es transcriu.

Item, una capsata en que ha sis drapets de agules de cusir en què ha hun millar de milla de Sent Jacma.

Item, dotze millars de agulles de cap petites e doscentes sinquanta e sinch de groses per mantell.

Item, una capseta ab XXXVI didals.

Item, una capseta en què ha scachs e frasques.

Item, un belonet de feros de poch.¹³

Item, una capsata ab balanses de pes de florí.

Item, una pedre de scachs.

Item, una capse gran en què havia les coses segents:

Primo, dos papers en què ha XXIII gandales de sede de diverses colors.

Item, hun paper en que ha VIII colars de lentie.

Item, hun paper en que ha VIII colars, XII cosets de cede ab argentaria, e sens argentaria, de diverses colors.

Item, una tovellola de cap de lit ab argentaria per perteras.

Item, VIII albanecas de dona.

Item, dos cambuxos.

Item, quatre capels de li.

Item, set colars de camises.

Item, sis mocados.

Item, hun coset de li e hun collar de camisse.

Item, set tovellolins de cap.

Item, dues camises primes noves de home.

Item, una camisa e unes braques usat de homa.

Item, una capse ab cordons e, de cede ab caps, dues dotzenes.

Item, certs trosos de veta de cabès, que serian entorn quatre canes.

Item, dues dotzenes de tiretas curtes de cede.

Item, una altre capse en la qual avia set vels de cotó prim, sis mitgans e.¹⁴

Item, una altra capse quatre palms de ustade de Xipre e hun colar telat petit.

Item, una camisa e tres panyos.

Item, set dotzenes de tiretes de cuyro.

[193r]

Item, L clauers de sede de home e de done morischs e set de stam.

Item, en una altre capse, quatre peses de flocadura de sede de colors.

Item, una dotzena de boses de Macine.

Item, altre dotzena de dites boses.

Item, tres capdelers de cordonet.

Item, dues peses de veta streta de diverses colors.

Item, tres parells de guants.

Item, en una altre capse, tres mitges peses vete ab hun listó.

¹³ Manca la paraula que vendria després de "poch".

¹⁴ La frase queda interrompuda després de la conjunció "e".

Item, vuyt onzes de fil de Nàpols.

Item, quatre lliures e mitge de fil debenat de moltes colors.

Item, hun talaquet ab tres dotzenes de castanells petits.

Item, hun saquet ab frasques de pochà vàlua.

Item, en l'altra parastatga:

Sinch ascapolons de bordat, qui tiraren trenta sinch canes e mitga.

Item, quatre trosos del dit bordat qui tiraren denou canes.

Item, una capseta set onzes e mitga de fill adinades.¹⁵

Item, unas tisoires grosses.

Item, en una capsà tenia quatre canonets e sinquante vuyt pintes.

Item, hun caxí per tenir *diners* ab sa clau, en lo qual atrobí una lliura setze sols, los quals prenguí.

Item, en una capsà, una lliura e mitga onze de fil de Nisa cabdellat.

Item, quatre capdells de fill de Burgunya qui peza vuyt onzes.

Item, hun saquet en què havia II mil DIII tatxes stanyades.

Item, hun altre saquet MDCL tatxes negres.

Item, hun altre saquet quatre milia civelles per sabaters.¹⁶

Item, dues coltelines.

Item, hun parell de tisoires velles desguornides.

Item, huns sint sens tayilla ab hun cap.

Item, una alclusa ficada e hun rabassell e una almadragua.

Item, dos cadanats morischs sens claus.

Item, unes balanses sens bras petites.

Item, altres balanses petites guornides.

Item, sinch lliures de forment a menut.

Item, hun picaroll ple de plom, de pes de sinch lliures *Maioricarum*.

Item, una capzeta en què havia dues onzes mancho hun quart.

Item, una caxa petita sens panys e clau en la qual atrobí les coses següents:

E primerament, quatre barretes vermelles sanars en hun trosell.

Item, en hun trosellet, una carmayola e dues caloras de grana.

[193v]

Item, dues tovalloles ab una trena d'or al mig per casulla e hun parell de punyets, los quals stan penyora.

Item, una lliura e sinch onzes de fill de Niza cabdellat.

Item, dues lliures sinch onzes de fill de donardo.

Item, dues lliures III onzes de fil de Nàpols.

Item, dues lliures nou onzes de fill blau.

Item, sis dotzenes de tiretes vermelles de venecians.

Item, dues lliures una onza de fill canegat.

Item, lliura sinch onzes de fill de Nàpols.

Item, vint e hun vells grossers.

Item, sinch canes de veta de cabos de fill.

¹⁵ Després de "capseta", tendria sentit la preposició "amb". La darrera paraula és de difícil interpretació.

¹⁶ Després de "saquet", tendria sentit la preposició "amb".

Item, sis palms de toraniell vermell e tres palms de tercenell negre.
 Item, un ram de cotó blau.
 Item, sis vells grossers.
 Item, set vells strets.
 Item, dos vells burells.
 Item, tres ascapolons de tela de Lamanya qui tirà dezet canes e mitga.
 Item, dos ascapolons de drap de Olanda que tiren deu canes e mitga.
 Item, tres ascapolons de drap de Gènova que tiren sinch canes.
 Item, dos trosos de drap calabrès qui tirà una cana.
 Item, una rova e dues mitges de pedre.
 Item, hun barrill de fill per balestes.
 Item, dues capsanes per capirons.
 Item, una cana de fust.
 Item, dues lliures e mitga de seda de diversors collors.

Item, en l'altre part del pilar de la dita botigua, en lo primer parastatge dalt, atrobí les coses següents:

Primo, tres lliures de cotó flux.
 Item, una peza de de nombre de XXXXVII.¹⁷
 Item, set peses de vilatge xerlohé .
 Item, tres peses de verdum.

Item, en l'altre parastatge, atrobí les coses següents:

Primo, denou peses de bordat.
 Item, una seneleta ab cotó de volua.
 Item, sis peses de damitto blanch qui tiren una e sis canes senseres.
 Item, ~~tres peses~~ dos ascapolons de damitto blanch que tiren XXVI canes.
 Item, tres peses de drap calabrès qui tiren deu canes cascuna.
 Item, dos ascapolons del dit drap qui tiren deu canes.
 Item, dos ascapolons de bri e stopa qui tiren nou canes.
 Item, hun ascapoló de drap calabrès que tire tres canes.
 Item, una peza de drap de Lamanya.
 Item, quatre pezes e scapolons de Olanda qui tiren setante una cana.

[194r]

Item, hun scapoló de drap calabrès qui tirà dues canes e mitga.
 Item, una peza de drap de Gènova qui tirà set canes, tres palms.
 Item, tres pezes del dit drap qui tiren vint e dues canes, hun palm.
 Item, tres ascapolons del dit drap qui tiren quinze canes, tres palms.
 Item, quatre ascapolons qui tiren trenta tres canes e mitge.
 Item, una peza del dit drap qui tirà quinze canes, tres palms.
 Item, dues pezes del dit drap qui tirà vint e set canes, tres palms.
 Item, hun ascapoló de drap de Calàbria qui tirà cinch canes.
 Item, trenta cinch lliures de coto fillat.

Item, en l'altre parastatge, atrobí les coses següents:

E primerament, sexante berrets sanars.
 Item, sinch berretes burelles sanars.

¹⁷ Hi ha un espai en blanc, com d'una paraula, entre les dues preposicions "de" que apareixen juntes.

Item, quinze berretes vermelles dobles.
 Item, VII baretes negres dobles.
 Item, sinch berets negres molt petits senars.
 Item, una lliura VIII onzes de coto filat prim.
 Item, una pesa de salla morada qui tirà XVI canes.
 Item, una pesa de salla verde que tirà XVII canes.
 Item, una pesa de salla blaua qui tirà VIII canes II palms.
 Item, una pesa de salla negre qui tirà V canes III palms.
 Item, altra pesa de salla blaue qui tirà XV canes II palms.
 Item, altre pesa de salla verde clare qui tirà XII canes VI palms.
 Item, hun scapoló de salla leonade qui tirà dues canes hun palm.
 Item, hun scapoló de salla morade qui tirà I cane dos e mig.
 Item, un scapoló de la dita salla qui tirà una cane.
 Item, dos scapolons de salla negre qui tiraren VII palms.
 Item, hun scapolonet de salla blaue qui tirà dos palms.
 Item, hun scapoló de mito groch qui tirà quatre canes.
 Item, hun scapoló de demito color de torengat, qui tirà tres palms.
 Item, una pesa de romillo qui tirà XXXV canes e miga.
 Item, una pesa de burch qui tirà XXI canes VII palms.
 Item, altre pesa del dit burch qui tirà XXII canes.
~~Item, altra pesa del dit burch.~~
 Item, una pesa de verdum qui tirà XV canes V palms.
 Item, altre pesa de burch qui tirà XXVIII canes.
 Item, altre pesa de burch qui tirà XXVIII canes.
 Item, altre pesa de burch qui tirà XVIII canes VII palms.
 Item, altre pesa de burch qui tirà XX canes hun palm.
 Item, una pesa de vilatge xerloc qui tirà XX canes.
 Item, altre pesa de vilatge xerloc qui tirà XVII canes II palms.

[194v]

Item, hun scapoló del dit xerloé qui tirà dues canes.
 Item, una pesa del dit xerloé qui tirà XXIII canes e mitga.
 Item, altre pesa del dit xerloé qui tirà XXIII canes e miga.
 Item, altre pesa qui tirà XXIII canes e miga.
 Item, altre pesa del dit xerloé qui tirà XV canes V palms e hun scapoló qui tirà tres canes.
 Item, hun scapoló de verdum qui tirà deu canes III palms.
 Item, una pesa de burch qui tirà C e X canes.
 Item, hun scapoló de burch qui tirà VII canes.
 Item, una xerpelera de xerloé qui tirà V canes, VII palms.
 Item, altra xerpelera de xerloé qui tirà VII canes.
 Item, altra xerpelera del dit xerloé qui tirà VI canes
 Item, hun scapoló de burch qui tirà VII canes.
 Item, hun scapoló de xerloé qui tirà VIII canes V palms.
 Item, X peses de tri de larch cascuna de V canes dos palms o aquen entorn.
 Item, dues berretes negres dobles de pocha velor.
 Item, una pesa de romillo qui tirà XXIII canes.

Item, una pesa de romillo qui tirà XVI canes.
 Item, onze peses de perelle.
 Item, un scapoló de romillo qui tirà VI canes.
 Item, dos scapolons de romillo qui tiraren VII canes.
 Item, tres serpeleras de romillo qui tiraren VIII canes VII palms.
 Item, tres scapolons de serpelera qui tiraren VII canes e miga.
 Item, sis trosos de romillo qui tiraren sis canes.
 Item, hun scapoló de tri qui tirà I cane VI palms.
 Item, quatre trosos de serpeleres de fil de burguya, qui tiraren VI canes.
 Item, hun scapoló de perelle qui tirà I cane sinch palms.
 Item, una pesa de romillo qui tirà XXXVII canes e miga.
 Item, altre pesa de romillo qui tirà XXVIII canes.
 Item, altre pesa de romillo qui tirà XXIII canes.
 Item, hun scapoló de romillo qui tirà VI canes.
 Item, hun tros del dit romillo qui tirà VI palms.
 Item, sinch saquets buydes per tenir cotó.
 Item, una carta de perella.
 Item, un tros de saque ab sinch trosos de cànem.
 Item, hun sach ab vint e sinch berets molt sotils blanchns.
 Item, dos trosos de cànem vels per cobrir le taule.
 Item, una bala de burch en lo qual havia tres peses qui eren de nombre le une de CXXIII; altres e un quart l'altre CXXI hun quart; l'altre CXX menys hun quart ab se serpelera qui tirà XIII palms.
 Item, una caxe de navagar gran, ab pany sens clau, ab dos anels cordats a cascun cap, vella, dins la qual atrobí les coses segents:

[195r]

Primo, a hun caxó del cap de la dita caxe, XXII mirals.
 Item, CCCXX pintes.
 Item, una pesa de ustade negre de Flandas, emberasade ab una cane de canamàs vermell.
 Item, hun altra scapoló de la dita hostede qui tirà quatre canes sis palms, emberasade ab una altre cana de cànem vermell.
 Item, dos scapolons de hosteda de Flandes qui tiraren tres canes e miga.
 Item, altres dos scapolons de la dita hosteda qui tiraren V canes hun palm.
 Item, hun scapoló de setí qui tirà dues canes sinch palms.
 Item, hun scapoló de domàs negra qui tirà I cane, II palms, hun quart.
 Item, hun scapoló de domàs negra qui tirà VIII canes e miga, lo qual setí sta ambolicat ab una cana de cànem verd.
 Item, set trosos de fustani negre, qui tiraren XII canes.
 Item, hun tros de mito argentat, l'altre de fustani argentat, qui tiraren II canes sis palms.
 Item, sinch scapolons de demito burel qui tiraren tres canes V palms.
 Item, hun scapolonet de fustani burel qui tirà hun palm.
 Item, hun scapoló de demito blau qui tirà I cane, tres palms.
 Item, tres scapolons de demito negre qui tiraren III canes, V palms.
 Item, quatre trosos de demito leonat qui tiraren XVIII canes e miga.

Item, hun scapoló de fustani negre qui tirà tres canes, IIII palms e mig.
 Item, hun scapoló de demito burell qui tirà tres canes, set palms.
 Item, quatre scapolons de demito burell qui tiraren V canes, V palms e mig.
 Item, hun scapoló de fustani burell qui tirà quatre canes VII palms.
 Item, quatre scapolons de demito burell qui tiraren V canes sinch palms e mig.
 Item, hun scapoló de fustani burell qui tirà IIII canes, VII palms.
 Item, dos scapolons de demito burell qui tiraren onze canes.
 Item, hun scapoló de Bristo burelet qui tirà III canes, V palms e mig.
 Item, hun morter de coura sens mà, lo qual es d'en Vilanove. Sta penyora per.¹⁸
 Item, una capsa en la qual havia nou mirals de berber, sens luna, XII manechs de luna e hun mànech de talant de sabater e entorn m/ll ferros de alena.
 Item, trosos de posts de pocha vàlua e una miga bota de mena asgavallada.
 Item, unes debenadores ab son peu.
 Item, altre peu de debenadores trencat.
 Item, una sistela ab hun forelat e coretges de porta e altra ferramenta de pocha vàlua.
 Item, un cove de canya vell dolent.
 Item, hun besí qui sta penyora d'en Trestany per X sous VI diners.
 Item, unes debenadores de fust ab peu de fust.
 Item, hun godondart.
 Item, hun stox de cànem blanch.
 Item, en dues posts, XXVIII capels de feltre de pocha vàlua.
 Item, al treginat XII grocels de corda de cànem, dos perels de sperdayes e tres perels de sperdeyes.

[195v]

Item, una lliura de fil de letres capdelat.
 Item, unes balances ab hun mig cortó de pedre.¹⁹
 Item, altres balances desgornides.
 Item, hun sach de cànem larch ple de fforment en lo qual ne ha VIII quarteres.
 Item, en una caxa, atrobí les coses segents:
 Primo, una peca de cànem verda qui tirà XX canes.
 Item, un scapoló de cànem torengat qui tirà quatre canes, II palms.
 Item, un scapoló de cànam groch qui tirà VIII canes e miga.
 Item, tres scapolons de cànem vermell qui tiraren XVII canes III palms.
 Item, un scapoló de cànem negra qui tirà XII canes e miga.
 Item, un scapoló de cànem tenat qui tirà VI canes, II palms.
 Item, un scapoló de cànem blau qui tirà XIII canes.
 Item, un scapoló vermell qui tirà tres canes sis palms.
 Item, una pesa de cànem blau qui tirà XV canes VI palms.
 Item, un scapoló de cànem verd qui tirà IIII canes.
 Item, un scapoló de cànem vermell qui tirà III palms.

¹⁸ Al final de la frase, sembla faltar un nom propi.

¹⁹ Mig quartó equival a 1/8 de rova, en la mesura de grans.

Item, un altre scapoló de verd qui tirà VIII canes e miga.
Item, dotze scapolons de fustani vergat qui tiraren XVIII canes.
Item, onze scapolons de fustani burell qui tiraren XX canes III palms.

Item, en una altra caxa consemblant, atrobí les coses següents:
Primo, tres scapolons de drap de Jènova qui tiraren XXVI canes, V palms.
Item, hun scapoló de Olande prima qui tirà V canes, sis palms.
Item, hun scapoló de Alamanya qui tirà VIII canes, VII palms.
Item, tres peses de Alamanya de nombre XV.
Item, una pesa de Olande qui tirà XXV canes e miga.
Item, altre pesa de Olande qui tirà XXI cane, VII palms.
Item, hun scapoló de Olande prima qui tirà XIII canes, V palms.
Item, altre scapoló de dita Olande qui tirà VI canes II palms.
Item, altre scapoló de Olande prima qui tirà VII canes, V palms.
Item, altre scapoló de dita Olande qui tirà VI canes VII palms.
Item, altre scapoló de Olande prima qui VII canes IIII palms.
Item, altre scapoló de dita Olande qui tirà VII canes.
Item, altre scapoló de dita Olande qui tirà XII canes, II palms.
Item, una pessa sensera de Olande prima qui tirà XXVII canes.
Item, hun scapoló de Olande qui tirà VII canes.
Item, altre scapoló de dita Olande qui tirà XIII canes, VI palms.
Item, XXVIII lliures de fil de donardo.
Item, I lliura, VIII onzes del dit fill.

[196r]

Item, XVI berets senars violats.
Item, dues beretes vermelles dobles, una vermela senar e una negre senar.
Item, XVI berets negres dobles.
Item, sis beretes violades dobles.

Item, dins una taula de la carera, atrobí les coses segents:
Primo, claus, dos sperons, una clau e frasques de pochà vàlua.
Item, una caxa vella sens cuberta dins le qual havia quatre puyals ab beyna e unes tissores, tot vell.
Item, XXXX ganivets de pochà vàlua rovellats.
Item, dues saques de cànem gros molt velles e dolentes.
Item, certa quantitat de dogues de bota.

Item, en l'altra taula atrobí les coses següents:
Primo, hun berill on havia CCCXXXX claus artes.
Item, en hun altre berill, havia MCCCLXXXX claus de quatra sous.
Item, mig berill de pilotes de terra de Flandes.
Item, dues anses de caldera de fero.
Item, una sistelata plena de feramenta de pochà vàlua.
Item, una olla de coura qui sta penyora.²⁰ Es d'en Cancelade e una ansa de ferro.
Item una serpelera de berall.

²⁰ Després de “penyora” hi ha un espai en blanc que equival a dues o tres paraules.

Item, hun artibanch vell, dolent, de pocha vàlua, dins lo qual havia frasques de pocha vàlua.

Item, ab hun saquet XV lliures e miga de fil de Burguya.

Item, hun costal de fil de Burgunya qui pesa I quintar L lliures, net.

Item, hun saquet de li de Alexandria qui pesa LXXV lliures, net.

Item, en huna sària vella, III quintars LXXX lliures de claus de III sous.

Item, en hun caxonet petit ab pany e sens clau en la qual atrobí scriptures e cartes següents:

Primo, lo testament del dit *quondam* Pera Ylari, pare meu, fet e fermat en poder del discret en Gabriel Mersall, *notari*, sots a VIII de Juny, any mill CCCCL tres.

Item, un instrument fet e fermat en poder del discret en Bernat Sala, *notari*, *quondam*, sots a XXX de janer, any mill CCCCVII, ab lo qual en Nicholau Mertí comprà unes cases de la heretat d'en Jacme Belloch, beyner.

Item, una carta en pregamí feta en poder del discret en Pera Segura, *notari*, sots a VIII de marts any mill CCCCLVIII ab la qual appar com la dona, mare mia, comprà dels hereus d'en Nicholau Mertí unes cases.

Item, una carta en pregamí, feta en scrivania del Senyor Rei sots a VI de setembre, any mill CCCXXVIII, ab la qual appar com Anthoni Julià, corder, e se muller vaneren unes cases a n-Ernau Matheu, sabater.

[196v]

Item, una altre carta feta en la scrivania del Senyor Rey, sots a XXVIII de maig, ab la qual appar com n-Ernau Trobat, sabater, vané unes cases an *en* Blay de Fargues, sastre.

Item, una carta en pregamí feta en ~~poder~~ la scrivania Rey, sots a XIII de juliol, any mill CCCCVII, ab la qual appar com en Berthomeu Lorens e Enrich Enfós, sastres, meurmesós d-en Blay de Fargues, vaneren unes cases al dit *quondam* pare meu.

Item, una altre carta feta en la dita scrivania, sots a XXVI del mes de maig, any mill CCCCVIII, per la qual se mostra com en Berthomeu Palau, cirurgia de *Mallorques*, hereu de la dona Greciose, muller sue, *quondam*, vané a n-Ernau Trobat unes cases de la dita heretat.

Item, hun trenslat autèntich de una carta feta en poder de la scrivania del Senyor Rey sots a XXVI de abril, any mill CCCLXXX hun, per la qual appar com en Pera Olomar e Coloma, se muller, vaneren a n-en Johan Nicholau, pichapedres, hun alberch.

Item, una carta feta en la dita scrivania sots a XIII de agost, any mill CCCXXXIII, ab la qual appar com en Gabriell Abellar, *notari* de *Mallorca*, procurador de la dona Perata, sa muller, e de la dona Joanneta, muller del discret en Johan Dezuig, *notari*, vané unes cases a n-en Pera Salla, tixador, de la heretat d-en Nicholau de Vela.

Item, una carta feta en la dita scrivania sots a VII de febrer, any mill CCCCLX, per la qual en Pera Sala, texidor, e se muller vanen les demunt ditas cases an-en Thomàs Terrase, peraira.

Item, altre carta feta en poder del discret en Gabriell Aballar, *notari*, sots a XI de setembre, any mill CCCCLVIII, per la qual appar com le dita dona mare

mia tenie d'en Pau Pardo, XVI lliures censals.

Item, altra carta feta en poder del discret en Johan Roig, *notari*, sots a VIII de febrer, any mill CCCCLVIII, per la qual appar com en Berthomeu Beyone, procurador, substituït d'en Pera Tiró, procurador de la dona Margarita, mare del dit *quondam* pare meu, àvia mia, confessa aver haver rebut de la dita mare mia aquelles XXV lliures que lo dit *mon* pare havia lexades ab son testament.

Item, una carta de fi feta en poder del discret en Johan Roig, *notari*, sots a XXI de novembre any mill CCCCLXI, la qual féu la dona Perata, muller qui fonch d'en Thomas Tarrassa, oncle meu *quondam*, a le dita mare mia per tots los drets dotals e altres que li pertanyien en los béns del dit merit seu.

Item, altre carta feta en poder del discret en Gabriell Abellar, *notari*, sots a XI de

[197r]

Abril, l-any mill CCCCLVII ab la qual appar com la dita mare mia comprà XXVIII lliures censals sobre le parròquia de *Sancta* Margarita de Muro e singulars de aquella.

Item, altre carta feta en poder del dit *notari* sots a X de octubre, any mill CCCCLVIII, ab la qual appar com la dita mare mia comprà XVI lliures censals de la dita parroquia e singulars de aquella.

Item, una carta feta en poder del discret en Johan Roig, *notari*, sots a XXII de octubre, any mil CCCCLVIII, ab al qual appar com la dona Beatriu, muller d'en Pons Ramis, mercader, *quondam*, Nedal Johan, mercader, e altres, per rembre e quitar XVI lliures censals que a la heretat d'en Matheu Vaquer, venen a la dita dona, mare mia, XVI lliures censals.

Item, altre carta feta en poder de dit *notari* sots a XII de maig, any mill CCCCLXI per la qual appar com los hereus d'en Matheu Vaquer firmaren remsó de les demunt ditas XVI lliures e posaren en lur loch la dita mare mia. Item, una àpocha feta en poder del *notari* sots a VII de janer, any mill CCCCLX, per la qual appar com la dita dona, mare mia, pagà lo preu de les ditas XVI lliures.

Item, dos libres de comptas de albarans, dades e rebudes.

Item, dos libres de comptes vells de la botigue.

Item, hun altre libre de alberans.

Item, moltes cartes e scriptures.

Item, una sclava de nació de tartres apellade Marie, de adat de XXX anys, o aquen entorn.

Item, un bort lor apellat Johan de edat de VIII anys o aquen entorn.

Item, atrobí en la dita heretat unes cases scituades en la adoberia vella, les quals foren d'en Thomàs Tarrasse, oncle meu, segons se mostre ab hun instrument demunt continuat de la present carta e les quals són pervingudes a le dita mare mia, qui les pagà per deffalment de béns del dit Thomàs.

Hec, et non alia bona inueni stare in praedicta hereditate que ad meam deuenerunt noticiam protestor tamen *quod* si plura bona seu iura dicte hereditati pertinencia deinde in uenere id

[197v]

totum quitquid et quantum fuerit mox in presenti inuentario scribi et reponi faciam omni fraude malignitate et collusione restantibus penitus et exclusis sub bonorum meorum presencium et futurorum omnium ubique obligacione. Et quia sum minor uiginti quinque annis maior tamen quatuor decim annis, iuro per Deum et eius sancta quatuor euengelia meis manibus corporaliter et sponte tacta contra praedicta non uenire ratione minoris etaatis. Quod est actum in civitate *Maioricarum*, die decima mensis decembris, anno a *nativitate* Domini millesimo quadringentesimo sexagesimo quinto. Signum mei, Margarite, domicelle praedictae, que hec dicto nomine laudo et firmo.

Testes huius rei sunt discretus Bartholomeus Vaquer, chirurgicus; Bartholomeus Laurentii, sartor; Andreas Gasso, gonterius; Bernardus Garrell, parator, et Petrus dez Portell, scriptor cives *Maioricarum*.

LA GERMANIA DE MALLORCA NARRADA PER UN CONTEMPORANI: LA DESCRIPCIÓ DE LA GERMANIA DEL NOTARI JOAN MORRO

Antoni Mas i Forners

Universitat de les Illes Balears

Resum: En aquest article es dona a conèixer una narració inèdita de la Germania mallorquina, obra del notari Joan Morro, un “mascarat” (partidari de l’orde establert) que va ser testimoni directe dels fets que descriu, almanco dels que esdevengueren en el setge d’Alcúdia, on s’havia refugiat en Morro, i en les proximitats d’aqueixa vila (Pollença, sa Pobla, Muro, Inca, Binissalem). El narrador no estalvia les descripcions de la repressió duita a terme per l’exèrcit reial, sobretot a la vila de Pollença.

Paraules clau: Germania, repressió, Pollença, Mallorca.

Abstract: This article exposes an unpublished text from the Majorcan Germania, by the notary Joan Morro, a “mascarat” (a supporter of the established order) who witnessed first-hand the events he describes, namely the siege of Alcúdia (where he had taken refuge) as well as the incidents affecting the neighbouring villages (Pollença, sa Pobla, Muro, Inca, Binissalem). The author delves into description of the repression carried out by the royal army, especially in the town of Pollença.

Key words: Germania, repression, Pollença, Majorca.

Entre les actes notariais contengudes en un protocol, que comprèn entre els anys 1520 i 1523, del notari Joan Morro¹ trobam una narració de la Germania que pareix d'època poc més o manco contemporània als esdeveniments. Aqueixa no és l'única crònica que hom pot localitzar als llibres d'actes d'en Joan Morro. En Ramon Rosselló publicà, del mateix notari,² la descripció de l'assalt de Ciutadella pels turcs i nosaltres mateixos n'hem identificat d'altres que publicarem pròximament.

La narració dels fets, de cronologia imprecisa, es degué fer aprofitant les pàgines en blanc del protocol notarial que seguien una anotació referida a un bateig d'un fill del notari del 22 de març de 1521, i les d'una acta de 1522. Ho deduïm del fet que la narració comenci just seguit de la referència al baptisme i amb les següents paraules: *"En lo matex any al Dia dell dijous larder"*.

En Joan Morro exercia el seu ofici de notari a sa Pobla, vila d'on, ell o el seu fill Joan, era jurat l'any 1552.³ Durant la Germania fou també el notari de les cavalleries de la família Safortesa a Santa Margalida i Muro, càrrec que mantengué passada la revolta. Segurament això explicaria la seva oposició a la Germania i la seva vinculació als antiagermanats. De fet, ell mateix afirma la seva condició de mascarar (*"avian-i molts que-s deyan mascarats qui no consentian ab los avalots ne dezordes; yo era hun de aquells qui no consentí"*) i que hagué de refugiar-se dins Alcúdia: *"nossaltres qui fórem recensos dins Alcúdia"*.

Es tracta, per tant, d'un testimoni directe, com a poc, de part dels esdeveniments que descriu (*"E tost lo camp de Alcúdia en la qual era yo ab misser Ubach"*). Respecte d'això, i pel que respecta a la fiabilitat del document, s'ha de parar esment que les xifres que dóna en Morro s'avenen amb les de les cròniques i fonts de l'època.⁴

En Joan Morro intenta criminalitzar la Germania des d'una perspectiva pròpia de la "doctrina social" del sistema feudal. Si els mascarats i els reclosos dins Alcúdia són descrits lacònicament com *"los de Alcúdia"* o, si de cas, com a *"hòmans de bé"*, la Germania és descrita com una ruptura de l'orde social, un *"desorde"*, una *"rabal·lió"* o *"avalots"* protagonitzats *"per lo poble de la Ciutat e part forana"* per tal d'assolir la *"quitació per la quall los pobles darien antendre que s'eren lavats"*. Els adjectius referits als agermanats són ben eloqüents: *"dezmandats"*, *"rebelles"*, *"traydós"*, *"tacanyes"*, *"lladras"*. Uns *"dezmandats"* i *"rebelles"* que, segons en Morro, *"si n'i avia algun qui gosàs dir que no fayan bé los matavan e après los robavan totes las cassas, dient que eran mascarats"*, que *"feran batlas e jurats sens alectió, e romperen lo regiment"* i que a Ciutat *"mataven molta gent, donas y minyons e dezonien moltes donzelles"*.

¹ ARM, PN M-517, f. 128v-134v. Anys 1520-23.

² ROSSELLÓ VAQUER, R.: *L'assalt de Ciutadella (1558) descrit pel notari Joan Morro*, Felanitx, 1990.

³ ARM, PN M-529, f. 166.

⁴ Segons en Morro, a l'església de Pollença moriren 200 persones entre dones i nins, i 70 agermanats que formaven part d'una força de socors enviada des de sa Pobla a Pollença. Aqueixes xifres s'avenen fil per randa amb les d'en Gaspar Escolano esmentades per DURAN, E.: *Les Germanies als Països Catalans*, Barcelona, 1982, p. 311. Com també s'avenen la xifra de morts que dóna en Morro per a la batalla de Son Fornari (1.018 morts), la del Rafalgarcés (circa 500), el nombre d'executats a Inca (40) i el de penjats als garrovers (70) amb les xifres procedents de les diverses fonts que cita n'Eulàlia Duran a l'obra abans esmentada. Sobre altres narracions de la Germania vegeu també aquesta obra d'Eulàlia Duran.

En Morro, tot i que sembla que intenta justificar el saqueig i la matança a l'església de Pollença o els fets del setge de Ciutat, no estalvia tampoc les descripcions de la crueltat dels antiagermanats i de l'exèrcit reial; fins i tot s'hi recrea. Aquests exemples en poden servir de mostra:

"s'ofegaren [a l'església de Pollença] circa entra donas, ninas, arlots y minyons, circa de ·CC· ànimas. E axí moriran molts hòmans, e lo visrey na ofegà molts y panjà, e la armada n'i matà molts e tota la gent de la villa fugí per las muntanyas". (...)

"tentost los dezmandats donaren en fuita [del Rafalgarcés] e axí comansaren [els efectius de l'exèrcit reial] a degolar [agermanats], que moriran circa ·D·. E axí na prengueren d'aquels que eran scapats, en què na mataren al marcat d'Incha circa ·XXX· dezmandats que avian portats ligats. E lo senyor visrey dezliberà tornar an Binicellem e tengué circa ·CC· presonés, dels quals ne penjà e scortarà circa ·LXX·, que tots los arbres e garovés n'eren plans". (...)

"E lo sendamà sa partí lo ost del Rey e anà a Incha e per lo camí ne panjà alguns dels [agermanats] qui avia presos a la batalla e n'escortarà".

A la narració (tot i les exageracions que conté) també intenta ridiculitzar els agermanats; per exemple, quan diu que: *"a la villa de Petra e Manacor s'eran ajustats mols dels traydós rebelles, tenint fantasia de fer altra camp"*. O que: *"lo colom [Joanot Colom] fonch atanayat"*.

De tota manera, les paraules d'en Morro confirmen quina va ser la naturalesa de la Germania, si atenem a la seva fase radical: *"fraras y capallans, e après tots los richs increpavan que eran mascarats, e avian a fugir, e sots color de quitació los ladras robavan"*.

Narració del notari Joan Morro de la Germania de Mallorca

Nota: Atenent a l'interès lingüístic que pens que té el document, l'he transcrit literalment, tret d'estendre les escasses abreviatures, de puntuar-lo i apostrofar-lo, de regularitzar-ne les majúscules i minúscules, i de regularitzar també, actualitzant-lo, l'ús de la a i e amb què es representa la vocal neutra a final de paraula. La grafia que va fer servir en Joan Morro per a totes dues lletres en l'acabament dels mots és pràcticament idèntica, i això feia que en molts de casos resultàs molt difícil establir quina de les dues lletres duia endarrer de representar. Les paraules en llatí apareixen en cursiva i els afegits entre claudàtors.

*"En lo matex any al dia dell Dijous Larder se levaren los manastralls en la ciutat e feren-se senyors de Ila Salla, en què fonch lo principall en Joan Crespí parayre, e après per ses diades s'alsaren los pajassos de totes les viles. E avia-n'i molts que-s deyan mascarats, qui no consentian ab los avalots ne dezordes; yo era hun d'aquells qui no consentí e més⁵ perquè parie era vanir contra *regiam magestatem* e lors pengueren⁶ lo visrey don Miquell de Goreya, lo quall era noble, e alegiran governador mossèn Pere Pachs, batlle, e après d'ell, fonch mossèn Joanot Sentjuan batle⁷ e governador. E après, a ·XXVIII· de julioll, lo matex any, los manastrals anaren al castell de Bellvar, a hon era mossèn Pere de Pachs, qui era lo any passat per lo poble lavat govornador. Eran-y mossèn Nicolau de Pachs,*

⁵ També es podria llegir "en res".

⁶ També es podria llegir "sorspengueren".

⁷ Lectura dubtosa.

vaguer, mossèn Spanyol e son fill y altres, en què fonch per lo poble de lla ciutat lo castell bombardatjat y pres, e mataren mossèn Pere Pax, e son germà e altres, e robaren tota la roba e argent y dinés dell castell e alguns scaparen d'aquí. Lo dia qui vench après de Sanct Mertí per lo poble de lla ciutat e part forana fonch possat camp sobra la villa d'Alcúdia, a la quall se retregueren molts hòmens de bé, entre los quals foren lo reverend canonge Abrines, missèr Forteza e missèr Johan Andreu, an què molt altres hòmans de bé qui y eren. E axí que trectavan pau, alguns e los hòmans de bé foren contens de fer pau e contribuïr en quitació, per la quall los pobles davan antendre que s'eren lavats, e los d'Alcúdia tenbé deyan que eren contens, sinó que no volian aderir an robar ne matar hòmans. E axí fonch fet acta en poder d'en Thoni Jacme notari de Ciutat. E axí los dell camp, hoýdes dites paraules, e missèr Forteza e missèr Joan Andreu, qui sa'n volian anar a Ciutat, que tothom era content, se mogué hun tall Burguera, ab altres, e volgueren matar missèr Forteza e missèr Joan Andreu, per manera que alguns s'ampararen de missèr Forteza [e] ell tornaren a la murada d'Alcúdia, e missèr Joan Andreu lo prengueren, ell saltiaren⁸ a hun mullí de vent, e après lo se'n tornaren de dintre d'Alcúdia. E axí bombardatjaren la villa e après, a cap de dies, los d'Alcúdia isqueran e destrosaren lo camp e prengueren tota l'artallaria, en què eran capitans dell camp Barthomeu Baró de Muro e hun [espai buit] Mut de Lummajor. E axí lo camp fonch destrosat, e que d'artallaria prengueran los d'Alcúdia tres pessas grosses, so es la colubrina Sanct Johan e una curta, ab molts sacras. Isqueran los d'Alcúdia *circa* ·CCC· e desbarataran-ne *circa* ·VIII· cens. E après, pochs dies que lo camp fonch deztrossat, fonch tornat camp [a] Alcúdia e stigué asetjat Alcúdia dell camp fins lo Dia de Sanct Steve, que és la migana festa de Nadall, que corian⁹ any ·MDXXII·. E lo Dia de dit Sanct Steve de matí, *circa* ·IIII· hores de dia, isqueran los d'Alcúdia an camp per batallar ab los dell camp, de manera que isqueran luny de la villa, prop d'hun rafall que's diu d'en Capdebou. E an fi que, ab so de trompata, ells aribaran allà,¹⁰ e fariran *circa* de ·CCCC· hòmans d'Alcúdia ab *circa* mill hòmans del camp. E axí lo camp fonch deztrosat, e mataran del camp *circa* ·LX· hòmans, e molts nafrats, e materan foch a les ascales, que lo camp avian fetas e sa'n portaren mols caros. E axí lo camp stigué defzet fins lo Dia de Sanct Jordi, que és de maig, bé és ver que tostemps stavan rosins a la Pobla en guarda, e gent y rosins a Polensa. E après dit Dia de Sanct Jordi, los de Polensa, ensemps a ·D· hòmans qui y stavan, dezliberaran sagar los samantés d'Alcúdia. E axí isqueran a sagar vora lo rafall d'en Abrines, e que sagavan les spiguas dell ordi e humplian sachs. E axí los d'Alcúdia isqueran e desbarataren los de Polensa, en què los mataren *circa* ·XV· hòmans. E axí los d'Alcúdia culliren, a tot lur plar, tots los samantés qui eran sembrats al terme, en què y vench una galera dell procurador¹¹ rayall, ab don Federich Santcliment, visrey de Manorca, ho governador. E après a ·III· d'agost dell matex any vench en la villa d'Alcúdia missèr Francesch Ubach, regent nou e lochtinent de don Miquell de Goreya, lochtinent generall, lo quall don Miquell stava retret a illa d'Ayvisa. E axí missèr Ubach aportà moltes latras dell Senyor Rey, e tremàs aquelles d'emagat als batllas de lles villas, los quals batllas los féu fer en Joannot Colom, barater, stador dells manastralls. E feran batllas los més dolens y tacanyes de lles villes, y jurats, los

⁸ També es podria llegir "salvaren" o "saltaren".

⁹ També es podria llegir "serian".

¹⁰ També es podria llegir "allí".

¹¹ Lectura dubtosa.

quals batlas matavan hòmans y robavan. E axí los feren batlas e jurats sens alectió e romperen lo regiment. E per quant si n'i avia algun qui gosàs dir que no fayan bé, los matavan e après los robavan totes les cassas, dient que eran mascarats, per manera que molta gent, *ultra* los ciutadans, fugian [a] Alcúdia; fraras y capallans, e après tots los richs increpavan que eran mascarats, e avian a fugir, e sots color de quitació los ladras robavan. E los qui aportaven las latras de missèr Ubach las portavan d'emagat e agué-n'i que prengueran, e axí tantost los mataran, per manera que essent missèr Ubach [a] Alcúdia sa possà camp a Ila Pobra. E axí los d'Alcúdia, ab alguns de la Pobra, dezliberaren anar a la Pobra per fer lavar la gent, perquè los bons poguessen passar [a] Alcudia. E axí lo Dia de Nostra Dona d'Agost la gent d'Alcúdia isqué a la Pobra e mataren *circa* ·XII· hòmens e après, com los d'Alcúdia sa'n tornaran, los de Muro feren socors a la Pobra y destrosaren los d'Alcúdia, e mataren-y *circa* ·L· hòmans, antra forestés y d'Alcúdia, e mataren-y dos batllas, hun de Sineu, altre de la Pobra. E axí lo regent missèr Ubach tremàs latras al Rey per armada. E tost vanch lo camp [a] Alcúdia, en la qual era yo ab missèr Ubach. E fonch tingut lo camp per en Colom ·XXIII· dies, e après lavà lo camp, e après, a cap de ·XV· dies, aribà la armada en ciutat, en què eran les galeres dell rey, so és quatra galeras e hun grip, que era capità de les galeres don Johan de Velasco, lo quall se deya era cosín jermà dell emperador. E aportà don Miquell de Gureya, loctinent general dell present Regne, lo qual stava retret en Ayvissa. E vengueran ·XIII· naus ab las galeres, ab molt cavallers, notaris, mercaders y manastralls, que eran fuits de Ila ciutat fora la illa, e aportaren molts soldats, en què foren mill y do-cens hòmens d'armada. E axí que aribats en Alcúdia, nossaltres qui fórem recensos dins Alcúdia, ensemps amb los hòmens d'Alcúdia, foren antre tots nombre de dos mília e sinch-sens hòmens. E stigueran [a] Alcúdia, aribada la armada, *circa* de ·XV· dies. E après sinch dies ans de la Diada de *Nomi Sanctior* [sic], se partí l'armada d'Alcúdia per anar a Polensa, de què don Johan de Velasco y anà ab lo visrey en persona, e tregué, per sarvay dell rey, de lles suas gualeres *circa* ·CC· hòmans, los qualls anavan lurigats ab gossalets cascun. E axí anaren en Polensa, ab nou pessas d'artalaria, totes de bronso e, com foren al port de Polensa, se partí lo visrey de ll'ost, ab tota la cavallaria, que era nombre de ·LXXX· cavalls, per anar a Polensa primer, perquè los de Polensa obeysan e, si n'i auria algun qui volgués vaure la rayal potestat sua, fer-li'n ostenció perquè la villa no-s agués a perdre. E axí lo visrey, com fonch descubert per la gent de Polensa, tantost li tiraren hun sacre. E axí lo visrey, ab bandera d'esaguransa alsada, s'acostà dient que no tirassen. E axí tornaren-li tirar altra volta. E com la cavallaria fonch ya prop ells, tiraren de scopatas, e no volgueren scoltar res, e axí lo senyor visrey fonch forsat libartar lo ost e dar la villa a saco, per manera que la armada ferí als repàs¹² que avian fets, e no y stigueren a pendre la villa sinó tant quant duraria hun credo, e las banderas foren alt de l'Eclésia. E com la gent de ll'armada fonch a plasa, los de ll'Eclésia, que s'eran tancats, nafraren alguns soldats, *sirca* sis o set, dels quals foren nafrats mossèn Nicolau de Quint e hun fill seu e, per quant les tretas eran anarbadades, après tres dies moriran [a] Alcúdia. E axí los soldats, vaent que·ls nafraven de ll'Eclésia, posaren foch a les dos portals [sic], a les portas de què sa ofegaren *circa*, entra donas, ninas, arlots y minyons, *circa* de ·CC· ànimas. E axí moriran molts hòmans, e lo visrey ne ofegà molts y panjà, e l'armada n'i matà molts, e tota la gent de la villa fugí per las muntanyas,

¹² La lectura del mot sembla clara.

e cramaren los soldats *circa* sis o set cassas. E axí se ratregueran alguns a la tore.¹³ E après que foran dins Polensa, a cap de duas oras, vench lo socors de la gent [que] estava a la Pobla e, aribat lo socors, isqueran-los a l'anquantra *circa* de ·D· hòmens, e destrossaren-los, an què-n mataren dells rebelles dels socors *circa* ·LXX· hòmens, an què los de lla villa e los dell socors se moriran *circa* de ·DC· ànimas. E axí que, vora lo sol post, vist lo visrey que los soldats tenian molta roba, dezliberà tornar-sa'n [a] Alcúdia. E axí tornà [a] Alcúdia e vaneran la roba de Polensa. E après, lo dia de donar lo pa, la gent d'Alcúdia isqué per a reduyr la terra ab lo visrey, y missèr Ubach, e don Joan de Velasco, e lo procurador rayall, en què ya foren *circa* de tres milia. E axí aribaren a la Pobla, a bé ora de dias. E no y agué sinó dos hòmens, qui isqueran ab hun capalà ab hun crusifíci. E axí aribaren al senyor visrey, e al visrey atorga'ls misericòrdia, per manera que tot lo rayal axèrcit aribà pasíficament dins la villa. E essent apossentats verén a la volta de Muro, al Porassar que dien, molta gent. E lo senyor visrey, e al magnífich regent, y lo procurador rayal, don Joan de Velasco, mirat que la gent de Muro s'aplagava, féu tocar alarma e isqueran defora la villa, per manera que la major opinió era que los de Muro se volien donar a l'obediència dell rey. E axí apperegue'lls trematre a Muro hun capallà de lla Pobla que-s deya mossèn Caldès, perquè los de Muro vinguessan obeyr. E axí, aribat lo capallà a Muro, lo féu pandre lo gran traydor Colom, e possaren-lo a l'Eclésia, e no-ll laxaren anar perquè no digués lo qu-els fayan. E axí los de Muro foren ajustats, ansemps ab altres paròchias, e los d'Incha e altres villas venian per hun torent avall, que-s diu de Muro, a la volta de Son Fornari, e los de Muro s'abaxaren e ancontraren-se an cassa dell dit Fornari. E mirat lo senyor visrey que la gent era derara la cassa d'en Fornari, dezliberà ab lo rayal axèrcit, lo qual prenia *circa* de tres mil hòmens, no crayent que s'agués a ppeleyar, ans creyan que farien obediència, d'hon se partí lo axèrcit e vora la Cumuna, al cap de hun camp que-s diu d'en Galí, e aquí conagueran que per paleyar y eran. E axí ells tiraran a la volta dels rebelles, e com foren a tret de bonbarda, los dezmandats tiraren al visrey una pessa d'artalaria. E axí tirat la dita pessa, lo visrey ab sos scodrons tiraren una altra pessa, de modo que no fonch res lo de l'artallaria. E los traydós ab lurs cavalls, que eran mols en nombre, e molta gent, vinguèran a ferir. E los del rey ab ells, per manera que tantost foren los traydós ab crit¹⁴ del Rey destrosats, e mataren-n'i tants que vartadarament nos pot dir lo nombre, bé és ver la seu la va arbitrà,¹⁵ e foren los morts *circa* MXVIII. E los qui moriran del camp del Rey fonch hun germà d'hun capità d'una galera, que-s deya lo capità Gira,¹⁶ ome de molta faysó. E axí ne mataren fins a la bassa de Muro. E per quant a la villa de Muro s'i morian de pesta, lo senyor visrey tornà a la Pobla e fonch donada a saco, per la tanta formada rabal-lió. E axí astigueran a la Pobla tota la nit, e ab la nit vinguèren los d'Incha e Binisalem, ab mols perticulars, a reduyr-se e portaren al visrey lo panó d'Incha. E lo sendamà se partí lo ost del Rey e anà a Incha, e per lo camí na panjà alguns dels qui avia presos a la batalla, e n'ascortarà. E axí aribaren aquell dia a Incha, *circa* d'una ora appar de soll. E los d'Incha isqueran ab prossassó de molta gent, alcayatas, e ajanollaren-se als cors d'Incha. E los capallans traguèren hun crucifíci demanant misericòrdia al senyor visrey, per manera que, per sa benignitat, ell devallà del

¹³ També es podria llegir "cort".

¹⁴ Sembla la lectura més adient.

¹⁵ Aquesta lectura sembla la més adient però, si és correcta, és de dubtosa interpretació.

¹⁶ Aquesta lectura sembla la més adient.

cavall, ajonollat adorà lo crocifici, e plorant perdonà a la villa d'Incha. E axí les campanes tocan de clar, faent *te Deum laudamus*. E axí lo ost antrà en la villa d'Incha e stigué aquí *circa* ·X· dies, en què y vingueren algunas villas per fer obediència. E axí se partí lo ost e anaren en Binicellem, e stigué aquí alguns dies. E essent en Binicellem saberen que a la villa de Petra e Manacor s'erán ajustats mols dells traydós, rebelles, tenint fantasia de fer altre camp. E axí lo senyor visrey li aparegué marxar en la villa de Sineu, de què, com foren aribats en Sineu, los rebelles venian a Sineu, e sentiran las trompetes e tabals de ll'ost, e dezliberaren a fugir, que ya eran aribats entre la villa e la Bastida de mossèn Sanctjoan. E axí seberen, per gent que vingué en Sineu, que eran passats per Muntuyri e avian sacajada la villa, e que s'aplagavan a Lummajor. E axí lo senyor visrey se partí de Sineu i tirà lo ost [a] Alguayda. E stigueran una nit [a] Alguayda, en què no y trobaren sis persones, tot hom era fuyt. E quant vanch lo sendemà dematí, que era diumenge, partiren d'Alguayda e anaren a Lummajor e no y trobaren ningú, que tot hom fonch fuyt. E axí stigué lo senyor visrey *circa* vuyt dies, e après agué novas que los dezmandats avian sacajat Binicellem e Alaró, e eran aribats a Censelles. E axí fonch-los tremàs a l'ancantra los cavallers, de part d'ells ab paons, e no'ls alcontraren, que ja se'n foren tornats. E axí après de poch dies tornaren axir e aribaren a Sineu, e la gent de Sineu retregué's a l'Eclésia, en què y mataren dos o tres hòmans de Sineu, que era lo batla. E axí aribaren los caualés dels rebelles vora Muro, e sacatjaren Sineu¹⁷ e tornaren-se'n, e los del camp no'ls pogueren ancontrar. E après poch dies tornaren axir los dezmandats de lla ciutat e anaren combatra Incha. E axí aribaren [a] Incha e mataren-hi alguns hòmans, e al camp fonch avissat, a la major marxa, devers Binicellem, en què casi coria la gent, per manera que com foren a Binicellem, que ja trobavan bèstias caragadas, e descaragaven. E axí l'ost trobà los rebelles al refall Garcés e fariran ab los dezmandats, de manera que tentost los dezmandats donaren en fuita, e axí comansaren a degolar, que moriran *circa* ·D·. E axí ne prengueren d'aquels que eran scapats, en què ne mataren al marcat d'Incha *circa* ·XXXX· dezmandats que avian portats ligats. E lo senyor visrey dezliberà tornar an Binicellem e tengué *circa* ·CC· presonés, dells quals ne penjà e scortarà *circa* ·LXX·, que tots los arbres e garovés n'eren plans. E axí, a cap de dos o tres dies, sa partí lo ost e tirà a la volta de Ciutat, en què se partiren en disapte a vespre, e foren lo diumenge dematí, ans del dia, sobre la Ciutat, e trobaren en los molins *circa* C quarteres de forment, e alguns hòmans y donas, e feren obediència e no'n tocà ningun. E axí stigué lo camp a la Rayall *circa* tres messos, dezliberant afamar-los, o *salim* que si en la Ciutat y avian bons, que ells resistirian que los mals. E may los de Ciutat no feren bondat alguna, de manera que se tenia moltes stúcias¹⁸ que no-s agués a secatjar la Ciutat. E axí lo camp se partí de lla Reyall e tirà a Jhesús e, com foren a Jhesús, n'axian moltes donas, hòmans y minyons, an què davan relació que los dezmandats mataven molta gent, donas y minyons, e dezonien moltes donzelles, e que y havia gran fam y pastilència. E que los dezmandats fayan morir de fam los bons, e que lo forment valia entre los mals llll lliures, e lo vi a ·XX· sous lo corter, e una galina ·XXXX· sous, per manera que axian algunas voltas [a] scaramussar ab lo camp, e los del camp ne mataran molts. E en fi que lo visrey los féu diversas monicions, e lo rey nostre senyor los tremàs moltes latras, las quals may volgueren obeyr, ans feyan relació que ab la spasa en la mà volian morir, faent tot lo mall

¹⁷ És la lectura que sembla més adient.

¹⁸ És la lectura que pareix més adient.

que porian. E axí la fam fonch tanta qui'ls constregué e foràs, lavores anaren a les galeres de don Joan e suplicaran-lo, en fi, que don Joan de Velasco tremàs per lo sor visrey, e lo visrey tremàs misser Ubach, ab lo govarnador de Manorca, a les galeres. E axí que nagociaren *circa* ·III· dias, a la fi que no pogueran acabar alguna cossa. E lo regent e govarnador de Manorcha dezliberaren dar lo combat a la ciutat. E axí vingueran d'armada *circa* mill hòmans, soldats, ab hun capità que's deya don Francesc de Carós, lo quall portava dits soldats en Bogia o Alger, e tenia manament dell emparador de reduyr e pasar per Malorques. E axí los de la Ciutat, vist la gran nassasitat en què stavan, tremateran lo bisbe de gràcia¹⁹ per a suplicar al senyor visrey, per manera que lo bisbe anava y vania de lla Ciutat al camp, *circa* tres o quatre dies. E axí la Ciutat se donà al senyor visrey, ab condició que lo visrey tingués guiat tots los mals hòmans, fins an tant fos proveyt per lo senyor Rey e fos vist que ells fossen en culpa, en què dels rebelles anassen, ensemps ab lo gran traydor Colom, ·XI· hòmans al Senyor Rey, la quall concòrdia se saguí a ·VII· de mars. E per quant lo ansult s'era mogut en l'any ·MDXXI· a ·VII· de febrer, se donà en obediència tota la terra a ·VII· de mars any ·MDXXIII·, de què durà lo insult ·XXV· messos. E axí los pactes se seguiren e los de ciutat possaren les armas, sinó spassas y brocer. E lo Sor visrey possà gent al Temple, e possà gent als portals, e possà gent a la tora dell Moll. E possà gent al castell, al quall estaria al magnífich mossèn Príam de Vilalonga, com a lochtinent dell visrey, e possà gent al palau del Bisbe, e la Seu, e fortificavan l'Almudayna, e prengueran tota l'artalaria de lla ciutat. E sarcavan oficials la roba y dinés, e aplegavan-ho tot al castell, aquella roba que no tenia senyor. E los traydós homayes²⁰ stavan guiats per la ciutat e, per quant los pajasos que eran reclusos volian axir e anar a lur villa, lo senyor visrey féu crida que, sots pena de la vida, nagon no isqués de lla ciutat sens bolatí. E axí com eran a la porta, oficials, e ab hun notari, los ascorcolavan tots e lavavan los dinés, e portavan-los al senyor visrey. E en Colom, ab altres traydós, stava al Sanct Sperit de lla Mersè ab lo senyor bisbe, sparant que lo senyor visrey agués resposta dell emparador, e per por que no'ls degolasen. E lo visrey ne féu possar am pressó mols que axian fora los pactas. E axí stigué la ciutat, per ocasió dell morbo, que no y antrava ningun. E lo senyor visrey, don Miquell de Gureya, ab misser Joan Andreu, lo govarnador de Manorca, stavan retrets al castell de Belvar. E axí tingueran aquí ampresonats lo gran traydor Colom, Blay Raxach, Corne Bonet y altres; an fi, que lo senyor visrey donà salvaguarda a n'en Miquell Torens de Castellubí e a n'en Gili de Sineu, notari, a n'en Thony Bastard de Binycellem, Bernat Morey de Muro. E aquestos foran tremassos a l'emperador per dar rehó de si matexos e dell que ells pretenian, per manera que, *circa* dos o tres messos, ells tornaran ab la salvaguarda que lo visrey los avia donada. E aportaren latras closses de mà del senyor rey dirigides a son lochtinent, e que ell judicàs las lurs culpas. Per manera que per quant los demunt dits eran ambaxadors de Germania, los feran forcas novas a Portopí, al camí dell castell de Belvar, e axí foren scortarats tots. E lo cap d'en Colom stava al portall de la porta Pintada, e lo cap d'en Gili a lla plasa Nova, a hun costell. E an aqueixa plasa prengueren justícia, e lo colom fonch atanayat. E la ciutat stava ab los portals tancats, que no s'obriren passa dos anys. E après, passat lo morbo, comansà ab lo regent a fer justícia de molts dezmandats, que panjaren y scorteraran, e après a compossar la terra dells dans y delictas que s'eran fets. Los qui prangueran justícia, foren los béns confiscats,

¹⁹ És la lectura que suggereix la síl·laba "gra.", amb una línia damunt que indica l'existència d'una abreviatura.

²⁰ És la lectura que sembla més clara.

e los altras vius compossats, per manera que la primera composació que fonch a la Part Forana fonch a la villa de Sóler. E segons relació deyan que per ·XXVI· mília liuras los avien composats, *ultra* lo capsou que paguen de continent. E après composà Bunyola per ·V· mília liuras. E après compossà Valdemussa per ·III· mília, e Sporles. E après, a cap de dos messos, tornà axir lo visrey e compossà Algayda per ·VII· mília *ultra* capsou, e après Muntuÿri per V mília, e après Lummayor per ·L· mília, no que composà les villes, sinó les persones perticulars e los qui foren reclusos an Alcúdia".²¹

21 Fi de la narració.

RECENSIONS

BARCELÓ CRESPI, Maria; ENSENYAT PUJOL, Gabriel:
*Clergues il·lustrats: un cercle humanista a l'entorn de la
 Seu de Mallorca (1450-1550)*, Palma, Seu de Mallorca,
 2013, 204 p.

Rafael Ramis Barceló

Universitat de les Illes Balears

Dins la col·lecció Seu de Mallorca, impulsada pel Capítol i dirigida amb encert pel Dr. Pere Fullana, s'hi emmarca una altra producció conjunta dels professors Maria Barceló Crespi i Gabriel Ensenyat Pujol. Presentar-los i donar a conèixer llur obra conjunta i individual és gosadia, car ella ha estat presidenta vint anys de la Societat que promou aquest Bolletí i ell n'ha estat també secretari. És, sens dubte, un tàndem acadèmic que ja duu una llarga trajectòria de publicacions, totes elles de gran interès.

L'obra ens situa en l'època on la tardor medieval dóna la mà a l'humanisme. Els ulls de tots els universitaris europeus ja no estaven a Oxford ni a París, sinó a Itàlia, on canonges com Copèrnic o com els esmentats en el llibre feren una llarga *peregrinatio academica* per les Universitats italianes. Aquests lligams amb Itàlia foren assenyalats ja pels autors en el llibre *Nous horitzons culturals a Mallorca al final de l'Edat Mitjana*, Palma, 2000, del qual aquest n'és una continuació, sobretot en l'apartat dedicat als homes d'Església (p. 95-100), sense deixar de banda, però, els estudis sobre els homes de Lleis i el lul·lisme. Els autors així ho esmenten al pròleg del llibre que ens ocupa (p. 11), sense que això resti originalitat a la investigació duta a terme.

Els lectors que segueixen -seguim- amb interès les publicacions de Maria Barceló i de Gabriel Ensenyat, quan recorren els catorze capítols d'aquest volum de *Clergues il·lustrats* troben el desenvolupament d'una sèrie de treballs previs ja publicats (algun d'ells en el BSAL) sobre nissagues o clergues destacats del moment, al voltant de la Catedral mallorquina. La lectura d'aquest redactat global ajuda a perfilar millor aquestes siluetes humanistes, alhora que aporta més detalls i permet una xarxa de relacions que els articles, per si sols, no poden donar. Les ampliacions d'aquests capítols donen algunes informacions noves i apunten possibles investigacions de futur. Així, els perfils de Esperandéu Espanyol, Arnau de Santacília, Guillem Caldentey, Gregori Genovard, Gabriel Móra i altres nissagues, com els Cerdà, els Albertí o els Muntanyans, queden molt més nítids i les seves relacions -endogàmiques però entrecreuades- mostren una Mallorca tancada i oberta, i clarament vençuda cap al gust humanista.

Els autors segueixen una celebrada línia de treball sobre la història cultural, conreada, entre d'altres, pel P. Gabriel Liompart, "El llibre català a la Casa mallorquina (1350-1550)" a *Analecta Sacra Tarraconensia* (48 i 49-50, 1975-77), seguida pel professor J. Hillgarth a *Readers and books in Majorca, 1229-1550*, París, 1991. M'agradaria insistir en la data extrema de 1550 com a punt fiter que ambdós trien per a acabar la seva recerca. Certament, el bessó humanístic es troba des de 1450 a 1550, la centúria estudiada tant pels autors esmentats com pels d'aquest volum que aquí ens ocupa. I, evidentment, el regnat de Felip II, el Concili de Trento i la Contrareforma acabaren lentament amb les espurnes humanístiques per a afaïçonar, també de mica en mica, una nova cultura, la del Barroc.

La professora Barceló (i també el professor Ensenyat) usen molt sovint la denominació “transició a la Modernitat” com a marc que unifica la tardor medieval (part del segle XV) i l’humanisme (a cavall entre els segles XV i XVI). Són dos moviments entrecreuat que ambdós autors entenen d’una manera conjunta, superant les antigues polèmiques de Burkhardt, Huizinga o Peter Burke. Pel tractament de Mallorca, on la transició des d’aquest medievalisme a la Modernitat fou tan suau, és sens dubte, un enfocament ben encertat.

Ara bé, ja en la seva *Història del pensament a Mallorca*, el Dr. Trias Mercant féu ús d’aquesta categoria, que abastava més o menys des de 1400 a 1600. La lectura de *Clergues il·lustrats* m’ha fet parar esment en què per ventura moltes de les arrels del bessó humanístic desenvolupat entre 1450 i 1550 es troben en la primera meitat del XV i, sobretot, que la cesura cultural per la història de la Corona d’Aragó i especialment per Mallorca no es troba tant a 1500 com unes dècades més tard, tal volta cap al final del regnat de Felip II, coincidint amb el plantejament de Trias Mercant.

La historiografia tradicional de l’humanisme, així com la de les Universitats, corroboraven la cesura cultural vers 1559, amb la prohibició, feta per Felip II als ciutadans de Castella, d’anar a estudiar a fora dels seus regnes. Però a molts de regnes hispànics i particularment a Mallorca no hi hagué una immediata interrupció de la *peregrinatio academica*, que es perllongà durant dècades, permetent que la desaparició de l’humanisme a Mallorca fos un *morendo* tan lent com el seu naixement. Propers estudis i línies apuntades pels mateixos autors podran corroborar com membres d’aquestes sagues estudiades (Malferit, Espanyol, Verí, Quint, Albertí, Olesa...) continuaren estudiant a Roma o, sobretot, Pisa des de 1550 a 1600, amb una vessant humanística no menys destacada que la dels seus avantpassats. Molts d’ells foren canonges, altres homes de Lleis o inclús també metges.

La petjada italiana no deixà de formar part de l’ambient hispà (i molt menys del mallorquí) tan ràpidament. Les directrius de Paul F. Grendler, encertades en molts de punts, no tenen una correlació directa ni a Mallorca ni als regnes hispànics. Certament, la Monarquia hispànica del Barroc era ja castellana i els eixos polítics i culturals traçats entre Madrid-Alcalá-Valladolid-Salamanca acabaren, a poc a poc, amb la vessant mediterrània de Mallorca i de tota la Corona d’Aragó.

La lectura d’aquest magnífic llibre de Maria Barceló i de Gabriel Ensenyat permet un aprofundiment molt notable en la centúria tractada, i per això mereix sincers elogis per la feina pacient i acurada dels dos autors, que comencen a recollir fruits ben esponsorosos de molts d’anys de feina d’arxiu. L’estudi de la transició a la Modernitat té encara, pel que he pogut veure, unes dècades poc explorades (corresponents al regnat de Felip II) on sembla imposar-se a Mallorca una convivència entre l’humanisme, les noves corrents contrareformistes i el centralisme austracista.

Tant he gaudit amb la lectura d’aquest llibre, que m’ha permès filar moltes coses que tenia inconnexes, que en voldria demanar una mica de continuació o una segona part, on el desenllaç d’aquestes nissagues en la segona meitat del XVI (i inclús diria que, de forma molt més aïllada, en les primeres dècades del XVII) no sembla tan llunyà dels horitzons culturals del XV. Es podria formar una història de *longue durée*, de la qual Mallorca, amb el seu potencial arxivístic, en podria ser un bon exemple.

Aquestes reflexions no han de treure l’atenció del que aquí ens importa: valorar l’aparició d’un nou llibre de Maria Barceló i de Gabriel Ensenyat, ple de matisos i de dades contrastades,

que mereix una lectura plaent i assaborida per part d'un públic que coneix i confia en el bon treball dels seus autors.

DOMINGO PONS, Antoni; SALAS VIVES, Pere:
Els homes infames. Parcialitats i guerra privada a la Mallorca dels sis-cents, Pollença, El Gall Editor, 2013, 350 p.

Miguel Gabriel Garí Pallicer

Universitat de les Illes Balears

Una serie de hitos marcan la historia moderna mallorquina entre los albores del siglo XVI y finales del XVII: las Germanías y sus consecuencias, la relación con el norte de África, el impacto de las reformas tridentinas, la implantación de la Real Audiencia, las dificultades y transformaciones de la industria mallorquina, las relaciones con el Mediterráneo occidental, la intensificación de los intercambios económicos con el norte de Europa, los problemas de abastecimiento de cereal, la participación mallorquina en las guerras exteriores e intestinas de la Monarquía Hispánica o la refeudalización de la sociedad del siglo XVII, entre otros. Estos acontecimientos son, con diferentes ritmos, intensidades o denominaciones, comunes a gran parte de la Europa de los siglos XV, XVI y XVII. Estos fenómenos acababan por reforzar un tipo de organización social cuya base eran las familias extensas y la formación de redes clientelares, a veces aliadas, a veces opuestas. La interacción de estos grupos se filtraba en todas las esferas de la vida: en lo cotidiano, lo económico o lo político. Cualquier diferencia o acontecimiento, podía derivar, como *de facto* lo hacía, en una lucha violenta, abierta o encubierta, por el control de cuotas de poder.

Puede parecer exagerado iniciar un comentario sobre el libro *Els homes infames. Parcialitats i guerra privada a la Mallorca del sis-cents* dentro de fenómenos de nivel europeo, cuando, en una primera mirada al índice, lo situáramos en el ámbito de la historia local de Pollença. Jaume Serra Barceló, especialista en las banderías mallorquinas, nos sitúa en el inspirador prólogo ante la justa medida de la obra: un estudio documentado que, desde lo local, aporta datos y conclusiones que complementan y amplían el conocimiento general del tema tratado.

El texto se inicia con un *flash-forward*, técnica narrativa muy en boga actualmente en la cultura escrita y visual, que nos sitúa en 1618 en el *Coll de Sa Batalla* en Escorca, hecho significativo de la historia mallorquina. Esta emboscada de las fuerzas reales contra la *Colla de Selva*, que concentraba a algunos de los principales personajes de las banderías mallorquinas, ejemplifica el ambivalente *modus operandi* de la ley y las instituciones frente a las parcialidades. En definitiva, muestra la fina línea que separa las escalas de lo personal y lo estructural, algo que no siempre sucede en los estudios históricos.

En el siguiente capítulo se ponen las bases sobre el perfil de los miembros de las banderías. Así, se aleja de la visión del bandolero como alguien que se dedicaba a ello por supervivencia al margen de la ley y de la sociedad. El libro se acerca a los orígenes de las banderías en Pollença situados, por lo menos, en torno a las Germanías. Algunos de los problemas que mediatizan la lucha de bandos surgen durante la centuria anterior: el traslado de las monjas

del Puig y la fundación del convento dominico que se unían al ascendente de la orden de San Juan de Malta en el municipio, donde controlaba el nombramiento del capitán de la villa, poseía rentas y tierras y controlaba el clero secular. Dominicos, sanjuanistas y clero secular jugaban un papel en los enfrentamientos.

La firma de treguas y la posterior ruptura fue una tónica general. A la paz de 1610 le siguió un periodo de persecuciones entre ambas partes y asesinatos de personajes relevantes de la parcialidad contraria. Así, en 1617 fue asesinado Jordi Porquer, comisario real. Cómo se ha dicho la actuación de la autoridad frente a los bandoleros no era unívoca y se apoyaba, según los tiempos, en una u otra bandería. El control del poder real por uno de los bandos propició la persecución del contrario con la consiguiente venganza represaliada a su vez por la intervención de los cargos reales y locales afines. Esto fue lo que llevó al *Coll de sa Batalla* y la posterior condena ejemplar a la *colla de Selva* en la que había una importante presencia pollencina, que en última instancia significaría el asesinato del juez de la Real Audiencia Jaume Joan de Berga. La muerte de Berga es uno de los puntos de inflexión de la historia moderna mallorquina al suponer el primer operativo a escala insular contra las banderías. Esta persecución supuso una importante pérdida de poder de *Canamunt* tras la persecución, asesinato, embargo y exilio de algunos de sus miembros más destacados. Por ejemplo, en Pollença hubo una importante emigración hacia Valencia, dónde ya existía una colonia mallorquina desde 1609. De esta manera *Canavall* tomaba el control de Pollença.

Una serie de hechos exógenos, como el cambio de Virrey, el retorno de Pere de Santacília o el ascenso al trono de Felipe IV y el fin de la *Pax Hispanica* dieron de nuevo aire a *Canamunt*. En 1623, ante un nuevo estallido de violencia, la orden jesuita realizó una serie de sermones que ayudaron a devolver la paz al pueblo durante toda la década, aunque manteniéndose la violencia corriente. El inicio de los años 30' trajo consigo algunos problemas, el mayor de los cuáles fue el enfrentamiento entre el pueblo de Santa Margalida y el Conde de Formiguera. En Pollença, mientras tanto, hubo de nuevo ataques entre las partes que continuaron durante años. El año 1640, fecha clave para la historia de la Monarquía Hispánica, agravó la necesidad constante de soldados, facilitando los acuerdos con los dirigentes de las parcialidades y los bandoleros para que integraran las levas. A pesar de que eso, junto con el uso de las cuadrillas de cada bando como fuerza de seguridad, debía controlar la violencia en la isla, lo cierto es que esta aumentó. El bando de *Canavall*, hegemónico en Pollença pero rodeado de núcleos del bando contrario, llevó a cabo operaciones contra sus enemigos, una de ellas fue el episodio conocido por las *Calatxes*. Esto provocó la acción enérgica del Virrey Torres que se desplazó al pueblo con un importante contingente armado en 1644. Las costas corrieron a cargo de la caja municipal. Esta actuación, parece consecuencia directa de una política real activa contra la guerra de bandos en Mallorca. Por ejemplo, en ese mismo momento fueron llamados a la corte los principales cabecillas de las partes enfrentadas. La muerte de Torres al año siguiente, persiguiendo bandidos por las murallas de la capital, propició que el obispo Rocamora fuera Virrey interino. Su ascendente consiguió la paz general entre los nobles y líderes de las parcialidades en la ciudad, lo que unido a la peste de 1652 pacificó las cosas. La salida del bandolero Barona como capitán a los ejércitos reales contribuyó a la quietud del reino. La vuelta de Barona en 1655 se saldó con una emboscada contra agentes reales en el *Grau de Lluch*. Se inició, como de costumbre, una cadena de venganzas, en las que el propio Barona resultó víctima. A pesar de que las cosas habían cambiado, la iglesia ya no era un lugar de escapatoria

seguro. La colaboración del poder eclesiástico y la administración municipal con el poder real contribuyó a atacar el bandolerismo mediante medidas como el fin del asilamiento en iglesias, toques de queda o el corte del suministro de víveres a los bandoleros. La actuación del virrey Lanuza en Pollença, municipio *Canavall*, bien pudo ser consecuencia de su amistad con Santacília, cabeza de los *Canamunt*, pero se trató sin duda de una prueba del aumento del poder real. Este fue capaz de coordinar una operación con sus propios medios humanos contando, además, con la colaboración de una amplia parte de la sociedad. Esta persecución contra el bandolerismo propició, una vez más, asesinatos entre las partes, que en el caso de Pollença, llevaron a la muerte de gran parte de los cabecillas de *Canamunt*. Esto condujo a los años de mayor violencia de todo el siglo: los años 1661 a 1666 vieron la muerte violenta de 32 personas en la población, la iglesia del Roser llena de bandoleros asilados y una *Universitat* local impotente y quebrada económicamente.

Esta apoteosis de la infamia, tal como titulan los autores este capítulo, sirvió para probar el fortalecimiento de aparato inquisitivo y punitivo del poder real. Por ejemplo, se acabaron los *guiatges* que dotaban de impunidad a los bandoleros, profesionalizándose los medios de represión del crimen. Las campañas militares de la Monarquía en Portugal entre 1661 y 1666 desviaron muchos hombres que dejaron de participar en los conflictos internos y que, a partir de su servicio en el ejército, podían obtener la redención e, incluso, suponer su ascenso social. Por último, se pidió y, a diferencia de épocas pasadas, se obtuvo la colaboración popular en la denuncia a los delincuentes. Así, se consiguió la pacificación de las banderías, inclusive en momentos críticos, como la fundación en 1687 de un convento jesuita en Pollença, de suerte que no se volvieron a dar episodios violentos como los acontecidos en tiempos anteriores.

La obra concluye con un capítulo recopilatorio donde se citan los puntos clave de las banderías. Uno de los temas centrales, y que a lo largo de la obra se expone repetidamente, es el de la relación entre las luchas nobiliarias y enfrentamientos entre facciones en cada villa. Una unión, por tanto, que no nacería de una problemática común, si no que se trataría de una confluencia de intereses. La problemática de las banderías propició la creación de redes de apoyo e intereses de alcance supralocal que se manifestaban en acuerdos económicos y bélicos, que obligaban a las partes a participar en los conflictos en marcha, nivelando la potencia que una de las partes tenía en un lugar determinado o en la administración. Otra de las características presentes es el de la fidelidad a una causa, que traspasa generaciones, para ello, son de gran ayuda los árboles genealógicos de algunas de las principales familias pollensinas envueltas en la guerra de bandos. A través de la obra podemos observar la debilidad del estado en el siglo XVII, cuya acción depende más de la personalidad de los virreyes que de la fuerza de la institución en el territorio, por lo menos, hasta 1640. La violencia es un aspecto esencial para entender la sociedad del momento. La necesidad de defensa en una sociedad insular cuyas fronteras eran susceptibles de ser atacadas por los enemigos del Rey, el acceso de la población a las armas y la necesidad de defender el honor del grupo hicieron de la violencia algo cotidiano.

No podemos dejar de resaltar del perfil de los autores, ya que ninguno de ellos es especialista, al uso, en historia moderna. Mientras Antoni Domingo es arquitecto de formación y de profesión, autor de trabajos sobre la historia y el patrimonio de Alcudia y Pollença, el doctor Pere Sales es, a su vez, archivero de Pollença y profesor del área de historia contemporánea de la *Universitat de les Illes Balears*. Se trata de un ejemplo positivo

de “intrusismo” en un doble sentido. Por una parte, rompe con la tendencia imperante de incomunicación entre áreas y departamentos y, por otra, rompe con la falta de rigurosidad y amplitud de miras de algunas aportaciones hechas desde las historias locales.

En conclusión nos encontramos ante una obra que cumple con los requisitos de una historia profesional: concreción del tema, hipótesis de trabajo claras y presentes durante todo el texto, conocimiento y referencia constante a la bibliografía básica local, recordar aquí la obra de Aina Le-Senne y del citado Jaume Serra, y de los ámbitos catalán y valenciano, de una labor de archivo ingente y bien aprovechada a partir del análisis, la interconexión y el cuestionamiento permanente de las fuentes. El libro, sigue las últimas aportaciones en el tema que apuntan hacia la imbricación de las guerras de banderías no solamente en la vida pública, si no en muchos aspectos de la vida cotidiana. Ello, además, con una redacción inteligible, a pesar de algunas erratas. De la redacción queríamos destacar una expresión que nos acompaña a lo largo del texto: “*ras i curt*” que nos remite al mundo futbolístico, universo que, en según qué ámbitos, y, especialmente, en los últimos años, se nos presenta como una continuación, por otros medios, de parcialidades y guerras privadas.

PASTOR SUREDA, B.:

L'església de Maria. De vicaria a parròquia (1693-1913),
Llibres de La Nostra Terra, 89, Palma, Ajuntament de
Maria de la Salut, Lleonard Muntaner Editor, 2013, 112 p.

Antoni Mas i Forners

Universitat de les Illes Balears

Aquest llibre d'en Bartomeu Pastor Sureda -un historiador conegut a bastament per les seves aportacions a la història agrària mallorquina- és molt més que un sòlid i acurat estudi sobre el procés constructiu d'una església, que començà essent la capella d'un petit llogaret i acabà per esdevenir la seu d'una parròquia independent. Aquest llibre és, a parer de qui escriu aquestes planes, molt més que un simple estudi d'història local. I, tan sols que ens entenguem, amb aqueixes afirmacions no vull donar a entendre que la història local sigui un assumpte de naturalesa menor en l'àmbit historiogràfic. No ho és, perquè tots els ciutadans tenim el dret a conèixer la història de la comunitat de què formam part, independentment de la seva escala. I per això mateix són necessaris els estudis d'història local, i també per mor d'això s'han de dur a terme d'acord amb els mètodes de la ciència històrica i amb el mateix rigor que qualsevol estudi d'àmbit més “general”, tant si el que du endarrer l'autor és analitzar un fenomen a un indret determinat com si el que pretén és estudiar *per se* aquella comunitat. Aqueix llibre d'en Bartomeu Pastor, fruit de molts d'anys de recerca arxivística i de l'estudi directe del conjunt edificat, compleix, i a bastament, tots aquests requisits: rigor, coneixement i domini d'un ampli ventall de fonts i un adequat emmarcament conceptual. Però, més enllà de la indubtable qualitat del coneixement empíric del procés que descriu, si aqueix llibre d'en Bartomeu Pastor és més que un estudi d'història local, és per allò que, amb la modèstia -de vegades excessiva- a què ens té avesats l'historiador *mariando*, fa avinent amb l'enfocament i el mètode d'anàlisi que adopta i que podríem resumir amb aqueixes paraules: el procés

de construcció d'una església no es pot deslligar de l'anàlisi de la societat en què se situa i, també, que la promou. I això encara és més clar i llampant en el cas de les comunitats rurals: arreu de l'Europa llatina, la construcció de capelles i esglésies, l'assoliment de la condició de vicaria o de parròquia, varen estar sempre imbricades amb el procés de naixement i de consolidació de les comunitats en què se situaven. Tots tres aspectes -la construcció del temple, el reconeixement eclesiàstic de la seva entitat (capella, vicària, parròquia) i l'aparició d'una consciència comunitària- són fenòmens que romanen íntimament lligats i que, per això mateix, se retroalimenten. I és així perquè l'existència d'un temple es convertia en un dels factors més importants de creació i cohesió identitària: promoure i tenir cura de la construcció del temple, assistir plegats als oficis religiosos, propiciava l'aparició del sentiment de pertinença a la comunitat. A una comunitat religiosa, però també cívica. I això tant per a les elits o grups dirigents com per al conjunt del poble. Mostra d'això és que, a les primeries del segle XIV, el terme assignat a les parròquies rurals prop de cent anys enrere es convertí en el dels municipis. Durant centúries, a la part forana, parròquia i municipi foren termes sinònims en molts de contextos. El terme assignat a aqueixes parròquies, i a les vicaries, era més un simple districte de naturalesa religiosa: generava solidaritats i pràctiques comunitàries, com l'oci mateix: les festes en honor del patró o advocació a la qual estaven dedicades. I, en conseqüència, els avenços en la construcció del temple, les seves eixamples, la construcció de retaules, solien anar connectats al desenvolupament, identitàri i demogràfic, de les comunitats on s'ubicaven.

En Bartomeu Pastor fa precisament això: analitzar el procés de construcció, i de consolidació institucional, de l'església i de la comunitat religiosa de Maria de la Salut en el marc del procés de desenvolupament del nucli urbà, de la consciència identitària dels seus habitants, i de l'economia agrària del territori de què formava part. Així, para esment com la creació de la primera capella, en el segle XVI, es produí quan dins el terme de la cavalleria de Maria s'havia format un petit llogaret -de 26 cases a 1578-. I detalla com, quan aqueix llogaret augmentà considerablement la seva població, sobretot durant la centúria següent, la capella es convertí en un oratori públic en el qual -així ho manà el bisbe Juan de Santander a 1641- s'hi passà a dir missa "*los domingos y fiestas de guardar*". L'important creixement demogràfic, sobretot de la segona meitat del segle, va ser la causa de les obres d'eixample -o, de fet, una veritable nova construcció- del temple, on a 1677 s'habilità un fossar. En Bartomeu Pastor també para prou esment en el paper que tengueren un dels grans senyors, feudals i de possessions, de la contrada, els Desbrull *de Roqueta*, i la principal família de la mà major de la població -els Font i Roig-, en la promoció del culte i de les obres: a 1680 el prevere Bartomeu Font i Roig es féu càrrec de la construcció de la primera capella de l'església. L'empenta de les obres, aleshores, era més que notable: a darreries del segle XVII ja s'haurien construït les quatre capelles laterals més acostades a l'absis central. Va ser també a la fi del segle, a 1695, quan els obrers de l'església sol·licitaren permís per poder administrar els sagraments a l'església. La concessió d'aquest permís, l'any 1696, significà la creació de la vicaria de Maria i, per tant, la concessió d'un terme propi. Tot plegat significava una fita molt important en la consolidació de la identitat *marianda*, i la primera passa per a la desmembració municipal, que no es produí definitivament fins a la consolidació de l'Estat lliberal (1837). Però els mariandos ja havien assolit cotes molt importants d'autogovern: els habitants del llogaret -que ells no dubtaven a anomenar poble- havien passat a administrar les rotes comunes de la cavalleria de Maria (part de les quals arrendaven, vengueren o establiren en emfiteusi). El gruix dels ingressos es dedicaven a promoure el culte i les obres de l'església; d'aquí que fossen anomenades

les *rotes de la Mare de Déu*. Amb aqueixa finalitat, i també per tractar altres assumptes concernents a les necessitats de la població, els veïnats es reunien a la plaça, després d'haver anat a missa. A 1710 aqueixes reunions varen adquirir reconeixement institucional per part de la Reial Audiència, que facultà els habitants de Maria per nomenar representants -els anomenats *elets*- per executar les decisions de l'assemblea veïnal. La fórmula adoptada, que limitava el poder del municipi de Santa Margalida, és certament original i, probablement, constitueix un fet excepcional a la història de Mallorca. Tot plegat -l'assoliment d'àmplies cotes d'autogovern, el suport de les famílies Desbrull i Font i Roig, l'increment de la població, els ingressos procedents de l'administració de les rotes- permeté intensificar les obres del temple, manifestades en la construcció de noves capelles i de part del campanar. L'església era el símbol del poble i l'avanç de les obres, de la confecció de retaules, una mostra dels esforços comunitaris; fer avançar l'església, era fer avançar el poble. Per mor d'això no pot venir de nou que l'empenta definitiva, de les obres i de la independència administrativa i religiosa, es produís després de la primerenca independència municipal (1813). Aqueix mateix any, les fronteres de la vicaria s'ajustaren a les del nou municipi, i entre 1824 i 1826 se n'aconseguí l'emancipació -*de facto*, encara-, atès que a partir d'aleshores passà a tenir un "vicario perpetuo o rector". I a 1836, just un any abans de la independència municipal definitiva, se sol·licità permís per iniciar les obres de construcció dels dos darrers trams de l'església, de dues voltes, del cor i del portal major, que ja es dugueren a terme després de la separació municipal, sobretot a partir de mitjan segle XIX. La creació, a 1911, de la parròquia de Maria de la Salut, institucionalitzada a 1913, marcava l'assoliment definitiu d'aquest procés d'afirmació identitària, vehiculat i nucleat en relació a l'església, però no la fi de les obres -com les de la capella fonda-, que en Bartomeu Pastor descriu, com tot el procés constructiu, de manera minuciosa i molt ben documentada. El text, acompanyat d'un bon nombre de fotografies, acaba amb una detallada descripció del temple i amb un glossari que resultarà molt útil per a la majoria dels lectors a què va adreçat, en principi, el llibre: els *mariandos* i a la gent de nissaga *marianda* -com qui escriu aqueixes planes- que vulguin conèixer la història de la seva església, d'una església que -part damunt de si un hom té o no sentiments religiosos- és la del seu poble, l'edifici amb més importància arquitectònica i artística de Maria i que, com ja havíem dit, n'és un autèntic símbol. I coneixent la història de la seva església, coneixeran també com es va formar Maria, com va adquirir identitat i com aqueix procés d'afirmació identitària va romandre indissolublement lligat, durant més de cinc-cents anys, a la construcció del temple.

VIBOT, Tomàs:

El viatge de Juníper Serra (Mallorca-Califòrnia),

Pollença, 2013, 166 p.

Albert Cassanyes Roig

Universitat de les Illes Balears

Les commemoracions i altres efemèrides són una bona oportunitat per recordar els esdeveniments del passat. Algunes d'aquestes passen discretament, sense mediatització, però n'hi ha d'altres que centren l'atenció d'organismes, institucions i, en certs casos,

mitjans de comunicació i que, per tant, arriben també al públic en general. És el que es pot observar en aquest any 2013 amb la celebració del 300 aniversari del naixement de Miquel Josep Serra i Ferrer, més conegut com a Juníper Serra. La importància de l'efemèride ha promogut tota una sèrie d'actes institucionals, científics i divulgatius, tant a escala insular com internacional, per estudiar i donar a conèixer la figura del frare franciscà fundador de destacades missions a Califòrnia. És freqüent trobar-hi referències en els mitjans de comunicació, que han transmès la seva figura i obra entre el gran públic.

En aquest context s'ha d'emmarcar *El viatge de Juníper Serra*, del filòleg i promotor cultural Tomàs Vibot, en una edició finançada per l'Institut d'Estudis Balearics. En 166 pàgines, es narra la biografia del frare, des del seu naixement a Petra fins a la seva mort a la missió del Carmel, a Califòrnia. I, entre aquests dos fets, es presenta tota la seva vida, tant exercint com a catedràtic a la Universitat Lul·liana com, i sobretot, tota la seva tasca missionera a Mèxic i Califòrnia. Tal com indica l'autor a la introducció a l'obra, Juníper Serra residí 35 anys a Mallorca, 18 a Mèxic i 15 a Califòrnia (un a la Baixa Califòrnia i els altres 14 a l'Alta Califòrnia). Però varen ser els seus darrers anys, teòricament els de declivi de la seva vida, els que li proporcionaren la fama que implica que enguany se l'homenatgi de forma destacada. I, com no podia ser d'una altra manera, és a aquests anys que Vibot els hi dedica uns majors espai i atenció en l'estructura del llibre, organitzada en breus capítols que reconten els diferents episodis de l'existència del franciscà.

També en la mateixa introducció, l'autor assenyalava que les biografies sobre Juníper Serra es poden dividir entre les que l'alaben i les que, per altra banda, posen l'accent en criticar la seva acció. Vibot intenta allunyar-se d'aquests tòpics per presentar una narració que es podria considerar "de neutralitat", tot i que no aconsegueix dissimular el seu entusiasme per la figura del frare petrer. Però, a diferència d'altres biografies, l'autor recorre a una bibliografia, relativament escassa si es té en compte la multitud d'obres publicades sobre Juníper Serra, però adequada. Apel·la, molt sovint, a l'obra de Francisco Palou *Relación histórica de la vida y apostólicas tareas del venerable padre Fray Junípero Serra*, escrita el 1787, això és, només tres anys després de la mort del missioner. Francesc Palou va ser company de Juníper Serra, de manera que els seus escrits, tot i ser una primera mostra de biografia encomiasta, són molt propers als esdeveniments que s'hi narren. La resta de la bibliografia, exceptuant el diari de l'expedició de Juníper Serra i Joan Crespí des de Loreto a San Diego, la constitueixen obres clàssiques dels estudis juniperians d'ambdues riberes de l'Atlàntic.

El llibre de Tomàs Vibot, per tot plegat, constitueix una bona aproximació a la figura de Juníper Serra. Permet acostar-se al frare franciscà de forma clara i senzilla, de manera que es tracta d'una obra amb un gran valor divulgatiu entre el públic que, arran de l'any Serra, desitja conèixer més detalls de la vida del missioner petrenc. Però, al mateix temps, és una obra rigorosa, en què els diversos aspectes que s'hi esmenten estan contrastats amb una bibliografia pertinent. L'objectiu no és cap altre que difondre la figura de Juníper Serra entre els mallorquins, sobretot, partint de la base que els illencs desconeixen enormement les aportacions que els seus compatriotes del passat han realitzat a la història universal. Juníper Serra és una d'aquestes figures que l'efemèride del seu 300 aniversari pot ajudar a divulgar entre tots els habitants de Mallorca.

SECCIÓ OFICIAL I DE NOTÍCIES

ACTA DE L'ASSEMBLEA GENERAL ORDINÀRIA DEL DIA 22 DE FEBRER DE 2012

Essent les 19,30 hores del dia abans indicat, es reuneixen a la seu de la Societat Arqueològica Lul·liana els socis següents, Srs.:

Aguiló Adrover, Cosme / Alemany Mir, Joan / Alomar Canyelles, Antoni Ignasi / Alomar Garau, Gabriel / Amengual Batle, Josep / Barceló Adrover, Pep / Barceló Crespi, Maria / Bernat Roca, Margalida / Boada Salom, Jaume / Calvo Trias, Manuel / Carbonell Buades, Marià / Carreras Escalas, Joan / Capellà Galmés, Miquel Àngel / Coll Font, M. Carme / Colom Arenas, Carme / Colom Palmer, Mateu / Colom Rullan, M. Lourdes / Cortès Forteza, Santiago / Danús Burguera, Miquela / Deyà Bauzà, Miquel J. / Ensenyat Pujol, Gabriel / Fortesa-Rei Borralleres, Dolors / Fuster Sureda, Gabriel / Garí Pallicer, Miquel / Juan Horrach, Antoni / Llompарт Moragues, Gabriel / Llull Duró, Àngel / Maíz Chacón, Jordi / Mas i Adrover, Joan / Mesquida Mas, Mateu / Muntaner Darder, Andreu / Obrador Colom, Miquel / Orlandis Morell, Fausto / Picornell i Galeote, Bernat / Planas Rosselló, Antoni / Puente Munar, Antonio / Riera Frau, Magdalena / Roman Quetgles, Júlia / Rosselló Bordoy, Guillem / Sastre Alzamora, Pilar / Segura Bonnín, Maria Antònia / Serra Barceló, Jaume / Serra Cifre, Francesca M. / Tous Escoubet, Nicolau / Valero Martí, Gaspar / Vallespir Bonet, Antoni / Valls Vidal, Maria / Vaquer Bennasser, Onofre / Vidal de Villalonga, Fernando / Vidal Reynés, Jordi / Villalonga Morell, José Francisco de / Villalonga de Villalonga, Felipe.

El president, Sr. Antoni Planas Rosselló, dóna la benvinguda i agraeix l'assistència dels socis a aquesta assemblea i a la missa prèvia a la capella de la Puritat de Nostra Dona de Sant Francesc oficiada per Josep Amengual i Batle.

1. Lectura i aprovació de l'acta de l'assemblea del 2011

La Secretària, Sra. M. Carme Coll Font llegeix l'acta de l'assemblea general ordinària del 2011 que és aprovada per assentiment.

2. Informació de la presidència

El Sr. Planas fa un breu repàs de la situació econòmica sobretot pel que fa als ingressos per aquest curs passat del 2011 i explica que s'ha sobreviscut sense la subvenció de Sa Nostra Caixa de Balears, gràcies a les quotes dels socis i només amb 3.170 euros corresponents a subvencions de l'any passat.

3. Activitats realitzades durant l'any 2011 i activitats programades per al 2012

A continuació el Sr. Antoni Planas explica les activitats realitzades al llarg de 2011:

El dia 11 de gener va tenir lloc la presentació del llibre de Pep Barceló i Mateu Mesquida titulat *Els llinatges dels mallorquins*, presentat pel Dr. Pere de Montaner Alonso, director de l'Arxiu Municipal de Palma.

El dia 4 de maig es va fer la presentació de l'obra guanyadora del IV Premi Estanislau de K. Aguiló (2010), organitzat per la SAL i l'editorial Lleonard Muntaner En la perifèria dels regnes perifèrics. *Guerra i defensa en la Mallorca de Carles II* (1665-1700) llibre d'Antonio Espino López. La presentació va ser a càrrec del Dr. Miquel J. Deyà Bauzá.

El dia 7 de juny es donà a conèixer el llibre del Dr. Jaume Sastre Moll *L'exportació de sal i pega des de les Pitiüses* (1311-1343), la presentació va anar a càrrec del Dr. Antonio Ortega Villoslada.

El cicle de conferències anual ha comptat amb la participació de diversos socis:

El dimarts dia 25 de gener la Dra. Antònia Sabater Vallespir va pronunciar una conferència, resumint el contingut de la seva tesi doctoral sobre el parlar i viure dels senyors de Palma a través de la Història Oral. Segles XIX i XX.

El dia 22 de juny es va presentar a la SAL el projecte de recuperació del campament de soldats d'Artà a càrrec d'Antoni Puig i Tomàs Suau.

Cicle de conferències commemoratiu del 700 aniversari de la mort del Rei Jaume II de Mallorca

Dimarts 8 de març: Dra. Maria Barceló Crespi: *Jaume II de Mallorca, savi e bon rei*. Dr. Miquel J. Deyà Bauzá: *La indústria tèxtil del Regne de Mallorca a principis del segle XIV*.

Dimarts 15 de març: Dr. Gabriel Ensenyat Pujol: *La casa reial mallorquina, franciscanisme i lul·lisme*. Professor Antoni Mas Forners: *L'impacte agrari de les ordinacions de Jaume II*.

Dimarts 22 de març: Dr. Antoni Ortega Villoslada: *El comerç Atlàntic del Regne de Mallorca a principis del segle XIV*. Dra. Tina Sabater Rebassa: *Programes arquitectònics i artístics de Jaume II*.

Dimarts 29 de març: Dr. Jaume Sastre Moll: *Projectes immobiliaris dels reis de la Casa de Mallorca com a primer impuls de la menestralia mallorquina*. Dr. Ricard Urgell Hernández: *Documentació de Jaume II i del rei Sanç a l'Arxiu del Regne de Mallorca*.

Cicle de visites de Primavera, enguany el cicle de visites culturals s'ha dedicat a recordar la figura de rei Jaume II de Mallorca amb motiu de commemorar el 700 aniversari de la seva mort (1311). El programa quedà establert així:

Dia 3 de maig. Església parroquial de Santa Eulàlia.

Dia 10 de maig. La vila de Petra.

Dia 17 de maig. La Seu.

Dia 24 de maig. Valldemossa (palau del rei Sanç) i la possessió de Miramar.

Dia 31 de maig: Castell de Capdepera.

Col·laboració amb altres entitats culturals

El dissabte 2 d'abril el saló d'actes de la SAL acollí una de les sessions de la XIV Reunió de

la Xarxa Mediterrània d'Història Cultural que enguany ha versat sobre "Les investigacions recents del món contemporani a la Mediterrània". Organitzat pel Grup d'Estudi de la Cultura, la Societat i la Política al món contemporani de la UIB.

El dimarts 19 d'abril: visita al casal Aguiló de l'associació Grup d'amistat cristianojueva integrada per estudiosos de Ramon Llull.

Durant el mes d'octubre la SAL acollí un cicle de conferències sobre la Inquisició a Mallorca organitzat per l'associació Memòria del Carrer.

Exposició Virenque-Simó

El dia 23 de juny es va inaugurar l'exposició *Virenque-Simó: el fons de la Societat Arqueològica Lul·liana* a una sala d'exposicions de l'Ajuntament de Calvià. Aquestes fotografies propietat de la SAL, van ser netejades, classificades, catalogades i digitalitzades gràcies al treball voluntari de Rosa de Aguilà i Pep Sabater. El dia 22 de setembre es va donar a conèixer aquesta mateixa exposició a Inca i el 2 de desembre a Valldemossa.

VII Seminari d'Estudis Històrics 2011

Que es va celebrar el mes d'octubre i es va dedicar a *La Protecció del patrimoni immoble de Mallorca: els conjunts històrics*, coordinat per Àngel Llull, arquitecte i Francesca Tugores, doctora en Història de l'Art.

Dimarts 25 d'octubre: *La Historia del Arte como instrumento operativo en la conservación y gestión del patrimonio: los Centros Históricos*. Dr. Ignacio Henares, catedràtic d'Història de l'Art (Universitat de Granada). *El Centre Històric entre la realitat i el disseny: el cas de Palma*. Dra. Catalina Cantarellas Camps, catedràtica d'Història de l'Art (Universitat de les Illes Balears).

Dimecres 26 d'octubre: *Història i problemàtica de les declaracions*. Sr. Antoni Lozano, llicenciat en Història, Dra. Francesca Tugores, historiadora de l'Art. *Diferents models de gestió del centre històrics de Palma*. *El marc del PGOU*. Sra. Pilar Simó, Sr. Simó Sbert, arquitectes de l'Ajuntament de Palma.

Dijous 27 d'octubre: *Implicacions per a un municipi d'una declaració de CH. Els entorns de protecció dels plans especials, la gestió municipal*, Sra. Francisca Cursach, arquitecte del Departament de Patrimoni Històric del Consell de Mallorca. *El conjunt històric de Muro: de la teoria a la pràctica*, Sr. Sebastià Riutort, arxiver de l'ajuntament de Muro. Després de cada sessió hi hagué una taula rodona.

V Premi d'Estudis Històrics Estanislau de K. Aguiló

En l'edició del 2011, convocada per la SAL i l'editorial Leonardo Muntaner, fou guardonat Francesc Molina Bergas i Bartomeu Martínez Oliver amb el treball titulat *Liber operum cathedralis. Artífex, administració i finançament de la Seu de Mallorca a través dels llibres de fàbrica de 1600 a 1602*.

Record per a mossèn Antoni Gili Ferrer

Dimarts dia 18 de gener es va celebrar una missa per l'ànima de mossèn Antoni Gili Ferrer (soci de la SAL), així com de mossèn Josep Orlandis, a l'església de la sang. La SAL es va adherir a la iniciativa d'aquesta celebració que va partir de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Històrics.

El President vol destacar la feina feta per part dels voluntaris durant el 2011, així amb la direcció de la conservadora de la casa Sra. Carme Colom Arenas i la col·laboració del becari de la SAL, Joan Barceló, s'ha avançat en la catalogació i siglat de col·leccions i el catàleg de l'hemeroteca.

També l'inventari de l'arxiu que realitza Pep Barceló es troba molt avançat.

Igualment les feines iniciades d'adequació i catalogació de la biblioteca jurídica Fluixà han arribat a la fi, gràcies a la tasca del voluntari Pere Joan Bover.

El web de la SAL s'ha renovat, igualment que el més important de la casa que és el Bolletí que ha sortit amb un nou disseny.

El director de publicacions, Sr. Miquel Deyà Bauçà, pren la paraula per explicar que l'objectiu que es volia aconseguir era una modernització formal i un major rigor científic. Destaca la modernització metodològica de les publicacions científiques del nostre temps i que gràcies als mitjans informatius telemàtics i repertoris bibliogràfics, els autors reben més benefici acadèmic i aconsegueixen major impacte científic. Els articles que es publiquen al BSAL superen una doble avaluació: una d'un especialista de les Balears i una segona per part d'un avaluador extern. S'ha aconseguit publicar el BSAL del 2011. De moment resten pendents les publicacions de les actes dels Seminaris del 2010 i 2011.

Explica que el Sr. Miquel àngel Capellà, com a Secretari del Bolletí ha estat la persona que ha treballat aquesta renovació del Bolletí. El Sr. Capellà, per la seva banda, en el seu ús de la paraula informa a l'assemblea que el responsable del nou disseny de la revista és el Sr. Antoni Garau, que ha col·laborat com amic de la casa. Entre els seus treballs es compten dissenys de les exposicions de la Caixa a Barcelona, Madrid, Palma, i la remodelació de les Sales de Romànic del Museu Nacional d'Art de Catalunya.

En el disseny del títol de la revista el dissenyador s'ha inspirat en el cartell de l'antic Museu de la Societat Arqueològica Lul·liana ubicat a Can Oleo. La fotografia de la portada correspon a uns marcs utilitzats en l'expositor de l'Exposició Universal de Barcelona el 1888. També vol destacar que al darrera hi ha l'anagrama del CSIC. De l'interior en destaca la forma de la lletra que pretén millor visualització. Pel que fa a l'índex, s'ha afegit el títol de cada article en anglès. Vol aconseguir atreure els investigadors i mantenir l'esperit de la revista.

A continuació el President anuncia les activitats previstes per l'any 2012:

La més important és la publicació del nou Bolletí, amb ajuda del Consell de Mallorca. Vol destacar que encetem les publicacions digitals, amb la pròxima presentació del primer número de la col·lecció eSal, que és la digitalització de Noticias y Relaciones amb la col·laboració de Pep Barceló, soci de la casa i Joan Barceló Frau, becari de la SAL. L'edició estarà al carrer la setmana vinent al preu de 6€ pels socis i de 10€ pels no socis. La digitalització de les fonts ens permet una major utilitat i també serà una sortida per a publicar altres coses.

El mes de març estan previstes les presentacions de dos llibres:

Dia 13 de març: *Evolució urbana de Santa Margalida*, obra d'Antoni Mas i Forners.

Dia 20 de març: taula rodona sobre el llibre *Agrimensors i plànols parcel·lars a les Illes Balears, 1857-1862*, de Vicenç Rosselló Verger i Francisca Rotger.

Dia 25 d'abril: *El raval de mar de la ciutat de Mallorca (segles XIII-XV)*, de Maria Barceló Crespí, editat per Leonard Muntaner.

El mes de maig es dedicarà a les visites de museus i cases museu de la Part Forana.

També està previst que la SAL aculli les V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears organitzades pel Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears, amb la col·laboració del Consell de Mallorca i la SAL.

Altres activitats com el seminari de Patrimoni dependran de l'economia de la Societat. També destaca que es continuarà les catalogacions de les col·leccions i les obres de manteniment amb pocs diners.

4. Moviment de socis

La Sra. Secretària llegeix el moviment de socis.

Consten com a nous socis:

1315 Rafael Ramis Feliu / 1316 Emili Garcia Amengual / 1317 Manuel Calvo Trias / 1318 Magdalena Brotons Capó / 1319 Jaume Garcia Rosselló / 1320 Gabriel Buades Feliu / 1321 Magdalena Sastre Morro / 1322 Joan Capellà Galmés / 1323 Juan Liem Jurado / 1324 Lucía Garau Alemany / 1325 Francisco Molina Bergas / 1326 Daniel José Alberó Santacreu / 1327 Emmanuelle Gloaguen Murias / 1329 Bartomeu Lluís Estarellas / 1330 Laura Perelló Mateo / 1328 Antonio Bernat Vistarini / 1331 Remedios Zaforteza Fortuny / 1332 Jerònia Florit Zuazaga / 1333 Daniel Feliu Sastre / 1334 Maria Irene Corrales Pascual / 1335 Carolina Horrach Mora

Causen baixa per defunció:

Ignacio Gómez-Acebo y Duque de Estrada / Llorenç Massutí Nicolau

Són baixes voluntàries:

Jordi Amengual Quetgles / Miquel Ferrà Martorell / Francisca Llinàs Català

Baixes per manca de pagament:

Javier Aramburu-Zabala Higuera / Francesc Bujosa Homar / Andreu Ferrer Artigues / Neus García Iniesta / Bartomeu Llinàs Ferrà / Pere A. Massutí Oliver / Portal Forà / Jaume Portella Comas / Margalida Pujals Mas / Soledad de Quiroga Conrado / Brígida Vaquer Estades / Josep Alfred Vidal Rettich

5. Balanç econòmic, estat de comptes i pressupost pel proper exercici.

El tresorer, Sr. Vallespir, informa dels comptes de l'exercici 2011, sobre aquest any destaca que els ingressos han davallat de 13.000€ a 3.000€, també han davallat les despeses, considera que no és un mal resultat i que s'ha salvat l'exercici

L'existència total de tresoreria a l'inici de l'any era de 36.723,95€ i a finals d'any de 34.978,11€, davallàrem la tresoreria en 1.745,84€..

Cobraments	
Quotes socis	18.696,00
Subvencions	3.718,00
Venda públic	190,00
Fotocòpies	2,36
Interessos	3,03
Activitats	0,00

Pagaments	
Aigua	229,55
Electricitat	908,94
Telèfon	994,54
Beques	3.900,00
Despeses oficina	2.532,08
Despeses neteja	1.712,88
Rebuts tornats	1.935,00
Despeses devolucions	179,37
Despeses cobraments	375,17
Impremta	5.928,00
Manteniment de comptes	36,00
Retenció interessos	0,19
Impostos	1.721,59
Despeses activitats	2.794,06
Inversions	0,00
Despeses conservació	1.112,98

Existències inicials	
Sa Nostra (25)	27.433,24
La Caixa (53)	8.827,50
Caixa Tresorer	384,35
Caixa Oficina	78,87
	59.333,35

Existències finals	
Sa Nostra (25)	21.453,35
La Caixa (53)	13.524,35
Caixa Tresorer	0,00
Caixa Oficina	0,00
	59.333,35

6. Assumpes de tràmit

El President explica que les entitats Lul·lianes han estat convocades pel Bisbe de Mallorca per les celebracions del VIIè centenari de la mort de Ramon Llull de 2015-2016 i que el vocal de la Junta, Sr. Santiago Cortés, ha assistit a la reunió.

Santiago Cortés explica que s'han designat tres comissions: una restringida, una segona executiva i la tercera organitzativa. La Societat Arqueològica Lul·liana hi tindrà un membre dins de la comissió organitzativa. Els actes es desenvoluparan en dos simposis, el primer a Mallorca i el segon a Barcelona.

7. Precs i preguntes

El consoci Gabriel Llopart demana la paraula per fer l'observació que el cos de la lletra del nou BSAL és de mida massa reduïda especialment a la pàgina 277. Des de la Taula de la presidència es respon que, en aquest darrer cas, es tracta d'un format excel que l'autor va entregar i no s'ha pogut reproduir d'una altra manera.

El Sr. Guillem Rosselló Bordoy demana la paraula per a fer tres preguntes. La primera és: per quina raó ha estat retirat de la comissió de Centre Històric. La segona és: per què se l'ha apartat del consell de Redacció del BSAL, tenint en compte que els seus mèrits acadèmics són més importants que els de les persones que hi figuren? I la tercera pregunta és: per què no s'ha aplicat el reglament de la Junta i no ha estat donat de baixa com a membre de la Junta de Govern, atès que fa molt temps que hi ha deixat d'assistir?

En el seu parlament el Sr. Rosselló Bordoy explica que ha proposat repetidament en Junta la candidatura de soci d'honor de la SAL per a Ramon Rosselló Vaquer i explica que ha trobat sempre oposició.

El President respon a la primera pregunta que, quan l'Ajuntament de Palma va renovar la comissió de Centre Històric, la Junta de Govern va decidir que el representant havia de ser el representant natural de la SAL, que és el seu President, i que si no se li va comunicar és perquè el Sr. Rosselló Bordoy no assisteix a les Juntes. A la segona pregunta el President respon que la composició del Consell de Redacció és una decisió de la Junta de Govern. A la tercera pregunta li respon que no se l'ha donat de baixa de la Junta perquè això és el que volia el Sr. Rosselló Bordoy, per poder fer un espectacle. El Sr. Rosselló li respon que tanmateix l'ha fet igualment l'espectacle.

La Sra. Barceló Crespi, per al·lusions, demana la paraula i explica que en algunes ocasions s'ha proposat en Junta la proposta de soci d'honor per a Ramon Rosselló, però que per majoria no s'ha arribat a aprovar mai. Considera que la casa té un deute amb el Sr. Ramon Rosselló.

La Sra. Lourdes Rullan demana que la SAL faci un homenatge a mossèn Josep Rullan i Mir. El Sr. Andreu Muntaner s'adhereix a aquesta proposta i expressa la seva preocupació per l'estat de l'artesonat de Can Serra propietat de l'Ajuntament de Palma.

El Sr. Cosme Adrover s'adhereix a la proposta de soci d'honor per a Ramon Rosselló.

La Sra. Magdalena Riera dóna l'enhorabona a la Junta, especialment pel nou BSAL. Sobre

el Sr. Ramon Rosselló destaca el seu llibre de Ciutat de Mallorca al segle XIII, que ha estat molt consultat pels historiadors i que va ser presentat a la SAL. Pel que fa a Can Serra respon al Sr. Andreu Muntaner que l'edifici compta amb una estructura metàl·lica que ferma els murs de càrrega i que impedeix que caigui, també aclareix que el projecte de restauració està pendent de finançament.

El Sr. Gabriel Ensenyat felicita a la Junta pel nou BSAL, especialment per l'assoliment dels paràmetres de qualitat que ha duplicat el valor que tenia el Bolletí. S'adhereix a la proposta de soci d'honor per Ramon Rosselló.

Els Sr. Onofre Vaquer demana si seria convenient plantejar-se el canvi de la Societat cap a una fundació per estar exempts d'IVA. El Sr. Vallespir diu que haurien de fer estat de comptes més sovint i que hi hauria d'haver uns patrons.

El Sr. Josep Amengual diu que una fundació té avantatges, però que és complex. S'adhereix a la proposta de soci d'honor per a Ramon Rosselló.

El Sr. Joan Carreras pregunta si el fet d'aparèixer el CSIC a la contracoberta ha obligat a canviar el segell històric de la SAL. Els Sr. Miquel À. Capellà li respon que el logotip de la SAL segueix estant present en el colofó del Bolletí.

Els Sr. Joan Mas fa referència que el Govern ha atorgat la medalla Ramon Llull al Sr. Víctor Guerrero Ayuso, pregunta si la SAL organitzarà algun tipus d'acte. El President explica que és una bona notícia i que és un premi sobradament merescut, però que el Sr. Guerrero no és soci de la SAL i que ho va deixar de ser a petició seva.

El Sr. Jordi Vidal demana que la SAL es pronunciï sobre els darrers articles de Col·lectiu Ramon Llull, del qual forma part un soci de la SAL. El President respon que la SAL no té per costum manifestar-se corporativament sobre les opinions particulars expressades en els articles de premsa.

La Sra. Maria Barceló Crespí pren de nou la paraula per dir que vistes les adhesions que hi ha hagut a la proposta de soci d'honor per a Ramon Rosselló s'intenti fer alguna cosa al respecte sense haver d'esperar un any.

El President contesta que no es pot aprovar en aquest moment, ja que aquest punt no figura a l'ordre del dia, però que recollint el sentir de l'Assemblea, la Junta de Govern presentarà la proposta de Soci d'honor de Ramon Rosselló Vaquer en la propera Assemblea General. Així mateix, mostra la seva sorpresa perquè s'expliquin públicament deliberacions de la Junta que són per definició secretes, especialment si afecten persones concretes. Vol aprofitar també per demanar disculpes si en algun moment les seves paraules poden haver molestat el seu admirat Dr. Guillem Rosselló Bordoy.

Essent les 21 hores, sense més temes per tractar, el President agraeix la presència de tots els socis assistents a aquesta assemblea i aixeca la sessió, de la qual com a Secretària, estenc aquesta acta.

VIDA DE LA SOCIETAT. ANY 2013

Moviment de socis

Altes

1346 Rosa Maria Aguiló Fiol / 1347 Josep Villalonga Morell / 1348 Jaume Ripoll Janer / 1349 Joana Comas Ballester / 1350 M. Cruz Urbiztondo Perdices / 1351 Pere Vallespir Escandell / 1352 Ferran Sancho Moragues

Baixes

Causen baixa per defunció:

Miquel Barceló Perelló / Vicenç Furió Deyà / Baltasar Morey Carbonell

Baixes voluntàries:

Catalina Aguiló Torres / Francesca Cardona López / Antelm Ferretjans Llompart / Jaume Font Samsó / Carme Manera Roca / Memòria del Carrer / Fernando Moreno Moreno / Aleix Reinés Corbella / Sebastià Sansó Barceló

Assemblea general de socis

L'any 2013 l'Assemblea General Ordinària se celebrà a la nostra seu el dimarts dia 26 de febrer a les 19 hores en primera convocatòria i a les 19'30 en segona. A continuació va tenir lloc l'Assemblea General Extraordinària. Prèviament, a les 18'00 els socis pogueren assistir a la tradicional Missa a la Capella de la Puritat de l'Església del Convent de Sant Francesc, on es troba el sepulcre de Ramon Llull. La missa va ser oficiada per Gabriel Seguí Trobat, Joan Nadal Canyelles i Santiago Cortés Forteza.

BSAL 68 (2012)

El mateix dia de l'assemblea es presentà el volum 68 del BSAL corresponent a l'any 2012. A la portada d'aquest número hi figura una peça de guix que forma part del patrimoni de la casa.

Presentació de llibres

El 2013 ha estat un any de nombroses presentacions de publicacions a la nostra seu:

Dia 22 de febrer es va presentar el llibre *Possessions, renda de la terra i treball assalariat. L'Illa de Mallorca, 1400-1660*, del qual són autors els doctors Gabriel Jover Avellà i Jerònia Pons Pons, professors d'Història Econòmica de les Universitats de Girona i Sevilla, respectivament. La presentació va anar a càrrec dels autors i de Miquel Deyà, Director General d'Universitats, Recerca i Transferència del Coneixement

Dimarts dia 19 de març va tenir lloc la presentació del llibre *Liber operum cathedralis. Els llibres de fàbrica de la Seu de Mallorca (1600-1602)*, original de Bartomeu Martínez Oliver i Francesc Molina Bergas. La presentació fou a càrrec del Dr. Marià Carbonell Buades, catedràtic d'Història de l'Art de la UAB. El llibre, editat per Lleonard Muntaner, Editor, va ser

el guanyador del V Premi Estanislau de Kotska Aguiló convocat per la SAL i la citada editorial. Dimarts dia 16 d'abril es presentaren a la nostra seu social les dues darreres publicacions de la Catedral de Mallorca: El llibre de Jaume Sastre Moll, *El Llibre Groc de la Seu*, núm. 4 de la sèrie La Seu de Mallorca i el CD: *Arxiu Capitular de Mallorca, Catàleg* (edició digital a cura de Pep Barceló Adrover), Col·lecció Josep Miralles Sbert, 1. Intervengueren l'autor del Llibre, el Sr. Bernat Joan i Pere Fullana, Director de l'Arxiu Capitular.

Dimecres dia 8 de maig es presentà el llibre *Els homes infames. Parcialitats i guerra privada a la Mallorca del sis-cents*, original d'Antoni Domingo i Pere Salas, i editat pel Gall Editor. La presentació fou a càrrec de Jaume Serra Barceló, historiador.

Dimecres 15 de maig es va presentar el llibre *Memorias histórico-artísticas de arquitectura* (1805-1808), de Gaspar Melchor de Jovellanos. Edició crítica i estudi a càrrec de Joan Domenge i Daniel Crespo. Editat per AKAL. La presentació fou a càrrec de Pere Fullana Puigserver, historiador.

Dimecres dia 22 de maig fou la presentació del *Llibre dels feits del rei En Jaume*. Edició facsímil del manuscrit regalat a la Ciutat de Mallorca per Pere el Cerimoniós l'any 1380 i transcripció filològica a càrrec d'Antoni Ferrando (UV) i Vicent J. Escartí (AVL). El llibre, editat per L'Acadèmia Valenciana de la Llengua fou presentat per Gabriel Ensenyat i els autors de l'edició crítica.

Dimarts 18 de juny es va presentar la publicació *Els catàlegs municipals. La protecció del patrimoni immoble de Mallorca*. La presentació fou a càrrec de Miquel Deyà, Director General d'Universitats, Recerca i Transferència del Coneixement; Antoni Planas, President de la Societat Arqueològica Lul·liana; Àngel Llull i Francesca Tugores, coordinadors de la publicació.

Conferències

Dia 12 de febrer de 2013, la Dra. Inés Calderón Medina, professora ajudant d'Història Medieval de la UIB, va impartir la conferència "Pedro de Portugal: La itinerancia del poder".

Dimarts dia 1 d'octubre l'investigador Miquel Garí Pallicer, becari FPI adscrit a la UIB, impartí una conferència amb el títol "Forns i fornars a la Ciutat de Mallorca (1450-1650)".

Dimarts 15 d'octubre hi va haver a la seu de la SAL una conferència sobre Sant Vicenç Ferrer i la presència a les rondalles de mossèn Alcover impartida pel Dr. Josep Grimalt.

Dimarts dia 12 de novembre, la Sra Cristina Ortiz Moreno, llicenciada en Història de l'Art i en Història, va parlar sobre "L'art funerari medieval a Mallorca".

Dimarts 3 de desembre, David Javaloyas Molina, professor ajudant de Prehistòria de la UIB, va pronunciar una conferència amb el títol "Història de l'arqueologia prehistòrica a Espanya (1955-2010). Mallorca com a cas d'estudi".

Visites culturals

Enguany continuarem el cicle començat l'any passat sobre Museus i Cases-museu de la Part Forana. Programa:

Dia 7 de maig: Petra. Es va visitar el Museu, casa natal de fra Juníper Serra, l'església parroquial i el convent dels franciscans.

Dia 14 de maig: Pollença. Consistí en una visita al Museu de Pollença i recorregut urbà per la vila, a càrrec el nostre consoci Pere Salas Vives, arxiver municipal de Pollença.

Dia 21 de maig: Sant Joan. Visita a la Casa Museu del P. Rafel Ginard (autor del Cançoner Popular de Mallorca), a càrrec de Joana Maria Serra Figuerola. També es visità el Santuari de Consolació.

Dia 28 de maig: Santuari de Lluc. Amb les visites al seu Museu, Arxiu i Biblioteca. A més del cicle de visites del mes de maig, el dia 14 de novembre es va fer una visita literària al cementiri de Sa Vileta. Intervengueren l'escriptora Rosa Planas amb una introducció sobre els cementiris rurals. Francesc Lladó parlà sobre els germans Bartomeu i Miquel Ferrà i Maria Antònia Segura va dissertar sobre els germans Forteza (Guillem, Miquel i Bartomeu).

Visites a la seu de la SAL

El dia 23 de març el professor Pere Salas visità la SAL, juntament amb Margalida Bernat per parlar del Call Jueu de Palma, dins un cicle d'activitats organitzat per l'Ajuntament de Pollença.

El mes de juny el professor Antoni Marimon, va fer una visita a la SAL amb els seus alumnes, visita que va ser guiada pel becari de la SAL, Sr. Jaume de Mata.

El mes de novembre va visitar la nostra seu social i biblioteca el President del Tribunal Constitucional, Dr. Francisco Pérez de los Cobos Orihuel.

Donació

El nostre soci Jaume Llabrés Mulet ens ha fet donació de dues peces, que s'han integrat a les col·leccions de la SAL. La primera és una composició amb el retrat i escut del bisbe Mateu Jaume Garau, que va signar el decret de constitució de la SAL el 1880. És obra de Francesc Siquier i està datada el 1875. La segona una fotografia de l'estàtua de Ramon Llull de la capella rodonda de Miramar, datada el 1882 i firmada per la Casa Editrice Giacomo Brogi (Firenze-Napoli).

Reproduccions de peces

El mes de setembre es van aprovar diverses peticions de reproducció de peces del nostre patrimoni:

- Unes fotografies del fons Virenque digitalitzades i que formen part de l'exposició itinerant, sol·licitades pel Museu del Baluard.
- El retrat del cardenal Despuig de Cades, sol·licitat per l'Arxiu Municipal de Palma per a l'exposició "El Cardenal Despuig, il·lustrat mallorquí. Palma, 1745-Lucca, 1813. Segon centenari de la seva mort". També varen sol·licitar reproduccions el Sr. Tomàs Vibot i el Consell de Mallorca per les seves publicacions sobre el Cardenal.
- Els retrats de tres personatges que han estat sol·licitats per l'editor Guillem Canals per a l'edició ampliada del llibre *La ciudad desvanecida*, de Mario Verdaguer.

Restauració de peces

El Museu de Mallorca ha sol·licitat aquest 2013 la restauració d'una dotzena de peces de pedra propietat de la SAL, entre elles capitells bizantins del segle XI-XII i llindes. Les peces seran restaurades per Alfredo Álvarez Arranz.

Soci d'honor de la SAL

Dia 4 de juny de 2013 es va fer l'acte de lliurament del diploma acreditatiu de soci d'honor de la SAL a Ramon Rosselló Vaquer. El mes de febrer, a proposta de la Junta de Govern, l'Assemblea General de Socis va acordar per unanimitat distingir amb el títol de Soci d'Honor de la Societat Arqueològica Lul·liana al nostre soci.

NECROLÒGIQUES

MIQUEL BARCELÓ PERELLÓ (1939-2013)

Mateu Riera Rullan

Miquel Barceló Perelló ens va deixar dia 23 de novembre de 2013. Em resulta molt mal de fer escriure sobre qui consider el meu pare en aquesta professió a la qual he volgut dedicar la raó de la meua existència, la d'historiador. I és per això que tenc ben clar que si algun dia puc arribar a considerar-me com a tal serà, en gran part, gràcies a tot el que ell em va ensenyar.

Poder explicar qui va ser i què va fer Miquel Barceló Perelló en un parell de pàgines no és només una tasca molt difícil d'acomplir, sinó que em sembla també una feina absolutament impossible de realitzar. I és que la seva personalitat, els seus fets i la seva obra abracen un ventall tan ampli que aquestes línies quedaran, sens dubte, massa curtes. De fet, n'estic ben convençut que, donada la figura complexa i polièdrica que va ser, ningú dels que el tractarem no en destacariem mai els mateixos trets. Jo, d'altra banda, només el vaig conèixer els darrers vint anys de la seva productiva vida.

Tot i que procuraré no abandonar el to acadèmic que requereix aquest escrit per al *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, crec que està més que justificat fer-ne un enfocament molt més personal, atès que els que tenguérem l'honor i el privilegi de conèixer-lo sabem que la vida i l'obra d'en Miquel Barceló varen estar sempre entrelligades d'una forma íntima i indefugible. Cal dir, a més, que visqué i treballà amb intensa passió. Es caracteritzava per una dedicació total a allò que estava investigant i sempre hi destinava un esforç intel·lectual extraordinàriament enèrgic.

Tot em fa pensar que hi va haver dues circumstàncies que el marcaren molt tota la vida. La primera té a veure amb el fet d'haver viscut la seva infantesa i adolescència (va néixer l'any 1939) durant els pitjors anys de la dictadura de Francisco Franco, havent conegut ben de prop el nacionalcatolicisme i la repressió i la manca de llibertats que allò va significar. No li agradava l'Església Catòlica ni tot el que representa. De fet, solia explicar que no podia ni veure els capellans, tot i que també és cert que va tenir algun amic que ho era. Tampoc suportava els enganys, les mentides ni els fraus. Per tant, no ha d'estranyar que qüestionés intel·lectualment la noció de la irreversibilitat de la unitat d'Espanya, i que argumentés que aquesta no s'ha aguantat més que amb les armes. La segona circumstància està relacionada amb el càncer que se li va diagnosticar amb només 31 anys, i que, d'una manera o d'una altra, el va acompanyar des de llavors.

D'una vasta formació, es llicencià en Filologia Romànica a la Universitat de Barcelona, va donar classes a Anglaterra i als Estats Units, i va ser catedràtic i catedràtic emèrit d'Història Medieval a la Universitat Autònoma de Barcelona. Home de lletres (encara que ell afirmés que no ho era), polifacètic, va cultivar registres acadèmics, periodístics, de traducció, narrativa i poesia. Políglot, va publicar en català, castellà, francès i preferentment en anglès. Sabia agafar bones lliçons de quasi tot allò que llegia, escoltava o veia. Era espectacular la capacitat d'anàlisi de la qual estava dotat, quasi sempre creuant informacions de tipus variadíssim, històric, filològic, toponímic, arqueològic, etnològic, del paisatge, de vivències personals, etc. Si bé va ser un intel·lectual que fixava sovint les seves investigacions en àmbits locals, els acabava convertint després en lliçons de significació general. Però també es va caracteritzar per ser capaç de visualitzar i interpretar esdeveniments d'abast intercontinental. Espectacularment original i innovador en les seves recerques i plantejaments, he pogut comprovar com se'l coneix i respecta en ambients acadèmics de pràcticament tot el món.

Va saber trobar com pocs les claus per tenir una percepció molt aproximada de com varen ser certes societats pretèrites. Afirmava que calia guardar la memòria de l'espècie. Conèixer el passat ens ajuda a entendre el present i és a partir d'aquest coneixement que es pot intentar fer un món millor, on no hi hauria d'haver lloc pels oprimits i encara menys pels opressors. No és estrany, llavors, que les seves indagacions versessin sobre els vençuts o que se l'hagi arribat a qualificar com a estudiós dels exterminis. I és que no es va aturar de denunciar les injustícies de temps passats i del món en què vivim. Del seu compromís amb la societat en són una bona mostra, entre d'altres, els articles que va publicar al diari *El País* i a la revista *L'Avenç*.

Era extremadament rigorós en les seves investigacions i sobretot en totes i cadascuna de les seves publicacions. Mesurava completament les paraules emprades, cercant formulacions precises i senzilles, atès que volia que tot es pogués entendre nítidament i que no hi hagués lloc per ambigüitats, malentesos o especulacions. Fou sempre d'una exigència màxima cap a ell mateix i cap a la gent del seu voltant. Ho fou, a vegades fins i tot, arribant a límits mals de suportar. Qui treballava amb ell sabia que se li exigiria un esforç intel·lectual constant i il·limitat. Volia treure'n sempre de tot i de tothom el més gran profit possible, i encara més si hi havia doblers públics pel mig.

Sempre va estar compromès amb la defensa de la llengua i la cultura catalanes i les defensava des de la raó i des de la ciència. També a la seva illa. Però no per això va deixar

de ressenyar i qualificar de criminalitat el genocidi dels seus habitants que va comandar el rei Jaume I. Mai ningú com ell ha donat tants arguments basats en proves documentals i arqueològiques per mostrar, d'una manera inequívoca, l'extermini sistemàtic de la població andalusina de Mallorca a mans dels conqueridors feudals.

Era un orador com no n'he sentit d'altre, i això que no vaig tenir la sort d'escoltar-lo abans que una traqueotomia minvés la seva esplendor retòrica. Era encisador no només pel que explicava, sinó també per com ho deia, amb unes pauses i silencis quasi teatrals que sovint il·lustraven més que les paraules. Em serà difícil oblidar les seves lliçons magistrals a la universitat. I és que mai cap altre professor no m'ha fet tenir tantes ganes d'assistir a les seves classes. De fet, moltes vegades me n'anava a dormir pensant: "què bé! Demà tenc classe amb en Miquel!". Li encantava ensenyar, fos on fos. Als congressos, al despatx, a les classes, a la taula, al carrer, explicant-ho tot sempre amb un entusiasme màxim.

Gran defensor de la raó, de l'argumentació fonamentada en l'anàlisi rigorosa i d'un esperit científic on tot s'hauria de poder amidar, dimensionar i quantificar. T'inculcava el seu esperit crític i exigent. No es cansava de repetir que no es pot donar res per ver, sinó que tot s'ha de qüestionar, i que aquest esperit crític servia per investigar, però també per a tots els aspectes de la vida en general.

Es pot assegurar que va crear escola, que ha deixat nombrosos deixebles per molts llocs, i un excel·lent equip de medievalistes a la Universitat Autònoma de Barcelona. Per mi, Miquel Barceló Perelló ha estat el meu gran mestre i la persona més genial i intel·ligent que he conegut mai. Crec, a més a més, que és i serà un dels historiadors mallorquins més rellevants de tots els temps. La pèrdua d'una persona tan sàvia i brillant em fa sentir orfe i de ben segur que ens fa més pobres a tots, però sempre quedarà per seguir il·luminant-nos tot allò que ens va deixar escrit i l'enorme llegat que ens va transmetre.

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA INSTRUCCIONS PER ALS AUTORS

I. Definició i àmbit de la revista

El *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* té per objectiu la publicació de treballs científics relatius a la Història de les Illes Balears en qualsevol dels seus períodes o àmbits temàtics. Pot incloure estudis monogràfics, edicions crítiques de fonts i memòries d'excavacions arqueològiques. Va dirigit no solament a un públic d'especialistes en les distintes matèries sinó també a totes les persones interessades en les ciències socials, arts i humanitats.

II. Normes de publicació

1) Els treballs susceptibles de ser publicats hauran de ser originals i inèdits, escrits en llengua catalana o castellana.

2) En el primer full del treball, davall el títol, es reproduirà el nom complet de l'autor, adreça, telèfon, correu electrònic i la seva afiliació institucional (lloc de treball actual o quan l'autor es trobava en actiu en cas d'estar jubilat, projecte d'investigació oficial o esment de l'entitat científica a la qual pertany).

3) Els originals destinats a la secció monografies no podran excedir els 20 folis, amb un màxim de 50.000 caràcters inclosos els espais, presentats amb tipus de lletra Arial 12. En aquest límit s'inclouen les notes, taules, gràfics, fotografies i apèndix documental de tota mena. Excepcionalment el Consell de Redacció podrà acordar l'admissió de treballs de major extensió.

4) Els originals destinats a la secció documents o vària no podran superar els 12 folis, amb un màxim de 30.000 caràcters inclosos els espais.

5) Les recensions no podran superar els 4 folis, amb un màxim de 10.000 caràcters inclosos els espais.

6) Els treballs aniran acompanyats de dos resums, un en la llengua en la qual s'ha escrit el treball i l'altre en anglès. L'extensió mínima de cada resum és de 300 caràcters (espais inclosos) i la màxima és de 700. També s'adjuntarà un mínim de tres i un màxim de sis paraules clau en ambdós idiomes.

7) Els originals s'han de trametre a la redacció en dues còpies: una en paper i l'altra en suport informàtic (programa de tractament de textos Word o similar). A tots els efectes l'adreça del Consell Editorial del Bolletí és:

Societat Arqueològica Lul·liana
C. de Monti Sion, 9
07001 Palma de Mallorca
Tel. 971.713.912
e-mail: bolletisal@gmail.com

8) El període de recepció d'originals acaba anualment el 31 de maig. El Consell de Redacció notificarà als autors la seva acceptació o no abans del 31 d'octubre.

9) Per tal de seleccionar els originals a publicar, el Consell de Redacció tindrà en compte la qualificació emesa per dos experts externs en la matèria tractada, als qui es lliurarà el treball sense indicació de les dades de l'autor. Els informes podran ser positius, negatius o amb indicació de les millores necessàries per a la seva publicació. En cas que siguin discordants el Consell de Redacció podrà requerir un tercer informe.

10) Els autors rebran un exemplar del volum en el qual s'hagi publicat la seva col·laboració. Les separates en paper han estat substituïdes per l'article maquetat en format pdf.

11) Només es retornaran els originals dels articles si ho demana expressament l'autor en fer-ne el lliurament.

12) El Consell de Redacció del Bolletí es reserva el dret de retornar als autors els originals enviats que no compleixin escrupolosament les normes d'estil.

13) La revista està allotjada a e-Dialnet i a la Biblioteca Digital de les Illes Balears (UIB) per a una major difusió de les investigacions. S'entén que tots els autors que remeten els seus treballs per a publicar a la revista han cedit a la Societat Arqueològica Lul·liana els drets d'explotació per a la seva difusió a través d'Internet, una vegada que l'article ha estat acceptat i publicat.

III. Normes d'estil

1) Les notes han d'anar numerades correlativament al peu de la pàgina i s'han de referenciar en el text amb números volats immediatament després de la paraula que provoca la nota o del signe de puntuació en el seu cas.

2) Quan es tracti d'un llibre que se citi per primera vegada se seguirà el següent criteri: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: *Títol del llibre* (en cursiva), tom o volum (si s'escau), lloc d'edició, any, número d'edició (si s'escau), p. seguida de la pàgina concreta a la que es fa referència (si s'escau). Per exemple:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental de Carlos V*, II, Salamanca, 1975, p. 237.

3) Quan es tracti d'un article de revista que se citi per primera vegada s'haurà de seguir el següent criteri LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: "Títol de l'article" (entre cometes), *nom de la revista* (en cursiva), número o volum de la revista, p. seguida de la pàgina concreta a la que es fa referència (si s'escau). Per exemple:

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi de segle a la literatura de Mallorca", *BSAL*, 58, 2002, p. 16.

FONT JAUME, A.; LLABRÉS RIPOLL, R.: "La publicació de "l'Heròdot" del P. Bartomeu Pou, una llarga odissea", *BSAL*, 66, 2010, p. 173.

4) Quan es tracti d'un capítol de llibre o actes de congrés que se citi per primera vegada s'haurà de seguir el següent criteri: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: "Títol del treball" (entre cometes), a LLINATGES de l'editor, coordinador o director del volum, inicial del nom seguida d'un punt, entre parèntesi les abreviatures (ed.), (coord.) o (dir.) segons el cas: *Títol del llibre o actes de Congrés*, tom o volum (si s'escau), lloc d'edició, any, número d'edició (si s'escau), p. seguida de la pàgina concreta a la que es fa referència (si s'escau):

NARBONA VIZCAÍNO, R.: "La Corona d'Aragó al segle XV: la monarquia i els regnes", a BELENGUER CEBRIÀ, E. (dir.): *Història de la Corona d'Aragó*, I, Barcelona, 2007, p. 351.

Si es tracta d'un capítol de llibre o aportació a congrés sense editor, coordinador o director se seguirà el mateix criteri emprat pels articles de revista:

SERRA PUIG, E.: "Els Països Catalans a l'època dels Àustries", *La cultura catalana del Renaixement a la Il·lustració*, Barcelona, 1997, p. 18.

RUZAFÀ GARCIA, M.: "Valencia, Granada y el Norte de África en la Baja Edad Media: relaciones de frontera en la Baja Edad Media", *Actes del XVIIIe Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, II, València, 2005, p. 928.

6) Si el treball té més de tres autors es posarà el primer seguit de *et alii*:

MOLAS RIBALTA, P. *et alii*: *Manual de Historia Moderna*, Barcelona, 1993, p. 217.

7) A partir de la segona cita d'un mateix treball se seguirà el següent criteri: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: dues o tres primers paraules del títol seguides de punts suspensius, p. seguida de la pàgina concreta (si s'escau); per exemple:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental...*, II, p. 237 (si es tracta d'un llibre)

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi...", p. 16 (si es tracta d'un article o capítol de llibre).

No s'utilitzaren abreviatures del tipus *op. cit.*, *ibid* o *ibidem*, *passim*, etc.

8) Les abreviatures emprades en el treball i el seu significat *in extenso* s'esmentaran en una primera nota al principi del treball.

9) A la citació de documents s'haurà d'incloure abreviatura referida a l'arxiu on es conservi, nom de la secció, número de la caixa o del lligall, foli/is amb indicació de recte o voltat o pàgina/es:

ACA, Reial Cancelleria, Reg. 4333, f. 68r-77v.

10) Les citacions textuais curtes (manco de cinc línies de text per a la prosa o un sol vers) s'han d'inserir en el cos del text, en cursiva. Les citacions textuais més llargues han d'anar fora de text, sense cometes, en cursiva, formant un bloc a part, el qual s'ha de sagnar a l'esquerra.

11) Tret dels casos que s'acaba d'esmentar, dins el text només s'ha d'emprar la cursiva en els casos dels mots i modismes estrangers. No s'utilitzaran paraules subratllades i la negreta s'emprarà exclusivament per als títols i subtítols. Per al títols dels treballs s'usarà la lletra Arial 16 i pels subtítols, si n'hi ha, el mateix tipus de lletra cos 12 en negreta.

12) Les taules i els gràfics s'han de presentar inserits en el text a més de per separat i numerats.

13) El número màxim d'il·lustracions serà de 10. Caldrà lliurar les imatges numerades en funció de l'ordre d'aparició en el text al final de l'article, acompanyades d'un llistat de peus amb una numeració que ha de coincidir amb la de les fotografies. Les imatges han de tenir una resolució de 300 ppp i lliurar-se en format JPG o TIFF i una dimensió màxima del costat major de 15 cm, essent proporcional el menor.

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA INSTRUCCIONES PARA LOS AUTORES

I. Definición y ámbito de la revista

El *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* tiene por objetivo la publicación de trabajos científicos relativos a la Historia de las Baleares en cualquiera de sus períodos o ámbitos temáticos. Está compuesto por monografías, ediciones críticas de fuentes y memorias de excavaciones arqueológicas. Va dirigido no sólo a especialistas, sino también a toda persona interesada en las ciencias sociales, arte y humanidades.

II. Normas de publicación

1) Los trabajos presentados para su publicación deberán ser originales e inéditos, escritos en catalán o castellano.

2) En la primera página del trabajo, por debajo del título, se especificará el nombre completo del autor, dirección, teléfono, correo electrónico y su filiación institucional (lugar de trabajo actual o en la época en que se encontraba en activo si se trata de persona jubilada, proyecto de investigación oficial o entidad científica a la que pertenezca).

3) Los originales destinados a la sección monografías no podrán superar los 20 folios, con un total de 50.000 caracteres incluyendo los espacios en blanco. Estos límites comprenden notas, tablas, gráficos, fotografías y apéndices documentales de cualquier naturaleza. Excepcionalmente y a criterio del Consejo de Redacción se admitirán trabajos de mayor extensión.

4) Los originales destinados a la sección documentos o varia no podrán superar los 12 folios, con un total de 30.000 caracteres e incluidos los apéndices e ilustraciones de cualquier tipo.

5) Las recensiones no podrán superar los 4 folios, con un total de 10.000 caracteres incluidos los espacios.

6) Los trabajos originales irán acompañados de dos resúmenes, uno en la lengua en que esté el trabajo y otro en inglés. La extensión mínima de cada resumen será de 300 caracteres (espacios en blanco incluidos) y la máxima de 700. También se adjuntarán un mínimo de tres y un máximo de seis palabras clave en ambos idiomas.

7) Los originales se remitirán en dos copias: una en papel y otra en formato informático (Word o similar). A todos los efectos la sede del Consejo Editorial del *Bolletí* es:

Societat Arqueològica Lul·liana
C. de Monti Sion, 9
07001 Palma de Mallorca
Tel. 971.713.912
e-mail: bolletisal@gmail.com

8) El período de recepción de originales finaliza anualmente el 31 de Mayo. El Consejo de Redacción notificará a los autores su aceptación o no antes del 31 de Octubre.

9) La selección de los originales susceptibles de ser publicados se hará por el Consejo de Redacción, el cual tendrá en consideración los informes emitidos por dos expertos en la materia de que se trate, a los cuales se remitirá el trabajo sin los datos del autor. Dichos expertos serán externos al Consejo de Redacción. Los informes podrán ser positivos, negativos o/y indicativos de las mejoras a llevar a cabo para la publicación del original. En caso de que estos dos informes sean discordantes el Consejo de Redacción podrá solicitar un tercero.

10) Los autores recibirán un ejemplar del volumen en que se inserte su aportación. Las separatas en papel han sido sustituidas por el original maquetado en formato pdf.

11) Sólo se devolverán los originales de los trabajos si así lo solicita expresamente el autor en el momento de su entrega.

12) El Consejo de Redacción del Bolletí se reserva el derecho de devolver a los autores los originales enviados que no cumplan escrupulosamente con las normas de estilo.

13) La revista está alojada en e-Dialnet y en la Biblioteca Digital de les Illes Balears (UIB) para una mayor difusión de las investigaciones. Se entiende que todos los autores que remiten sus trabajos para ser publicados en la revista ceden a la Societat Arqueològica Lul·liana los derechos de explotación para su difusión a través de Internet, una vez que su aportación ha sido aceptada y publicada.

III. Normas de estilo

1) Las notas, siempre a pie de página, irán numeradas correlativamente e indicadas dentro del texto con números superíndices inmediatamente después de la palabra que provoca la nota o del signo de puntuación en su caso.

2) Los libros que se citen por primer vez se referenciarán de acuerdo con el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: *Título del libro* (en cursiva), tomo o volumen (si procede), lugar de edición, año, número de edición (si procede), p. seguida de la página concreta a la que se hace referencia (si procede). Por ejemplo:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental de Carlos V*, II, Salamanca, 1975, p. 237.

3) Si se trata de un artículo de revista que se cite por primera vez se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: "Título del artículo" (entre comillas), *nombre de la revista* (en cursiva), número o volumen de la revista, p. seguida de la página concreta a la que se hace referencia (si procede). Por ejemplo:

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi de segle a la literatura de Mallorca", *BSAL*, 58, 2002, p. 16.

FONT JAUME, A.; LLABRÉS RIPOLL, R.: "La publicació de "l'Heròdot" del P. Bartomeu Pou, una llarga odissea", *BSAL*, 66, 2010, p. 173.

4) Si se trata de un capítulo de libro o actas de congreso que se cite por primera vez se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: "Título del trabajo" (entre comillas), en APELLIDOS del editor, coordinador o director del volumen, inicial del nombre seguida de un punto, entre paréntesis las abreviaturas (ed.), (coord.) o (dir.) según el caso: *Título del libro o Actas de Congreso*, tomo o volumen (si procede), lugar de edición, año, número de edición (si procede), p. seguida de la página

concreta a la que se hace referencia (si procede):

NARBONA VIZCAÍNO, R.: "La Corona d'Aragó al segle XV: la monarquia i els regnes", en BELENGUER CEBRIÀ, E. (dir.): *Història de la Corona d'Aragó*, I, Barcelona, 2007, p. 351.

Si se trata de un capítulo de libro o aportación a congreso sin editor, coordinador o director se seguirá el mismo criterio empleado para los artículos de revista:

SERRA PUIG, E.: "Els Països Catalans a l'època dels Àustries", *La cultura catalana del Renaixement a la Il·lustració*, Barcelona, 1997, p. 18.

RUZAFÀ GARCIA, M.: "Valencia, Granada y el Norte de África en la Baja Edad Media: relaciones de frontera en la Baja Edad Media", *Actes del XVIIIe Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, II, Valencia, 2005, p. 928.

6) Si el trabajo tiene más de tres autores se especificará el primero seguido de *et alii*:

MOLAS RIBALTA, P. *et alii*: *Manual de Historia Moderna*, Barcelona, 1993, p. 217.

7) A partir de la segunda cita de un mismo trabajo se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: dos o tres primeras palabras del título seguidas de puntos suspensivos, p. seguida de la página concreta (si procede); per ejemplo:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental...*, II, p. 237 (si se trata de un libro).

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi...", p. 16 (si se trata de un artículo o capítulo de libro).

No se utilizarán abreviaturas como *op. cit*, *ibid* o *ibidem*, *passim*, etc.

8) Les abreviatures empleadas en el trabajo y su desarrollo *in extenso* se especificarán en una primera nota al principio del trabajo.

9) En la cita de documentos se ha de incluir abreviatura del archivo en que se custodia, sección, número de la caja o legajo, folios (con indicación de recto o verso) o página/as:

ACA, Real Cancillería, Reg. 4333, ff. 68v-77v.

10) Las citas textuales cortas (menos de cinco líneas para un texto en prosa o un solo verso) se colocarán en el mismo cuerpo del texto y en cursiva. Las citas textuales más largas irán fuera del texto, sin comillas, en cursiva, formando un párrafo aparte sangrado a la izquierda.

11) Excepto en los casos en que se acaba de especificar, en el cuerpo del texto se emplearán cursivas exclusivamente para palabras y expresiones en la lengua distinta a la del trabajo. No se emplearán palabras subrayadas y la negrita se reserva exclusivamente para los títulos y subtítulos. El título del trabajo se presentará en letra Arial 16 y los subtítulos, en su caso, en el mismo tipo de letra, cuerpo 12 y en negrita.

12) Tablas y gráficos se presentarán insertos en el texto, además de por separado y numerados.

13) El número máximo de fotografías será de 10. Las imágenes se entregarán numeradas según el orden de aparición en el texto al final del artículo, acompañadas de un listado de pies de ilustración numerados de manera que coincida su número con el de las ilustraciones correspondientes. La resolución de las imágenes deberá ser de 300 ppp, su formato JPG o TIFF y de dimensión máxima por su lado mayor de 15 cm, siendo proporcional el menor.

